

Козацькі вожді. Частина 2

Богдан Сушинський

Козацькі вожді України. Історія України в образах її вождів та полководців XV — XIX століть. Том 2: Історичні есе

- Книга третя. Полум'я "Великої Руїни".
- РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Павло Гомін, кошовий отаман запорізького козацтва.

Цьому кошовому випало очолювати запорізьке козацтво у дні, коли в Україні вирішувалася доля гетьманської булави, а отже, й доля самої держави. Як ми вже знаємо, по смерті Б. Хмельницького, гетьманом обрали його юного сина Юрія. Проте головний опікун новообраного, Іван Виговський, якому козаки довірили були виконувати обов'язки володаря булави лише на той час, поки Юрій навчатиметься в Київській академії, на цьому не зупинився. У серпні 1657 року він скликав у Чигирині козацьку Раду, на якій його й проголосили гетьманом України.

Здавалося б: ухвала Ради є, тож віднині він, Виговський, гетьман. Але колишній писар Б. Хмельницького добре знав звичаї. І знав, що й Б. Хмельницького, і наступників його мали обирати на гетьманство тільки на Січі. Щоб убезпечити себе й з цього боку, Виговський негайно пише листа кошовому Павлові Гомону. Розповівши про ситуацію, що склалася в Україні після обрання на гетьманство Юрія Хмельниченка, Виговський вдається до досить ризикованого жесту. Він заявляє запорожцям: "Оскільки ви, Військо низове Запорозьке, є коренем і утвердженням честі й вічно пам'ятної слави для всіх городових українсько-малоросійських військ, то нехай передує ваша влада і в обранні та затвердженні гетьмана. Вільно вам, братії нашій, усунути мене від того уряду й затвердити, на ваш розсуд, іншого".

Як бачимо, Виговський повівся досить дипломатично. Він визнав право Січі обирати гетьманів, і навіть лукаво запропонував, якщо виникне таке бажання, обрати замість нього іншого. Кошовий Гомін чудово розумів, що не так уже й просто гетьманові розлучитися з булавою, тому навіть не пробував скликати нову раду. Зате в листі-відповіді чітко визначив позицію Січі: триматися курсу, яким ішов Б. Хмельницький, тобто курсу проросійського. Точніше кажучи, козаки не стільки вболівали за вірність російському цареві, як не бажали повернення в лоно польської корони. І вірність Москві розглядали тільки як альтернативу вірності Польщі. Павло Гомін пояснює також причину стурбованості козаків: на Січі стало відомо, що Виговський звернувся з листом до польської королеви, дружини Яна-Казимира, Марії Людовіки Гонзаги, в якому натякав на прагнення піти на зближення з польською короною. Отож кошовий прямо застерігав Виговського, що коли він спробує поєднатися з королем, то вони, запорожці, його не підтримають.

Цей лист, датований 25 вересня 1657 року, мав би одразу ж насторожити гетьмана. Адже знав, що коли запорожці підуть проти нього, втриматись на гетьманському троні

йому навряд чи й пощастить. Тим більше, що й цар Московський тоді ще не затвердив його на гетьманстві. Та, водночас, Виговський не збирався зрікатися й своєї пропольської орієнтації.

Збагнувши це, Павло Гомін звернувся до кримського хана. Домовилися, що коли Виговський дозволить собі хоч найменший рух, спрямований на те, щоб Україна знову повернулася до складу Польщі, вони виступлять разом і підуть на Чигирин. А на Січі в цей час з'явилися підбурювачі, які закликали виступити проти Виговського. Вони звинувачували його в зраді України і в тому, що він підступом відібрав булаву у Ю. Хмельницького. Найпомітнішими організаторами такої пропаганди були козаки Дмитро Січена Щока і Яків Клишенко. Виговському пощастило їх заарештувати й кинути до в'язниці.

Історія не знає всіх подробиць, але відомо, що в час, коли з Виговським змагався полковник Пушкар, кошовим на Січі був Яків Барабаш. Гомін, отже, тимчасово від справ одійшов. Але після арешту й страти Барабаша (у жовтні 1659 року) козаки знову гукнули Гомона на кошового. Чи змінилися за цей час його погляди на політику гетьмана Виговського? Ні. Хоч гетьман розгромив опозицію і ніби добре зміцнив своє становище, кошовий знову звертається до нього з грізним листом. Засуджує Виговського і за вбивство Пушкаря, і за руйнування Полтави. І наполегливо радить "облишити свою лиху справу і йти шляхом правди й спасіння". Ну, якщо взяти до уваги, що шлях "правди і спасіння" Гомін бачив лише у вірнопідданості російському цареві, то, ясна річ, стати на нього Виговський не погодився. Навіть запалав бажанням розправитися ще й із Січчю, як із гніздом бунтівників.

Втім, існувала ще одна причина, через яку Гомін конфліктував із гетьманом: Виговський рішуче заборонив козакам нападати на татарські поселення й ходити чайками в море для нападу на турецькі кораблі. Звичайно ж, така заборона не могла подобатися запорожцям: їхнє ж бо життя у тому й полягало, щоб туркам з татарами протистояти і від здобичі не відмовлятися.

У січні 1659 року Виговський скликав у Чигирині Раду, на якій відверто оголосив війну росіянам і... запорожцям. Дізнавшись про це, Гомін надіслав великий загін козаків під командуванням полковника Силки. Військо Виговського оточило цей загін у місті Зінькові, але вибити його звідти так і не змогло. Зрештою, запорожці відтіснили Виговського від міста і з'єдналися з російськими полками князя Ромодановського.

Але далі була славетна Конотопська битва. В ній Виговський розгромив росіян та їхніх союзників-запорожців. Можливо, цей успіх дав би гетьманові змогу остаточно відірвати Україну від Росії. Та на заваді став кошовий Павло Гомін. З його благословення проти гетьмана вирушив з великим військом полковник Іван Сірко.

Як складалася подальша доля кошового Павла Гомона невідомо. Знаємо лише, що він активно підтримував намір Юрія Хмельницького повернути собі булаву гетьмана. Зокрема, існують відомості, що Ю. Хмельницький звертався до нього з листами, в яких закликав не покладатися на Виговського. Тобто, як бачимо, і кошовий Павло Гомін, і полковник І. Сірко відіграли за часів Виговського досить прикру роль тих, хто докинув і

своє поліно до вогнища громадянської війни. Яка й допомогла росіянам остаточно колонізувати Україну.

Павло Гомін, кошовий отаман запорізького козацтва.

Цьому кошовому випало очолювати запорізьке козацтво у дні, коли в Україні вирішувалася доля гетьманської булави, а отже, й доля самої держави. Як ми вже знаємо, по смерті Б. Хмельницького, гетьманом обрали його юного сина Юрія. Проте головний опікун новообраного, Іван Виговський, якому козаки довірили були виконувати обов'язки володаря булави лише на той час, поки Юрій навчатиметься в Київській академії, на цьому не зупинився. У серпні 1657 року він скликав у Чигирині козацьку Раду, на якій його й проголосили гетьманом України.

Здавалося б: ухвала Ради є, тож віднині він, Виговський, гетьман. Але колишній писар Б. Хмельницького добре знав звичаї. І знав, що й Б. Хмельницького, і наступників його мали обирати на гетьманство тільки на Січі. Щоб убезпечити себе й з цього боку, Виговський негайно пише листа кошовому Павлові Гомону. Розповівши про ситуацію, що склалася в Україні після обрання на гетьманство Юрія Хмельниченка, Виговський вдається до досить ризикованого жесту. Він заявляє запорожцям: "Оскільки ви, Військо низове Запорозьке, є коренем і утвердженням честі й вічно пам'ятної слави для всіх городових українсько-малоросійських військ, то нехай передує ваша влада і в обранні та затвердженні гетьмана. Вільно вам, братії нашій, усунути мене від того уряду й затвердити, на ваш розсуд, іншого".

Як бачимо, Виговський повівся досить дипломатично. Він визнав право Січі обирати гетьманів, і навіть лукаво запропонував, якщо виникне таке бажання, обрати замість нього іншого. Кошовий Гомін чудово розумів, що не так уже й просто гетьманові розлучитися з булавою, тому навіть не пробував скликати нову раду. Зате в листі-відповіді чітко визначив позицію Січі: триматися курсу, яким ішов Б. Хмельницький, тобто курсу проросійського. Точніше кажучи, козаки не стільки вболівали за вірність російському цареві, як не бажали повернення в лоно польської корони. І вірність Москві розглядали тільки як альтернативу вірності Польщі. Павло Гомін пояснює також причину стурбованості козаків: на Січі стало відомо, що Виговський звернувся з листом до польської королеви, дружини Яна-Казимира, Марії Людовіки Гонзаги, в якому натякав на прагнення піти на зближення з польською короною. Отож кошовий прямо застерігав Виговського, що коли він спробує поєднатися з королем, то вони, запорожці, його не підтримають.

Цей лист, датований 25 вересня 1657 року, мав би одразу ж насторожити гетьмана. Адже знав, що коли запорожці підуть проти нього, втриматись на гетьманському троні йому навряд чи й пощастить. Тим більше, що й цар Московський тоді ще не затвердив його на гетьманстві. Та, водночас, Виговський не збирався зрікатися й своєї пропольської орієнтації.

Збагнувши це, Павло Гомін звернувся до кримського хана. Домовилися, що коли Виговський дозволить собі хоч найменший рух, спрямований на те, щоб Україна знову повернулася до складу Польщі, вони виступлять разом і підуть на Чигирин. А на Січі в

цей час з'явилися підбурювачі, які закликали виступити проти Виговського. Вони звинувачували його в зраді України і в тому, що він підступом відібрав булаву у Ю. Хмельницького. Найпомітнішими організаторами такої пропаганди були козаки Дмитро Січена Щока і Яків Клишенко. Виговському пощастило їх заарештувати й кинути до в'язниці.

Історія не знає всіх подробиць, але відомо, що в час, коли з Виговським змагався полковник Пушкар, кошовим на Січі був Яків Барабаш. Гомін, отже, тимчасово від справ одійшов. Але після арешту й страти Барабаша (у жовтні 1659 року) козаки знову гукнули Гомона на кошового. Чи змінилися за цей час його погляди на політику гетьмана Виговського? Ні. Хоч гетьман розгромив опозицію і ніби добре зміцнив своє становище, кошовий знову звертається до нього з грізним листом. Засуджує Виговського і за вбивство Пушкаря, і за руйнування Полтави. І наполегливо радить "облишити свою лиху справу і йти шляхом правди й спасіння". Ну, якщо взяти до уваги, що шлях "правди і спасіння" Гомін бачив лише у вірнопідданості російському цареві, то, ясна річ, стати на нього Виговський не погодився. Навіть запалав бажанням розправитися ще й із Січчю, як із гніздом бунтівників.

Втім, існувала ще одна причина, через яку Гомін конфліктував із гетьманом: Виговський рішуче заборонив козакам нападати на татарські поселення й ходити чайками в море для нападу на турецькі кораблі. Звичайно ж, така заборона не могла подобатися запорожцям: їхнє ж бо життя у тому й полягало, щоб туркам з татарами протистояти і від здобичі не відмовлятися.

У січні 1659 року Виговський скликав у Чигирині Раду, на якій відверто оголосив війну росіянам і... запорожцям. Дізнавшись про це, Гомін надіслав великий загін козаків під командуванням полковника Силки. Військо Виговського оточило цей загін у місті Зінькові, але вибити його звідти так і не змогло. Зрештою, запорожці відтіснили Виговського від міста і з'єдналися з російськими полками князя Ромодановського.

Але далі була славетна Конотопська битва. В ній Виговський розгромив росіян та їхніх союзників-запорожців. Можливо, цей успіх дав би гетьманові змогу остаточно відірвати Україну від Росії. Та на заваді став кошовий Павло Гомін. З його благословення проти гетьмана вирушив з великим військом полковник Іван Сірко.

Як складалася подальша доля кошового Павла Гомона невідомо. Знаємо лише, що він активно підтримував намір Юрія Хмельницького повернути собі булаву гетьмана. Зокрема, існують відомості, що Ю. Хмельницький звертався до нього з листами, в яких закликав не покладатися на Виговського. Тобто, як бачимо, і кошовий Павло Гомін, і полковник І. Сірко відіграли за часів Виговського досить прикру роль тих, хто докинув і своє поліно до вогнища громадянської війни. Яка й допомогла росіянам остаточно колонізувати Україну.

Юрій Немирич, командир корпусу ополченців, канцлер Великого Князівства Руського, полковник козацького війська, видатний дипломат, радник гетьмана.

Відомий діяч доби, що увійшла в історію України під назвою "Хмельниччина", Юрій Немирич (1612 — 1659) явище своєрідне, ціла епоха української дипломатії.

Жовтень 1648 року. Армія Б. Хмельницького підступила до польського міста Замостя. Звідси — пряма дорога на Варшаву. Проте місто неабияк укріплене, а козацьке військо добряче-таки стомлене попередніми походами й боями. На домір лихого, ще й ранні холоди вдарили" Багато козаків похворіло. І саме тепер до ставки гетьмана прибуває польське посольство на чолі з Юрієм Немиричем. Хмельницький прийняв його дуже приязно. Передусім тому, що він був особистим представником претендента на польський трон Яна-Казимира, ласки якого Хмельницький запобігав, сподіваючись і з ним налагодити стосунки.

Та й сам Немирич Хмельницькому імпував. Походив із досить заможної сім'ї українських шляхтичів, що мали маєтності на Правобережній Україні, замолоду здобув добру освіту. Набув і військового досвіду, очолюючи особистий загін надвірних козаків та ополченців, що його водив разом із Владиславом IV під Москву. Немирич бував за кордоном, непогано знав юриспруденцію, очолював канцелярію Яна-Казимира та його, кажучи сучасною мовою, виборчий штаб, тобто групу наближених людей, які дбали про успіх Яна-Казимира на елекційному сеймі (у Польщі королі запосідали престол із волі сейму, а не за правом спадковості).

Яким же був подив і Хмельницького, і козацької старшини, коли, переконавши гетьмана в тому, що на майбутньому сеймі він повинен підтримувати Яна-Казимира, а не його брата Кароля чи князя Ракоці, — тобто чесно виконавши місію, з якою його видряджено до ставки повстанців, Ю. Немирич раптом заявив Хмельницькому, що волів би назавжди zostатися в його війську і служити справі визволення України.

Хмельницький це бажання задовольнив. Немирич залишився.

Спочатку до нього всі ставилися з певною осторогою: чи не є він спеціально підсланим від поляків? Але, опинившись у канцелярії гетьмана й, по суті, очоливши дипломатичну його службу, Немирич почав розкривати гетьманові такі таємниці штабу Яна-Казимира та придворного життя Варшави, що будь-які сумніви розвіялися. Немирич став найближчим радником гетьмана.

А як поставився до цього Ян-Казимир? Оскільки він бачив у Хмельницькому лише свого майбутнього підданого, то й перехід до його табору Немирича сприйняв спокійно: кожен шляхтич має право сам собі обирати місце служби, і, зрештою, чи не стане ще у пригоді й самому йому, претендентові на корону?

У складі козацького війська Немирич брав участь в усіх битвах та походах, але не забував головного — готувався до розбудови української державності. Він не раз ділився з Хмельницьким своїми планами щодо цього і мав певність, що в незалежній Україні обійматиме важливу державну посаду.

Переяславська угода дуже його розчарувала. Немирич ніколи не був прихильником союзу України з Росією. Ще з часу своєї добровільної участі у війні Польщі з Московією він мав московитів за ворогів. І тепер свого погляду міняти не збирався. Тож коли Хмельницький, налагоджуючи зв'язки з новим шведським королем Карлом X Густавом, відрядив Немирича послом до Швеції, він попросився на шведську дипломатичну службу.

Можна з упевненістю сказати, що два роки у Швеції стали своєрідним стажуванням українського дипломата. Він дуже поглибив там свої знання з юриспруденції, досягнув чимало секретів міжнародної політики, набув широкої ерудиції в справах протоколу й етикету. Але віддавна всі знають: теорія без практики важить небагато. Немирич облишив розмірене життя європейського дипломата, щоб 1657 року, за часів гетьманування І. Виговського, який тримався польської і, зауважу, шведської орієнтації, повернутися в Україну. Вона палала в цю пору міжусобною боротьбою, знемагала від громадянської війни та безперервних збройних конфліктів із сусідніми державами, але була країною, на службу якій Немирич одного разу вже віддав себе. Вирішив віддати й тепер, але — назавжди. Підтвердженням цього є факт, що саме в цей час він перейшов із католицизму в православ'я.

Виговський прийняв його надзвичайно приязно. Новому гетьманові неабияк імпонувало, що такого рангу дипломат служитиме при його штабі. Він зводить Немирича в чин полковника і до багатьох його правобережних володінь додає ще кілька солідних маєтків на Лівобережжі.

Немирич виправдав сподівання. Змальовуючи розстановку політичних сил під час протистояння "Виговський — Пушкар", історик М. Аркас зауважує: "Душею цієї партії (яка підтримувала Виговського — Б. С.) був найосвіченіший від усіх Юрій Немирич, котрий мав найбільший вплив на гетьмана. Він 10 год прожив за границею, у Голандії, і там здобув собі велику освіту, бачив на власні очі розумний федеративний (спілковий) устрій заграничних країн, і такого устрою бажав він і задля своєї рідної України. Під його впливом Виговський і партія його замислили поєднати Україну з Польщею на федеративних основах, тобто, щоб Україна стала автономною державою... і щоб до неї поляки не втручалися, а правили б Україною гетьмани й інші власті, вибрані військом і людом українським".

До сказаного можу додати дещо істотніше: Ю. Немирич опрацював теорію й концепцію утворення на теренах українських Великого Князівства Руського і з допомогою гетьмана Виговського навіть проголосив його. Дуже небагато сьогоденніх українців відають, що Україна 1657-1658 років називалася в офіційних документах саме так: "Велике Князівство Руське", а першим (на жаль, і останнім) його канцлером був Юрій Немирич.

У Польщі знали про настрої Виговського та канцлера Немирича і ставилися до них з пієтетом. На переговори з Немиричем, можна сказати, першим будівничим українсько-польської конфедерації, прибув посол Польщі й особистий представник короля дипломат Бенювський, Але перед у розмові повів Немирич. Його цікавило єдине — погляд польської сторони на автономність України та гарантії цієї автономності. Саме рукою Немирича було написано первісний варіант договору, ухваленого 6 вересня 1658 року на Раді в Гадячі. Наводити всього документа нема рації але перші, найважливіші, пункти цієї угоди процитувати варто: "Україна, тобто землі у Воєводствах Чернігівському, Київському і Брацлавському, стає вільною і незалежною країною і знов єднається з Королівством Польським і Великим Князівством Литовським

під назвою Великого Князівства Руського. Таким побитом, складається спілка з трьох рівноправних народів трьох вільних республік: Польської, Литовської і Руської (Української), під зверхністю короля польського, котрого обирають усі три народи разом; Велике Князівство Руське, зазначено в другому пункті угоди, саме порядкує своїми внутрішніми справами. Найвища законодавча влада належить Раді, котра складається з послів од усієї України.

До речі, угодою було передбачено, що найвищою посадовою особою України залишається гетьман, якого українці обиратимуть на все його життя.

Сьогодні Гадяч — невеличке містечко на півночі Полтавщини. Навряд чи й самі гадячани — наші сучасники — знають, що в середині XVII століття, стараннями Ю. Немирича воно стало центром такого собі давнього позаросійського СНД. І як не тупала ногами, та як не погрожувала з цього приводу Москва, де Україну мали вже за вотчину царя-батюшки, рада Гадяцька відбулася, договір вона схвалила і... процес пішов! Інша річ, що від перших днів існування Великого Князівства Руського ставлення до нього було неоднозначним, а сам Гадяцький договір породжував довжелезну низку запитань. Наприклад, таке. Чи не означає утворення князівства лише з трьох воєводств та входження його до нової конфедерації, що Україна повік зостанеться поділеною між двома імперіями? Ще. Хто може дати цілковиту гарантію, що імперські амбіції Варшави знову не сягнуть домінанти, а відтак на Україну не посуне нова хвиля полонізації та покатоличення?

Безперечним було тільки одне: учасники Ради в Гадячі настільки не сприймали імперських амбіцій Росії, настільки обурювалися з колонізаторської політики Москви, що умови цієї угоди ухвалили майже одностайно, виходячи, очевидно, з розважливого міркування: "Краще, може й не буде, а проте гірше, ніж нам ведеться у союзі з Московією, бути вже не може".

Одразу по вкладенні Гадяцького договору уряд Великого Князівства Руського звернувся з маніфестом до європейських держав — інформував країни світу, що віднині Україна виходить зі складу Російської імперії та об'єднується з Польщею і Литвою.

Автором цього маніфесту знов-таки був Канцлер (глава уряду) князівства Юрій Немирич.

А відносини України з Росією тим часом загострилися до межі збройної конфронтації. Гетьман Виговський зажадав виведення російських військ з усіх куточків України. Росія не погоджувалася. Виговський звернувся по допомогу до кримського хана. Щоб випередити гетьмана, князь Трубецкой зібрав у кулак всі російські військові сили й рушив на окупацію — як не всієї України, то принаймні її Лівобережжя. Проте затнувся на першому ж таки місті, до якого підступив, — на Конотопі. Ніжинський і Чернігівський полки замкнулися в ньому, позміцнювали вали і понад два місяці завзято відбивали всі атаки росіян.

Цього часу Виговському вистачило, щоб зібрати військо і прийти обложеним на допомогу. У битві, що розгорілася на річці Сосновці Виговський розгромив росіян. Понад 30 тисяч російських солдатів загинуло, а ще більше потрапило в полон.

Учасником цього бойовиська був і канцлер Князівства Руського Юрій Немирич. Звичайно, не як канцлер, а як воїн, командир полку. З цим звитяжним аргументом він і поїхав до Варшави на сейм, очоливши представницьке українське посольство. Ще й повіз Янові-Казимиру подарунок Виговського — кілька великих гармат, захоплених у росіян, а також російські військові прапори. 22 травня 1659 року польський сейм схвалив усі пункти Гадяцького договору. Немирич вважав цей факт визнанням його дипломатичних зусиль, його політичної далекоглядності.

Повернувшись в Україну, він особисто заходився формувати українсько-польські гарнізони в усіх головних містах країни. І з наказу гетьмана, дістав призначення на посаду командувача цього "затяжного" — так тоді називали постійні внутрішні збройні сили — війська.

Великі, здатні протистояти росіянам гарнізони по містах не дуже подобалися мешканцям. Не тому, що вони мали в разі потреби виступати проти росіян, а тому, що їх треба було годувати — це ж бо додаткові податки. До того ж, у гарнізонах служили й поляки, що неабияк сердило козаків, які мало не ціле життя воювали з поляками. А над усе не подобалися заходи канцлера Немирича гетьмановим ворогам. Вони й почали підбурювати населення до виступів.

Гарнізон у Ніжині ще тільки формувався і значної чисельності не мав. З цього й скористалися росіяни, звелівши своєму агентові, полковнику Тимошеві Цецюрі, який уже давно мріяв про гетьманську булаву (а її йому пообіцяли), напасти на місто. Оскільки Цецюра зайшов зі своїм загоном до Ніжина як "свій", нікому з солдатів гарнізону навіть на думку не спало, що його підіслали росіяни. Напад, отже, був абсолютно несподіваним — і не ззовні, а зсередини, — тож і наслідки мав відповідні: частина гарнізону загинула. Що ж до самого Юрія Немирича, який перебував у Ніжині в державних справах, то він зумів утекти. Але недалеко. За містом вороги його наздогнали і зарубали. Сталося це 1 вересня 1659 року.

Так загинув творець і канцлер Великого Князівства Руського, видатний політичний діяч і дипломат України, талановитий воєначальник Юрій Немирич, один з найосвіченіших людей свого часу.

Федір Вешняк, полковник чигиринський, дипломат, наказний гетьман українського козацтва.

В історії визвольної боротьби українського народу під проводом Б. Хмельницького цей полководець і дипломат не залишив такого яскравого сліду, як, скажімо, Богун, Кривоніс чи Нечай. Проте складалося так, що в найвідповідальніші періоди становлення нової української держави Хмельницький завжди звертався до послуг саме полковника Федора Вешняка-Якубовича (р. н. невід. — помер 1650). Підстави для цього давало досить вдале поєднання в особі полковника Вешняка (в деяких джерелах — Вишняка) талантів полководця і дипломата.

До початку Хмельниччини він служив офіцером реєстрового козацтва і, напевне, був у складі війська, яке на човнах ішло Дніпром під орудою гетьмана Барабаша, щоб придушити повстання Хмельницького.

Подробиць ми не знаємо, але добре відомо, що він одним з перших перейшов на бік повстанців, і з 1648 по 1650 рік, тобто до смерті, був полковником чигиринським. Якщо зважити, що адміністративний полк цей був столичним, до того ж, це була батьківщина гетьмана, то можна не сумніватися, що Хмельницький цьому чоловікові довіряв.

На жаль* наші історичні джерела рідко і досить фрагментарне згадували про існування такого полковника, хоч він не раз — за відсутності в Чигирині Хмельницького — виконував функції наказного гетьмана. Тож відомості про нього доводиться вибірувати буквально по крихті.

Що ж усе-таки вдалося з'ясувати? Зокрема, те, що поляки — після перших своїх поразок, коли ставка Хмельницького була в Білій Церкві, — звернулися до короля Франції і курфюрста бранденбурзького по допомогу. Побоюючись, що, крім польської армії, Україну почнуть випалювати ще й війська французів та німців, гетьман спорядив до Варшави авторитетне посольство, яке мало висунути перед урядом досить помірковані вимоги. Тобто, українські послы мали створити враження, що йдеться не про визвольну війну, а лише про чергове козацьке повстання, під час якого козацтво та українське населення домагаються певних поступок з боку польської корони. Такий дипломатичний хід мав, на думку гетьмана, заспокоїти короля та сейм і довести до висновку, що іноземна допомога, за яку треба добре платити, зайва.

Як ви вже зрозуміли, очолював це посольство Федір Вешняк. І впорався із завданням блискуче. Серед іншого, делегація Вешняка домагалася, щоб поляки виплатили реєстровому козацтву затриману платню за п'ять років; збільшили кількість реєстрових козаків із шести до дванадцяти тисяч. Окремим і дуже складним пунктом переговорів стало релігійне питання. Вешняк і його товариші Григорій Болдар-Бут та Лук'ян Мозиря вимагали від короля та уряду забезпечити права Православної Церкви в Україні, права цілого православного народу.

У квітні 1649 року з Москви до Чигирини прибуло посольство російського царя, на чолі з дипломатом Г. Унковським. Проводячи з ним переговори, Хмельницький не раз просив поради досвідченого дипломата Вешняка. А щоб зміцнити українсько-російські зв'язки, гетьман відрядив полковника Вешняка разом з Унковським до Москви. Такий спільний вояж мав ще й ту перевагу, що українські козаки могли забезпечувати недоторканість послів на території України, а російські стрільці, що супроводжували Унковського, на території Росії.

Візит цей тривав недовго і виявився досить складним. ^Невпинно насувалася нова війна з поляками, і гетьман намагався використати щонайменший шанс для залучення Московії до майбутніх військових дій, — пише Ю. Джеджула у своїй "Таємній війні Богдана Хмельницького". — Саме з цією метою вирушив Федір Вешняк до Москви". 5 червня (1649) Федір Вешняк був присутній на царській аудієнції в

Золотій палаті Кремля. Звіт Посольського приказу про перебування українського посла в Москві засвідчує, що Москва продовжувала свою "дипломатію шлунка" (тобто більше дбаючи про пригощення послів, ніж про переговори з ними — Б.С.), мало

дбаючи про поглиблення перемов з Україною...

...13 червня Вешняк уже прощався з Москвою, проклинаючи московські порядки. ...Ні про який реальний союз з Україною не могло бути й мови. Місія Вешняка зазнала невдачі".

Не встиг Вешняк перепочити в Чигирині після далекої дороги, як гетьман знову виряджає його до Москви. Цього разу український дипломат везе особистого листа гетьмана цареві Олексію Михайловичу.

Що ж у цьому листі? Гетьман проситься під високу — хоч і важку — царську руку. "А мы вси единодушно готовы умирать за ваше царское величество, и с нижайшими послугами нашими рыцарскими вашему царскому величеству покорно ся отдаем".

Ну, покійно віддаватися його царській величності готові були далеко не всі українці, і далеко не всі, на відміну від гетьмана, ладналися вмирати за нього. Але то вже нюанси. Поки що для нас важливо знати, що біля витоків чвічної братерської дружби двох народів" та формування "Єдиной і Неделімой" стояв саме Федір Вешняк.

Можливо, в його особі українська держава мала б згодом видатного дипломата, який би виконував функції міністра закордонних справ. На жаль, під час однієї з битв 1650 року — в розпалі Визвольної війни — Федір Вешняк загинув.

Мартин Пушкар, полковник полтавський, керівник анти гетьманського повстання часів Івана Виговського.

Дивно іноді складаються долі воєначальників: вони роками проливають власну кров і кров солдатів у боротьбі проти ворогів батьківщини, але ні місця в історії, ні особливої слави зусилля ці не дарують. А потім раптом обставини кидають їх у зовсім інші бої — у міжусобні змагання, у повстання проти керівника держави... Вони доводять власний народ до межі громадянської війни і цим здобувають собі безсмертя, хоч одна частина сучасників і нащадків — залежно від симпатій — уважатиме їх борцями за справедливість, а друга — зрадниками, заздрісниками та владолюбцями.

Саме такого абрису набула доля одного з учасників "Хмельниччини" полковника Мартина Пушкаря (р. н. невід — помер 1658). Починав він службу в реєстровому козацтві. З перших днів визвольної боротьби під проводом Хмельницького — у складі армії повстанців. 1648 року очолив полтавський адміністративний полк — один з найважливіших у стратегічному плані на всьому Лівобережжі.

Виступаючи перед смертю на старшинській раді, Б. Хмельницький назвав чотирьох осіб, на яких дивився, як на можливих своїх наступників — був серед них і полковник полтавський Мартин Пушкар. Ясна річ, це свідчить і про авторитет полковника як військового та політичного діяча, і про те, що Пушкар залишався відданим справі повстанців, відданим гетьману.

Всі історики, які торкаються повстання, що його організував М. Пушкар за часів гетьманства Івана Виговського, намагаються пояснити, чому він удався до цього трагічного збройного виступу. Підсумовуючи їхню полеміку, Д. Яворницький теж не доходить чітко окресленого висновку, обмежуючись лише констатацією версій:

"Літописці по-різному пояснюють причини ворожнечі Пушкаря і Виговського* На

думку одних, ближчих до цієї події, Пушкар озлобився на Виговського за те, що його не запросили до Переяслава на остаточне обрання Виговського гетьманом (судячи з усього, Яворницький має на увазі версію літописця С. Величка — Б.С.). На думку інших, котрі стояли далі від цих подій, — за те, що Виговський, замість того, щоб бути лише наказним гетьманом, став справжнім гетьманом. У царській грамоті про це сказано, що полковник Пушкар діяв з намови посланців Барабаша... (Я. Барабаша — тогочасного кошового отамана запорожців — Б.С.).

Висувалися й інші припущення: важкі соціальні умови, що підштовхували селян і козацтво до бунту; небажання козаків знову відчувати вплив Польщі...

Жодна з цих версій не має права на остаточну істину, але, водночас, жодної з них не можемо відкидати. Я лише хочу зауважити ось що: на мій погляд, саме та обставина, що на передсмертній раді Б. Хмельницький назвав Пушкаря претендентом на булаву, причому, назвав раніше, ніж Виговського, й спричинилося до розбрату між ними. Ну, а до власних амбіцій додалися також об'єктивні причини, які штовхали козаків та селянство до бунту: бажання рівності, козацьких привілеїв. "Гасла, що їх виголошували повстанці — говорить з цього приводу І. Крип'якевич у своїй "Історії України" — були: повернути черні так звані козацькі вольності — право вільно варити горілку, вести лови і рибальство, вільно переходити на Запоріжжя, також вибирати гетьмана чорною радою".

Але, перелічивши ці гасла, Крип'якевич забув додати, що, якби Пушкар, як адміністратор полку, зумів пригасити власні амбіції гетьманоманії, то мусив би визнати, що піднімати на таких засадах повстання, ризикуючи розпалити тривалу громадянську війну і втратити всі здобутки Хмельниччини, не можна. Досвідчений політик і керівник полку просто не мав на це права.

До речі, під час Переяславської ради, полковник Пушкар був одним із тих, хто обходив її учасників, питаючи, згодні чи не згодні вони, щоб Україна йшла під високу царську руку Московії. Отож він, звичайно, мав право обурюватися антимосковськими настроями Виговського, але...

Який же перебіг мало саме повстання? Основні події розгорталися на початку 1658 року та влітку. Пославши гінців на Січ, Пушкар заручився підтримкою кошового отамана Якова Барабаша і вирішив, що час уже збройно виступити проти Виговського і відібрати в нього булаву. Січовиків на чолі з кошовим прибуло під Полтаву небагато — десь із 700 шабель. Але Пушкар вивів свій добре озброєний і загартований у боях полк, а понад те важив на підтримку окремих селянських загонів, які бунтували на територій Полтавщини.

Збройній сутичці двох ворогів передувала тривала пропагандистська війна, в ході якої суперники не гребували й забороненими методами. Зокрема, Пушкар писав цареві донос за доносом, звинувачуючи гетьмана у зраді, тобто в налагодженні стосунків з Польщею та Кримом, а отже — прагненні відірвати Україну від Московії. Проте в Москві Пушкареві не дуже вірили, сприймаючи його цидули як відлуння боротьби за владу. Тим паче, що на той час доноси стали невід'ємною прикметою українського

політичного життя, істотною рисою іміджу українського чиновництва. Розуміючи, що далі зволікати не можна, Виговський вирішив придушити заколот збройно.. Але помилився, вважаючи, що для цього стане й двох полків: козацького, на чолі з легендарним І. Богуном, і сербів-найманців під командою капітана І. Сербина. Ці полки мали зустрітися поблизу Полтави і спільними силами вдарити на повстанців. Та Сербин, негаразд знаючи місцевість, привів своє воїнство не до Полтави, а до Великих Будищ. Полковник Пушкар був надто досвідченим воєначальником, щоб не скористатися з такої помилки. Він негайно кинув на невеликий загін сербів запорожців Барабаша. А ті зуміли підійти до найманців непомітно, коли вони, згуртувавшись у долині, готували собі на вогнищах обід та

грілися — адже події відбувалися в січні. Відтак майже всі серби під час бою загинули.

Ця перемога надихнула Пушкаря. Він почав скликати під свої прапори "місцеву чернь"!, а також броварів, винників, одне слово, усіх, хто був незадоволений податками й усілякими обмеженнями у правах. Та оскільки зброї на гурт не ставало, полковник пустив у діло коси, вила та різне паліччя. Так постав в Україні новий тип війська: дейнеки.

Цікаве тлумачення дає цьому слову Б. Грінченко. На його думку, воно ввійшло в ужиток ще перед появою Пушкаревого бунтівного полку. А народилося в суді. Якесь пані К., оскаржуючи П., що напав на її маєток із юрбою озброєних дрючками слуг, подала за речовий доказ один з їхніх кийків. Оскільки тодішнє українське судочинство, як, зрештою, і все європейське, широко послуговувалось латиною, у мові нашої й почала фігурувати латинська назва предмета: "dejneka". Звідси слово — таке повноголосе та, як кийок, замашне і до української вимови дуже придатне — пішло межі люди. І збагатило нашу мову новим поняттям: дейнека — це розбійник, що нападає з палицею (кийком, бучком) у руках ("Хижії дейнеки розпускають по Вкраїні напади далекі*). Про гурт дейнек Грінченко каже, що це — "вооруженная дубинами толпа, полуразбойничий сброд".

Та поки полковник Пушкар легалізував цей "сброд" у військо (не будемо уймати йому слави, про яку народна пісня каже: "Зашуміли в лузі дуби кучеряві, загукали гадячани на дейнецькі лави"), прихильники гетьмана теж не гаялись: проти повстанців рушило п'ять лівобережних полків. Але вони не квапилися з боями — більше маневрували територією Полтавщини та виснажували супротивника тривалими зимовими маршами.

Тим часом, політичне життя гетьманату значно активізувалося. На початку лютого в Переяславі відбулася рада, на якій козаки та представники населення втретє обрали своїм гетьманом Івана Виговського. Ні Пушкар, ні Барабаш на це не зважили, отже, протистояння тривало. Щоб угамувати заколотників, царів посланець на раду Богдан Хитрово вдався до підкупу Мартина Пушкаря та його сина Андрія, теж полковника. Що там діялось насправді, сьогодні ніхто не скаже, але "виговцям" доповіли: отримавши від боярина гроші та подарунки, обидва Пушкарі пообіцяли надалі сидіти тихо, навіть ніби

заприсяглися в цьому, зустрівшись із боярином у Лубнах...

Протягом кінця зими і майже цілої весни справді було тихо: супротивники готувались до вирішального бою. І він стався — у травні, поблизу Полтави. Виговський привів туди близько 25 тисяч козаків і татар. Пушкаря така сила не злякала. Не спинила навіть невдача першої сутички під селом Півозером, де Пушкар мусив відступити, хоч і вирубав чимало татар. Далі він визнав за краще діяти хитрощами. Послав до гетьмана гінця з вибаченнями за конфлікт. Виговський зрадив, гадаючи, що на завтра вже й замирення буде. А Пушкар зі своїми дейнеками напав темної ночі на табір і вибив з нього військо гетьмана.

Не вдаватимось до опису всіх перипетій, які в різних джерелах змальовуються по-різному. Ось як, ґрунтуючись на документах, подає його автор дослідження "Запорожское казачество" В. Голобуцький: Полтавський полковник Пушкар не наважувався виступати з міста через очевидну перевагу сил противника. Але "чернь"... вимагала наступальних дій. Тоді рано-вранці 1 червня Пушкар вивів військо з міста і вдарив на ворога. Військо Виговського було переможене і вибите зі свого табору. Проте через якийсь час противник повернувся в табір. В цей момент на полі бою з'явилися запорожці з Барабашем. З'єднаними силами повстанці зламали опір війська Виговського і знову захопили табір".

Одне слово, в ході цієї битви табір гетьмана кілька разів переходив із рук до рук. Ускочивши до нього ще раз, Пушкареве воїнство допалося до бочок з горілкою, які Виговський навмисне залишив на видноті. Інша версія: гетьман спеціально "підставив" повстанцям цілий горілчаний обоз, який нібито заблудився, його охорона розбіглася, щойно побачила бунтівників. Але так чи інак, а хлопці Пушкаря вирішили хильнути за перемогу. І хильнули добряче. От лише похмілля вийшло кривавим...

Виговський підтягнув до табору решту свого козацтва та німців-найманців, яких доти завбачливо тримав у резерві, і заходився криваво молотити бунтівників.

Хоч Пушкар кинув проти німців свою "гвардію" — озброєних кийками та вилами-косами дейнек (німці не могли дібрати способу на таку зброю і повтікали), — йому це не допомогло. Підвів Барабаш. Збагнувши, що сили гетьманові ще не бракує і повстанню от-от настане кінець, він залишив табір свого спільника і повернув запорожців на Січ.

Що ж до самого полковника Мартина Пушкаря, то він загинув у бою. У несправедному бою, скажемо ми. Бо платив за розбрат у верхах український народ. А криваві його наслідки спритно використовувала Москва, що спала й бачила Україну без гетьмана, без козацтва, без державності...

Ось як про це говорить академік І. Крип'якевич: "Московщина намагалася використати цю домашню війну для своєї політики. Московські агенти поширювали гасла, що треба обмежити владу гетьмана і старшини, завести по містах московські залоги та піддати Україну безпосередньо під царську руку. Московський уряд провадив таємні переговори з Пушкарем і Барабашем, нацьковуючи їх на повстання. Але перемога під Полтавою піднесла авторитет Виговського і він почував себе в силі

протиставитися Москві".

Ось у такому ореолі "підбуреного бунтаря" й увійшов до історії України полковник полтавський Мартин Пушкар, один з кращих полковників часів Хмельниччини який витримав випробування мирним державотворенням та спокусою гетьманської булави.

Іван Безпалий, наказний гетьман України.

З полум'я "домашньої" війни, що її посилено роздмухували в Україні російські урядовці, Іван Безпалий (р. н. невід. — помер 1718) виринув несподівано і на такий недовгий час, що більшість істориків воліє навіть не помічати його. Знаємо про нього справді дуже й дуже мало. Хіба лишень те, що під Полтаву він прийшов у ранзі полковника реєстрових козаків і не кинув поля бою до кінця — не відступив разом з козаками Я. Барабаша, а відвів рештки своїх реєстровиків до Білгорода, під захист російських військ.

Отже, бачимо: Пушкар загинув, Барабаш утік, антигетьманської опозиції не стало. Виговський тепер може зміцнювати українську державність, не даючи їй на поталу підступним союзникам. Але недарма наша народна мудрість каже: "Біда біду перебуде — одна мине, друга буде". На булаву гетьмана заявили претензії ще троє охочих. Історик Микола Аркас змальовує ситуацію такими мазками:

"Тим часом московський уряд далі провадив своє на Україні приязно вислуховував усякі доноси, виставляв проти гетьмана людей, щоб собі домагалися гетьманства, як от Іскра, Безпалий та Цецюра, котрий і жив у московському таборі; наслав воєвод із московським військом по городах українських".

На жаль, історик обмежився тільки згадкою імені того, хто нас у даний момент цікавить. Не далі за це пішли й автори "Історії русів" та інших праць з історії України. Та все ж спробуймо розібратися, що там і до чого.

Як уже сказано, претендентів з'явилося троє, а булава одна. Що зробив гетьман Виговський, щоб зберегти її в себе?

6 вересня він провів у Гадячі Раду, учасником якої був також польський посол Бенювський. Незабаром польський сейм мав обговорювати проект об'єднання Польщі з Росією (він ніколи не набув ані найменших рис реальності) та обрання на польський престол царя Олексія. Тому Виговський поспішав. З одного боку він намагався переконати сейм через польського посла, — що задум цей трагічний: як поводить ся Росія зі своїми союзниками, поляки можуть бачити на прикладі України. З другого, як уже його аргумент не вплине, — приєднатися до польсько-російського союзу зі статусом окремої держави, а не складової частини Російської імперії.

На противагу цій раді, наприкінці листопада 1658 року, в Переяславі скликано раду козаків та бунтівників, прихильних до Московії. І саме тут, за наполяганням російського військового командування, тимчасовим наказним гетьманом назвали полковника Івана Безпалого.

Досі невиразна, постать наказного гетьмана відтепер почала набувати грізних обрисів — залежно від того, як навколо неї гуртувалося дедалі більше козаків та селян, незадоволених політикою Виговського, а особливо — умовами його пропольської

Гадяцької угоди. Значно ж посилився вплив Безпалого, коли стало зрозуміло, що на його боці виступає зі своїм запорізьким полком Іван Сірко, який на той час уже розгромив союзних Виговському татар та окремий загін гетьмана під командуванням якогось Тимоша.

З гордістю міг похвалитися наказний гетьман перед князями Трубецьким, Пожарським, боярином Шереметевим та іншими представниками російського військового командування й адміністрації і тим, що на його боці ще й гарнізон Січі на чолі з кошовим Павлом Гомоном. Та росіянам цього було мало. Вони розуміли, що політичним натиском позбавити Виговського булави не вдасться. Віра в успіх військових зусиль підігрівалася союзом Безпалого зі славетним полководцем Сірком та запорізьким козацтвом. А тому вони вимагали від наказного гетьмана негайних бойових дій.

Однак першим такі дії розпочав Виговський. Завдавши росіянам та військам Безпалого кілька поразок, він замкнув союзників у містечку Лохвиці. Облога була тривалою, напруженою. І, можливо, стала б для Виговського успішною, але тут — за даними "Літопису" Величка — на допомогу обложеним прибули козаки під командуванням Сірка. Вони прорвали оточення ззовні і, разом з росіянами та реєстровиками Безпалого, відтіснили від Лохвиці військо гетьмана.

Генеральна ж битва союзників з армією Виговського мала відбутися навесні 1659 року, під Конотопом, куди підтягували свої полки князі Ромодановський, Пожарський і Трубецький — головні командири російських військ в Україні. Тут їх радо вітав зі свого укріпленого табору й наказний гетьман Іван Безпалий, авторитет якого починав зростати саме завдяки підтримці запорожців.

Яким же було здивування всіх — і в Москві, й у Варшаві та на Січі, — коли набагато менші сили гетьмана Виговського, підтримувані незначним загоном татар та підрозділами поляків, розгромили росіян разом із Безпалим! Та ще й так розгромили, що багато ворогів опинилось у полоні, а близько 30 тисяч російських солдатів полягло в бою. Давно вже Росія не знала такого, щоб під час однієї битви перестала існувати як така ціла її армія! Князь Пожарський з усіма хто був поруч з ним, теж опинився в неволі — у татар. Кримський хан особисто скарав його на смерть. Рештки російських військ кинулись утікати. Спочатку до Путівля, а далі й додому, до Росії, несучи на своїх плечах загони татар, що переслідували їх. Виговський же захопив усю російську артилерію, і значну частину її подарував королю Польщі Янові-Казимиру, мовляв, он які ми!

Мусив відступити разом з росіянами за межі України і наказний гетьман Безпалий, якому на той час уже, власне, ніким було й командувати. Але це не завадило йому зостатись у таборі російських військ, що після відступу татар знову осів у Путивлі, і грати роль наказного гетьмана. Зокрема, відомо, що він посилав на Січ гінців з

листами, в яких провокував Сірка нападати на татарські улуси і відвертати увагу хана від подій в Україні та союзу з Виговським. І йому це вдалося. Саме вперта опозиція Виговському з боку Івана Сірка не дозволяла цьому внутрішньополітичному

конфліктів пригаснути. Маючи в союзниках Сірка, Безпалий не міг скласти зброї, як азартний гравець, він прагнув використати свій шанс ще раз. Переконливим доказом цього стало листування, яке він затіяв з російським царем. Зокрема, повідомив, що Сірко виступає на боці Росії та її союзників, тобто, на його, Безпалого, боці, і таким побитом винищив власний авторитет.

Однак всі претензії Івана Безпалого на булаву гетьмана України — вже не наказного чи тимчасового, а справжнього — розпалися, щойно на політичному обрії з'явився Юрій Хмельницький. На Раді, що відбулась у Переяславі 9 жовтня 1659 року, Ю. Хмельницького ще раз проголошено гетьманом України. І відбулося це в присутності представників російського командування та не без їхнього благословення. На подяку, Хмельницький уклінно заприсягнувсь у вірності цареві-батюшці, і послуги І. Безпалого як відданого Москві гетьмана росіянам уже стали непотрібними. Постає питання: чому ж росіяни відмовилися від кандидатури Безпалого, знову поставивши на Юрія Хмельницького? Адже Безпалий із вдячності служив би вірою і правдою. Очевидно в Москві розуміли, що він — не та постать, яка здатна об'єднати поділену на табори Україну і припинити громадянську війну. До того ж безвольним Юрасем, як їм здавалося, керувати було легше. Однак вони й далі тримали його в кишені. Про всяк нападок. Щоб і Ю. Хмельницький та інші вожді козацькі знали: в запасі завжди є чоловічок, згодний будь-якої миті підхопити їхню булаву чи пернач.

Степан Опара, сотник медведівський, полковник, гетьман Правобережної України.

На українському військово-політичному Олімпі доти незнана й дещо загадкова постать Степана Опари виникла в червні 1665 року. Цьому передували події в районі Медведівки, де сотникував цей полковник за призначенням гетьмана Тетері. Тут, поблизу Медведівки, війська Тетері, серед яких був і полк Опари, напали на військо російського воєводи Косагова, намагаючись не допустити його до Умані, де сиділи в оточенні вірні росіянам і гетьманові Брюховецькому козаки під командою кошового Сашка Туровця.

Подробиці кривавих сутичок, що точилися там, нас не цікавлять. Але зауважу, що саме дії в Медведівці та на її околицях розпалили бойовий дух полковника Опари. Відчувши, що сили обох гетьманів — і Тетері, і Брюховецького — досить незначні і ненадійні, він вирішив, що й сам може стати гетьманом. Тим паче, що тут, під Медведівкою, він опинився на чолі корпусу, який складався з двох козацьких полків, кількох загонів "охочих" та загону татар. Маючи під рукою таку силу, пан Опара войовничо роззирнувся навкруги:

"Хто тут проти того, щоб я став гетьманом Правобережжя? Відомо ж бо: хто при силі, той і гетьман". — "Ніхто не проти, батьку! — гукнуло у відповідь козацтво. — Бери булаву й веди!".

Булави як такої напхвату не знайшлося, але це не завадило Опарі підійти до Умані й наказати гарнізонів відчинити браму перед самим гетьманом. Варта заходила чухати потилиці, намагаючись пригадати: був у них колись такий гетьман — Опара — чи ні? Не пригадала. Зате російський майор Свін'їн, який командував російським

гарнізоном, умиць дорозумівся, що це прийшли по його душу, і приготувався до оборони. Але Опара до бою не став. Він вишикував поперед свого війська загін татар і заявив городянам: "Бачите?! Це ще не всі. Позаду суне орда. Як не відімкнете брами, я однаково місто здобуду. Але тоді вже віддам його на поталу татарам. І спокійно дивитимусь на те, як ви оце дивитесь на мене".

Городяни зметикували: краще вже визнати нового гетьмана, ніж нового мурзу. І, попри незгоду росіян, браму розчинили. Росіяни спробували опиратись, але Опара частину таких завзятців перебив, частину полонив, а сам набрав у місті — з гарнізону та рекрутів — нові полки і, проголосивши Умань своєю столицею, заходився розсилати по всіх полках та сотнях — еге ж, як і кожен порядний гетьман, — універсали, закликаючи козацтво українське під свої прапори. Та козацтво не квапилось. Протягом останніх років воно вже бачило стількох гетьманів та претендентів, що, навчене гірким досвідом, почало пильніше придивлятися, хто є хто.

Особливо ж Опара намагався залучити до спілки реєстрових козаків. З їхньою допомогою новий "Правобережний" сподівався упорати всіх, хто стане супроти нього, і тим перетворитися з гетьмана самопроголошеного на гетьмана законного.

Загалом, плани його були далекоглядними. Опара досить добре уявляв собі розстановку сил тогочасних політичних та військових сил в Україні та за її кордонами. Але припустився двох помилок. Перша — всі свої плани він викладав у листах, не подбавши про надійну охорону гінців. Але татарська розвідка не спала. Її агентура, що діяла і серед реєстро-виків, розголосила: знайшовся такий собі Опара. Він плекає намір ударити на білгородських татар, що підтримують Дорошенка. Не ловила гав і ханова контррозвідка, їй пощастило перехопити гінців, які везли листи до Івана Сірка та Василя Дрозда, полковника брацлавського. Що ж цікавого знайшли татари в цих листах? Зокрема, він приохочував полковників об'єднати свої військові сили і разом із ним, гетьманом, розгромити білгородських татар, а потім повиганяти з Правобережжя усі польські гарнізони. Тим паче, що чисельно вони були незначними. Одразу проти всіх? В політиці так не буває. То була його друга помилка.

Ну, а далі розгортається крутий середньовічно-політичний детектив. Білгородський хан, що стояв неподалік Січі, смиренно визнає себе за союзника й уклінно просить ясновельможного пана гетьмана завітати до себе в ставку та обговорити план наступних дій. Оскільки один загін татар, але кримських, уже був при війську Опари (до речі, в ті часи одні загони татар підтримували промосковську партію, другі — пропольську, і все за гроші та за право принагідно грабувати українське населення), то він поринув у мрії: чого б не поєднатися ще й з ханом та не вдарити на своїх, слов'янських, недругів у спілці з ним? А там... Там уже можна буде добрати способу й на самого хана...

Одне слово, пан Степан до ханської ставки прибув. Але хан, замість виголошувати — з келихом кумису в руці — тост за спільну перемогу, заарештував гетьмана з усім його почтом. Ні-ні, про страту Опари не було й гадки. Хан просто... продав його Дорошенкові. Авжеж, елементарно продав і за досить грубі гроші. А Дорошенко? Він

посадив своє новопридбане "рухоме майно" на цеп і віддав його — вже не за гроші, а за саме лише "дзенькую бардзо" — полякам. Та ще й докинув листа — того, перехопленого, в якому Опара запрошував Сірка вдарити на поляків.

Поляки на відшкодування викупу Дорошенкові, як уже мовлено, не розщедрилися, зате розщедрилися на ката. Той і стратив гетьмана Правобережної України у Варшаві, на одному з майданів.

А такі "славні" були часи на нашій Україні!

Петро Дорошенко, гетьман України.

Особливий інтерес до гетьмана Петра Дорошенка (1627-1698) може виникнути вже хоч би з того, що йдеться про внука уславленого гетьмана і полководця Михайла Дорошенка. Він ніколи не забував цього, як не забували і його прибічники, і що дуже важливо, намагався діяти з таким самим розмахом, як свого часу діяв його дід.

Народився майбутній гетьман у Чигирині. Його рід віддавна знався з родом Хмельницьких. Тож нічого дивного, що з самого початку Визвольної війни він — на службі в сотні Богдана Хмельницького, тобто в особистій охороні гетьмана. Відзначився. Настільки, що Хмельницький номінував його писарем артилерійських військ, тобто надав офіцерського чину.

Мабуть, нащадок гетьмана справді показав себе добрим воїном, оскільки незабаром став полковником і учасником походу до Молдови (1650), що його очолював сам гетьман

Хмельницький. Повернувшись в Україну, він дістав призначення ще й адміністративне: став полковником прилуцьким. Відтоді й починається поступове сходження до гетьманського "трону".

До речі, в листопаді-грудні згаданого року майбутній гетьман дебютував і як дипломат: став одним з послів від козацтва при польському сеймі. Питання, що їх висувало посольство, мали величезне значення для долі України. Найпершою була вимога вивести з України всі польські війська, поновити українські школи, ліквідувати церковну унію. І не винен Дорошенко в тому, що польські сенатори не тільки не пристали на ці вимоги, а навпаки, вирішили збройно придушити повстання в Україні, сформувавши 54 тисячі польсько-литовського війська.

По смерті Хмельницького, Петро Дорошенко мав усі підстави й собі претендувати на булаву. Та він цього не зробив, вважаючи, що його час ще не настав. А поки що визначив свою позицію чітко: підтримувати в усьому Івана Виговського. Бо тільки його програма державного будівництва імпонувала цьому, вже досить досвідченому політикові. Тож коли постала потреба збройно виступити проти заколоту Пушкаря та його російських підбурювачів, Петро Дорошенко негайно повів свій полк на поле бою.

Згодом він бере участь у поході Юрія Хмельницького проти військ гетьмана Лівобережної України Якіма Сомка. Похід, як відомо, не вдався. Не пощастило Дорошенкові й у наступному, і він визнав за краще перейти зі своїми козаками на бік Сомка: був певен, що знайде з ним спільну мову, адже добре знав його ще з часів, коли служив Б. Хмельницькому, а Сомкова сестра Ганна була першою дружиною гетьмана.

Та Сомко не захотів мати Дорошенка за спільника. Позбавив його навіть чину полковника прилуцького. На перший погляд, нібито за те, що підтримував його суперників. Але схоже, що він ще й побоювався самого Дорошенка — постаті сильної і впливової.

І все ж 1660 року майбутній гетьман знову стає полковником — цього разу чигиринським. І знову підтримує Юрія Хмельницького. У складі його війська бере участь у битві під Чудновим, де було спільне з росіянами протистояння польсько-татарським військам" а незабаром виконує і кілька дипломатичних доручень. Зокрема, очолює гетьманове посольство на переговорах з поляками під Чудновим; їде з делегацією й до Москви, щоб спонукати росіян переглянути окремі статті Переяславської угоди. (В дужках зазначимо: не спонукав).

Досить упевнено почувається П. Дорошенко й за часів недовгого гетьманування Павла Тетері: дістав 1663 року чин генерального осавула. На сучасну мірку міряючи, можна сказати, що він став генералом — з функціями міністра при гетьманові. Шкода лишень, що П. Тетеря невдовзі перестав бути гетьманом.

Натомість вигулькнув сотник медведівський Степан Опара. Узявши собі одного разу в тям, що нема потреби пробиватися до гетьманської булави таким довгим шляхом, як це роблять Дорошенко та інші, цей чолов'яга зібрав більш-менш чисельний козацько-селянський гурт і сам проголосив себе гетьманом. Та оскільки ще побоювався Івана Брюховецького, що теж мав себе за гетьмана, то вдався до кримського хана: допоможи, мовляв, — матимеш вірного союзника. Хан справді послав йому на допомогу загін ординців. Але тут у ситуацію втрутився Петро Дорошенко. Мені хочеться особливо наголосити на цьому втручанні, оскільки воно було, по суті, першим самостійним кроком полковника Дорошенка як політика і полководця на шляху до гетьманства. Кроком, що мав, якщо можна так висловитись, забезпечення з тилу.

Що ж це було за "забезпечення"?

Дорошенкові одного разу випало перейняти загін татар, що йшов набігом на нашу землю. Міг, звичайно, його розбити — сили не бракувало, але не розбив. Почав переговори з мурзою. Загін виявився не з кримських, а з так званих білгородських татар, що таборилися в Буджаку, і теж мали хана, султанового васала, залежного ще й від Криму. Хан мало що тямив в українських подіях, бо в цьому вже не дуже розбиралися й самі українці. Йому було байдуже, хто там стане гетьманом. Але Дорошенка підтримав. І сталося дивне диво: татари, підступом полонивши та продавши Дорошенкові самопроголошеного правобережного гетьмана Степана Опару, зажадали від козацької старшини гукнути наказним гетьманом П. Дорошенка. І старшина послухалась. Розбрат, як бачимо, довів до того, що Україні почали вже диктувати й татари... І то не кримські — що ще мало б якесь пояснення і виправдання, адже українці самі не раз закликали кримського хана втручатися в їх справи; а буджацьких.

Та проголосити себе гетьманом значно легше, ніж потім довести іншим, що ти такого звання справді вартий. Щодо Петра Дорошенка, то він мусив доводити це

негайно: битись із загонами Брюховецького, виступати проти росіян.

Слід віддати гетьманові належне: вже з перших днів свого врядування він узяв курс на об'єднання двох частин — Правобережної та Лівобережної України. Зокрема, звернувся до лівобережного козацтва із закликом приєднуватися до нього. На жаль, мало хто відгукнувся. Розбрат роз'їдав душі й далі. У свідомості українців по обидва боки Дніпра вже пускала коріння лиха думка про те, що Дніпро їх справді поділив на дві різні держави.

Як це не дивно, але в політичному плані Дорошенкові дуже допомогли поляки та росіяни. Уклавши в січні 1667 року Андрусівський мир, за яким Україна вже офіційно поділялася на Лівобережну та Правобережну, при цьому Лівобережна входила до складу Росії, а Правобережна до складу Польщі, — вони дали Дорошенкові моральне право розпочинати боротьбу за єднання зі зброєю в руках. Та оскільки воювати одразу проти двох імперій він не міг, то для початку прикинувся союзником поляків, щоб з їхньою допомогою... Не вийшло. Тоді він почав визволяти Правобережжя вже від поляків... з допомогою татар. А далі — новий поворот. У червні 1668 року в одному з антиросійських заколотів загинув Брюховецький, і Дорошенко проголошує себе "гетьманом по обидва боки Дніпра".

Цей титул теж нелегко було відстоювати. Але були вже певні воєнні надбання. Зокрема, те, що П. Дорошенко виграв кілька дуже важливих битв із поляками.

Почалося з того, що в Україну зайшло велике польське військо під командою генерала Маховського. Поляки тепер — по Андрусівському мирові — вважали, що Правобережжя належить уже їм навіки, отже, час щонайретельніше почистити його від усього українського, щоб і згадки про нього не стало. Інакше кажучи, зайшла армія карателів і винищувачів.

Дорошенко не мав сили протистояти нашестю. Зате знайшов союзника — кримських татар. З їхньою допомогою він спочатку виграв кілька дрібніших сутичок, а потім поблизу Браїлова на Вінниччині дав Маховському генеральний бій. І не тільки розбив польське військо, а й полонив його командувача, якого з легким серцем віддав татарському мурзі — роби з ним, що хочеш.

Однаке згодом татари відчули, що Дорошенко — союзник ненадійний. Він триматиметься їх лише доти, поки не збігається з інтересами України. А варто їй трохи оговтатись... Одне слово, татари почали підтримувати нового претендента на булаву — Петра Суховія, який без жодних вагань визнавав зверхність Кримського ханства над Україною і прагнув стати гетьманом як не всієї України, то хоч Лівобережної. Зарадив справі славетний Іван Сірко. Він дуже вчасно перейшов на бік Дорошенка, і спільними зусиллями вони розбили війська Суховієнка вщент.

Але що робити далі, як протистояти Польщі та Росії? Дорошенко бачив вихід у союзі з Туреччиною. Почалися переговори. Туреччина погодилася взяти Україну під свій протекторат, не вимагаючи при цьому податі і надаючи їй досить широку автономію.

Дорошенка це влаштовувало. Ви запитаете: та як же він міг повірити одвічним

ворогам України — туркам?! Міг. І мав для цього серйозні підстави. От хоч би й ту, що на умовах такого самого протекторату вже віддавна існували Валахія з Молдовою. І нічого, не скаржилися. Мали право навіть на свою власну зовнішню політику, якого не давала Україні Росія. То чого б, міркував гетьман, мали скаржитися його щиросерді українці? Тим паче, що податі платити не доведеться і волі матимуть більше, ніж на це дозволяють Польща з Росією, що намагається перетворити українців на кріпаків.

Задумано — зроблено. 1669 року Дорошенко скликав велику козацьку раду на річці Росаві поблизу Корсуня. І тут сталося те, що потім дало підставу багатьом нашим історикам відносити П. Дорошенка до зрадників національних інтересів. А саме: коли його проголосили гетьманом України, представники султана вручили йому від імені володаря Високої Порти булаву та інші атрибути гетьманської влади.

Тут, ясна річ, і Дорошенко і турки припустилися політичної помилки. Не треба було дратувати "чернь" козацьку таким врученням. Хоча, з іншого боку, хіба іншим гетьманам не вручали булаву поляки, московіти, навіть кримські татари?

Для випробування свого союзу дорошенківці разом із турками розгромили війська поляків та відданого їм уманського полковника Ханенка, який теж мріяв про булаву гетьмана України. І Петро Дорошенко оголосив (1672 р.) Україну незалежною державою під протекторатом Туреччини.

Чи мають рацію дослідники, закидаючи Дорошенкові намір "віддати українців у рабство туркам"? На мій погляд, ні. Докази? Прошу. Щойно поляки вклали з Туреччиною Бучацький договір (за назвою містечка Бучач, нині Тернопільської області), за яким Поділля підлягало контролеві турецьких військ, — Дорошенко починає налагоджувати тісні стосунки з російським царем. Для чого? Та для того, щоб протистояти польсько-турецькому союзові. Тобто, річ очевидна: не маючи достатньої військової сили для того, щоб власноруч домогтися незалежності, П. Дорошенко маневрує — згоден: часом досить ризиковано, — поміж трьома імперіями, намагаючись нацьковувати їх одна на одну, і таким чином послаблювати, а позиції України зміцнювати. Це давня, як світ, тактика володарів слабших країн. Нею з успіхом користується багато державних лідерів і сьогодні, на початку ХХІ століття.

З цього погляду будь-які звинувачення П. Дорошенка в зраді національних інтересів здаються просто недоречними.

У зв'язку зі сказаним, варто повернутися трохи назад. Зокрема, до такої історії. У червні 1668 року Дорошенко привів свої війська на Лівобережжя, щоб остаточно утвердитися в праві "гетьмана по обидва боки Дніпра". Хто йому протистояв тут? Звичайно ж, лівобережний гетьман Іван Брюховецький. Але він так дошкулив багатьом зі своїх підлеглих, що ті зажадали від нього по-доброму, власною охотою, зректися булави на користь Дорошенка. Таку саму вимогу поставив і Дорошенко. Тобто, не квапився до бою, а намагався поладнати справу без зброї. Йому це вдалося. Все скінчилося на тому, що лівобережна старшина сама взяла під варту свого гетьмана та переправила до табору Дорошенка.

Далі, щоправда, сталася прикрість. Дорошенко наказав прикувати Брюховецького

до гармати і так тримати, поки не проголосить свого вироку суд. Звинувачення: Брюховецький зрадив козацькі традиції, залюбки прийняв титул російського боярина, сприяв росіянам у їхній політиці поневолення України. Але ті офіцери, що привели свого гетьмана на суд, рішення цього суду чекати не захотіли: забили прикутого. До смерті. Й виправдовувалися потім тим, що Дорошенко, даючи наказ прикувати Брюховецького, нібито махнув рукою. Вони сприйняли це, як вимогу стратити свого полководця.

Отакий, не дуже приємний для Дорошенка, нюанс. Чи не підтверджує він думку деяких істориків про підступність і зрадливість нашого героя? Гадаю, що ні. Дорошенко був надто розумним політиком, щоб дозволити собі поставати перед козаками й нащадками, тобто нами, в подібні нищого, по-дріб'язковому, вбивці колеги. І знов-таки маю докази. Відоме його обурення з приводу загибелі Брюховецького. Відомо, що він покарав — правда, не дуже люто — кількох призвідців, а тіло гетьмана відвіз до містечка Гадяча й поховав під стінами церкви, яку Брюховецький колись збудував. Поховав шляхетно, з належними почестями. І лише після похорону проголосив себе "гетьманом по обидва боки Дніпра".

Здавалося б, усе гаразд. Та не дрімав розбрат. Що?! "По обидва боки Дніпра"! Хто? Дорошенко? Як посмів? Він же з татарами-турками водиться! Він...

Хвиля заздрісної ворожнечі знялася до такої висоти, що чимало полковників просто не наважувалося признаватись у приязні до Дорошенка. Навіть Іван Сірко, який так багато зробив для утвердження його на гетьманстві, визнав за краще перечекаати...

Та особливу небезпеку для Дорошенка становив у той момент полковник уманський Михайло Ханенко, віддавна знаний прихильник поляків. І діяв цей полковник так само рішуче, як і підступно. Передусім заручився підтримкою запорозького козацтва, яку йому гарантувала дружба з кошовим отаманом Григорієм Пелехом (підтримка Січі на той час, як відомо, дуже багато важила!). Попросив того ж таки Пелеха поїхати до Варшави, для зустрічі з представниками короля та уряду. І передати листа, в якому Ханенко запевняв, що коли Варшава допоможе йому заволодіти булавою, то умови Гадяцького договору, за яким польські війська мають увійти на Правобережну Україну, набудуть, нарешті, виконання. Польським державцям це сподобалося. 22 грудня 1670 року король проголошує Ханенка гетьманом і через кошового отамана передає йому булаву та інші символи чину.

Дорошенко відчув, що він у пастці. З Лівобережжя на нього тисне ставленик росіян гетьман Многогрішний із російськими таки військами; на Правобережжі лютує Ханенко з поляками. А на півдні раптом виникли вороги в особі січового козацтва. Ну, і одвічні татари. Отож... лишається тільки Туреччина. Іншого виходу нема.

Деякі історики твердять, що саме з цього періоду й починається так звана "Велика руїна України". Та коли бути точним, то почалося все з того, що до військ польського коронного гетьмана Яна Собеського приєдналися війська Ханенка, полковника Сірка та кошового Пелеха. І вся ця сила посунула на Поділля — повертати магнатам маєтності та підкорювати робочу силу. Дорошенко виявився чоловіком мужнім. Покликавши на

допомогу турків і татар, він подолав Ханенка, витіснив з України поляків, порозпорошував навіть загони Сірка. Здавалося б, перемога! Але переможцями почували себе також турки й татари, їхні загони розійшлися по всьому Правобережжю й заходилися, як завжди, грабувати населення, та хапати ясир, дарма що це було населення нібито ж союзної держави. Отоді вже й справді вся Україна зненавиділа Дорошенка. Тим паче, що, скориставшись із безвладдя, турки знову відновили свої позиції на пониззі Дніпра, повідбудовували давні фортеці, відрізали козакам шлях до моря.

Проте й у цій ситуації гетьман Петро Дорошенко знайшов у собі мужність вистояти. Маючи в своєму війську загін татар, він улітку 1672 року ще раз — тепер уже під Батогом — розгромив війська поляків та Ханенка. А звідти, разом із турецьким військом, пішов походом на Галичину. Новому польському королю Янові Собеському не лишалося нічого іншого, як укласти в жовтні 1672 року з Туреччиною Бучацький мир, за яким турки примусили його зректися претензій на Україну. Щоправда, значну частину Поділля турки при цьому відкраяли собі, принаймні, там мали стояти турецькі гарнізони* Але ж у таких справах без втрат не обходиться.

Врятувавши таким чином Україну від цілковитого знищення, Дорошенко негайно звертається з листом до російського царя. Пропонує поновити союз на засадах Переяславської угоди, що її підписав ще Б. Хмельницький. І цим ще раз показує козакам і всьому народові, що турки й татари — то лише тактичні союзники. Так само, як тактичним союзником є для нього й Росія. Бо головна мета — непідлеглість України.

Можливо, Росія, не маючи на Лівобережжі ще одного ставленика типу Івана Брюховецького і Дем'яна Многогрішного (його за не таку активну, як хотілося б цареві, службу спроваджено до Сибіру) і погодилася б на союз, яким його бачив Хмельницький, і навіть додержувалася б усіх пунктів Переяславської угоди, але розбрат, що в цю лиху годину сягнув апогею, робив своє. І — знайшовся новий гетьман, Іван Самойлович. Він набагато рішучіше за свого попередника кинувся на Правобережжя і разом з російськими військами захопив кілька важливих стратегічних пунктів: Черкаси, Канів, цілу низку інших міст і містечок. Зрештою, дійшло-ся до того, що Дорошенкові довелося замкнутись у Чигирині, маючи при собі лише кілька тисяч козаків, яким уже не дуже й вірив.

А до Самойловича тим часом прилучалися інші полки й території. Навіть Ханенко прибув у березні до Переяслава, куди Самойлович скликав Велику Раду, і демонстративно передав свої клейноди, разом із десятком гармат, новообраному гетьманові України — Івану Самойловичу.

Дорошенкові теж не лишалося нічого іншого, як передати Самойловичу й свою булаву. Але сталося це не одразу. Гетьманування його на певний час подовжив полковник Іван Сірко. Саме тоді, коли, здавалося, цілий світ одвернувся від гетьмана Дорошенка, Сірко раптом знову прийшов йому на допомогу, тепер уже як кошовий отаман. Він виправив до

Дорошенка ціле посольство з проханням не віддавати булі ви Самойловичу та

росіянам, а рятувати Неньку-Україну.

Підбадьорений цим листом і підтримкою січовиків, Дорошенко зібрав рештки свого війства і виступив проти Самойловича. Проте сили були надто вже нерівними, і він зазна поразки. Інший упав би в розпач, схилився. Але не Дорошенко. Він написав листа султанові. Змалював становище, запевнив у дружбі. І в серпні 1674 року турки з'явилися н Поділлі. Водночас султан наказав кримському ханові рушити на Лівобережну Україну, щоб відвернути на себе частин сил Самойловича і росіян.

Розрахунок виявився точним: Самойлович і Ромодановський мусили перекидати війська на лівий берег Дніпре Цього Дорошенкові й треба було. Він негайно розпочав щиросерді розмови-перемови з правобережними полковникам" підкреслюючи, що сподіватися чогось доброго від Самойловича з росіянами не можна.

Тобто, ми бачимо, що в Україні ніби відновилося статус вона знову поділилася на Правобережну і Лівобережну — кожна зі своїм батьком-гетьманом. Що ж завадило цьому процесові Передусім — непрогнозованість дій І. Сірка. Цей полковий знову змінив орієнтацію і зрікся Дорошенка. З якого дива? Т тому, що той, бачте, запросив допомоги в султана. А в кого зз іще можна було просити тоді допомоги? Сірко вдавав, ніби і гадки про таке не мав, коли радив Дорошенкові не віддавати булави Самойловичу. Втім, полковника Сірка можна зрозуміти: він сам претендував на булаву. В його інтересах лежало виснажити обох гетьманів. Довести їх до стану, коли обидва втратять підтримку своїх полків. І,, — вгадали — змушені будуть звернутися до нього, Сірка: "Ходи, батьку, бери була ву, та дай лад Україні". Зауваживши позицію Сірка, мурз; Кага-Султан теж дійшов висновку, що йому в Дорошенка рс бити більше нема чого, і повернув свою орду на Крим. Але по вів її кривавою дорогою: випалюючи, грабуючи та хапаючи ясир. Щоправда, йому не пощастило. Десь там, на пониззі Дніпра, його перестрів зі своїми молодцями той-таки Іван Сірко Своїх учорашніх союзників полковник розгромив так нещадно, що від орди зосталася тільки згадка. Та ще — намет мурзи що його Сірко послав як дарунок... Ні, не Дорошенкові, а Самойловичу. Щоб довести, що це задля нього він розправився з татарами, а отже, виступає проти Дорошенка.

Здобувши таку підтримку, Самойлович вирішив, що тепер він уже добре пояснить Дорошенкові, хто є хто. Гукнув на військо і напав на Чигирин. Його вмить підперли і росіяни. Здавалося б, справі кінець: Чигирин в облозі, Дорошенкове військо знесилене, ще день два і... Але саме в ці дні Аллах скерував сюди турків. Вони здобули кілька міст, дійшли до Чигирина й деблокували гетьмана.

І аж: тут Сірко, та й усе січове товариство, збагнули: Україна дійшла останньої межі. Треба щось діяти. Але що саме? Сірко формує полк запорожців і їде до Дорошенка в Чигирин. Свідки цієї події твердять, що Дорошенко стрів його як найпочеснішого гостя — ще на підході до міста. З усією належною гідністю. А ще кажуть, що кілька вечорів верховоди пили горілку та оплакували долю Неньки-України.

Але тут відбувається цікава річ. За келихом меду-горілочки раптом з'ясовується, що Сірко зі своїм загоном запорожців прибув зовсім не для того, щоб у черговий раз

збройно виступити на боці Дорошенка й нарешті остаточно утвердити його на гетьманстві. Навпаки, він почав тиснути на Дорошенка, аби той зрікся булави на користь Самойловича. Зрозуміло, що Дорошенко був шокований цим ходом. Але що мусив робити: розпочинати війну з Сірком і з усім запорізьким козацтвом?

Зрештою, Сірко таки умовив гетьмана піддатись Самойловичу і скласти присягу російському цареві. Дорошенко це зробив. Але не перед російськими воєводами, а перед власним військом. І частину своїх клейнодів передав Сіркові. Не для того, звичайно, щоб вони опинились у Москві. А щоб зберігалися на Січі — на згадку про нього.

Про все це Сірко, через своїх гінців, повідомив Самойловичу із закликом у душі: "Обіймітесь, брати мої". Але Самойлович собі обіймів не зичив. Навпаки, жадав крові і булави гетьмана вся України. Щоб домогтися цього, він, замість переговорів з Дорошенком, узявся компонувати на нього доноси. Запевняв: Дорошенко вже нібито й не гетьман, але його зречення і присяга цареві — не більше, як підступи. Від нього, мовляв, ще й не такого можна сподіватися. Цар Федір Олексійович зажадав, щоб Дорошенко прибув до Батурина — до ставки Самойловича. І щоб там склав присягу і йому, й гетьманові. Але Дорошенко здогадувався, що з Батурина йому простеляться лише два шляхи: в кращому разі — на той світ, у гіршому — до Сибіру. І сказав подумки цареві та Самойловичу, мабуть, таке: "Знаєте що, хлопці... А чи не піти вам разом з вашими присягами до дідька?!" І не прибув. Не присягав. Ще й написав листа запорозьким козакам, у якому звинувачував Самойловича в тому, що той, вочевидь, не хоче єдності та незалежності України.

Закінчилися всі ці демарші тим, що у вересні 1676 року росіяни з Самойловичем знову облягли багатостраждальний Чигирин. Облягли так густо, що Дорошенко, не бажаючи зайвого кровопролиття, сам, зі своєю особистою охороною, прийшов до табору Самойловича і віддав йому все те з клейнодів, що в нього ще залишалося. Тобто, остаточно зрікся гетьманської влади. Після чого його під вартою — ніби почесною — вивезли до Москви і кілька років тримали десь там у стані напіварештанта. Засилати його до Сибіру росіяни не зважилися тільки тому, що Сірко просив царя заступитися за Дорошенка, прозоро натякаючи при цьому, що якби Дорошенка заслали до Сибіру, де сам він, Сірко, уже побував, то це дуже засмутило б усе січове товариство. А воно, коли дуже засмучується, починає гніватися.

Щоб якось визначити долю колишнього гетьмана, цар призначив його воєводою міста В'ятки. Чи снилося колись гетьманові Дорошенку, борцеві за єдину незалежну Україну, що закінчуватиме він своє життя воєводою російського провінціального міста, а решту днів доживатиме в подарованому йому царем селі Ярополчому, поблизу Волоколамська?

Але, як бачимо, вивершувались деякі політичні кар'єри на нашій землі, ще й так — сумбурно і безнадійно...

Лукаш Мартинович, кошовий отаман запорізького козацтва.

Новий, 1669 рік, якого випало стояти на чолі Коша запорізького Лукашу

Мартиновичу (р. н. і смерті невід.), починався в гетьманській Україні з гострої міжусобної боротьби. Одразу кілька претендентів на булаву "гетьмана по обидва боки Дніпра " намагалися досягти своєї мети, втягуючи в цю боротьбу сусідні держави та запорізьке козацтво. Вже 3 березня козаки Лівобережної України обрали собі на гетьмана полковника Дем'яна Многогрішного, Здавалося б, усе, проблему вирішено. Проте частина Лівобережжя була зайнята гетьманом Петром Дорошенком, з яким Многогрішному одразу ж довелося вступити в пропагандистський і збройний поєдинок.

Для початку, він звернувся до Дорошенка з листом, в якому вимагав, аби той вивів свої війська з лівобережних територій і не пробував підпорядкувати собі Запоріжжя, яке перебувало під протекцією Московії. Проте П. Дорошенко не взяв його листа до уваги, оскільки вже давно вважав своїм сюзереном турецького султана, і наполегливо домагався, аби той визнав його як єдино законного гетьмана України. Для нього це було надзвичайно важливо, оскільки відчував подих у потилицю не менш наполегливого суперника в особі Петра Суховія, який постійно провокував на втручання у внутрішні справи України, в міжусобицю, кримського хана.

Що ж до самих турків, то їх делегація, що прибула до Корсуня на козацьку раду, хотіла бачити на посаді гетьмана Юрія Хмельницького, сподіваючись, що той, прикриваючись авторитетом батька, Богдана Хмельницького, зможе стати тієї постаттю, навколо якої об'єднається все козацтво, вся Україна. А головне, що Юрась Хмельниченко видавався їм більш керованим, піддатливим і відданим, ніж хитруватий і нетвердий у слові своєму Дорошенко. Та оскільки Хмельницький рішуче відмовився від гетьманства, то довелося туркам, зціпивши зуби, з подачі козацької ради, проголошувати "цілковитим гетьманом" Петра Дорошенка.

Проте Лукаш Мартинович, маючи підтримку січової старшини і більшості козацтва, рішуче не погоджувався з таким рішенням. Він просто не уявляв собі Запорозької Січі під протекторатом турецького султана, а до того ж якраз ішлося. Про Петра Суховія він теж був не високої думки, і не дуже поділяв його захоплення протатарською орієнтацією, проте розумів, що, зрештою, всім трьом гетьманам так чи інакше, а доводиться віднаходити собі покровителя серед правителів сусідніх держав. Так ось, перевага Суховія полягала в тому, що обирали його гетьманом саме тут, на Січі, і що кримський хан видавався кошовому тим сюзереном, від опіки якого звільнитися буде найлегше.

Обрання Суховія відбулося в квітні, й тоді ж, у квітні, він звернувся з листом до свого приятеля, полковника Переяславського Дмитра Райча, з закликом підтримати його. Втім, цей лист цікавий для нас не стільки закликом до самого Райча, як сформульованою в нім політичною платформою П. Суховія. З неї випливало, що запорожці на чолі з Мартиновичем підтримують його, і готові, спільно з кримською ордою, іти на Чигирин, виганяти звідти Дорошенка. Й ось тут проглядається цікава колізія: турки, вічні покровителі татар, підтримують Дорошенка; а самі татари, на чолі з ханом, підтримують його запеклого ворога Петра Суховія! Гадаю, що таке протистояння цілком відповідало на той час і намірам хана звільнитися від занадто

тісної та беззастережної опіки Стамбула, і намірам Лукаша Мартиновича скористатися цим протистоянням, аби послабити постійну загрозу з боку кримського ханства. Адже, позбувшись підтримки турків, татари змушені будуть шукати тіснішого союзу з запорізьким козацтвом. Тобто сама політична ситуація в Україні і навколо неї підштовхувала кошового отамана Мартиновича та хана Адил-Гірея до військового та політичного союзництва.

Однаке, на відміну від П. Суховія, Мартинович намагався не захоплюватися ним, утверджуючи запорізьку козацьку самодостатність. Приваблювало в програмі Суховія — з якою Мартинович був добре ознайомлений — і те, що він поклав собі рішуче "діяти на заспокоєння вітчизни й об'єднання обох сторін Дніпра під єдиною владою". Відтак, на перший погляд, здавалося, що він виявився досить близько від здійснення цієї мрії. Тим паче, що, крім кримських татар, до нього приєдналися і ногайські мурзи. Щоб зрозуміти, який розклад сил розкривався в ті дні перед кошовим отаманом Мартиновичем, варто послатися на Д. Яворницького, який у своїй "Історії запорізьких козаків" змальовував ситуацію таким чином: "Зібравши запоріжців і 40 тисяч татарської орди, він (П. Суховій — Б.С.) "по траві", відразу після Великодня, вийшов під Чорний ліс, став за 30 верстов від Чигирина і більше трьох разів нападав із запорізькими козаками на Чигирин, Жаботин та інші міста правого берега Дніпра, завдаючи жителям величезних збитків у рогатій худобі і конях, і захоплюючи багатьох людей у неволю. Кримський хан і ногайський мурза відділилися від турецького султана і, всупереч забороні, подружилися з Суховієм і запорізькими козаками; хан прислав багато всіляких припасів і сукна на жупани запорожцям. Союзники вирішили простояти все літо біля Чигирина і здобувати його При Суховії був також Іван Сірко, У цей час "стали поглядати на "Суховієву руку" й Полтавський, Миргородський і Лубенський полки, і навіть схилилися до можливості спорядити своїх посланців у Запоріжжя".

Тобто, коли розглядати цю ситуацію більш спрощено, то стає зрозуміло, що, об'єднавшись із ногайцями, хан хотів використати козаків — як запорізьких, так і гетьманських — для того, щоб остаточно визволитися з-під влади Османської імперії. І слід сказати, що час було обрано вдало: ситуація в самій Туреччині дуже сприяла його планам. Водночас, хан готовий був допомогти козакам визволитися з-під влади Польщі та Московії, знаючи, що йому легше мати справу з козаками, які, на його думку, ніколи не заволодіють кримським ханством, але назавжди залишаться природними союзниками.

Однаке здійснитися всім цим планам не судилося. Одна з суттєвих причин: Сірко в черговий раз зрадив, змінив орієнтацію, перейшовши зі значною силою козаків на бік Дорошенка. А тут ще й турки на Січ напали, і колишній кошовий отаман Курило, зібравши козаків, з великими труднощами зумів відстояти її. Сам Лукаш Мартинович у цей час, очевидно, перебував з козаками у таборі Суховія, на річці Цибульнику. Зауважу також, що, згідно з відомостями, які подаються в "Актах Південно-Західної України", формально кошовим у цей час рахувався Суховій. А на загал, складається

враження, що в певні періоди козацтво запорізьке мало по кілька кошових отаманів, одні з яких діяли на самій Січі, інші командували загонами, що брали участь у бойових діях. Або ж їх занадто часто — чи не через місяць переобирали. Так ось, на певний час Суховій об'єднався з Многогрішним і разом з запорожцями виступив проти П. Дорошенка. Коли ж він зазнав невдачі, запорожці знову обрали кошовим Лукаша Мартиновича. Перемога П. Дорошенка дозволила йому готуватися до великого походу на Лівобережну Україну. І тепер уже Мартинович почав побоюватися, що Дорошенко справді може заволодіти всією Україною, перетворивши її на колонію Туреччини. Від імені всього коша він пише Дорошкові листа, в якому закликає припинити кровопролиття, відмовитися від подальшої боротьби з Д. Многогрішним і не запрошувати в Україну турків і татар. Січовики дорікали Дорошкові тим, що він, "будучи сином України, чинить із нею не по-синівськи", проливаючи кров задля задоволення власних амбіцій.

Дорошенка цей лист розлютив. Він і раніше з підозрою та нелюбов'ю ставився до запорізького козацтва, а тепер взагалі вирішив зневажати його. А тут ще дізнався, що Мартинович спорядив посольство. Але не до нього, Дорошенка, а до Дем'яна Многогрішного, прохаючи, аби той звернувся до царя Московії з клопотанням прийняти запорожців під свою високу руку. Тобто, як бачимо, за часів Лукаша Мартиновича Україна, власне, вкотре вже "доборолася" до того, що виявилася, по суті, безборонною, розшматованою поміж сусідніми державами.

Цілком очевидно, що така тверда позиція Лукаша Мартиновича подобалася далеко не всім козакам, і в травні 1670 року ми бачимо на посаді кошового вже не його, а Михайла Ханенка, ще одного реального претендента на гетьманську булаву. Перше, що зробив Ханенко, то це послав листа до Москви, просячи царя прийняти його з усім військом запорізьким низовим, під "високо кріпку царську руку". Але в нього одразу з'явився сильний суперник — Іван Сірко, який, згуртував навколо себе значну кількість запорожців, із тих що жили поза Січчю. Ці козаки й обрали його кошовим.

Весь цей рік минув на Січі в гострій боротьбі, в яку втягували козацтво Дорошенко, Ханенко, Многогрішний та Суховій. А наприкінці запорожці, котрим набридла ця веремія, знову обрали кошовим Лукаша Мартиновича. При цьому вони скористалися з того, що Ханенко в цей час був обраний гетьманом Правобережної України, на противагу Петру Дорошенку. Упевнений, що його поверненню до влади сприяв сам Ханенко, бо ж наміри в них були однакові. Ханенко звернувся до польського короля з проханням взяти Правобережну Україну і Запорозьку Січ під свою протекцію, аби в такий спосіб звільнитися з-під опіки царя Московії. В свою чергу Лукаш Мартинович послав до Острога делегацію старшин на чолі з полковником Семеном Богачем та військовим писарем Андрієм Тарасенком. Там на них уже чекали представники польського короля. Було укладено угоду, згідно з якою Польща визнавала Ханенка гетьманом. Там же, в Острозі, Ханенко склав присягу й отримав від королівських комісарів усі гетьманські клейноди, аж до очеретини включно. Водночас, Лукаш Мартинович утвердився на посаді кошового отамана. Цікаво, що, з точки зору

дипломатії, запорожці навіть не зраджували Московії, оскільки досі однаково підпорядковувалися і Московії, і Польщі.

Розуміючи, що він програє, що тріада у складі війська М. Ханенка, запорозьких козаків та польської армії здатна швидко здолати його, Петро Дорошенко пише на ім'я Лукаша Мартиновича покайного листа, в якому пропонує налагодити взаємини, і пояснює, що до союзу з Туреччиною він вдався не з приязні до віри мусульманської чи султана, а тому, що не бачив іншого виходу. Причому він нагадував запорожцям, що московіти і поляки поділили Україну поміж собою, не питаючи на то згоди самих українців, згоди козацтва. Отож він змушений був шукати третю, могутню силу, яка протистояла б цим імперіям і під протекторатом якої можна було б нарешті зібрати всі українські землі під однією булавою. І що коли до двох, вже існуючих гетьманів — його, Дорошенка, і Многогрішного, поляки обрали ще й третього, Ханенка, то це може призвести до погибелі України.

Судячи з усього, листа було написано вправно, переконливо і досить емоційно, бо коли його зачитували на кошовій Раді, дехто з козаків не витримував і плакав. З жалю за Україну, ясна річ. Щоправда, інша, значно більша, частина, слухаючи того ж таки листа, люто лаяла Дорошенка, як союзника бусурманів. І ще одна цікава деталь: кошовий Лукаш Мартинович хотів було написати листа у відповідь і почав радитися з цього приводу з козацтвом, але громада заборонила йому писати такого листа. Очевидно, опозиційно настроєна частина запорожців просто боялася, що, налагодивши листування з Дорошенком, Мартинович підпаде під його вплив і перекинеться до гетьманського табору.

Почала вживати заходів і Московія. Цар вимагав від Многогрішного зробити все можливе, щоб не допускати на Запоріжжя послів польського короля, а відтак і посланців Січі до Польщі. Але Многогрішний чудово розумів, що це нереально. Зауважу також, що кошовий здебільшого опікувався Січчю та прилеглими територіями, бойовими ж діями запорізьких козаків, які виступали то на боці Дорошенка і Ханенка, то на боці Многогрішного, керували Іван Сірко та інші полковники.

А наприкінці 1671, або на початку 1672 року запорожці відмовили Мартиновичу у праві на клейноди й передали їх старшині Євсевію Шашолу. Як склалася подальша доля Лукаша Мартиновича — невідомо. Як це часто бувало, щойно кошовий Мартинович склав свої повноваження, він негайно випав з поля зору запорізьких та гетьманських хроністів.

Михайло Кричевський, полковник, наказний гетьман українського козацтва.

Сталося так, що на початку Визвольної війни доля тісно пов'язала майбутнього гетьмана Б. Хмельницького саме з цим полковником — Михайлом Станіславом Кричевським (р.н. невід. — помер 1649). Повернувшись улітку 1647 року з Варшави після аудієнції в короля Владислава IV, Б. Хмельницький сподівався, що місцева чигиринська шляхта дасть йому, нарешті, спокій. Проте опозиція короля вже втямила, що він становить небезпеку і для неї, і для всієї Польщі, тож, як впливає з літопису Величка, за наказом самого коронного гетьмана М. Потоцького, його заарештували і

мали стратити як зрадника. Існує думка, що Потоцький уже навіть визначив спосіб страти — шибениця.

На щастя, у в'язниці Хмельницький перебував під наглядом свого давнього приятеля — Михайла Кричевського (варту несли козаки Чигиринського полку), дружбу з яким випробовували різні пригоди. І він, Кричевський, сам смертельно ризикуючи, допоміг майбутньому гетьманові утекти з в'язниці буквально за кілька годин до страти.

Потоцький страшенно розгнівався. Якимось побитом Кричевський відвів од себе підозру й урятував життя. Одначе не подався на Січ разом із Хмельницьким. Навпаки, бачимо його на чолі полку, що рухається човнами до Кам'яного Затону в складі війська наказного гетьмана Барабаша. Війська, яке, на задум польського командування, мало рознести повстанські загони Хмельницького на друзки. Як відомо, Хмельницькому та його полковникам пощастило без бою переманити переважну більшість реєстровиків на свій бік. І знову ж таки, важливу послугу зробив тут полковник Кричевський: першим зі своїми козаками став на бік повстанців. І подав приклад іншим.

Далі Кричевський бере участь в усіх основних битвах народно-визвольної армії. Його Чигиринський полк, по суті, стає полком особистої гвардії гетьмана, демонструючи зразки героїзму під Жовтими Водами, Корсунем та в багатьох інших місцях.

Але шлях воїна полковникові судився недовгий.

Навесні 1649 року Україна опинилася перед загрозою ще однієї інтервенції, цього разу з боку Литви. Стало відомо, що там, та ще в Білій Русі, формується велике військо під командою литовського гетьмана Януша Радзивілла. Щоб прикрити кордони держави та зупинити просування литовських військ, на північ України відряджено окремий корпус на чолі з наказним гетьманом Михайлом Кричевським.

Хмельницький, — читаємо у французького дослідника П'єра Шевальє, — послав у Литву ще тридцять тисяч війська під командою польського шляхтича Кричевського*.

Тут уже діяли загони полковників Степана Пободайла й Антона Гаркуші. Вони здобули такі великі міста, як Гомель та Пінськ, відтіснили ворога зі значної території, подалі від кордонів України. Та коли на допомогу ворожим військам прибула 80-тисячна армія Януша Радзивілла з могутньою артилерією, становище різко загострилося. Стало зрозуміло: якщо литовці прорвуться на Полісся, а звідти на Київщину, армія Богдана Хмельницького потрапить межи двох фронтів, і вони її просто розчавлять.

Кричевський з Радзивіллом зішлися поблизу білоруського міста Лоева. Тут корпус Кричевського, що значно поступався в чисельності та озброєнні військам Радзивілла, опинивсь у кільці. Добре укріпивши свій табір, козаки мужньо відбивали атаку за атакою. Сподівалися, що з півдня на допомогу прийдуть загони полковників Гаркуші та Пободайла, які досі тримали фронт у межиріччі Дніпра й Сожа. Та несподівано на ці загони ударила з тилу польсько-литовська кавалерія, що прибула на підкріплення литовської армії. І замість того, щоб просуватися на з'єднання з військом Кричевського, козаки мусили самі обгородитися табором. Цілу ніч вони тримали оборону, а на ранок

— з неабиякими втратами — все ж таки вирвалися. Та допомогти Кричевському вже не могли: значну частину корпусу Пободайла розстріляла артилерія литовців на переправі через Дніпро.

У битві під Лоевом корпус Кричевського зазнав великих втрат. У бою загинув і сам наказний гетьман Михайло Кричевський. Втім, ґрунтуючись на польських джерелах, П'єр Шевальє в своїй "Історії війни козаків проти Польщі", стверджує, що помер він уже в литовському полоні. "Дізнавшись наступної ночі, — описує він останній бій, — через своїх розвідників, що Радзівілл готує на ранок новий наступ, Кричевський відступив похапцем, покинувши в обозі найбільші тягарі; він сам, поранений кілька разів, залишений на дорозі, потрапив до рук литовців і помер невдовзі після цього в їхньому таборі". Але головне завдання гетьмана козаки виконали. Радзівілл здобув свою перемогу ціною таких втрат, що про дальший похід в Україну, на допомогу польським військам, уже не могло бути й мови. Литовський гетьман скерував свою поріділу армію назад у Литву.

Антон Жданович, полковник київський, генеральний суддя, наказний гетьман українського козацтва.

На початку серпня 1657 року, відчувши, що дні йому вже полічено, Богдан Хмельницький завів мову з наближеними полковниками та іншою старшиною про те, хто мав би підхопити його булаву. Оскільки питання було не з тих, що їх можна розв'язати в гетьманових кулуарах, 6 серпня в Чигирині скликали козацьку Раду. Колись величний і грізний, тепер гетьман зміг постати перед товаришами по зброї лише підтримуваний ад'ютантами, і всі побачили;— що проблема спадкоємця абсолютно на часі. Повертаючи Раді клейноди гетьманської влади, Б. Хмельницький першим із претендентів на них назвав наказного гетьмана, полковника київського та генерального суддю Антона Ждановича.

Але Рада вказала на сина гетьмана — Юрія Хмельницького. Не тому, що вважала Ждановича не гідним гетьманських клейнодів. Просто козаки сподівалися, що син гетьмана стане об'єднувальним символом нації, який дасть змогу уникнути міжусобиць та розбрату. Як відомо, надії не справдились. Та це вже тема іншої розмови. Для нас же важливо підкреслити: Жданович мав неабиякий авторитет. У тім числі й у Богдана Хмельницького.

Та повернімося трошки назад, на початок названого року. Тоді була ще одна рада — старшини й полковників. Гетьман, який у ті дні почувався набагато ліпше, скликав її, щоб обговорити надзвичайно важливі питання міжнародної політики. Щойно скінчились переговори між ним, шведським королем Карлом Густавом і семигородським князем Ракоці. Підписано угоду щодо поділу Польщі. За нею до Швеції мала відійти Велика Польща та Лівонія; до Угорщини — Мала Польща, Мазовщина, Польська Галичина та деякі інші території; Україна ж повертала собі землі, які завше були етнічно й історично українськими. Саме на цій Раді пролунали слова Хмельницького про те, що Україні не варто "добра сподіватися од Москви, коли вона з Польщею поєдналась." На жаль, прозріння це виявилось занадто запізним. Якщо

раніше українцям доводилося відстоювати свою незалежність лише у боротьбі з Польщею, то тепер треба було протистояти ще й Московії.

Але одна річ укласти договір, і зовсім інша — реалізувати його. Поділити Польщу і втримати нові території можна було, якби Юрій Ракоці домігся виконання свого наміру й запосів польський престол. Для цього потрібні були війська, їх наприкінці 1656 року гетьман сформував. Майже 30-тисячний корпус повів на допомогу Ракоці наказний гетьман Антон Жданович.

Усі історики погоджуються на думці, що це був блискучий рейд. Союзні війська зайшли в Краків, здобули Сандомир та Люблін, запанували, зрештою, над Варшавою. Погодьтеся, не так уже й багато в історії України знайдеться полководців, які б збройне входили до столиці Польщі. Й один із них — Жданович.

Та надовго затримуватись у Польщі наказний гетьман не міг. Король Польщі звернувся по допомогу до Туреччини й Криму. Їхні війська ось-ось мали посунути на Україну, тому армія Ждановича потрібна була на батьківщині.

Коротенько про життєвий шлях Ждановича до описаних подій. Відомо, що влітку 1651 року він зі своїм полком воював з литовською армією Я. Радзивілла. Бився на підступах до Києва, у місцях, що мають сьогодні таку лиху славу Чорнобиля. Показав себе і добрим дипломатом. Він двічі-в 1650 та 1651 роках — очолював посольства до Туреччини, ведучи переговори про дальші взаємини між двома державами та про статус Чорного моря. 1653 року ми вже бачимо його в складі посольства до Варшави, а 1654-го — на переговорах з урядом Московії.

Пропонуючи на гетьманство полковника Ждановича, Хмельницький мав усі підстави довіряти йому, оскільки цей офіцер виконував чимало спеціальних доручень гетьмана. 1652 рік. Значна частина українського козацтва, та й усе населення, не задоволені положеннями Білоцерківського договору, через який в Україні почалося відродження польської адміністрації, а до маєтків поверталася польська шляхта... Дійшлося навіть до збройних антигетьманських виступів, на чолі з деякими полковниками та іншими представниками генеральної старшини.

Щоб приборкати повстанську стихію, створили комісію, що засідала в Корсуні. І очолював цю комісію, з функціями військового трибуналу, не хто інший, як Антон Жданович. У квітні того ж року комісія-трибунал засудила до смертної кари таких відомих полководців, як Лук'ян Мозиря, Матвій Гладкий, Адам Хмелецький, Семен Герасименко. Проголошуючи жорстокі вироки полковникам, які завзято боролися проти Польщі, тільки за те, що тепер вони не згодні з відродженням польської колонізації в Україні, Жданович, можливо, сподівався, що Хмельницький пом'якшить їх, використавши суд тільки для устраху. Але помилював гетьман лише Герасименка. Всі інші, кого Хмельницький визнав за своїх особистих ворогів, пішли на страту. І не можна думати, що комісія обмежилася тільки цим процесом...

Ну, а щодо А. Ждановича, то він цілком підтвердив свою репутацію непідкупного, і незабаром справді був призначений генеральним суддею України.

Як склалася доля Ждановича по смерті Б. Хмельницького, сказати важко. Навіть

року та обставин його відходу у вічність дослідники не знають. Проте добре відомо, що будучи названим як претендент на гетьманську булаву, Жданович — на відміну від інших претендентів — боротьби за "трон" не розгортав і руїни в Україні не творив.

Павло Тетеря, гетьман Правобережної України.

Так уже склалося, що після смерті Богдана Хмельницького, боротьба за гетьманську булаву розгорнулася здебільшого між його родичами: зятями Іваном Нечаєм і Павлом Тетерею; шуряками Якимом Сомком і Василем Золотаренком, а також Іваном Виговським, рідний брат якого, Данило, теж був зятем Б. Хмельницького. Кожен з них вважав, що родинні зв'язки з великим гетьманом та заслуги в часи Визвольної війни дають їм право на гетьманство. А терпів від цих чварів, що невдовзі вийшли й поза межі родини, український народ.

Як уже мовлено, одним з претендентів був Павло Тетеря (р. н. невід.-помер 1670). Справжнє прізвище його — Морожковський. Походив зі шляхетського роду, що здавна сидів на Київщині, освіту здобував по уніатських навчальних закладах, а кар'єру починав судовим урядовцем. Можливо, він так і залишився б чиновником, якби не повстання Б. Хмельницького. Приєднавшись до повстанців, Павло Тетеря досить швидко здобув собі авторитет завдяки своїй ученості та хоробрості. Зокрема, добре показав себе в поході Тимоша Хмельницького на Молдову влітку 1653 року. Мав уже ранг полковника переяславського.

Зрікаючись 1663 року булави, гетьман Юрій Хмельницький передав усю владу на Правобережжі саме Павлові Тетері, вважаючи, що тільки він здатний повести далі справу його батька, Богдана. Тетеря знав, що таким способом передана влада є владою тільки наказного гетьмана. А він хотів гетьманства справжнього. Тож невдовзі скликав раду старшини, яка б легітимувала його.

Чи виправдала Рада сподівання Тетері?

Історик Микола Аркас так змальовує ситуацію:

"Охочих до булави з'явилося двоє — обидва зяті Богдана: Павло Тетеря та Іван Нечай. Дехто з старшин намагався настановити на гетьмана Виговського, але Павло Тетеря щедро сипав жінчині гроші і підкупством тим переважив своїх супротивників. Його таки обрали гетьманом, хоч козацтво добре знало і не любило його".

Ну, якими бувають повороти виборчих кампаній, ми з вами теж знаємо. Методи Павла Тетері нас не шокують. Інша річ, що, діставши булаву, Тетеря негайно почав налагоджувати зв'язки з польським королем, щоб разом протистояти Росії, а згодом приєднати під свою булаву та до Польщі й Лівобережну Україну.

Такі плани подобались далеко не всім полковникам Правобережжя. Один з них, полковник паволоцький, Іван Попович, навіть підняв повстання проти поляків, а отже — й проти гетьмана Тетері. Маючи підтримку лівобережного гетьмана Сомка, цей полковник почав громити деякі польські гарнізони та окремі загони. Проте в бою під Павлолуччю зазнав поразки й потрапив у полон. Причому Іван Попович здався в полон разом з п'ятнадцятьма своїми офіцерами, аби врятувати своє рідне місто від облоги та руйнування. За наказом Тетері, його розстріляли. Зате дуже припала до душі ідея

гетьмана про приєднання Лівобережної України Янові-Казимиру. Особливо втішило королівське серце те, що в своїх листах Тетеря називає Україну "провінцією Польщі*" Це й спровокувало короля на похід проти гетьмана Лівобережної України. На початку жовтня польські війська підійшли до Білої Церкви і з'єдналися там з військами Тетері. Утворилась чимала армія. Вона рушила на Лівобережну Україну, маючи намір захопити її столицю Глухів. І тут надійшла тривожна чутка: на Правобережжі знову — вже вдруге — рветься до влади Іван Виговський.

Як твердить одна з версій, воювати з ним Тетеря не збирався. Запросив лише до Білої Церкви на переговори. Спільної мови вони не знайшли, а що сталося потім, ми вже знаємо: Виговського заарештували і стратили.

Але на цьому Тетеря не заспокоївся, бо згадав, що на Правобережжі є ще один надзвичайно небезпечний претендент на булаву — полковник вінницький Іван Богун.

По смерті Б. Хмельницького, цей уславлений, просто-таки легендарний полководець, не погодившись на Переяславський договір, певний час тримався у затінку. Але тепер командував військами, що діяли разом з поляками, і знову демонстрував свої воєначальницькі здібності. Мав також величезний авторитет серед козаків, особливо серед старої гвардії, що воювала ще з Хмельницьким. Одне слово, Павло Тетеря вирішив позбутися такого небезпечного суперника. Як? Та з допомогою доносу. Написав польському королю, що наказний гетьман Богун — зрадник. Якихось переконливих доказів цього не навів. Але відома формула — "існує підозра" — була в ужитку вже віддавна...

Її полякам вистачило. Вони вже давно шукали нагоди, щоб розправитися з ненависним полковником, який стільки крові шляхетської виточив за часів Хмельницького. Недовго думаючи, поляки Богуну розстріляли. А заодно взяли під варту і Юрія Хмельницького: на якого Тетеря теж написав не менш "переконливого" доноса.

Отак, тільки з допомогою пера та клепа, і прокладав собі Павло Тетеря шлях до абсолютної влади на Україні під протекторатом польського короля. Та впевнено почувався лише доти, поки цей король перебував з армією в Україні. Щойно ж повернувся до Польщі — кілька полковників (і серед них Іван Сірко) підняли проти нього повстання.

Найжахливішим для Тетері було те, що проти нього виступили запорожці. Ніхто з відомих козацьких офіцерів не міг подарувати йому клепа на Богуну!

Одне слово, Тетеря відчув, що довго йому на тестевому місці не всидіти. Не бажаючи випробовувати долю, він проголосив полковника Уманського Михайла Ханенка наказним гетьманом, породивши в такий спосіб ще одного цілком законного та реального претендента на булаву "гетьмана України по обидва боки Дніпра". А сам подався до Польщі, не забувши прихопити при цьому весь військовий скарб та гетьманські клейноди, а також державний архів. Той факт, що клейноди Ханенкові Тетеря не передав, свідчить, що він ще мав намір повернути собі владу. Там він пригадав, що в його жилах тече польська кров, і прийняв католицтво. Щоб забезпечити

йому гідне існування, король призначив П. Тетерю старостою брацлавським, ніжинським та чигиринським. Одначе староство це було суто умовним, оскільки реально владарювати на згаданих територіях Тетеря не міг. До того ж, з'ясувалося, що поки він запобігав ласки в Польщі, в Україні його маєтки опинилися в руках кількох польських аристократів. Тетеря спробував був із ними судитися. Безуспішно. Тоді почав обивати пороги канцелярій короля, канцлера, інших можновладців. Та їм не бракувало клопоту й без колишнього гетьмана Правобережної України, який вже не становив для Польщі жодної цінності.

Останні відомості про нього маємо з Ясс та Андріанополя. Тут, на території, що підлягала Туреччині, Павло Тетеря, цей непогамовний інтриган, хотів спровокувати конфлікт між турками й поляками — на помсту полякам за свої кривди. З цього нічого не вийшло. Десь у тих краях, наприкінці 1670 року, він і помер.

Ні, не щастило численній рідні, справжньому кланові Богдана Хмельницького в боротьбі за гетьманську булаву. Ідея монаршої спадковості в Україні падала на важкий і кривавий ґрунт.

Сашко Туровець, кошовий отаман запорізького козацтва.

Сашко Туровець (Сацький, р. н.-р. см. невід.) належить до тих кошових отаманів, яких самі політичні обставини змусили залишити певний слід в історії України. Вже у квітні 1661 року наказний гетьман Яким Сомко повідомив у Москву — попередив покровителів, — що на Запоріжжі у повній готовності та з чималим військом стоїть отаман Сацький. Поки що — лише стоїть. Не схильний підтримувати ні проросійськи настроєного гетьмана, ні поляків.

Це була правда. Певний час Сашко Туровець справді перебував у стані очікування. Хоч в Україні розгорнулася запекла боротьба за гетьманську булаву та за московських, варшавських, турецько-татарських покровителів, і кожен з претендентів намагавсь утягти до своєї авантюри запорожців, — кошовий тільки споглядав цю метушню. Але недовго. У квітні 1662 року написав разом із Сірком сердитого листа до того ж таки Якіма Сомка і добряче вишпетив його за піклування лише про власні вигоди, а не про долю української державності. Перепало також Юрієві Хмельницькому — за слабкодухість. Отже, виходить, Сашко Туровець почав підтримувати в зазіханнях на владу Івана Брюховецького? Тобто позицію свою визначив?

Не поспішаймо з висновками. Твердо можна сказати лише те, що спогляданню кошового настав кінець. За рік ми вже бачимо його в обладунку полководця. Що до цього спричинилося?

На поклик гетьмана Тетері, навесні 1663 року, до України вдерлися ногайські та кримські татари. Саме так: удерлися, а не прийшли, як запрошене союзне військо. Пограбували розбоєм значні території, і аж тоді стали табором в урочищі Цибульник поблизу міста Крилова, щоб вислухати вказівки Тетері, який у боротьбі за булаву ладен був покликати в Україну кого завгодно, хоч диявола.

Не маючи власної сили на таке нашествя, гетьман Брюховецький попросив допомоги в Туровця. Той послав гінців до калмиків, які тоді страшенно ворогували з кримськими

татарами. Калмики погодились йти на кримчаків, але за умови, що ні козаки, ні вони самі татар у полон не братимуть і нікого з них не помилують.

Татар було 10 тисяч — значно більше ніж запорожців та калмиків (загін калмиків налічував лише тисячу шабель). Опівночі козаки підкрались до урочища, тихо познімали вартових. А далі було те, про що розповідає літопис: уціліло тільки тих кілька татар, яким поночі пощастило втекти на болото і там зачаїтися. Всіх інших калмики вирізали. Навіть по тому, як вони склали зброю.

Хоч козаки, як правило, намагалися не вбивати полонених татар — вимінювали їх на полонених українців, — та цього разу додержались вимог договору. А понад те, мабуть, зміркували, що коли калмики так люто нищать татар, у цьому нема нічого особливо лихого для українців: народ уже натерпівся і від тих, і від тих.

Довідавшись про такий розгром, хан Криму передумав, — хоч уже й зібрався, іти походом на Молдову, і спробував порозумітися з козаками. Але козаки на переговори не погодились, дипломатично посилаючись при цьому на те, що не дає дозволу на мир їхній покровитель, російський цар. Тоді кримчаки спробували здолати об'єднані українсько-калмицькі сили зброєю. Але Сашко Туровець показав себе здібним полководцем: спочатку розбив передовий загін ханового наступу, що дійшов знов-таки аж до Крилова (цьому неабияк сприяв Тетеря), а потім дав генеральний бій ворогам на річці Омельничці.

Там склалася цікава ситуація. Козаки, вірні гетьманові Тетері, разом з великим загоном татар, кинулися навздогін військам кошового отамана та калмицького мурзи, що розбили передовий загін. Але кошовий їх перехитрував. Переправившись через Омельничку в одному місці, він улаштував тетеринцям та кримчакам засідку в другому, де переправлялись вони. Щойно кримчаки ступали на берег — запорожці налітали на них вихором і, не даючи розгорнутись у бойові лави, в сум'ятті й штовханині просто вирубували. Тут теж пощастило втекти тільки тим, кому... дивом пощастило втекти. Всі інші полягли — полонених калмики, як завжди, не брали.

У цей час відбулося обрання гетьмана. Туровець, як видно з його бойових дій, підтримував Брюховецького, але той програв: булава припала (досі тільки наказному гетьманові) Якимому Сомкові. Туровець написав листа російському цареві, в якому заявив, що обрання незаконне, бо в раді не брали участі запорожці. Але це справі не зарадило, оскільки й на Січі сталися зміни: булава кошового перейшла до Івана Сірка.

Як відомо, Сірко свого отаманування не дуже тримався. Його — з булавою чи без неї — завжди вважали найпершим козацьким вождем. Він міг за всіх обставин зібрати стільки війська, скільки і коли йому було потрібно: знав, що за ним піде будь-який курінний отаман. Тож навесні 1664 року Сашко Туровець знову стає володарем булави і вирушає з військом у гетьманську Україну. Чого ж він домагається там? Можливо, сам прагне зійти на гетьманський Олімп. Ні, всього лиш для того, щоб підтримати Брюховецького в боротьбі проти Тетері та його союзників — поляків і татар.

Як бачимо, кошовий отаман Туровець був далекий від того, щоб самостійно творити державну політику, визначати її союзницькі пріоритети. Він всього лиш намагався

втручатись в міжусобну боротьбу претендентів на булаву. Одначе втручання це не було — і не могло бути — ефективним, оскільки війська в нього було замало, а селянство за ним не йшло. Та схоже, що Туровець і не намагався піднімати його, обмежуючись участю січовиків. Крім того, політична ситуація та шанси претендентів змінювалися так швидко, що наш кошовий навіть не встигав до пуття зорієнтуватися.

Тут отамана спіткала невдача: Тетеря з поляками оточив його військо в Умані. Туровець добре укріпив місто і вистояв. Це було влітку. А восени тетеринці й поляки знову облягли Умань. Але тепер там, разом із запорожцями, був і загін росіян, щоправда, лише на сто шабель. Туровець споді: допомоги од війська російського генерала Косагова. Але і і сам опинився у скруті, бо відкинулись козаки, які були п ньому, отже, всі його спроби пробитись до Умані, зазна невдачі.

Таким побитом Тетері й полякам все ж пощастило заскочити в Умань. Заскочити тоді, коли на допомогу обложеному гарнізону вже йшли два полки, які надіслав гетьман Брюховецький. Допомога, як-то мовиться, припізналася: козаки, що потрапили в полон, сиділи під арештом. Дізнавшись про те, що до міста наближається військо Брюховецького (командував ним полковник Андрій Богомаз), поля й тетеринці залишили Умань без бою. Отже, із в'язниці і заки повиходили. Проте жодне джерело не згадує, щоб серед визволених був і кошовий отаман Сашко Туровець. Т навряд чи поляки та військо Тетері могли залишити його живим.

Замислюючись над долею цього здібного полководці неминуче доходиш жахливого висновку: скількох чудових воїнів поглинула міжусобиця, що кілька десятиріч лих запоною висіла над Україною! Воїнів, які могли таланові прислужитися своїй Батьківщині на полях битв з її зовнішніми ворогами.

Іван Брюховецький, кошовий гетьман, гетьман Лівобережної України.

Кар'єра гетьмана Івана Брюховецького (р. н. невід. — помер 1668) здається чи не найдивовижнішою з-поміж кар'єр усіх гетьманів та кошових отаманів України. На відміну від інших державників того часу, він не був ні січовиком, ні реєстровим козаком. Не вкрив себе славою й у визвольній війні. Не став героєм народних пісень і дум. Був лише до самої смерті Богдана Хмельницького вірним його джурою (служником). Нехай навіть, як твердять деякі дослідники, старшим. Але на що він міг важити в такій постаті? Та ні на що. Хіба лишень на те, щоб і по смерті пана zostатися служником при його нащадках.

Так воно, власне, й сталося. Гетьман приставив його до свого сина. Відтак Брюховецький поїхав з Юрасем Хмельниченком, як називали Богданового сина козаки, до Києва, жив з ним на одній квартирі, виконував обов'язки джури.

Можливо, й звікував би отак у служниках, і навряд чи й пам'ятав би хтось його ім'я, якби не щасливий випадок.

Побачивши, що Іван Виговський, який мав бути лише регентом, порушив заповіт покійного Богдана і, скликавши Раду, привласнив собі гетьманську булаву, Юрій Хмельницький вирішив поскаржитись на нього запорозьким козакам. Адже тільки вони ще здатні були хоч якось приборкати Виговського, якого Ю. Хмельницький вважав

самозванцем.

Але кого послати на Січ? Та кого ж іншого, як не відданого джуру Івана Брюховецького? Він, родом з небагатих, якоїсь пристойної освіти не здобув, але говорити вмів красно — такий уже хист від Бога мав. А понад те молодий Хмельницький довіряв своєму служникові цілковито, може, навіть більше, ніж комусь із родичів. І Брюховецький на Січ поїхав.

Там його зустріли не як служника. Його пошанували як представника гетьмана Юрія Хмельницького. Не виникає жодних сумнівів у тому, що Брюховецький справді допоміг Юрію Хмельницькому повернути собі булаву. Козаки прислухалися до його скарги та до красномовних пояснень Брюховецького.

Проте до свого пана Брюховецький уже не повернувся. Відчувши, що на Січі до нього ставляться з повагою — як до людини, свого часу наближеної до Б. Хмельницького, він залишився. До того ж, він справді знав чимало таємниць славетного гетьмана і вмів яскраво переповісти різні історії з життя "батька Богдана", та й був таки "своїм" — не з панів. Одне слово, zostавшись на Січі, Брюховецький невдовзі здобув репутацію * душі товариства", і йому довірили, на певний час, можливо, не без допомоги Юрія Хмельницького, навіть булаву кошового гетьмана.

А щойно доскочивши цього, Брюховецький свого пана зрадив.

Подумав, мабуть, що настав тепер час і таких, як він. Що й він може поборотися за гетьманську булаву, як це роблять інші, хто тремтів колись перед Великим гетьманом не менше за самого Брюховецького.

Зі служників гетьмана — в гетьмани? А чому би й ні? Під його командою он скільки козацької голоти!

Брюховецький діяв рішуче і не гребував підступом. Поки по обидва боки Дніпра різні полковники чубилися між собою за гетьманство, він з великим загоном козаків прибув до ставки командувача російських військ Ромодановського. Для чого? Та, певна річ, не для захисту свого недавнього пана. Навпаки — щоб допомогти воеводі повалити Юрія Хмельницького" який відступивсь од союзу з Росією.

Ціле військо запорожців на боці воеводи! Це дуже його втішило. Тож коли група козацької старшини — звичайно, з намови медовустого кошового, що зачарував своїм барвистим словом мало не всіх січовиків, — запропонувала Ромодановському висунути Брюховецького на гетьманство, мовляв, відданішого за нього росіяни в Україні ніколи не мали й не матимуть, — той залюбки погодився. Адже саме відданість у Москві цінували найвище.

Б цей час на Лівобережжі з'явився свій наказний гетьман Яким Сомко, давній знайомий Брюховецького — ще з часів, коли Сомкова сестра була першою дружиною Б. Хмельницького. І він, цей Сомко, теж став до бійки за булаву гетьмана України. А хто йому протистояв? Василь Золотаренко. Полковник ніжинський. Брат, уже на той час загиблого, полковника і наказного гетьмана Івана Золотаренка. До речі, рідна сестра В. Золотаренка Ганна була третьою дружиною Б. Хмельницького. Вплутався до колотнечі й ще один зять покійного, Павло Тетеря, гетьман Правобережної України, який

прийняв булаву від Юрія Хмельницького. Як бачимо, похапала один за одного за барки вся Богданова рідня.

Не будемо зупинятись на перипетіях боротьби за владу. Скажемо лише, що Брюховецький перехитрував усіх. Бажаючи поставити його, кошового, на місце, Я. Сомко наказав спалити кілька човнів та плотів, якими козаки користувалися для військових перевезень. Це була помилка. І Брюховецький її спритно використав. Як? Написав цареві, що Сомко наказав попалити геть усі човни та плоти, що їх збудовано з наказу його царської величності. Цар, мабуть, не міг собі й пригадати, чи наказував він колись будувати оті кляті човни. Але як уже є така скарга, то щось там за нею криється.

Одне слово, воєвода Ромодановський дістав наказ: Сомка до булави не підпускати. "Чорна Рада" відбулася 17 червня 1663 року. В Ніжині. Сомко й Золотаренко, які віддавна й неприховане ворогували між собою, зчинили там бійку. До них прилучились прибічники того й того. Виникла буча, що аж ніяк не додавала честі учасникам Ради. І тільки Брюховецький дивився на весь цей шарварок спокійно.

Слушної хвилини, коли всім стало ясно, що ні Сомко, ні Золотаренко булави не варті, вірні Брюховецькому січовики підхопили свого кошового на руки понад голови і винесли в центр кола: маєте собі гетьмана! Оскільки всім присутнім по саму зав'язку набридла гризня основних претендентів, вони залюбки пристали на пропозицію запорожців. Уже хоч би тому, що виступив з нею не хто інший, а таки запорожці. До того ж, Брюховецького волів бачити на чолі України і воєвода Ромодановський, а отже й російський цар.

Отак, не вигравши жодної битви, навіть обминаючи поля боїв, спритний служник двох гетьманів Хмельницьких раптом постав на чолі української держави. Щоб зменшити кількість претендентів на булаву, він уже за місяць-два наказав обох полковників — Яким Сомка і Василя Золотаренка — стратити. А добрий десяток їхніх прибічників зі старшини переправив у кайданах до Москви. Щоб там їх навчили "как надародіну любіть", та заслали до Сибіру.

Деякі дослідники твердять, що саме з часів Брюховецького започаткувалася в Україні жахлива традиція: всякого, хто на смів мати власну думку, — до Сибіру. Про існування якого переважна більшість українців до того навіть не здогадувалася.

Незабаром Брюховецький порозганяв таким способом мало не всю старшину, замінивши її вихідцями із запорізьких низів. Україна дістала змогу чи не першою в світі стежити за цікавим експериментом: сірома, яка ще вчора затято галасувала про утиски адміністрації та військової старшини, сьогодні сама збиткувалася з простого люду. Залосівши вакансії територіально-адміністративних полковників, писарів, сотників, вона похапцем збагачувалася, вчилася писати доноси, випрошувала села та хутори, колінку вала від щастя, здобувши хоч якесь "сопричисленіє" до російського дворянства. Брюховецький зі свого боку ревно дбав про те, щоб дворянами стали всі полковники, яких він призначив.

А ще експеримент переконав народ у тому, яке воно страшне лихо: часто

змінювати адміністрацію, та ще й давати при цьому владу голоті, сіромі — "черні", як віддавна і в усіх країнах називали тих, хто шляхом бунту, галасу, розбою, а не шляхом чесної праці, прагнув поліпшити собі добробут. Бо для того, щоб якомога швидше забагатіти, ця "чернь" визискувала й утискувала населення набагато лютіше, ніж це робили багаті попередники.

Згодом, майже через три століття, такий самий експеримент провели в Україні комуністи, створюючи нову, партноменклатурну аристократію. До чого це призводило, ми бачили. Але тоді, в XVII столітті, народ прозрів значно швидше за нас. Соціальне напруження почало наростати з таким прискоренням, що Брюховецький відчув: треба щось діяти. Але що?

Він знову звернув погляд до запорожців, які ніколи особливої любові до Московії, як і до інших чужинців, не плекали. Прислухався й до народу, що дедалі гучніше обурювався зі свавілля російської та його власної адміністрації. Побачив, що назріває повстання. І зміркував: буде краще, коли його очолить він сам, зі своїми прибічниками. Очолить, але скерує в інше русло — на боротьбу за незалежність. Так він, Брюховецький, стане загальновизнаним гетьманом в Україні — яким був колись його пан.

Й ось тут можна дещо спростувати із закидів наших класичних істориків Брюховецькому. Майже всі вони одностайні в думці, що він вислужувався перед Москвою. Тим часом, ми бачимо, що незалежно від мотивів, які спонукали Брюховецького до бунту, саме поривання до невіддільності України вже мало в собі щось позитивне. Відзначимо цей момент, і повернімось до теми.

Ще коли Брюховецький був кошовим отаманом, гетьман Я. Сомко скаржився на нього цареві та російським можновладцям:

" Чого раптом Брюховецький називає себе гетьманом? У Запоріжжі бувають лише кошові отамани. Брюховецькому не можна вірити, бо він наполовину лях, був ляхом і охрестився, а у війську не служив і козаком не був, слугував Богданові Хмельницькому, й наказано було йому бути у дворі, а на війну Богдан його з собою ніколи не брав".

У цих словах майже вичерпна характеристика того, як сприймало Брюховецького чимало сучасників та яке уявлення склали про нього згодом історики.

Проте Брюховецький мало цікавився чиймись оцінками. Він готувався протистояти військам правобережного гетьмана Павла Тетері, якого підтримували війська польського короля Яна-Казимира і наказного гетьмана П. Дорошенка.

А хто ж підтримував Брюховецького? Стряпчий Григорій Косагов зі своїми московітами та Іван Сірко.

На Сірка Брюховецький покладав особливі надії — на його талант, його авторитет. Та коли надіслав йому листа з проханням прибути з військами під Чигирин та ще й привести із собою загін калмиків, які союзне заприязнилися на той час із запорожцями, гуртом виступаючи проти кримчаків, Сірко не прибув. Не те, щоб відмовився виконати наказ, а просто так склалися обставини. А може, й не хотів особисто протистояти Тетері й Дорошенкові, та ще й польському королеві. Навіщо

псувати стосунки одразу з усіма? Раптом за тиждень-два доведеться воювати вже під їхнім командуванням?

Замість Сірка, до Чигирин підійшов з невеличким загоном отаман Чугуй. Це дуже зіпсувало настрої Брюховецькому. Але, як показали подальші події, даремно. Чугуй напав на польське військо, коли воно переправлялося на лівий берег Дніпра, і завдав йому неабияких втрат.

В цілому ж кампанія розгорталася на користь Брюховецького.

Його війська відтіснили поляків од Глухова, а далі й розгромили їх у битві під Новгород-Сіверським. Така перемога давала можливість Брюховецькому добре зміцнити свої позиції на Лівобережжі. Але він вирішив, що тепер може остаточно покласти край і гетьмануванню П. Тетері чи П. Дорошенка. Для цього треба передусім захопити Чигирин. Однак місто виявилось добре укріпленим і мало серйозний гарнізон: крім правобережних козаків, його боронили ще й загоны татар і поляків.

Зате Черкаси особливого опору не чинили. Але Брюховецький їх все одно випалив — там стояв вірний Тетері гарнізон. Проте довго втішатися перемогою не довелося, оскільки незабаром і самого лівобережного гетьмана заблокували. В Каневі. Здобути міста військам поляків і гетьмана Тетері не вдалося. Канів залишився в руках Брюховецького і став навіть гетьманською столицею. Але не надовго, і не з волі Брюховецького.

Хоч вороги його згодом з-під Канева відступили, та легше від того гетьманові не стало: він устиг нажити собі ще небезпечніших недругів — серед недавніх друзів-запорожців. Як це сталося? Намагаючись зміцнити союз із Московією, а разом з тим і свою владу в Україні, він запропонував росіянам послати своїх воєвод у Кодак і на Січ. Власне, розчинив двері перед російською адміністрацією, щоб вона охопила вже й території, підлеглі січовикам. Ну, знаєте, до такого свавілля не додумувався навіть польський король, утім, може й додумувався, але реалізувати такого плану жодного разу не наважувався. Бо ж варто було б тільки поткнутися комусь до фортеці Кодак, як усе низове козацтво вибухало гнівом. Розгнівалось воно й на Брюховецького. Тим паче, що Січчю гетьман не обмежився.

Ось як змальовує ситуацію Микола Аркас: "Щоб ще більше підлеститись до московського уряду, Брюховецький прохав царя, щоб по українських городах: у Києві, Чернігові, Переяславі, Каневі, Ніжині, Полтаві, Новгороді-Сіверському, Кременчугу, Кодаку й Острі, навіть на Запоріжжі, були посаджені московські воєводи з ратниками, — щоб вони зібрали усю подать грішми з міщан та з селян, котра досі йшла на жалування козацькому війську, та з кабаків (шинків), що мали позаводити скрізь на Україні, і щоб оддавали усі ті гроші просто в царську казну. Усе це дуже сподобалося московському урядові, а цар, обдарувавши гетьмана і старшину подарунками, зробив його "боярином", а старшину, що була з ним (далі йде перелік прізвищ — Б. С), призведено в дворяне".

Отак добувалися дворянські звання: подать мало не з половини України — та простісінько до царської скрині! А чого тут панькатися?! Втім, "не панькатися" гетьман

почав трохи згодом, вже як був у Москві (наприкінці 1665 року). А влітку того року під боком у Брюховецького виникло нове вогнище опору і російським військам, і йому самому — полковник Степан Опара, якому вдалося підняти на бунт два полки і захопити Умань. Війська він поки що мав небагато, але незабаром до нього приєднався загін татар, а головне, його посилено підтримували поляки. Отже, столицю свою Брюховецький мусив перенести до Гадяча і знову низенько кланятися січовикам.

Зрештою, не будемо детально описувати всіх сутичок і передислокацій гетьманових військ — це ситуації в Україні істотно не змінювало. Набагато цікавіші речі діялись наприкінці року в Москві, куди гетьман, уперше в історії України, поїхав з офіційним візитом та великим почтом, що складався з полковників, іншого офіцерства. Що ж пропонував цареві наш славний гетьман? Передусім — передати під владу, царя всі міста Лівобережжя і, як уже мовилося, Січ. А також право на податі. І це тоді, коли за Переяславською угодою, підписаною Хмельницьким, царський воєвода мав бути тільки в Києві.

А чого домагався від царя? Заступництва. Більшого війська. "Сопричислени до боярства і... дозволу одружитися з княжною Долгорукою. Неважко здогадатися, що після продажу під податі цілого Лівобережжя вкупі із Січчю, цар не поскупував ні на титул, ні на княжну. Весілля було!... Мед-горілочку, чи то пак, "водочку, пили!... Одне слово, погуляли хлопці!..

Похмілля настало аж в Україні. Щоб зрозуміти, яким тяжким та болючим воно було, надамо слово ще одному історику — Д. Яворницькому: "Повернувшись на Україну, гетьман Брюховецький зустрів тут одностайну ненависть з боку простих козаків, українських мас, усього духовенства, зокрема, колишнього друга, а тепер найлютішого ворога єпископа Мефодія, і особливо запорізьких козаків. Разом з Брюховецьким ворогами стали й росіяни". І далі історик додає, що кошовий Іван Жданович навіть написав гетьманові прозоро-погрожувального листа. А московським військам, яких гетьман послав на Січ, довелося звідти втікати.

Та й не тільки звідти. Російські бояри почали заливати людям сала за шкуру скрізь. Той-таки Яворницький наводить красномовний приклад, який не був поодиноким: Полтавський воєвода Яків Хитрово відбирав у козаків коней, виганяв їх у заший зі своїх домів, вибирав їм очі кийком і плював на них, відбирав луки і сіножаті, заслужених козаків обтяжував квартирами для своїх людей, себе величав "наибольшим человеком".

Такими "сверхчеловеками" вважали себе й інші російські воєводи, офіцери та й просто солдати. Все це призвело до того, що Лівобережжя зайнялося бунтами, а січовики потягли руку за правобережним гетьманом Петром Дорошенком.

Але сам Дорошенко пообіцяв Брюховецькому поступитися булавою, якщо той піде супроти росіян. Пропозиція, погодьтеся, була принадою. Гетьман Брюховецький раптом відчув, що коли стане на чолі бунтів, які вже й без нього палали по всьому Лівобережжю, він, по-перше, візьме під контроль ситуацію, по-друге, поверне собі довіру населення і запорожців, а там, чого доброго, якщо Дорошенко справді додержить слова, то й стане гетьманом "по обидва боки Дніпра".

Щоб надати своєму відступництву хоч якоїсь подоби законності, Брюховецький терміново, в січні 1668 року, скликає старшинську раду. І про що ж там ішлося? Лівобережний гетьман ошелешив присутніх повідомленням: козаки перехопили листа, що його російський цар пересилав ханові, А в листі тому правитель Московії підбиває кримчаків — так само, як оце недавно поляків, — на спільний виступ проти України, яку має намір остаточно зруйнувати, всю старшину перебити і назавжди покласти край козацтву.

Чи існував такий лист насправді? Існував. Можливо, не все в ньому мовлено настільки категорично, як про це йшлося на раді, але достеменно відомо, що запорожці таки полонили одного разу російське посольство, з яким до Криму рухався і ханський гонець Магомет-ага. І що серед іншого, росіяни везли й листа ханові. Одне слово, підстави для ухвали Ради знайшлися. Але якою була сама ухвала? Категоричною і незаперечною: російські гарнізони, що перебувають в українських містах, треба перебити, воевод повиганяти і щоб і надалі не бігати від царя до короля та від короля до царя, прийняти протекторат турецького султана. Ідея учасникам ради сподобалася. Хоч ніхто й не крився з нелюбов'ю до Стамбула та з побоюваннями, що союз із султаном не може бути аж таким надійним та вигідним. Проте іншого виходу тодішні тверезі політики (до них належав і Дорошенко, якого на Раді не було) не бачили. Воно й правда: краще піддатися до слухного часу імперії, що вже показує ознаки занепаду, аніж тій, яка агресивно входить у силу.

Повстанський рух з описаним спрямуванням зародили запорожці на чолі з полковником Іваном Сохою. Вони почали очищати від росіян територію Миргородського адміністративного полку. Соху підтримав полковник Урбанович, що розпочав бойові дії в районі Глухова. А далі пішло-покотилося: повстанці штурмували місто за містом, ті з росіян, що не встигали тікати поза межі України, гинули од шабель. Цар Олексій Михайлович намагався попідрити свої гарнізони військами і звернувся з цим до Брюховецького. Той мовчав. І цар зрозумів: в Україні тепер не просто бунт черні, а збройний виступ самого лівобережного гетьмана, — і спробував підкупом нацькувати запорожців проти "заколотників". Не допомогло.

Тоді на Україну рушив белгородський воевода князь Григорій Ромодановський, який уже мав чималий досвід боїв з нашим народом. І військо зібрав величеньке. Здавалося б, російський наступ мав би сконсолідувати українське воїнство навколо Брюховецького, І схоже, що так би воно й сталося, якби... не дедалі вищий авторитет правобережного гетьмана Петра Дорошенка. Він не давав на відкуп українських земель московським збирачам податей, не виторгував собі титулів, віддаючи українські міста, а з ними й Січ під владу російських воевод. Тож чи варто дивуватися, що, тільки-но Дорошенко оголосив, що вирушає на війну з росіянами, щоб не допустити військ Ромодановського до окупації Лівобережжя, як деякі полки негайно приєдналися до нього. А за ними подалися загони запорожців і татар.

Отже, як бачимо, дещо припізнівся зі своїм антимосковським виступом Іван Брюховецький. Поладнати із запорожцями та дістати визнання народу він вже не

допоміг. Дорошенко ж, відчувши, що сила і правда за ним, ультимативно порадив лівобережному гетьманові: "Віддай свою булаву!"

Повірімо Дорошенкові: порада була вельми слушною. Але замість того, щоб прислухатися до неї, Брюховецький надумався дати бій "порадникові". Мало це статись на Лівобережжі, поблизу Диканьки, оскільки Дорошенко вже переправився через Дніпро і заходивсь порядкувати на теренах Брюховецького.

Можливо цей бій і вдавсь би Брюховецькому, але до нього не дійшло. Зробили свою справу агітатори Дорошенка, які попереманювали на свій бік переважну більшість тих, хто йшов за Брюховецьким. У його ставці залишився тільки запорозький полковник Чугуй зі своїм невеличким загonom, загін татар та кілька сотень найближчих прихильників. Отже, про битву не стало мови.

Розуміючи це, Дорошенко послав до Брюховецького гінця, в ролі якого виступив сотник Дрозденко. Сотник був чоловіком прямолінійним. Тож до дипломатії вдаватися не захотів — визнав за краще просто заарештувати гетьмана разом з його штабом. Втрутився полковник Чугуй, який спробував відбити Брюховецького. І може, й відбив би. Але тут частина козаків, які ще були коло Брюховецького, раптом почала випоминати йому все: і російських воєвод по українських містах, і боярство, і княжну Долгоруку... Вони не дали Дрозденкові виконати свого заміру: а самі схопили гетьмана й brutalно притягли до Дорошенка.

Що діялось далі, ми вже знаємо. Дорошенко наказав прикувати Брюховецького до гармати, поки йтиме над ним суд. Але при цьому нібито необачно махнув рукою. Козаки, які привели Брюховецького, витлумачили цей жест по-солдатському: мовляв, кінчайте його, хлопці! Накинулися на свого недавнього гетьмана і вбили.

Дехто зі свідків подій каже, що Дорошенко, можливо, лише на показ бідкався з цього приводу. Докоряв: "Що ж не ви хлопці накоїли?! Я ж не це мав на увазі. Як же так, без суду?" І козаки так само на показ чухали потилиці та розводили руками: з ким не буває?! Інші твердять, що все це було щиро, без театральності. Але що сталося, те сталося: гетьман Лівобережної України Іван Брюховецький відійшов у небуття, а Дорошенко проголосив себе гетьманом "по обидва боки Дніпра*". На місце Брюховецького він призначив Дем'яна Многогрішного, але вже тільки гетьманом наказним. Тобто підлеглим собі, гетьманові всієї України.

Василь Золотаренко, полковник ніжинський, один з керівників повстання проти гетьмана І. Виговського.

Василь Золотаренко (р. н. невід — помер 1663) належав до старовинного козацького роду, коріння якого віднаходиться в древньому Корсуні. Старший брат його, Іван Золотаренко, в 1653-1655 роках теж був полковником Ніжинським, і певний час володів клейнодами наказного гетьмана України. Загинув він у Білорусії, в 1655 році, де перебував з корпусом українських козаків, прагнучи відстояти значну територію цього краю від польсько-литовської експансії та запровадити там козацький лад.

Обидва брати Золотаренки були наближеними до гетьмана Богдана Хмельницького, і навіть родичалися з ним, оскільки їх сестра Ганна в 1651 році стала черговою,

третьою за ліком, дружиною Богдана Хмельницького. І ця наближеність відкривала для Василя Золотаренка шлях до військової та адміністративно-політичної кар'єри.

Перший адміністративний злет Василя стався в 1654 році, коли його старший брат Іван, який був полковником Ніжинським, виконуючи наказ Б. Хмельницького, відбув до Білорусі. Можливо, якби доля виявилася милостивішою до нього, з часом він міг би стати й гетьманом Білорусі, бо до того йшлося. Але для нас важливо, що, відбуваючи туди в ранзі наказного гетьмана України, він призначив, за погодженням з Б. Хмельницьким, наказним полковником Ніжинським свого брата Василя.

Поки Іван Золотаренко штурмом здобував для Росії Смоленську та інші фортеці, відвойовував для неї Смоленщину, Василь Золотаренко утверджувався на посаді наказного полковника, дбаючи про відновлення міських мурів та налагодження діяльності усіх полкових сотень. І слід відзначити, що козаки-ніжинці в нього повірили. Тож коли в 1655 році з Білорусії надійшла звістка про загибель полковника Івана Золотаренка, козаки полку обрали своїм командиром та адміністратором, — а гетьман затвердив — його брата Василя. Щоправда, відомості щодо того, який час тривало його полковництво, суперечливі. За одними даними, перший термін його адміністраторства тривав недовго, бо вже в березні 1656 року в деяких джерелах полковником Ніжинським називають Григорія Гуляницького. Цієї думки дотримується і сучасний дослідник Володимир Сергійчук, який у своїй праці "Богдан Хмельницький та його старшина" стверджує, що в 1654-1655 роках Василь Золотаренко був наказним полковником Ніжинським. Після смерті брата він прийняв (у 1655 році) цей полк, але вже з березня того ж року пернач перейшов до рук Г. Гуляницького.

Проте відомо, що в 1659 році Василь Золотаренко вдруге постає на чолі Ніжинського полку й утримує пернач аж до самої смерті, що настала в 1663-му. Однак увагу сучасників своїх, а відтак й дослідників тієї доби, він привернув не як головний адміністратор Ніжинського адмінполку, а як претендент на гетьманську булаву. Річ у тім, що після смерті Богдана Хмельницького майже всі його впливові родичі та близькі розпочали боротьбу за гетьманську булаву. Серед них бачимо сина його, Юрія; полковника Переяславського Якіма Сомка, дядька Юрія; і звичайно ж, Василя Золотаренка, брата дружини Богдана Хмельницького.

Суперництво між Сомком та Золотаренком розгорнулося напередодні ради, яка мала відбутися в 1660 році, в містечку Козельці. Але протікало воно без гострих конфліктів та збройних сутичок. Рада обрала гетьманом, щоправда, лише наказним, Якіма Сомка. Однак це не спонукало Василя Золотаренка витворяти з Сомка ворога, не примусило його перейти в дієву опозицію. Він залишився соратником Сомка. Про це ми дізнаємося з розповіді посланців Сомка, які, прибувши 30 квітня 1661 року до Москви, в розмовах з чиновниками Посольського приказу стверджували, що Іван Сірко "перебуває на Запоріжжі, вірно служить государеві й у всьому згоден з Якимом Сомком та Василем Золотаренком*.

У якій же ролі виступав Василь Золотаренко в гетьманаті часів наказного гетьмана Сомка? Очевидно, в ролі командуючого військами та радника гетьмана, й надалі

залишаючись при цьому претендентом на булаву. Однак Сомко був лише наказним, отож час від часу поставало питання про обрання дійсного гетьмана України. Але саме на хвилі підготовки до нової ради з'явилася досить зловіща постать ще одного претендента на булаву — Івана Брюховецького. Цей полковник одразу заходився писати російському цареві звинувачувальні доноси на Юрія Хмельницького, на Сомка, і ясна річ, на Василя Золотаренка. Прокладаючи собі шлях до українського козацького трону, він не соромився будь-яких наклепів на своїх суперників.

Цікавим з цього погляду видається лист Брюховецького до єпископа Мефодія, який цитується в "Актах Південно-Західної Росії". Переповідаючи його, Д. Яворницький пише: "В іншому листі до того ж єпископа Мефодія Брюховецький розводився і про Васюту Золотаренка, котрий марно хоче "вибрехати булаву у його царської величності", й, не маючи розуму, а також заздючи запорізькій луговій саламаті, хоче бути гетьманом, чим він і йому подібні занапащають невинні душі, спустошують землю й обдурюють його царську величність. Гаразд було б, аби ваша святиня про те до його царської величності зволив написати й мене про це сповістити, а я сповістив би про те військо*.

Як бачимо, зводячи наклеп на Василя Золотаренка, Брюховецький, який прагнув виступати блюстителем вірності царському режимові, одверто провокує єпископа на написання подібного ж пасквіля цареві, прагнучи розправитися з В. Золотаренком пером єпископа. Так само організував Брюховецький і листа від запорізької та городової голоти, які теж розпиналися в вірності царю-батюшці та поливали брудом Сомка і його прихильників, серед яких був Василь Золотаренко.

Коли цареві забракло сил читати безкінечні доноси один на одного, котрими його засипало високодостойне українське холуйство, він наказав воєводі Григорію Ромодановському організувати в Переяславі козацьку раду, обов'язково запросивши на неї Сомка, Василя Золотаренка, Івана Брюховецького, єпископа Мефодія та інших учасників цієї національно-фарсової трагедії. Але навіть у цій ситуації Іван Брюховецький негайно написав цареві донос на наказного гетьмана Сомка, а відтак, і на Золотаренка, повідомляючи, що Сомка нібито віддав татарам місто Кодак, чого той і не збирався робити; та наказав спалити всі човни, будівництво яких було фінансовано московітами, і які були передані запорозькому козацтву. Хоча насправді такого наказу Сомко не віддавав.

Одне слово, передвиборча боротьба була в розпалі, і завершитися вона повинна була Великою Радою, дату якої вже було визначено. От тільки цього разу її довелося відкласти. Відчуваючи, що він остаточно втратить владу, Юрій Хмельницький, що був гетьманом Правобережної України, зібрав військо і, приєднавши до себе загони татар, розпочав бойові дії проти Сомка та Золотаренка. Початок цієї громадянської бойні був досить вдалим для нього. Хмельницькому вдалося завдати низки поразок українсько-московітським військам під тим-таки Переяславом, де мала відбуватися рада, а далі під Кременчуком, Каневом, Криловим. Здобуваючи ті чи інші міста, Хмельницький негайно звільняв від посад полковників, котрі залишалися вірними російському цареві, і

призначав тих, котрі ладні були визнавати зверхність польського короля. Всі ці полковники, разом із загонами вірних їх козаків, негайно подалися на Запоріжжя провокуючи кошового Івана Величко-Босовського на виступ проти Хмельницького. Проте кошовий повівся досить оригінально. Замість того, щоб якомога швидше збирати війська та вирушати проти Хмельницького, він, порадившись із старшиною своєю, написав йому різкого та грізного листа, в якому висловив усе, що козацтво запорізьке думає про його, Хмельницького "сумазбродство і необузданное своеволие", які спричинилися "до бедствия іразоренія отчизни нашей".

У листі кошовий не приховував, що козаки-запорожці зроблять усе можливе, аби нарешті позбутися Хмельницького і позбавити від нього козацтво й Україну.

Маніакально побоюючись помсти запорожців, Юрій Хмельницький не витримав і на початку жовтня 1662 року передав булаву своєму зятеві, полковнику Павлу Тетері, а сам подався до Києва, щоб постригтися в ченці, прибравши при цьому ім'я Гедеон.

Ви запитаете, в який спосіб це рішення могло вплинути на долю Василя Золотаренка? Вплинуло. Коли стало зрозуміло, що в Україні утвердилися два гетьмани: на Правобережжі — Павло Тетеря, а на Лівобережжі — Яким Сомко, запорожці негайно заходилися виступати проти такого розподілу, домагаючись, щоб гетьман в Україні був один, як у давнину, "по обидва боки Дніпра". Причому їх зовсім не цікавило, що самого лише бажання в цій справі мало. Що зовнішня та внутрішньополітична ситуація в Україні і навколо неї була такою, що не можна було затівати ще одну громадянську війну, котра призведе лише до подальшого винищення України й українців.

Вони негайно звернулися до Тетері з листом, в якому ультимативно вимагали від нього приклоніться разом з ними перед "високодержавнішим православним і милостивим московським государем Олексієм Михайловичем". Якого, як з'ясувалося, Тетеря й на дух терпіти не міг. І який волів перебувати під протекторатом польського короля. Тоді запорожці почали активно інтригувати і проти нього, і проти Сомка, підтримуючи Івана Брюховецького, проросійська орієнтація якого сумнівів у них не викликала. Крім того, І. Брюховецький ще на Січі називав себе "кошовим гетьманом".

Щоб якось припинити міжусобну боротьбу в Україні, цар наказав скликати загальну козацьку раду навесні 1663 року, запросивши на неї і городових та низових козаків, і козацьку голоту. А головне, всіх претендентів на булаву. Займатися підготовкою цієї ради він доручив князеві і воєводі Г. Ромодановському та стряпчому Г. Косагову. Однак цей наказ лише загострив політичну кризу в Україні. Запорожці почали ще активніше підтримувати свого претендента, Івана Брюховецького, який продовжував вправлятися в доносах цареві на своїх супротивників. Задля справедливості, слід сказати, що не відставав од нього і Сомко. Що ж до Василя

Золотаренка, то, з одного боку, в боротьбі проти Брюховецького і Тетері він виступав за союз із Якимом Сомком, та, водночас, підточував його владу, створюючи власну опозицію Сомкові і готуючись до боротьби за гетьманство.

Але де, в кого шукати підтримки? Звичайно ж, у запорожців. А щоб здобути їх

підтримку, почав вдаватися до хабарів, тобто, пробачте... до подарунків, щоб у такий спосіб скуповувати голоси. Одне слово, технологія виборів відтоді, й аж до нашого часу, як бачимо, не змінилася. Як саме відбувалося це за часів Васюти Золотаренка, бачимо з опису, якого подає нам історик Д. Яворницький: "Він почав щедро роздавати подарунки тій січовій голоті, котра приїжджала з Січі на Україну, в гості до родичів, чи погуляти зі знайомими, особливо в зимовий час. Очевидно, Васюта Золотаренко чув, хто саме володів силою. Запорожці приймали подарунки, обнадіювали його щодо гетьманства, але насправді обдурювали його "для отримання від нього собі користі". Водночас, Золотаренко розумів, що не слід обминати й князя Ромодановського. Аби привернути до себе й князя, він почав посилати йому багаті подарунки в Зіньків".

Та саме під час чергового рейду посланців Золотаренка до російського князя Ромодановського, їм вдалося переконатися в тому, про що вони й так уже здогадувалися. Чи то у передпокоях князя, чи на заїжджому дворі гінці Золотаренка та гінці запорожців, тобто Брюховецького, зустрілися і почали з'ясовувати в кого з їхніх патронів більше шансів на булаву. Й ось тоді запорожці, котрі почувалися впевненіше і зухваліше, бо за ними стояли Січ, все запорізьке козацтво, за ними був "кошовий гетьман" Іван Брюховецький зі своїми загонами, та росіяни... Так ось, не бажаючи вдаватися до дипломатії, запорожці гінцям Васюти Золотаренка, який в очах їхніх нічого з себе не уявляв і нікого не репрезентував, так прямо й сказали: "Хлопці, не тратьте даремне пороху та переходьте під штандарти Брюховецького. Ви на що це розраховуєте? На Велику Раду? Та ми на цій раді козацтво городове переб'ємо, і ні Якіма Сомка, ні Васюту Золотаренка вашого не пощадимо".

Гінці Золотаренка жажнулися і спробували з'ясувати, чи не жартують була запорожці, але ті цілком серйозно, хоч і під великим секретом, повідомили, що й не думали жартувати, бо зараз їм не до жартів. Ось збереться Рада, тоді й побачите. Можливо, серед запорожців ще й був хтось такий, когось гінці Золотаренка добре знали і на свідчення котрого могли покластися. Бо коли гінці прибули до Ніжина, то одразу ж кинулися до Золотаренка. Й ось тут полковнику вже було над чим подумати. Не такий вже він був заможний, щоб і далі скуповувати голоси запорожців та росіян, суперничаючи при цьому і з Сомком, і з Брюховецьким. А збагнувши, що булави йому не бачити, вирішив негайно зняти свою кандидатуру з передвиборчих "списків" і знову помиритися з Якимом Сомком, добре розуміючи при цьому: програє Сомко, програє і він. Запорожці та Брюховецький панькатися з ними не будуть.

Й ось тут з'являється кілька цікавих моментів, на які дослідники, здається, не звертали уваги. Принаймні не зупинялися на них, аналітично не осмислювали, хоча й фіксували. Раду, яка мала бути "Чорною", оскільки планувалося, що в ній братимуть участь не лише козацтво —городове та запорізьке, — але й міщани, городова чернь, заплановано було провести 17 червня 1663 року, під патронатом представників російського царя. Однак справа не в даті, а в тому, де саме мала відбуватися Рада. А відбуватися вона мала... в Ніжині!

Почекайте, але ж Василь Золотаренко все ще був полковником Ніжинським! Це

його рідне, вважайте, місто, рідний полк. Тут він повинен був би мати безліч своїх прихильників. А рідні стіни повинні були б допомагати йому під час ради. Але, навіть зважаючи на цю перевагу, кандидатуру свою Василь Золотаренко не виставляв. І зараз ми зрозуміємо чому. Річ у тім, що Брюховецького підтримували не лише запорізькі козаки, але й деякі лівобережні адміністративні полки. Так ось, найтвердіше обстоював його кандидатуру... Ніжинський полк! На прохання козаків якого і саму Раду було намічено провести в Ніжині.

Тобто парадокс становища Василя Золотаренка полягав у тому, що очолюваний ним полк рішуче виступав проти кандидатури свого ж таки полковника на посаду гетьмана, підтримуючи його найзапеклішого ворога — Івана Брюховецького! То на що ж взагалі, на яку підтримку, який шанс бути обраним на гетьмана, міг розраховувати Василь Золотаренко?! Перебіг Ніжинської Чорної ради відомий: після збройної сутички між прибічниками Брюховецького і Сомка, її було перенесено на 18 червня. От тільки з'явився на неї Брюховецький, маючи з собою близько сорока тисяч прихильників. І це в той час, коли, рятуючи своє життя, Сомко чи переховувався, чи практично вже перебував під арештом, у російського воеводи Михайла Дмитрієва.

Абсолютною більшістю голосів, гетьманом, звичайно ж, було обрано Івана Брюховецького. Прямо там, під час ради, князь Гагін, від імені царя, вручив Брюховецькому грамоту, якою його затверджено було на гетьманстві, а ще — клейноди та грамоту, якою йому даровано в володіння Гадяцьке староство. І вже тоді Василь Золотаренко зрозумів, що він не просто програв ці вибори, але втратив усі свої попередні здобутки, зруйнував кар'єру і поставив під загрозу своє життя.

І чорні передчуття Золотаренка незабаром здійснилися. Росіяни заарештували його, щоб, разом із екс-гетьманом Якимом Сомком віддати Брюховецькому. За звинуваченням затримки не було. Гагін уже сповістив козацтво, що мав честь повідомити царя-батюшку про зрадницьку антицарську політику Сомка та кількох його сподвижників і, передусім, Василя Золотаренка. А ще їх обох звинуватили в тому, що вони підтримували взаємини з гетьманом Павлом Тетерею і намагалися "силою здобути гетьманську булаву". Цього було досить, щоб Брюховецький скористався з ситуації і підписав вирок: "Страта!" А виконали кати цей вирок щодо Василя Золотаренка 18 вересня 1663 року, в місті Борзні. Ось так, трагічно, й завершилася військово-політична кар'єра людини, яка упродовж кількох років намагалася здобути гетьманські клейноди і стати на чолі України, але всі зусилля якої лише сприяли розростанню української козацької руїни.

Лесько Шкура, кошовий отаман запорізького козацтва.

Досвідченому воїнові Леську Шкурі випало очолювати запорізьке козацтво в ті буремні часи, коли січове товариство роз'єднувала гетьманська міжусобиця, в яку були втягнуті лівобережний гетьман Іван Брюховецький, правобережний — Павло Тетеря, претенденти на булаву Степан Опара та Павло Децик... Цей військово-громадянський сумбур, політично-гетьманське напівбожевілля, що охопили в ту пору Україну, призвели до того, що запорізьке козацтво починало дбати не про захист українських

кордонів від зовнішнього ворога, а проте, як надійніше прилучити це вороже оточення до участі в міжусобній боротьбі претендентів на булаву.

Відомо, що перемога Івана Брюховецького на Ніжинській "Чорній раді", яка відбулася 18 червня 1663 року, була забезпечена саме рішучою політичною і збройною підтримкою запорізького козацтва. Однак, заволодівши клейнодами та криваво розправившись зі своїми суперниками — Якимом Сомком, Василем Золотаренком та рядом інших полковників, Брюховецький почав наполегливо провокувати російського царя на те, щоб він ввів воєводське правління в усіх адміністративних полках України, тобто, по суті, перетворив Україну на кілька роз'єднаних, жорстко підпорядкованих царському урядові воєводств Московії.

"Дружнє ставлення запорожців до гетьмана, — відтворює цю ситуацію Д. Яворницький, — несподівано змінилося на вороже, і винуватцем цієї ворожнечі став сам Брюховецький. Брюховецький, сповіщаючи царя про подвиги запорізьких козаків, водночас, висловив побажання: послати в Запоріжжя, як постійних управителів, московських воєвод. Для досвіду, він родив найперше послати воєводу в місто Кодак. Цей захід, себто призначення російських воєвод, він хотів застосувати й по всій Україні, з метою посилення і зміцнення через них своєї гетьманської влади. Цар уповні схвалив цей захід, і в Запоріжжя послали думного дворянина Якова Хитрово".

Як бачимо, Брюховецький, який прийшов до влади в Україні тільки завдяки січовому лицарству, передусім поставив собі за мету упокорити саме це лицарство. І важко погодитися з істориком Д. Яворяицьким, який стверджує, що Брюховецький вдавався до воєводизації України лише "з метою посилення і зміцнення... своєї гетьманської влади". Брюховецький не міг не розуміти, що коли адмінполками почнуть керувати воєводи, які підпорядковуються безпосередньо російському урядові, то ні про яке "зміцнення гетьманської влади", ні про яке утвердження української державності не може бути й мови. А якщо він цього не розумів, то чого він вартий як політик і державний діяч?

В1664 та на початку 1665 року кошовим отаманом на Січі був Іван Щербина, який демонстративно виявляв підтримку гетьману Брюховецькому. Щоб підсилити його авторитет та віддячити запорожцям за їх підтримку, гетьман навіть прислав на Січ кілька полотнищ парусини, щоб козаки могли оснастити вітрилами свої чайки. Однак сталося так, що парусина згоріла на запорізькому складі під час пожежі. І хтозна, чи не була та пожежа навмисною, аби позбавити козацтво вияву гетьманської ласки. В січні 1665 року кошовий І. Щербина ще споряджав до Москви своє посольство, яке вирушало туди, маючи інструкцію гетьмана. Але це дійство стало останньою акцією Щербини.

Дізнавшись, що кошовий занадто запопадливо підтримує промосковську політику Брюховецького, січовики відібрали від нього булаву й обрали собі за кошового Леська Шкуру. Ясна річ, вони сподівалися, що новий кошовий поведе самостійну політику, гідну традицій січового лицарства. Але склалося так, що при владі він утримувався якихось два місяці. Що ж сталося? У цей час на землі Запоріжжя прибув зі своїми

загонами російський воєвода Григорій Косагов. Формально його прибуття вмотивувалося тим, що він, мовляв, прийме на себе командування російськими військами в боротьбі проти татар і поляків. Але козаки чудово розуміли, що насправді мета появи цього загону інша: він мав утвердити на Запорізьких землях авторитет, владу воєводи Хитрово, перетворитися на його каральний загін. І це лише підсилювало недовіру й обурення запорожців діями, як гетьмана Брюховецького, так і його нового союзника — кошового Леська Шкури.

"Початок, государю, недобрий, — схвилювано повідомляв у березні 1665 року своєму царю-батюшці воєвода Косагов, відчувши одверту ворожість до себе з боку козаків. Найперше запорожці скинули з кошівства Шкуру, за те, що він приходив до мене й до воєводи Якова Тимофійовича Хитрово й радився з нами про те, як вести справу государя, а також і за те, що калмиків не допустив громити. А на Шкурине місце задніпр'яни вибрали злочитного Івана Курилова, якого в один голос вихваляли за те, що він колись громив казну великого государя".

Проте усунення Леська Шкури від булави не минулося безболісно. Під час Ради січовики розкололися. Бо в тому ж листі Косагов повідомляє, що козаки, вихідці з Полтави та кількох інших міст, очевидно, лівобережних, "встояли й обрали," Кого саме обрали полтавці, ми вже не дізнаємося, бо, як зазначає Яворницький, це місце в листі Косагова пошкоджено. І треба ж було, щоб пошкодженням воно ВИЯВИ'лося саме на імені нового, альтернативного, як би ми тепер сказали, кошового. Але Бог з ним, з іменем. Для нас важливо" що напровесні 1665 року на Січі вже було двоє кошових. Але цікаво, що навіть цьому, альтернативному кошовому, якого нібито ж обрано тією частиною козаків, що підтримувала гетьмана Брюховецького, січовики все ж таки заборонили радитися з московітами. "Січовики заборонили — повідомляв Косагов — до мене ходити й знатися зі мною".

Отже, навіть розколовшись на тих, що підтримували Брюховецького, й на тих, що виступали проти нього, козаки-запорожці залишилися одностайними в своїй антиросійській орієнтації, в прагненні не допустити на запорізьких землях воєводського правління московітів.

Одне із звинувачень, яке козаки висунули проти Леська Шкури, полягало в тому, що він "не допустив громити калмиків". І мудро вчинив. На той час калмики були чи не єдиними вірними союзниками запорізьких козаків, оскільки завжди з готовністю відгукувалися на пропозицію спільно виступити проти кримських та ногайських татар, а подеколи і поляків. Калмики не раз зазнавали нападу татар, вбачали в них своїх природних ворогів, отож шукали способу якомога тісніше з'єднатися з українським козацтвом, сподіваючись, що в такий спосіб вони врешті-решт не лише вистоять у боротьбі з татарами, але й позбудуться залежності від Московії. Тобто, з погляду політика, кошовий Лесько Шкура повівся досить мудро і далекоглядно.

Але про яких калмиків ідеться? Звідки вони взялися в той час на Запоріжжі? Судячи з усього, ці степовики прибули на запрошення Івана Сірка та гетьмана Брюховецького, та зі згоди російського уряду. Бо відомо, що значний загін калмиків

уже входив до складу корпусу Івана Сірка, що діяв проти об'єднаних військ польського полководця Стефана Чарнецького та правобережного гетьмана Павла Тетері. До речі, одним із польських загонів командував полковник Маховський, той самий, котрому вдалося заарештувати і розстріляти экс-гетьмана Івана Виговського. Саме Маховський, вдавшись до несподіваного і рішучого рейду, побив під Гараджином загони Івана Сірка та калмицького мурзи Бркет-Артукая, які поверталися з Буджацьких степів, де здійснювали напади на татарські поселення. Проте на підкріплення калмикам з Дону прибув отаман Максим Щербак, який привів не лише козаків, але й загін калмиків.

Сірко мав би втішитися появі цього підкріплення. Але річ у тім, що Щербак привіз листа, в якому цар вимагав від Сірка, щоб той прийняв загін калмиків й, об'єднавшись з Брюховецьким, діяв спільно з ним проти ворогів гетьмана. Але Сірко відправив Щербака з його листом та калмиками до Канева, до гетьмана Брюховецького. Нехай, мовляв, гетьман сам розбирається і з листом, і з царевими калмиками.

Але саме в той час, коли Сірко відмовився прийняти загін калмиків під своє командування, а переадресував їх гетьманові, тобто, коли виявилось, що загону калмиків тут, на пониззі Дніпра, ніхто не чекав, на Січі знайшлися ватажки, які вирішили, що не варто допускати, щоб Брюховецький дістав підкріплення у вигляді загону калмиків. Бо хтозна, чи не почнуть завтра ці ж калмики, та під гетьманськими штандартами, діяти проти них, запорожців, які виявляють непослух і гетьманові, і російським воєводам. І напевне, ці ватажки вже мали загін охочих козаків, які ладні були завдати удару не лише по загону калмиків, але й по самій основі союзницьких взаємин між козаками та калмиками. Отож у цьому плані у нас із вами сумніву щодо правильності дій Леська Шкури бути не може. Ну а підтримка з боку російських воєвод, і навіть їхня скарга цареві, нашому кошовому не допомогла. Швидше зашкодила, оскільки тоді М основі я все ще не мала вирішального впливу на події, що відбувалися на Запоріжжі.

Втім, швидке й несправедливе відсторонення від влади ще не стало для полковника Леська Шкури завершенням його кар'єри. Десь наприкінці 1665, або на початку 1666 року, запорожці знову обрали собі Леська Шкуру за кошового. При цьому я цілком припускаю, що тут не обійшлося без певного впливу на події московитської агентури, котра активно формувала опозицію тодішньому кошовому Івану Величку-Босовському, який встиг змінити "зло хитрого" Івана Курилова. Ось тільки обрання це не призвело ні до упокорення січовиків, ні до їхнього єднання. І це на тлі того, що в Україні міжусобиця набула нового розвою, оскільки почалася вперта боротьба за булаву між Брюховецьким та Дорошенком. Відтак запорожці знову виявилися поділеними між собою і за ознаками внутрішньої боротьби на самій Січі, і за підтримкою Брюховецького чи Дорошенка.

Знову ж таки, про становище на Січі часів другого правління Леська Шкури можемо дізнатися з листа воєводи Г. Косагова, адресованого цареві і датованого 6 лютим 1666 року. А він повідомляв, що на Січі було дуже й дуже неспокійно. Гарнізон Січі становив всього 500 осіб, оскільки всі інші козаки або перебували десь у

поселеннях, або ж діяли у складі різних загонів — Івана Сірка, лівобережного чи правобережного гетьманів, або претендентів на булаву. Косагов прямо повідомляє царя, що запорожці не бажають миритися з присутністю російських військ, оскільки ці війська заважають козакам воювати з татарами, чи просто нападати на їхні улуси, аби мати трофеї та здобич. І що вони рішуче не хочуть миритися з гетьманом Дорошенком. Як, втім, і з гетьманом Брюховецьким.

І гріх припускати, що воєвода занадто згущав фарби, навмисне драматизуючи ситуацію. Так воно все й було насправді. Події настільки ускладнилися, що Лесько Шкура зібрав своїх старшин і заявив, що хай вони собі як хочуть, а він має намір скликати Раду, на якій відмовиться від булави кошового. Але старшини вмовили його залишитися, бо вже само зречення його може призвести до ще страшнішого розколу січового лицарства. Тим паче, що на західному, тобто на правому березі, Дніпра в цей час у козаків-низовиків з'явився свій отаман — Кирило Кодацький. Ішлося навіть до того, що ось-ось могла бути заснована нова Січ на чолі з цим отаманом.

Врешті-решт Шкура піддався на ці вмовляння, однаке цього разу терпіння його вистачило ненадовго. Та й козацької сіроми — теж. Річ у тім, що Шкура продовжував узгоджувати всі свої дії з воєводою Хитрово, визнаючи в його особі не лише представника царя на Запоріжжі, але й губернатора всього краю. Крім того, він занадто одверто користувався підтримкою воєводи Косагова та його "ратних людей". А вони не лише не дозволяли козакам нападати на татарські улуси, але й громити загони калмиків, що запрошені були за запорізькі землі російськими воєводами у спілці з Іваном Сірком. І це в той час, коли калмики поводитися все впевненіше, щоб не сказати нахабніше, дозволяючи собі почуватися мало не ординцями-завойовниками.

Врешті-решт, невдоволення московітами та калмиками призвело до того, що січовики самі, поза волею кошового, скликали Раду — а за тієї чисельності козаків, що була на Січі, особливої проблеми це не становило — і, чемно подякувавши Леськові Шкурі за службу в ім'я товариства, обрали своїм ватагом старого досвідченого козака Івана Ждана на прізвисько Ріг, який у багатьох історичних джерелах постає як Ждан-Ріг. Бездумна традиція — проводити вибори кошових щороку, або, як бачимо, й по кілька разів на рік, призводила до того, що правлінський вік козацьких ватажків виявлявся аж занадто коротким і, як правило, більшість з них так і не встигала ні посправжньому увійти в цю складну політичну та адміністративну роль, ні так само посправжньому розкрити в ній свій таланти. До таких кошових належить і Лесько Шкура.

Данило Єрмолаєнко, полковник переяславський, наказний гетьман.

З полковником переяславським Данилом Єрмолаєнком ми зустрічаємося за часів урядування Івана Брюховецького. Гетьман Лівобережної України одразу по номінації поїхав до Москви, щоб скласти дяку цареві. І серед його старшинського почту був також полковник переяславський Данило Єрмолаєнко.

Візит, як ми вже знаємо, був надзвичайно успішним для Брюховецького: він одруживсь у Москві з донькою боярина Долгорукого, сам став боярином.

Не минула царська ласка і Єрмолаєнка: він теж потрапив до списку дворян.

Гетьманувалося Брюховецькому, як відомо, нелегко. Невдовзі він і загинув. Але як був іще серед живих, то не раз покладався на впливового, досвідченого у військових та політичних справах полковника Єрмолаєнка і призначав його наказним гетьманом. По суті, Єрмолаєнко був провідним воєначальником гетьманату.

Відомо, наприклад, що 1664 року на Лівобережжя вдерся великий загін татар. Вони перейшли запорізькими землями і, розділившись та безперестанку грабуючи, добулися аж Лубен та Миргорода. Щойно про це стало відомо Брюховецькому, він спорядив проти татар корпус під командуванням полковника Єрмолаєнка, що перебував тоді у Каневі. Після кількох завзятих боїв, татари відчували, що не тільки не зможуть подолати козаків, а й ризикують втратити цілий полон та розпорошитися по степах, і похапцем відступили.

Та повернімося до того, з чого почали. Брюховецький у Москві затримався, і наказному гетьманові Єрмолаєнку довелося самому давати раду нагальним проблемам. Їх не бракувало. В Кодаку, зокрема, стояла козацька застава полковника Харка Кривого. За весільними готуваннями у Москві, за переговорами та намаганням розширити свої маєтності, гетьман Брюховецький геть забув про неї. А хлопці тим часом вже сиділи надголодь, не мали порошу, полишалися без чобіт, кожухів та шапок, хоч і йшлося до зими. Дечим наказний Єрмолаєнко ошчасливив гарнізон сам, а про інше клопотався перед гетьманом: не зволікай, батьку, бо голодний та обдертий гарнізон розбіжиться.

Не встиг Єрмолаєнко дати лад одному, як виникло друге* Просто пошесть якась пішла Україною: полковники, та вже навіть і сотники, почали проголошувати себе гетьманами — як не всієї України, то принаймні якоїсь її частини. Полковник овруцький Дем'ян Децик — і собі вирішив задніх не пасти. Та коли наказний почав переговори з ним, намагаючись переконати, що гетьманів в Україні і без нього — хоч греблю гати, зате полковників, які б добре дбали про свої території, катма, — довелося мати справу з набагато грізнішим претендентом, тепер уже по той бік Дніпра, — з полковником Петром Дорошенком. До речі, кожен із претендентів, поміж якими вигулькнув ще й сотник Степан Опара, намагався перетягти наказного гетьмана на свій бік.

В усіх цих клопотах та переговорах Єрмолаєнко поступово вигартовувався як мудрий господарник, дипломат і військовий діяч. За цих умов, маючи титул наказного гетьмана, він спокійно міг прилучитися до боротьби за лідерство й очолити гетьманську державу. Тож можна тільки дивуватись тому, як наполегливо і чесно залишав він за собою права та обов'язки другої особи, хоча навколо нього вже, мабуть, формувалося коло людей, які намовляли, підштовхували до булави, грали на його амбіціях: "Та скільки ж можна? Та бери владу, а ми ж підтримаємо, знаючи, що й про нас теж не забудеш".

Єрмолаєнко не зраджував свого шефа. Але, як чоловік поміркований і розуму тверезого, бачив, що той припускається помилки за помилкою: ну, оженився з бояринєю; ну сам став російським боярином, ну, має тепер собі ґрунт для втечі, коли що до чого, в Росію... Але ж нащо було звертатися до царя — та ще й нібито від імені

всієї старшини — з проханням надіслати до кожного українського міста по воєводі московському з гарнізоном на додаток?! Дійшло до того, що воєводи мали з'явитися навіть у Кодаку та на Січі! Навіщо дозволив цим воєводам збирати податі, але не до української скарбниці — геть уже порожньої, — а... до російської казни?! Навіщо примушує селянство повертатись у поміщицьку неволю — тільки вже не до польських, а до російських панів? І звідки в нього самого — гетьмана Брюховецького — така пожадливість до привласнення все нових та нових ґрунтів, маєтків, містечок?

А Дорошенко, тим часом, уже звернувся до запорожців, щоб визнали його за гетьмана України. А що? Внук гетьмана Михайла Дорошенка, полковник війська Б. Хмельницького — відомий, при великій славі...

Відчуваючи, що коло замикається, і що з нелюбові до Брюховецького — та вже й з ненависті — формується могутня, непереборна опозиція по обидва боки Дніпра та на Січі, Єрмолаєнко пише своєму патронові стурбованого листа. Повертайся, мовляв, швидше додому, бо йдеться до того, що й повертатися не буде куди.

Замість того, щоб негайно із надто затягнутого медового місяця, перевести увагу на гетьманські будні, Брюховецький пише листа, в якому переконує запорожців, щоб нікому з претендентів не вірили і ні до якого іншого гетьмана не горнулися. Єрмолаєнко прочитав його і зрозумів, що справу програно. Передаючи гетьманового листа на Січ, долучив до нього, про всяк випадок, ще й свого.

Але цим тільки завдав шкоди власному авторитетові. Бо поки переймався справами гетьманату, в його переяславському територіальному полку сформувалася така опозиція, що полк постав на грані загального анти гетьманського бунту. Там уже поширювалися заклики усім миром податися на Січ, єднатися із запорожцями та рушати на Брюховецького. А тут іще російські воєводи геть знавісніли. Оскільки їм надавано посад на новому місці, то треба ж було заводити собі й відповідні маєтності в Україні! Одних селян вони силою змушували до дворової служби, других із прадавніх їхніх ґрунтів зганяли, третіх неможливими поборами душили... Й нарешті, у січні 1667 року між Росією та Польщею вкладено Андрусівський договір, за яким Україну поділено на Правобережну, що відходила до Польщі, та Лівобережну, що відтепер мала стати вотчиною Росії. Усе це — за цілковитої бездіяльності Брюховецького. Тим-то вже у квітні розгнівані запорожці напали на російське посольство до Криму, перебили весь конвой, а цареві подарунки конфіскували на користь товариства. Цим актом вони, по суті, стали на стежку війни з Росією.

Відчувши, що народ України зненавидів його, побачивши, що от-от виникне повстання проти нього, Брюховецький ураз повернувся плечима до своїх недавніх милостивців, оголосив себе ворогом російського царя і вмить заявив про бажання вигнати з України воєвод, яких сам-таки й покликав. Але було вже пізно: населення і без нього виганяло, чи вбивало російських воєвод. А незабаром козаки схопили й самого гетьмана Брюховецького та видали його Дорошенкові". .

Знову ж таки, реальна влада на підконтрольній гетьманові території та у вірних полках належала в цей час Данилу Єрмолаєнку. Проте він так і не спокусовся

козацьким троні і не увірвався на поле несправедної битви претендентів. І вже за це заповнена "Великою Руїною" Україна повинна бути вдячною йому.

По смерті Брюховецького полковникові Єрмолаєнку не лишалося нічого, як перейти на службу до Дорошенка. Але відтоді він з політичної арени зникає.

Іван Ждан-Ріг, кошовий гетьман запорізького козацтва.

Запорожці обрали його отаманом у лютому 1666 року, скинувши перед тим, на Раді, кошового Леська Шкуру. А скинули через те, як повідомляє Д. Яворницький, що той не пускав запорожців на виступ проти калмицьких загонів, які перебували в Україні союзниками гетьмана Брюховецького.

І козаки знали, кого обирати: від першого дня свого правління Ждан-Ріг розпочав наступ на Брюховецького та любих його серцеві калмиків.

А започаткувався конфлікт із листа кошового до гетьмана, в якому той не просто звинуватив Брюховецького у свавіллі, що заповонило всю Україну, а й виразно визначив власну позицію, даючи гетьманові кілька філософських порад, — отак собі, для роздумів. "Почули ми, що Москва буде на Кодаку, — читаємо разом з гетьманом у листі від кошового отамана запорожців, — але її там не треба. Зле чиниш, починаючи з нами сварку: зброя не допоможе, якщо удома не буде ладу. Хоча царська величність зробив тобі честь, але гідність ти дістав од Війська Запорізького. Військо ж не знає, що таке боярин (тут натяк на те, що цар "пожалував" гетьмана титулом боярина — Б. С), знає лише гетьмана..."

Задумайтеся над цими словами. Як повчально і цілком по-сучасному мовиться в листі, що коли вдома ладу немає, то жодна зброя справі не зарадить. Та й щодо честі од когось та гідності, винесеної з власного дому. Такі листи-застереження наших мудрих предків сучасним політикам українським не завадило читати якомога частіше та вдумливіше.

Чи ж прислухався Брюховецький до порад Ждана-Рога? На жаль, ні. Бін сам запросив російських воєвод в Україну, а тоді дивувався, що одному з них, Косагову довелось наживати п'ятами із Запоріжжя разом зі своїми ратниками. Та коли Косагов почав нарікати на кошового у Москві, а Брюховецький — з'ясовувати, що там сталося насправді, Ждан-Ріг тільки посміхнувся у вуса, та написав гетьманові, що воєводи нікуди не виганяв. Сам утік і Так воно й було; запорожці не виганяли, але ставились до росіян так, як вони того й заслуговували, тож і тікали. До речі, це була тактика, яка давала змогу кошовому до часу не накликати гніву на себе, а гетьманських військ — на Січ.

Замість Косагова, до України прибув боярин Леонтєв. Але вже не на Кодак — туди він боявся потикатися. До того ж, хроністи твердять, що він мав чітку інструкцію царя: із запорожцями не ворогувати, поводитись чемно, лагідно переконувати, що жодних причин для конфлікту нема, а гнів, якщо він виникає, слід звертати не на росіян, — вони ж бо свої, одної віри, а втямити, хто їм приятель, а хто неприятель. На що козаки запорізькі резонно відповіли: та ми ж на неприятеля й звертаємо (маючи за "неприятеля" саме росіян).

А в березні 1667 року сталася подія, яка мало не призвела до війни росіян із запорожцями. Річ у тім, що козаки напали на російського посла Юхима Ладиженського, який разом із татарським мурзою та численною охороною їхав у Крим, до хана — з подарунками та листом царя. Козаки перебили майже всіх татар, а подарунки одібрали. Брюховецький наказав розслідувати інцидент. Надійшли погрозливі листи з Москви, прибув спеціальний слідчий. Одне слово, щоб якось утихомирити і гетьмана, і царя, козаки скликали раду й усунули Ждана-Рога з отаманства.

Як згодом з'ясувалося, це був лише дипломатичний хід. Чому я так вважаю? Та тому, що вже за нового кошового — Остапа Васютенка, козаки вбили того ж таки посла Росії Ладиженського, коли він іще раз був наважився пройти до Криму повз Січ. І справа тут була не в постаті самого посла, а в тому, що козаки знали: Росія намагається поза їхніми плечима змовитися з татарами і разом протискати запорожцям. Це було вкрай небезпечно. Якщо Росія і Крим укладуть союз, то будь-який напад українських козаків на татар буде сприйматися як ворожі дії супроти росіян.

Ця ситуація ще раз підтверджує, що своїм непродуманим актом "возз'єднання* з Московією Богдан Хмельницький на багато десятиліть поставив Україну і, зокрема, запорізьке козацтво у дуже складне військово-політичне становище. Козацтво, весь український народ виявилися піділеними сферами впливу двох імперій, причому в окремі відтинки часу цей поділ набував навіть географічних ознак, оскільки по Дніпру пролягала межа між Лівобережною та Правобережною Україною.

Дізнавшись про вбивство, Брюховецький звинуватив у ньому екс-кошового Ждана-Рога, хоч жодних доказів на це не мав. І нажив собі в його особі ще одного ворога. Та й не тільки його. Незадоволених політикою Брюховецького ставало дедалі більше. І запорожці послали гінця з листом до Дорошенка. А невдовзі й ціла Січ стала на бік Дорошенка. Кон'юнктура змінилася — кошовим знову став Ждан-Ріг. Літописи донесли до нас відомості про надзвичайно успішний його похід — у жовтні 1667 року — до Криму. Козаки рушили тоді на татар двома великими загонами (другим командував Іван Сірко). Маючи під своєю булавою лише дві тисячі козаків (це дуже мало, якщо взяти до уваги, що поповнювати свої лави кошовий міг тільки коштом відбитих у татар полонених), — Ждан-Ріг перейшов мало не цілий Крим, захопив багато татарських поселень, розбив кілька загонів ординців і, зрештою, штурмом здобув фортецю Арбаутук.

Згадуючи про цей похід, наші історики називають його одним з найудатніших походів Івана Сірка. Так воно й було: козаки тоді повернулися в Україну, маючи в обозі майже дві тисячі визволених із татарського полону українців та ведучи з собою близько півтори тисячі полонених татар. Але згадують здебільшого тільки про Сірка, забуваючи що окремим загonom, як і всім походом, командував кошовий отаман Іван Ждан-Ріг, у підпорядкуванні якого перебував тоді Іван Сірко. ^ ^

Іван Біолковський, кошовий отаман запорізького козацтва.

Часи, в які очолювати запорізьке козацтво випало кошовому Івану Біолковському

(р. н. і смерті невід.) видалися непевними, важкими, міжусобними... Передусім, ускладнилися стосунки з Кримським ханством. Восени 1667 року (Івана Біолковського було обрано кошовим у грудні цього ж року) Іван Сірко та кошовий Ждан-Ріг здійснили похід в глибину Кримського півострова, під час якого вони здобули штурмом містечко Ар-баутук, заволоділи Кафою, з її вселенським невіленьним ринком; вирубали та випалили чимало татарських сіл і визволили чимало бранців, яких повернули в Україну. Хан був розлючений, він готувався до походу у відповідь, до реваншу; він домагався рішучої підтримки турецького султана. Тобто Україна виявилася напередодні війни з татарами і турками.

Та, незважаючи на кризу, що розгорялася на південних кордонах, загін запорожців на чолі з полковником Іваном Сохою рейдував Лівобережною Україною, прагнучи витіснити звідти російських воевод і російські гарнізони. А тут ще в розпалі була міжусобна боротьба за гетьманську булаву між Дорошенком і Брюховецьким, котра теж ось-ось, з дня на день, могла перерости у справжню громадянську війну. Тим паче, що на арені один за одним з'явилися ще два гетьмани, уже так би мовити породжені на Січі, — це Степан Вдовиченко і Петро Суховій. Тобто Івану Біолковському Січ дісталася в ті дні, коли вона виявилася в самому кратері військово-політичного вулкану. Але що вдієш, як мовив один, уже наш, сучасний поет, "часи не вибирають, в них живуть і умирають".

Навіть враховуючи досить сильні антиросійські настрої, що запанували в середовищі запорожців, поривати з Січчю, доводити справу до збройного конфлікту Москва не наважувалася.

З якого дива така терплячість? А річ у тому, що саме в цей час рішуче почав виступати проти Московії, проти її засилля в Україні сам лівобережний гетьман Іван Брюховецький. Документальним виявом антиросійських діянь його стала грамота, з якою гетьман звернувся до донського козацтва, котре саме в цей час бунтувало, з закликом спільно виступити проти Москви, оскільки "Москва, побратавшись з ляхами, вирішила всіх православних християн на Україні, від старшин до немовлят, винищити мечем, або загнати до Сибіру; славне Запоріжжя і Дон зруйнувати й до решти винищити*.

Знаючи норів Москви, можна не сумніватися, що подібні помисли в головах московських думних дяків справді могли зароджуватися, адже ні козаки, ні взагалі українці їм не потрібні були, їм потрібна була благодатна, богом обрана земля українська. Ще небезпечнішими вони ставали у спілці з поляками, з їх ідеєю "великої Польщі від моря до моря".

Так ось, знаючи про ці настрої І. Брюховецького й побоюючись, що він і дійсно може об'єднатися з донцями, цар почав підсилати на Січ гінців з усілякими обіцянками. Проте січовикам обіцянки давно набридли, й Іван Біолковський звернувся до царя з листом, в досить гострій формі звинувачуючи його в тому, що він, цар, щедрий лише на обіцянки, але ні збройно, проти Криму їм, запорожцям, не допомагає, ні фінансово. Ясна річ, кошовий вдало враховував тогочасні політичні реалії.

Біолковський розумів, що зараз Московія не наважиться відмовити Січі в допомозі, аби не підштовхнути її до союзу з Брюховецьким, а тому саме час поставити їй ультимативні вимоги.

І розрахунок виявився вірним. Цар негайно відгукнувся Грамотою, в якій делікатно заперечував... мовляв, хлопці, ви перебільшуєте. Нема й не буде у Січі більшого прихильника, ніж я. А щоб козаки не сумнівалися в цьому, "посилає на Запоріжжя воеводу Якова Хитрово й генерала Філіппа фон Буковена з начальниками й багатьма кінними й пішими ратниками для походу на кримські улуси проти нового кримського хана на допомогу попередньому". Щоправда, в грамоті обумовлювалося, що ця війна розпочнеться лише за умови, що новий хан не погодиться визнати укладену між Московією та Польщею мирну угоду, в якій, серед іншого, визначався і територіальний поділ Україні. Тобто цар підштовхував козаків до виступу проти татар, посиляючись при цьому на міжусобицю в самому Криму, де тривала боротьба за ханський трон. А ще — цією грамотою цар оголосив, що коли запорожці "зміцняться християнською твердістю, то отримають щедрі винагороду царським жалуванням, і якщо їм потрібно володіти якимись прибутками чи місцями в українських містах, нехай присилають до царя своїх прохачів, і їм небавом дадуть царський милостивий указ".

У Москві навіть не здогадувалися, що подібна постановка питання викликає на Січі душевне обурення: чого це раптом за якісь місця в українських містах вони повинні випрошувати милості не в українського гетьмана, а в московітського царя?! Та, незважаючи на душевний бунт, все ж таки дипломатичне листування продовжували. Суть чергового листа кошового Біолковського зводилася до питання: "Навіщо, ти, царю, нам своїх ратників шлеш? Ні, за підмогу ми, звичайно, дякуємо, але в нас і своїх воїнів вистачає. Ти нам краще грошей та сукна підкинь, бо вже, он, геть обірвалися".

І відомо, що 8 березня 1668 року на ім'я І. Біолковського надійшла ще одна грамота, якою цар запевняв, що незабаром з Московії вирушить обоз, яким на Запоріжжя "буде доставлено 100 сувоїв німецького сукна різного кольору на 300 карбованців (це були великі гроші — Б. С), а також 32 тисячі карбованців царського жалування". Мовляв, ось вам, хлопці, обшивайтесь, горілочку попийте та знайте нашу царську милість! Та щоб нагадати, що безплатних сніданків, як і вечерь, не буває, негайно, в тій-таки Грамоті, рішуче застерігав їх від зближення зі зрадником І. Брюховецьким, який, бачте, вдається до наклепів на царський уряд. В чому ж полягали ці наклепи? Та в тому, що буцімто російське військо прибуло на Запоріжжя не для захисту населення від бусурман, а щоб проливати кров українців, придушувати анти російські заворушення.

Але, як писав з цього приводу Дмитро Яворницький, "ні жалування, ні грамота не подіяли, і на Україні розпочався загальний бунт: у всіх містах і замках почали бити, грабувати бояр та воевод і виганяти московських ратних людей. У цей час запорізькі козаки, поєднавшись із міщанами, узяли штурмом Сосницький, Новгородський і Стародубський замки і вбили там усіх воевод".

Що ж стосується "зрадника Брюховецького", то з ним розправилися самі українці.

Як відомо, він загинув під козацькими шаблями на Сербинському полі поблизу Днканьки. Здавалося б, тепер нарешті в Україні запанують мир та єдиновладдя. Аж раптом на політичній арені з'являється ще один гетьман — Петро Суховій. Й обраний він був тут, на Запорозжжі, під тиском козаків, що повернулися на Січ разом із полковником Чугуєм, прихильником Брюховецького. Чи міг якось протистояти обранню його Іван Біолковський? Не міг. Влада кошового не розповсюджувалася далі запорізьких володінь, а хтось же повинен був правити в Україні. Хто саме?

Запорозькі козаки пробували висувати свої кандидатури на обрання таких правителів: спочатку це був Степан Вдовиченко, а тепер ось — Петро Суховій. Яворницький називає Івана Біолковського "слабким за характером". Але вважаю, що справа тут не в слабкості характеру, а в тому, що Біолковський реально оцінював ситуацію. В1668 році, як і в інші, поближні роки, запорожці не були одностайними. Там діяв Іван Сірко, який не підлягав жодному з кошових, і який, користуючись своїм військовим, полководницьким авторитетом, згуртовував навколо себе козаків, кидаючи їх то на Крим, то на допомогу одному, другому, третьому претендентові на гетьманську булаву, дотримуючись при цьому свого сатанинського правила: "допомагати слабкішому у боротьбі проти сильнішого". Ця його тактика, а ще — часта зміна орієнтації лише ускладнювали ситуацію в Україні, затягуючи міжусобиці.

Суховій одразу ж вирішив налагодити тісні стосунки з Туреччиною і Кримом. Та поза це, не збирався виступати проти домовленостей, яких було досягнуто між Дорошенком та султаном. Навпаки, його послі просили султана визнати гетьманом Суховія, який, в свою чергу" цілковито визнає домовленості, підписані гетьманом Дорошенком. Така політика виявилася вірною. Незабаром на Запорозжжі з'явилися послі самого султана, які офіційно оголосили про визнання Туреччиною гетьмана Петра Суховія. Це був його тріумф. Спільно з військом султана та вошами кримського хана, Суховій вирушив на Правобережжя, прагнучи здобути Черкаси, Крилів і, що особливо важливо було для нього, — Чигирин. Одначе успіху в цьому поході він не досяг. Дізнавшись, що татари, які не зуміли

награбувати стільки, скільки б їм хотілося, вирішили захопити в полон його самого та поділити його власне майно, Суховій послав гінців до Біолковського: "Виручай! Негайно надішли допомогу, бо інакше вчорашні союзники, татари, здолають!"

І Біолковський послав йому на допомогу два полки під проводом Івана Сірка та Гната Улановського. Поява запорожців, та ще й на чолі зі славетним полководцем Іваном Сірком, ім'я якого діяло на них магічно, примусила татар відмовитися від свого задуму і негайно повернутися до Криму. Але невдовзі по цій перемозі, Сірко, не даючи утвердитися при владі Суховію, перейшов на бік Дорошенка, отож і Суховій теж змушений був утікати за Перекоп. І тут варто згадати ще один цікавий факт: коли Дорошенко звернувся до хана з вимогою видати йому Суховія, той відповів: нема проблем, хоч зараз, але за умови, що Дорошенко видасть йому... Сірка! На цьому, ясна річ, переговори й припинилися. Але не припинилася гетьманська міжусобиця в Україні.

Що ж до Івана Біолковського, то отаманство його наближалось до завершення. Давній звичай коша: щороку переобирати свого отамана — мав, як уже мовилося, жахливі наслідки: жоден із отаманів не почувався тут впевнено. Півроку потрібно було кошовому, щоб до пуття з'ясувати, що там і до чого в складному правлінні та як налагодити взаємини з гетьманами Правобережжя і Лівобережжя, а ще — з Москвою, Бахчисараєм, Стамбулом та Варшавою. А вже наступні півроку йому доводилося встрявати в передвиборну боротьбу на Січі, готуючись до чергової ради, яка відбувалася, як правило, в грудні. Занадто часта зміна кошових отаманів, котра нерідко призводила й до рішучої зміни політичної орієнтації Січі, ставила в скрутне становище і володарів усіх сусідніх держав, які ніколи не знали, хто прийде до влади через кілька місяців і з ким їм доведеться мати справу. Але звичай є звичай. У грудні 1668 року відбулася Січова рада, і на ній кошовим було обрано Лукаша Мартиновича; відтак Біолковський просто зникає з політичної арени, як зникали до нього десятки інших колишніх кошових отаманів.

Демян Многогрішний, наказний гетьман, гетьман Лівобережної України, гетьман сіверський

Оцінюючи діяння цього гетьмана, наші історики, скидається на те, сприймали його прізвище — Многогрішний — за каїнову печать. Тож і темних барв для його зображення не шкодували. "Демко Многогрішний, — писав М. Аркас, — був родом селянин і не визначався ні розумом, ані політичною вдачею* Через те-то П. Дорошенко, не надіючись од нього нічого лихого, безпечно настановив його на який час наказним гетьманом. Але як тільки він поїхав до Чигирина, Ромодановський із військом знову вступив в Україну. Многогрішний став підлещуватися до його і до козацької старшини. 6 березня 1669 року він зібрав раду в Глухові, і на ній було так зроблено, що його вибрано гетьманом лівобічної України".

В такому дусі витримано всю розповідь про цього політичного діяча. А дарма. Перед нами складна і досить неоднозначна постать.

Походив Дем'ян Многогрішний (р. н. і р. см. невідомі) з простого селянського роду і, навіть осягнувши владу гетьмана, зостався "простим і неписьменним". Загалом у ті часи неписьменність була річчю рідкісною навіть серед незначної старшини, не кажучи вже про гетьманів. Та Многогрішний не тільки не соромився своєї неосвіченості, а навіть хизувався нею. Може, тому що за всім цим крилася ясна мета і прагнення будь-що досягти її. Недарма І. Крип'якевич так характеризує його: "Це була людина твердої вдачі, абсолютист, непоступливий і задиристий, — сам собі завдячував кар'єру і не думав ні перед ким поступатися".

А тепер забудьмо про чийсь оцінки і спробуймо спокійно скласти свою.

Поглянемо передусім на те, що вчинив, на що важив і чого домагався цей "абсолютист".

Многогрішний справді пишався тим, що не маючи за собою ні давнього козацького родоводу, ні освіти, спромігся стати провідним політиком Лівобережжя і здобути булаву гетьмана. Ще за часів І. Брюховецького (1663-1668) він був полковником

чернігівським. Гетьман багато в чому покладався на цього офіцера й адміністратора і більше, ніж іншим, йому довіряв. Може, тому, що бачив у ньому щось дуже близьке собі (згадаймо, Брюховецький теж дійшов до гетьманської булави, починаючи зі служки Б.Хмельницького).

Многогрішний супроводжував свого зверхника й до Москви, і там, як й інші, прилучивсь до дворянства. Але, повернувшись в Україну, цей новоявлений російський барин раптом приєднався до антиросійського повстання. І став одним з найрішучих супротивників Андрусівського (1667 р.) договору, за яким Московія та Польща поділили Україну між собою. Тому був активним учасником і таємної Ради (в січні 1668 року) в Глухові, на якій ухвалено повиганяти росіян з Лівобережжя і проголосити Україну самостійною державою. Як відомо, це повстання не досягло своєї мети, а його припізнений ватажок Брюховецький загинув у таборі гетьмана Дорошенка.

Зміна гетьмана на становище Многогрішного не вплинула. Хоч із самого початку служби під новою булавою, він Дорошенкові не довіряв і за "свого" не визнав. Можливо, Дорошенко згодом і шкодував, що призначив Многогрішного наказним гетьманом Лівобережжя, та, з іншого боку, кого ж би й мав посадовити на місце Брюховецького, як не цього полковника — твердого і впливового?

Діставши з рук гетьмана владу на лівому березі Дніпра і привласнивши собі титул "гетьмана сіверського", Многогрішний негайно почав діяти. І насамперед повів переговори з російською адміністрацією, наполягаючи на тому, щоб усі воеводи вийшли поза межі України, а разом з ними й війська. Тобто почав відроджувати таке становище України, яким воно мало бути за Переяславською угодою.

На подив багатьох, цей твердої волі козацький вождь таки потрапив укласти 1669 року глухівську угоду, за якою воеводи zostалися тільки в п'ятих містах, та й до того — лише з суто представницькими функціями, без права втручання у внутрішні справи української адміністрації. Він першим з тогочасних гетьманів гостро порушив питання про те, що Київ є українським містом, отже повинен бути столицею України, центром українського гетьманату. Ба, йому вдалося навіть домогтися приєднання Києва до Лівобережної України, що одразу ж посилило міць і вплив цієї частини держави. Він також рішуче наполягав, щоб Гомель і прилеглі до нього території перейшли від Литви в підпорядкування України, а ще, на його думку, до України мало приєднатися також Мстиславське воеводство Білої Русі. Переговори з керівниками цього воеводства показали, що там, загалом, не проти підпорядкуватися його владі. Процесові об'єднання став на перешкоді тільки російський цар. Многогрішний першим в Україні почав створювати загони найманих військ. Йому ж таки належить ідея сформування особливого, "компалійського" полку, тобто своєрідної національної гвардії, яка мала підлягати безпосередньо гетьманові і гасити в зародку будь-які заколоти. Такі самі підрозділи почали заводити собі й усі його адміністративні полковники. Це давало змогу трохи приборкати одвічну козацьку стихію й увести в рамки порядку суспільне життя. Нарешті, саме Многогрішному належить ідея перенести столицю з Глухова — до Батурина, що потім схвалювали і його наступники.

Судячи з усього, Многогрішний поставив собі мету створити регулярну армію та міцну, впорядковану на європейський кшталт, державу. Для більшості офіцерів, що зростали на Січі і звикли жити за звичаями, де все вирішує Рада, а отже емоції та кількість голосів, це його прагнення було незрозумілим. Особливо в моменти, коли він, вимагаючи дисципліни, дозволяв собі власноруч, без жодного суду, карати на місці кожного з неслухів — аж до полковників. За це старшина не злюбила його. Так само, як недолюбливали й історики, що писали про часи його гетьманування. Але навіть вони мушили визнавати, що саме завдяки твердості й послідовності гетьмана Многогрішного, Україні пощастило вирватися зі стану громадянської війни і домогтися значних поступок як з боку Росії, так і з боку Польщі. Бо ж саме він спонукав обидві імперії до переговорів, що певним чином скоригували умови Андрусівського миру. На користь України, ясна річ. Як лаконічно висловився з нього приводу Крип'якевич: "Завдяки безоглядності Многогрішного, гетьманщина скінчила часи руїни і ввійшла в новий період миру та добробуту".

Крип'якевич мав рацію. Поява на політичному Олімпі України гетьмана Многогрішного призвела до того, що громадянська війна почала вщухати, а пристрасті навколо булави — згасати. І мене дивують історики, які не здатні були, чи не бажали помічати цього. Та в будь-якій країні світу політичний діяч, якому вдалося — нехай навіть завдяки жорстким заходам — пригамувати багатолітню братовбивчу війну, визнається національним героєм, чи принаймні видатним діячем. Саме таким і слід сприймати Дем'яна Многогрішного. І можна лише пошкодувати, що залишався він при владі дуже й дуже недовго.

Щоправда, у своєму прагненні мати, на європейський зразок, особисту охорону з іноземних вояків, він припустився фатальної помилки: погодився взяти на службу російських стрільців.

Весь жах цього вчинку Многогрішний осягнув тоді, коли росіяни, змовившись із старшиною" яку підкупив царський уряд, напали на нього сонного, зв'язали та повезли до Москви. Відомо, що в цій змові взяли участь генеральний обозний П. Забіла, генеральний писар К. Мокрієвич і генеральний суддя Іван Самойлович, який згодом став гетьманом. Ясно, що без зради особистої охорони гетьмана, цього б не сталося. Але стрільці підкорялися вказівкам російської агентури, а її в Батурині не бракувало.

У квітні 1672 року гетьмана Дем'яна Многогрішного привезли до Москви — на люті тортури й допити. І дуже раділи, що пощастило взяти в лабети цього впливового козацького вождя, який робив усе можливе, щоб домогтися незалежності України. До того ж робив це — як на "чоловіка простого й невченого", як він сам любляв казати про себе — напрочуд грамотно. В його становищі так повівся б будь-який європейський монарх.

28 травня того самого року Дем'яна Многогрішного, його брата — полковника чернігівського Василя Многогрішного та кількох сподвижників вивели на майдан, щоб скарати на горло. Але в останню мить цар помилував їх, мабуть, побоюючись, що ця страта може викликати повстання на Лівобережжі України чи, принаймні, різко

посилити антиросійські настрої там. Відтак — уже традиційне для українських патріотів сибірське заслання.

Відбував Дем'ян Многогрішний своє заслання, разом із сім'єю аж на Байкалі, в Селенгінську. Притерпівся там. А ще обставини склалися так, що і в Забайкаллі він змушений був воювати. За деякими даними, екс-гетьман навіть став офіцером російської армії, оскільки відомо, що разом зі своїм сином допомагав росіянам придушувати повстання бурятів та відбивати наскоки монголів.

Євсей Шашол, кошовий отаман запорізького козацтва.

Рік 1672, якого Євсею Шашолу випало отаманувати на Запорізькій Січі, був наповнений важливими військово-політичними подіями, кожна з яких ставила Україну на межу миру і війни, внутрішньої чи зовнішньої політичної кризи. Досить сказати, що в березні того року був позбавлений булави, а потім і засланий росіянами до Сибіру гетьман Лівобережної України Дем'ян Многогрішний, після чого в цій частині України, за наказом з Москви, почав правити старшинський тріумвірат у складі Івана Самойловича, Петра Забіли та Іван Домонтовича. Найперше, що було суворо наказано московітами цим правителям козацьким: не пропускати на Запоріжжя обози з припасами, тобто, по суті, запровадити економічну блокаду Січі. Московіти вмотивовували це рішення тим, що, мовляв, люди, які бувають на Січі, повертаючись в Україну, сіють розбрат. Насправді ж, пройнявшись духом запорізької вольниці, ці селяни та міщани мріяли про таку ж волю і такий козацький устрій на всій території України.

Ще одна подія, яка різко ослабила вплив Запоріжжя на українські справи — арешт і заслання до Сибіру видатного полководця Івана Сірка. Дізнавшись, що з тріумвірату вивершився в гетьмани Іван Самойлович, І.Сірко сказав собі, що настав час і йому самому пробитися нарешті до гетьманських клейнодів. Тож, аби не допустити цього, росіяни вирішили, що місце йому не в гетьманській столиці, а в далекому сибірському Тобольську. А ще навесні того ж року 300-тисячна турецька армія увірвалася на Поділля і, долаючи нетривкий опір польських гарнізонів, здобула Кам'янець

(Кам'янець-Подільський) та значні території Поділля; відтак Україною рознеслася чутка, що яничари мають намір вирушити в похід на Київ. І не виключено, що чутка ця мала під собою реальне підґрунтя.

Коли вона зловісно досягла Запоріжжя, Євсей Шашол вирішив скористатися з політичної ситуації і надіслав російському цареві Олексію Михайловичу та польському королю Михайлу III Вишневецькому листи, в яких запевняв, що, дотримуючись статей Андрусівського договору, запорізькі козаки готові служити обом володарям, беручи участь в їх боротьбі проти Туреччини. Але просив оплатити цю вірну службу грошима, які пішли б на спорудження нових козацьких кораблів-чайок, що дозволило б перекрити доступ туркам до гирла Дніпра, а згодом і самим козакам активно діяти у прибережних водах Чорного моря. Крім того, Січ гостро потребувала нових гармат, свинцю та пороху, хлібних припасів. Вже самі ці вимоги наштосують на думку, що Шашол вирішив суттєво зміцнити боєздатність січовиків. І що військово-економічне

забезпечення Січі на той час виявилося слабким.

Цікаво й те, що кошовий Шашол виношував ідею розпочати справжню велику війну з кримськими татарами. У листі до Олексія Михайловича він просив видати спеціальний указ, який би спонукав донських козаків, а також підлеглих калмиків, ногайців і черкесів до спільних з запорожцями бойових дій проти спільного ворога — кримської орди. Ідея використати в боротьбі проти одних степовиків-мусульман — таких же степовиків, дуже сподобалася цареві. І незабаром на переговори з Шашолом прибула делегація від калмицьких князів (тайш), які запевнили, що не лише готові виставити своїх воїнів, але й запросять до походу ногайців. З'явилися послы і від донського козацтва.

Момент і справді видався досить зручним. Річ у тому, що хан з ордою перебував на Поділлі, де діяв спільно з турками, тож гріх було не скористатися з цієї ситуації і не увірватися на півострів, аби різко й надовго ослабити ординців. Саме під цю ідею Шашола цар наказав своєму воєводі в Україні князеві Григорію Ромодановському негайно надіслати на Січ гармати, свинцю, пороху, рушниць та інші припаси. І Ромодановський не забарився з виконанням наказу царя, оскільки бачив, що правобережний гетьман П. Дорошенко відкрито перейшов на бік Туреччини і, спільно з турками й татарами, активно діє проти поляків на Поділлі. Ще через певний час з'явився й указ царя, який дозволяв козакам негайно розпочинати бойові дії проти татар, а князю Ромодановському велено було фінансувати виготовлення гаків, які застосовувалися при спорудженні чайок.

Найдивовижніше, що задум організувати своєрідний хрестовий похід на Крим почав досить швидко набувати реальних дієвих ознак. Це стало зрозумілим, щойно на Січ прибули загони калмиків і донських козаків. Сил, звичайно, ще було недостатньо, але Шашол не став втрачати шанс і все ж таки зважився на похід проти Кримського ханства. Подробиці цього рейду невідомі, але оскільки повідомлень про здобуття якихось значних кримських міст не існує, то можна припустити, що для початку Шашол зі своїми союзниками здійснив такий собі, розвідувальний похід на материкову частину ханства, щоб продемонструвати царю і польському королю, — який, на відміну від царя, ніяк не відреагував на лист кошового, бо йому було не до дипломатії: доводилося стримувати натиск турків, татар та козаків гетьмана Дорошенка, — що запорожці готові стати на чолі об'єднаних військ і здійснити історичне повернення Криму. Ці ж його дії мали заохотити росіян до суттєвішої збройної та фінансової підтримки козацтва.

Судячи з усього, Шашол був непоганим політиком і дипломатом. Він тонко відчував політичну кон'юнктуру і, можливо, якби обставини виявилися сприятливішими для нього, ми мали б у своїй історії ще одного талановитого, гучної слави полководця. Шашолу потрібно було ще кілька місяців, для того, щоб зібрати військову силу та підготувати її до важкого, серйозного походу у глибини Кримського півострова. І здавалося, що й ситуація в Україні, і ставлення до Кримського походу гетьмана та сусідніх правителів сприяли тому, що цей проект здійснився. Але, як на те, на Січі

раптом з'являється якийсь напівбожевільний авантюрист Степан (Микита) Вдовиченко, який оголосив, що нібито володіє пророчим даром та яснобаченням, і що Господь велів йому очолити боротьбу проти кримчаків. Мало того, він уже привів з собою з волості великий загін тих, хто повірив йому. На його ж таки авантюрні заклики піддалася й січова сірома, відтак весь цей конгломерат почав вимагати від Євсевія Шашола, аби він готував козаків до походу.

Але Шашол уже випробував татар на міць, і намагався переконати цей люд, що у них занадто мало сил, їм не вистачить боєприпасів, а головне, вони не мають гармат, без яких просто нема сенсу підступатися до добре озброєних та захищених татарських фортець. Він зважено пропонував: давайте почекаємо, ось-ось має надійти обоз із Московії, який привезе гармати, порох і свинець. Ці його аргументи були цілком реалістичними і професійними. Проте підбурювані авантюристом Вдовиченком та його оточенням, козаки мало не побили свого кошового, а потім скликали раду, позбавили Шашола булави і "головним кошовим" на ній обрали Вдовиченка, надавши йому ще й повноваження "польового гетьмана".

Як згодом з'ясувалося, ці дії козаків були дуже невчасними і недалекоглядними. Коли в жовтні на Січ дійсно прибув великий російський обоз з гарматами, порохом, сукном та хлібними припасами, посол Московії Семен Щоголів з подивом дізнався, що, виявляється, не дочекавшись цього озброєння, авантюрист Вдовиченко вже встиг здійснити похід на Перекоп, продемонстрував там цілковите боягузтво та нездарність, і, втративши людей, відступив назад, у степи. Після чого козаки відібрали в свого "головного кошового і польового гетьмана* клейноди і хотіли стратити, але Вдовиченку вдалося втекти. Повернувшись з-під Перекопу, враз прозрілі козаки знову скликали Раду, але обрали на ній уже не Шашола, а Лук'я на Андріїва. Причому достеменно не відомо, чи то козаки побоялися обирати Шашола, аби не мстив, чи, може, вів! сам погордо відмовився.

Щоб не доводити справу до міжусобиці, але, водночас, продемонструвати і січовому товариству, і росіянам, що він ще чогось та вартий, колишній кошовий сформував зі своїх прибічників загін і повів його на пониззя Дніпра, де певний час діяв проти татар партизанськими методами. Так ось, під час одного з рейдів козакам вдалося перехопити гінців-татар, можливо, белгородських, які везли листа кримському ханові від турецького султана. І зміст листів, і те, що повідомили та-тари-гінці, вразило і козаків, і гетьмана Самойловича.

З листа, в якому кошовий Лук'ян Андріїв описував гетьману Самойловичу цю пригоду, випливає, що турецький султан мав намір повести своє воїнство до Дніпра і знищити всі міста, всі фортеці, які є по обидва береги цієї ріки, залишивши лише села. Крім того, він мав намір вилучити в українців, у тому числі й у козаків, усю зброю, яка в них є, а всіх непокірних, ясна річ, покарати. Цілковито роззброївши Україну, султан збирався підтримувати там протурецького гетьмана, який би перетворив цей край на платника данини Туреччині. Що ж до безпеки його, то це він покладав би на турецькі гарнізони та гетьманське військо, яке було б реєстровим і чисельно обмеженим.

На виконання цього яничарського прожеку кримський хан мав намір спорядити проти Січі свою орду під командуванням двох воєначальників-пашів.

Ці добуті Шашолом листи і ці "язики" виявилися дуже доречними. Скориставшись їх відомостями, запорожці почали вимагати від Самойловича, аби він допоміг їм зброєю та припасами. "З огляду на такі плани кримського хана й турецького султана, — змальовує цю ситуацію Д. Яворни-цький, — запорожці, як старше, так і менше товариство, "запопадливо й покірно" просили гетьмана передусім прислати в Кодак людей і припаси, і далі, в першу чергу, "донести царській пресвітлій величності своє прохання" відпустити для "кращих дій проти неприятеля" Івана Сірка.

Гетьман Самойлович, отримавши листа запорожців, поспішив повідомити про це царя. Своєю чергою і цар, отримавши цю звістку гетьмана, показав йому "учинить без молчання всякое помагательство запорожцам", послати на Січ і в Кодак українських козаків з начальниками, зілля (пороху), свинець, гармати, хлібні припаси, доки в Запоріжжя ще не прийшли турські і кримські люди".

Гетьман послав у Кодак 400 козаків і 60 бочок борошна, а на Запоріжжя вирішив не посилати, бо туди й так ішло багато людей". Але цареві заходи ці видалися недостатніми, тому він наказав послати до Кодака ще тисячу солдатів Білгородського полку.

Отже, навіть не будучи кошовим, полковник Шашол усе ж таки домігся своїми діями того, що гетьман і цар значно посилили охорону пониззя Дніпра, вжили бодай якихось там заходів для зміцнення оборони краю, аби не допустити вторгнення татар і турків. Але залишалася нездійсненою ще одна частина цього задуму: посилаючись на політичну ситуацію, Шашол переконував царя і гетьмана, що без Сірка військо татар і турків їм не перемогти, і тиснув на царя, аби той звільнив славетного полководця із сибірського заслання. Та найцікавіше, що Шашол і Андріїв зуміли перетворити на прохача навіть польського короля Михайла Вишневецького, до речі, з роду славного гетьмана Дмитра Вишневецького. Листовно переконавши його в тому, що Сірко вкрай необхідне на Січі, і що поява його — в інтересах Польщі, вони спонукали короля звернутися до царя Московії і просити, щоб той звільнив Сірка. І король погодився, хоча і він, і його полководці добре пам'ятали, скільки крові польської випустив на полях битв цей талановитий козацький вождь.

Зважаючи на їхні прохання, Олексій Михайлович врешті-решт наказав привезти Сірка з Сибіру до Москви. Там, у присутності патріарха всея Русі Питирима, цар, прямо в своїх палатах, примусив Сірка присягнути на вірність йому. Але то вже інший сюжет. Для нас важливо, що ота операція, яку десь у степу, на пониззі Дніпра, здійснив зі своїми товаришами Євсей Шашол, призвела до важливих політичних рішень гетьмана, російського царя та польського короля...

Початок 1673 року був позначений в історії України тим, що гетьману Правобережної України Петру Дорошенку довелося вести бої з претендентом на цю булаву Ханенком, якого підтримували запорозькі козаки. Але Дорошенко, який був союзником Туреччини, звернувся за допомогою до кримського хана. Передбачаючи, що

ця міжусобиця може закінчитися великою татарсько-турецькою навалою, запорожці послали до Москви своє посольство. Й очолював його досвідчений у дипломатичних справах полковник Євсей Шашол. Точно відомо, що зустріч Шашола з царем Олексієм Михайловичем відбулася 20 березня 1673 року. І що наслідком цих переговорів стала військова допомога козацтву. Зокрема, цар послав на пониззя Дніпра воєводу Степана Волконського та полковника Ягана Купера з тисячею російських солдатів.

Й ось тут завадило справі те, що Шашол виявився не при владі. У такій важливій справі, як розв'язання збройного конфлікту між кількома державами, не можна покладатися на людину, яка вже нікого, окрім себе, не репрезентує. З'ясувати, як склалася подальша доля экс-кошового Шашола не вдалося. Але й тих фактів, якими на сьогодні володіємо, досить, щоб це ім'я залишилося на скрижалях історії козацької України.

Приклад Євсея Шашола ще раз переконує, що давня традиція січова: щороку, або й двічі-тричі на рік, в залежності від ситуації та настроїв, змінювати кошових, призводила до того, що чимало талановитих полководців й адміністраторів, січових керівників, не мали змоги по-справжньому реалізувати свої потенційні можливості. Постійно відчуючи на собі тиск козацького загалу, козацької сіроми, натовпу; вони змушені були весь час озиратися на товариство та підлагоджуватися під тимчасові поривання його навіть тоді, коли ставало зрозумілим, що ні до чого хорошого ця стихія січова не призведе. Але вже що було те було. Нам же залишається пам'ятати, що серед цілого сонму кошових був і такий талановитий полководець і дипломат — Євсей Шашол.

Євсей Шашол, кошовий отаман запорізького козацтва.

Рік 1672, якого Євсею Шашолу випало отаманувати на Запорізькій Січі, був наповнений важливими військово-політичними подіями, кожна з яких ставила Україну на межу миру і війни, внутрішньої чи зовнішньої політичної кризи. Досить сказати, що в березні того року був позбавлений булави, а потім і засланий росіянами до Сибіру гетьман Лівобережної України Дем'ян Многогрішний, після чого в цій частині України, за наказом з Москви, почав правити старшинський тріумвірат у складі Івана Самойловича, Петра Забіли та Івана Домонтовича. Найперше, що було суворо наказано московітами цим правителям козацьким: не пропускати на Запоріжжя обози з припасами, тобто, по суті, запровадити економічну блокаду Січі. Московіти вмотивовували це рішення тим, що, мовляв, люди, які бувають на Січі, повертаючись в Україну, сіють розбрат. Насправді ж, пройнявшись духом запорізької вольниці, ці селяни та міщани мріяли про таку ж волю і такий козацький устрій на всій території України.

Ще одна подія, яка різко ослабила вплив Запоріжжя на українські справи — арешт і заслання до Сибіру видатного полководця Івана Сірка. Дізнавшись, що з тріумвірату вивершився в гетьмани Іван Самойлович, І.Сірко сказав собі, що настав час і йому самому пробитися нарешті до гетьманських клейнодів. Тож, аби не допустити цього, росіяни вирішили, що місце йому не в гетьманській столиці, а в далекому сибірському

Тобольську. А ще навесні того ж року 300-тисячна турецька армія увірвалася на Поділля і, долаючи нетривкий опір польських гарнізонів, здобула Кам'янець

(Кам'янець-Подільський) та значні території Поділля; відтак Україною рознеслася чутка, що яничари мають намір вирушити в похід на Київ. І не виключено, що чутка ця мала під собою реальне підґрунтя.

Коли вона зловісно досягла Запоріжжя, Євсей Шашол вирішив скористатися з політичної ситуації і надіслав російському цареві Олексію Михайловичу та польському королю Михайлу III Вишневецькому листи, в яких запевняв, що, дотримуючись статей Андрусівського договору, запорізькі козаки готові служити обом володарям, беручи участь в їх боротьбі проти Туреччини. Але просив оплатити цю вірну службу грошима, які пішли б на спорудження нових козацьких кораблів-чайок, що дозволило б перекрити доступ туркам до гирла Дніпра, а згодом і самим козакам активно діяти у прибережних водах Чорного моря. Крім того, Січ гостро потребувала нових гармат, свинцю та пороху, хлібних припасів. Вже самі ці вимоги наштосують на думку, що Шашол вирішив суттєво зміцнити боєздатність січовиків. І що військово-економічне забезпечення Січі на той час виявилось слабким.

Цікаво й те, що кошовий Шашол виношував ідею розпочати справжню велику війну з кримськими татарами. У листі до Олексія Михайловича він просив видати спеціальний указ, який би спонукав донських козаків, а також підлеглих калмиків, ногайців і черкесів до спільних з запорожцями бойових дій проти спільного ворога — кримської орди. Ідея використати в боротьбі проти одних степовиків-мусульман — таких же степовиків, дуже сподобалася цареві. І незабаром на переговори з Шашолом прибула делегація від калмицьких князів (тайш), які запевнили, що не лише готові виставити своїх воїнів, але й запросять до походу ногайців. З'явилися посли і від донського козацтва.

Момент і справді видався досить зручним. Річ у тому, що хан з ордою перебував на Поділлі, де діяв спільно з турками, тож гріх було не скористатися з цієї ситуації і не увірватися на півострів, аби різко й надовго ослабити ординців. Саме під цю ідею Шашола цар наказав своєму воєводі в Україні князеві Григорію Ромодановському негайно надіслати на Січ гармати, свинцю, пороху, рушниць та інші припаси. І Ромодановський не забарився з виконанням наказу царя, оскільки бачив, що правобережний гетьман П. Дорошенко відкрито перейшов на бік Туреччини і, спільно з турками й татарами, активно діє проти поляків на Поділлі. Ще через певний час з'явився й указ царя, який дозволяв козакам негайно розпочинати бойові дії проти татар, а князю Ромодановському велено було фінансувати виготовлення гаків, які застосовувалися при спорудженні чайок.

Найдивовижніше, що задум організувати своєрідний хрестовий похід на Крим почав досить швидко набувати реальних дієвих ознак. Це стало зрозумілим, щойно на Січ прибули загони калмиків і донських козаків. Сил, звичайно, ще було недостатньо, але Шашол не став втрачати шанс і все ж таки зважився на похід проти Кримського ханства. Подробиці цього рейду невідомі, але оскільки повідомлень про здобуття

якихось значних кримських міст не існує, то можна припустити, що для початку Шашол зі своїми союзниками здійснив такий собі, розвідувальний похід на материкову частину ханства, щоб продемонструвати царю і польському королю, — який, на відміну від царя, ніяк не відреагував на лист кошового, бо йому було не до дипломатії: доводилося стримувати натиск турків, татар та козаків гетьмана Дорошенка, — що запорожці готові стати на чолі об'єднаних військ і здійснити історичне повернення Криму. Ці ж його дії мали заохотити росіян до суттєвішої збройної та фінансової підтримки козацтва.

Судячи з усього, Шашол був непоганим політиком і дипломатом. Він тонко відчував політичну кон'юнктуру і, можливо, якби обставини виявилися сприятливішими для нього, ми мали б у своїй історії ще одного талановитого, гучної слави полководця. Шашолу потрібно було ще кілька місяців, для того, щоб зібрати військову силу та підготувати її до важкого, серйозного походу у глибини Кримського півострова. І здавалося, що й ситуація в Україні, і ставлення до Кримського походу гетьмана та сусідніх правителів сприяли тому, що цей проект здійснився. Але, як на те, на Січі раптом з'являється якийсь напівбожевільний авантюрист Степан (Микита) Вдовиченко, який оголосив, що нібито володіє пророчим даром та яснобаченням, і що Господь велів йому очолити боротьбу проти кримчаків. Мало того, він уже привів з собою з волості великий загін тих, хто повірив йому. На його ж таки авантюрні заклики піддалася й січова сірома, відтак весь цей конгломерат почав вимагати від Євсевія Шашола, аби він готував козаків до походу.

Але Шашол уже випробував татар на міць, і намагався переконати цей люд, що у них занадто мало сил, їм не вистачить боєприпасів, а головне, вони не мають гармат, без яких просто нема сенсу підступатися до добре озброєних та захищених татарських фортець. Він зважено пропонував: давайте почекаємо, ось-ось має надійти обоз із Московії, який привезе гармати, порох і свинець. Ці його аргументи були цілком реалістичними і професійними. Проте підбурювані авантюристом Вдовиченком та його оточенням, козаки мало не побили свого кошового, а потім скликали раду, позбавили Шашола булави і "головним кошовим" на ній обрали Вдовиченка, надавши йому ще й повноваження "польового гетьмана".

Як згодом з'ясувалося, ці дії козаків були дуже невчасними і недалекоглядними. Коли в жовтні на Січ дійсно прибув великий російський обоз з гарматами, порохом, сукном та хлібними припасами, посол Московії Семен Щоголів з подивом дізнався, що, виявляється, не дочекавшись цього озброєння, авантюрист Вдовиченко вже встиг здійснити похід на Перекоп, продемонстрував там цілковите боягузтво та нездарність, і, втративши людей, відступив назад, у степи. Після чого козаки відібрали в свого "головного кошового і польового гетьмана* клейноди і хотіли стратити, але Вдовиченку вдалося втекти. Повернувшись з-під Перекопу, враз прозрілі козаки знову скликали Раду, але обрали на ній уже не Шашола, а Лук'я на Андріїва. Причому достеменно не відомо, чи то козаки побоялися обирати Шашола, аби не мстив, чи, може, вів! сам погордо відмовився.

Щоб не доводити справу до міжусобиці, але, водночас, продемонструвати і січовому товариству, і росіянам, що він ще чогось та вартий, колишній кошовий сформував зі своїх прибічників загін і повів його на пониззя Дніпра, де певний час діяв проти татар партизанськими методами. Так ось, під час одного з рейдів козакам вдалося перехопити гінців-татар, можливо, белгородських, які везли листа кримському ханові від турецького султана. І зміст листів, і те, що повідомили та-тари-гінці, вразило і козаків, і гетьмана Самойловича.

З листа, в якому кошовий Лук'ян Андріїв описував гетьману Самойловичу цю пригоду, випливає, що турецький султан мав намір повести своє воїнство до Дніпра і знищити всі міста, всі фортеці, які є по обидва береги цієї ріки, залишивши лише села. Крім того, він мав намір вилучити в українців, у тому числі й у козаків, усю зброю, яка в них є, а всіх непокірних, ясна річ, покарати. Цілковито роззброївши Україну, султан збирався підтримувати там протурецького гетьмана, який би перетворив цей край на платника данини Туреччині. Що ж до безпеки його, то це він покладав би на турецькі гарнізони та гетьманське військо, яке було б реєстровим і чисельно обмеженим.

На виконання цього яничарського прожекту кримський хан мав намір спорядити проти Січі свою орду під командуванням двох воєначальників-пашів.

Ці добути Шашолом листи і ці "язики" виявилися дуже доречними. Скориставшись їх відомостями, запорожці почали вимагати від Самойловича, аби він допоміг їм зброєю та припасами. "З огляду на такі плани кримського хана й турецького султана, — змальовує цю ситуацію Д. Яворни-цький, — запорожці, як старше, так і менше товариство, "запопадливо й покірно" просили гетьмана передусім прислати в Кодак людей і припаси, і далі, в першу чергу, "донести царській пресвітлій величності своє прохання" відпустити для "кращих дій проти неприятеля" Івана Сірка.

Гетьман Самойлович, отримавши листа запорожців, поспішив повідомити про це царя. Своєю чергою і цар, отримавши цю звістку гетьмана, показав йому "учинить без молчання всякое помагательство запорожцам", послати на Січ і в Кодак українських козаків з начальниками, зілля (пороху), свинець, гармати, хлібні припаси, доки в Запоріжжя ще не прийшли турські і кримські люди".

Гетьман послав у Кодак 400 козаків і 60 бочок борошна, а на Запоріжжя вирішив не посилати, бо туди й так ішло багато людей". Але цареві заходи ці видалося недостатніми, тому він наказав послати до Кодака ще тисячу солдатів Білгородського полку.

Отже, навіть не будучи кошовим, полковник Шашол усе ж таки домігся своїми діями того, що гетьман і цар значно посилили охорону пониззя Дніпра, вжили бодай якихось там заходів для зміцнення оборони краю, аби не допустити вторгнення татар і турків. Але залишалася нездійсненою ще одна частина цього задуму: посилаючись на політичну ситуацію, Шашол переконував царя і гетьмана, що без Сірка військо татар і турків їм не перемогти, і тиснув на царя, аби той звільнив славетного полководця із сибірського заслання. Та найцікавіше, що Шашол і Андріїв зуміли перетворити на прохача навіть польського короля Михайла Вишневецького, до речі, з роду славного

гетьмана Дмитра Вишневецького. Листовно переконавши його в тому, що Сірко вкрай необхідне на Січі, і що поява його — в інтересах Польщі, вони спонукали короля звернутися до царя Московії і просити, щоб той звільнив Сірка. І король погодився, хоча і він, і його полководці добре пам'ятали, скільки крові польської випустив на полях битв цей талановитий козацький вождь.

Зважуючи на їхні прохання, Олексій Михайлович врешті-решт наказав привезти Сірка з Сибіру до Москви. Там, у присутності патріарха всея Русі Питирима, цар, прямо в своїх палатах, примусив Сірка присягнути на вірність йому. Але то вже інший сюжет. Для нас важливо, що ота операція, яку десь у степу, на пониззі Дніпра, здійснив зі своїми товаришами Євсей Шашол, призвела до важливих політичних рішень гетьмана, російського царя та польського короля...

Початок 1673 року був позначений в історії України тим, що гетьману Правобережної України Петру Дорошенку довелося вести бої з претендентом на цю булаву Ханенком, якого підтримували запорозькі козаки. Але Дорошенко, який був союзником Туреччини, звернувся за допомогою до кримського хана. Передбачаючи, що ця міжусобиця може закінчитися великою татарсько-турецькою навалою, запорожці послали до Москви своє посольство. Й очолював його досвідчений у дипломатичних справах полковник Євсей Шашол. Точно відомо, що зустріч Шашола з царем Олексієм Михайловичем відбулася 20 березня 1673 року. І що наслідком цих переговорів стала військова допомога козацтву. Зокрема, цар послав на пониззя Дніпра воеводу Степана Волконського та полковника Ягана Купера з тисячею російських солдатів.

Й ось тут завадило справі те, що Шашол виявився не при владі. У такій важливій справі, як розв'язання збройного конфлікту між кількома державами, не можна покладатися на людину, яка вже нікого, окрім себе, не репрезентує. З'ясувати, як склалася подальша доля экс-кошового Шашола не вдалося. Але й тих фактів, якими на сьогодні володіємо, досить, щоб це ім'я залишилося на скрижалях історії козацької України.

Приклад Євсея Шашола ще раз переконує, що давня традиція січова: щороку, або й двічі-тричі на рік, в залежності від ситуації та настроїв, змінювати кошових, призводила до того, що чимало талановитих полководців й адміністраторів, січових керівників, не мали змоги по-справжньому реалізувати свої потенційні можливості. Постійно відчуючи на собі тиск козацького загалу, козацької сіроми, натовпу; вони змушені були весь час озиратися на товариство та підлагоджуватися під тимчасові поривання його навіть тоді, коли ставало зрозумілим, що ні до чого хорошого ця стихія січова не призведе. Але вже що було те було. Нам же залишається пам'ятати, що серед цілого сонму кошових був і такий талановитий полководець і дипломат — Євсей Шашол.

Степан Вдовиченко, кошовий отаман, польовий гетьман запорізького козацтва, генеральний писар війська запорізького, гетьман війська запорізького.

З усіх вождів, яких знала історія нашого козацтва, постать Степана Вдовиченко, як гетьмана (р. н. і смерті невід.) є, очевидно, найменш знаною, і незважаючи на те, що

його згадував у своїй "Історії запорізьких козаків" Дмитро Яворницький, майже забутою. Втім, сама поява його в ролі гетьмана Війська запорізького виявилася дуже вже несподіваною і для запорізьких козаків незвичною. Адже традиційно на Запорожжі козаки обирали собі не гетьманів, а кошових отаманів. Поки тривала боротьба за гетьманську булаву між "Брюховецьким та Дорошенком, Степан Вдовиченко невибагливо вдовольнявся високою посадою генерального писаря Війська запорізького, можливо, навіть не мріючи про втручання в боротьбу за гетьманську булаву. Що ж до кошового, то він на Січі на той час, як і належить, був. Принаймні в березні 1668 року ми бачимо на цій посаді Івана Біолковського. Про це свідчить грамота російського царя, якою сповіщалось, що запорожцям направлено жалування в розмірі 2 тисяч карбованців та сто сувоїв німецького сукна. Водночас, цар застерігав кошового від підтримки боговідступної і нехристиянської справи гетьмана України Брюховецького, який поставав тепер, як "зрадник російського царя".

Зрадник царя-батюшки — це вже серйозно, це відповідальна позиція. Отож до літа 1668 року становище гетьмана Івана Брюховецького стало зовсім критичним, оскільки значна частина козаків, встигла перейти на бік його суперника — Петра Дорошенка. І якщо він ще й утримувався при владі, то лише завдяки загону запорожців на чолі з полковником Чугуєм, який, незважаючи ні на що, залишався вірним йому. Ясна річ, довго таке двовладдя в Україні тривати не могло, і 7 червня 1668 року два гетьмани розташувалися двома таборами на Сербинському полі поблизу Диканьки, що на Полтавщині.

Йдучи до цього поля, Брюховецький був упевнений, що Дорошенко вдасться до переговорів, і вони якимось чином знайдуть спільну мову. Розуміючи, що булави йому вже не втримати, бо на Сербинському полі й решта козаків гетьманського реєстру перейшла на бік суперника, Брюховецький все ж таки розраховував, що вдасться домовитись про проведення тут-таки, на Сербинському полі, Великої Ради, після якої він, хоча і втратить гетьманські клейноди, але принаймні з гідністю відійде від справ, тобто позбудеться булави, у відповідності з козацькими звичаями. А зрештою, нічого не вдієш, не він перший і не він останній позбувається булави таким ось, звичаєво-козацьким, чином.

Однаке Дорошенко виявляв обережність. Він послав до Брюховецького сотника Брацлавського Дрозденка, наказавши йому заарештувати Брюховецького і привести до нього. Чугуй намагався визволити Брюховецького, але дуже вже якось несміливо і незграбно: не з загonom козаків, а самочинно. Він відштовхнув Дрозденка дулом мушкета, так що той впав, але в цей час на Брюховецького накиннулися його ж таки козаки, привели до Дорошенка і в нього на очах буквально пошматували полоненця.

Про всі ці події генеральний писар січовиків Степан Вдовиченко довідався від козаків полковника Чугуя, що повернулися на Січ. І раніше Петро Дорошенко якоюсь особливою повагою в запорожців не користувався. Але коли січовики дізналися, що, виявившись одноосібним гетьманом, він звернувся до турецького султана, заявивши, що готовий стати його підданим, загнавши Україну під протекторат Османської імперії,

то вже геть обурилися. Тим паче, що поширилася чутка, нібито Дорошенко вже дав дозвіл на розміщення в фортеці Кодака 3-тисячного турецького гарнізону. А це означало, що все пониззя Дніпра незабаром опиниться під контролем турецького гарнізону і турецького флоту. Крім того, кримський хан уже послав для підтримки Дорошенка загін своїх воїнів під командуванням мурзи Челі-Бея, і зробив він це за наказом із Стамбула. Але, водночас, хан передав Дорошенку листа з вимогою приборкати запорізьких козаків, провести розслідування та заарештувати організаторів недавнього походу козаків на Крим, — а ними ж були славетний козацький полководець Іван Сірко та недавній кошовий отаман Ждан-Ріг і, покаравши їх, повернути все награване козаками до Криму.

Дорошенко розумів, що виконати ці вимоги він не зможе. Для цього йому слід було б оголосити запорозьким козакам справжню війну. Та все ж таки він наважився написати січовикам листа з вимогою припинити напади на татарські улуси. Це був суто дипломатичний хід: гетьман знав, що на подібні листи на Січі ніхто ніколи не зважає: "Били ординця й далі битимемо!" До того ж, запорожці не стали чекати, поки Дорошенко з ханом об'єднаються і спробують підпорядкувати собі Січ. Наприкінці вересня вони зібрали раду і, не відсторонюючи від влади свого кошового, проголосили гетьманом України Генерального писаря Війська запорізького Степана Вдовиченка. При цьому кошовий Іван Біолковський і далі займався справами коша, а Вдовиченко цілковито зосередився на утвердженні свого гетьманства. І слід сказати, що хоча ніякої реальної влади в Україні він не до-сяг, але все ж таки поступово входив у роль гетьмана.

Прочитавши на кошовому колі листа Дорошенка, козаки, на чолі з Вдовиченком, відповіли йому своїм листом, витриманим у дусі: "А ти, власне, хто такий і якого дідька намагаєшся командувати нами? А, то ти — гетьман?! Щось ми такого не знаємо: ми тут, на Січі, обрали свого, справжнього, гетьмана, який незабаром правитиме всією Україною. Ти ж — якийсь самозванець".

Навіть важко уявити собі, як був шокований Дорошенко, дізнавшись про цю витівку запорожців. Звичайно, на перший погляд, рішення січовиків самим обрати гетьмана

України, на противагу вже діючому, може здатися легковажною авантюрою. Але насправді все виглядало значно серйозніше. Річ у тім, що запорожці були глибоко переконані: справжнього гетьмана України треба обирати на Січі, там, де зародилося і звідки розростається козацтво, тобто в історичному й духовному центрі його, з якого лицарство Українське продовжує підживлюватися, як із духовного джерела. Вони вважали, що легітимним, дійсним гетьманом можна вважати лише гетьмана, обраного на Січі. А таким, обраним на Січі, гетьманом виявлявся тепер Степан Вдовиченко.

Втім, існувала ще одна обставина, яка труїла життя Дорошенкові. Як з'ясувалося, в вересні, під час обрання Вдовиченка, на Січі були присутні посли кримського хана. І новообраний гетьман та все товариство січове запевнили кримчаків, що вони не нападуть на татарські улуси та на пасовиська, котрі прилягали до козацьких земель, що "вольності татарські будуть біля Запоріжжя, як було за старого

Хмельницького* . Але за цю гарантією татари повинні були віддячити військовою допомогою. І віддячили: в розпорядження гетьмана Вдовиченка було надано 80-тисячну орду кримських татар. На той час це було величезне військо, це дійсно була орда.

Розуміючи, що проти такої сили, поєднаної з силою запорожців, вистояти неможливо, гарнізони Лівобережних міст Гадяча, Полтави, Лубнів, кількох дрібніших, надіслали Вдовиченку листи, в яких визнавали його гетьманом. Дізнавшись про це, Петро Дорошенко спаленів і, щоб довести, що насправді гетьман тут він, а не Вдовиченко, організував проти відступників каральну експедицію, яку очолив брат гетьмана Григорій Дорошенко. Однак операція особливого успіху не мала. Гарнізони цих міст нібито й визнали Дорошенка за гетьмана, але той розумів, що визнання їхнє — дипломатичне і при першій-ліпшій нагоді вони знову вітатимуть "запорозького гетьмана" Степана Вдовиченка.

Щоб якось залагодити цей конфлікт, Вдовиченко звернувся до Дорошенка з листом, в якому пропонував провести на Запоріжжі Чорну раду (тобто з участю і козаків, і представників різних верств міщан). Як, мовляв, Рада вирішить, кого обере на гетьманство, — тому й належатиме булава. Проте Дорошенко сприйняв це як пастку. І йшлося не лише про ризик програти змагання з Вдовиченком. Таємні вивідувачі, послані ним на Січ, донесли, що проти нього готується змова. Щойно Дорошенко заявиться, його вб'ють.

Якими джерелами користувалися ті вивідники й наскільки правдивою була їх інформація — цього вже ніхто не дізнається. Але що можливість замаху існувала, то це безсумнівно. І, щоб уникнути його, Дорошенко відмовився прибути на Січ, а засів за могутніми стінами Чигирини, значно зміцнивши його гарнізон людьми і гарматами.

Вважаючи, що дипломатичні засоби вичерпано, запорожці і татари здійснили похід на Гетьманщину, силою підкорюючи собі сотенні та полкові міста і села. Причому татари не соромилися, діяли так, як звикли діяти під час звичних нападів: грабували, брали в полон, випалювали цілі містечка. Одне слово, дуже дорого обходилася українському народові ця криваво-вогненна гетьманська міжусобиця.

Намагаючись знову натиснути на Дорошенка, гетьман Вдовиченко кілька разів ультимативно вимагав, щоб він зрікся булави, прислав клейноди на Січ і надалі ніколи не називав себе гетьманом. З чим Дорошенко, ясна річ, не погоджувався. Хтозна, чим би завершилося це заочне змагання за клейноди, якби не сталося непередбачене: Степан Вдовиченко, який вважав свої позиції надзвичайно сильними і вимагав від Дорошенка зречення, раптом сам залишився без булави і без права називатися гетьманом. Удару йому завдав уже знайомий нам полковник Чугуй. Після вбивства Брюховецького він ще певний час перебував на гетьманській Україні, і навіть розпочав бойові дії проти Дорошенка, звинувачуючи його у підступному вбивстві Брюховецького. Побоюючись, що цей виступ Чугуя може перерости у справжнісіньку громадянську війну, а головне, що він остаточно може посваритися з запорожцями, Дорошенко офіційно вибачився перед Чугуєм, як другом Брюховецького, і клятве-но запевнив його,

що розправа сталася поза його волею, що він не наказував вбивати Брюховецького і що вбили його козаки, котрі доти підлягали тому ж таки Брюховецькому.

Важко сказати: повірив Чугуй його запевненням, чи лише вдавав, що вірить. Але, зваживши свої сили, зрозумів, що Дорошенка він не переможе, і що Січ його в цій боротьбі не підтримає. Ось тоді Чугуй повертається на Січ, але, повертається маючи з собою гетьманські клейноди Брюховецького — булаву, печатку, прапор, бунчук, а ще — Грамоту, якою цар Московії підтверджував повноваження гетьмана Брюховецького. Клейноди, а особливо — царська грамота, були сильними аргументами. Передбачаючи, що Чугун зуміє скористатися і грамотами, і клейнодами, Дорошенко поспішив оголосити себе "гетьманом по обидва боки Дніпра", тобто гетьманом усієї України (доти офіційно він вважався гетьманом Лівобережної України), а Дем'яна Многогрішного, полковника свого, залишив на Лівобережжі в чині наказного лівобережного гетьмана.

Вдовиченко, звичайно, звернувся до Чугуя з проханням передати клейноди йому, як законному гетьманові, але той не погодився і гетьманом його не визнав. На цьому гетьманська кар'єра Степана Вдовиченка одразу ж почала пригасати. Значна частина тих запорожців, які досі підтримували його, теж завагалися: що ж це за гетьман, який продовжує сидіти на Січі, де є свій кошовий, і не здатен утвердитися на гетьманстві ні на правому, ні на лівому березі Дніпра?! Порадившись, вони послали делегацію до кримського хана. Той настільки зрадив появі козаків, що навіть розмірився про часи, коли Україна стане новим татарським улусом. Він усіляко підтримував несприйняття запорожцями Дорошенка в якості гетьмана України. Але, водночас, не підтримував і Вдовиченка, оскільки самі запорожці від нього відступилися "Чого ж він вимагав від козаків? Скликати Раду й обрати на ній нового гетьмана, ясна річ, із тих, хто прихильний до союзу з Кримом. І таку раду незабаром було скликано, але обрали на ній не Степана Вдовиченка, а Петра Суховія (чи Суховієнка), колишнього писаря Війська Запорізького, який одразу ж оголосив себе гетьманом Війська Запорізького, але при цьому величав себе "гетьманом його ханської величності", ось так, і не менше.

Зрозумівши, що протистояти всім одразу: і Дорошенкові, й Суховію, і кримському хану він не може, тим паче, що влади його позбавлено згідно зі звичаєм, Степан Вдовиченко відмовився від подальшої боротьби за гетьманські клейноди і повернувся до обов'язків генерального писаря Війська Запорізького.

Ось так і завершилося перше сходження цього, майже забутого нині, гетьмана, вельми сумнівне перебування якого "при владі" тривало всього кілька місяців. Але не поспішайте, я сказав: "завершилося перше сходження". Було ще й друге, значно авантюріше.

Оскільки на Січі не існувало офіцерських звань, аристократичних титулів та постійних державних посад, учорашні гетьмани, кошові, отамани, полковники, якщо тільки їх не переобирали на дані посади, справді якось негайно зникали, розчинялися в січовому гурті і подальшу долю їхню важко було простежити навіть сучасникам. Не став, як уже мовилося, винятком і Степан Вдовиченко. Тож чи варто дивуватися, що, прибувши на Січ в жовтні 1672 року, російський посол Семен Щоголів одразу ж після

ритуального молебну покликав до відведеної йому резиденції кошового Лук'яна Андріїва, інших старшин і заходився розпитувати, куди ж подівся їх гетьман Степан Вдовиченко, чому про нього не чути, чому він припинив боротьбу за булаву?

Цілком можливо, що цікавість московського царського посла була не випадковою: в Москві хотіли знати, що з Вдовиченком, де він, як до нього ставляться козаки, а головне — які його подальші задуми. Раптом вдасться використати його в політичній грі. Розповідь, яку Д. Яворницький розлого, повно процитував за зібранням архівних документів "Акти Південно-Західної Росії", схожа на стислий виклад захоплюючого, пригодницького сюжету. Який, подеколи цитуючи, а подеколи переповідаючи своїми словами, а ще — вдаючись до коментарів, спробую переказати й вам.

Посла цікавило не лише те, куди саме зник Вдовиченко, але й хто він такий, як з'явився на Запорозжжі. І, як з'ясувалося, він мав підстави для таких розпитувань, бо ж перед нами вимальовується постать досить-таки дивовижна. Виявляється, Вдовиченко не був давнім козаком, і навіть не належав до козацького роду. Перед нами один із тих авантюристів, котрі час від часу, особливо під час політичної нестабільності та міжусобиці з'являються в будь-якій країні, в тому числі і на землях Запорозької Січі. Ось тільки мало кому з подібних авантюристів вдавалося одразу сягати булави гетьмана. Вдовиченкові ж це вдавалося двічі.

"Прийшов він на Запоріжжя — оповідав кошовий отаман Лук'ян Андріїв, — як жебрак; назвався харківським жителем, святим мужем і пророком, котрому від Бога дано знати майбутнє. Сім років тому Бог звелів йому дочекатися цього часу, з Військом запорізьким зруйнувати Крим, а в Царго-роді взяти золоті ворота й поставити їх у Києві на давньому місці. Князь Ромодановський не допустив його до цієї справи й мучив, але ці муки його не беруть, бо ж писано, що "син удовиці всі землі скорить".

Тепер послав його Бог до Війська Запорізького, й у містах кожній людині, аж до немовляти, велить казати, що він така знаюча людина, щоб ішли з ним руйнувати Крим. П'ять міст він здобуде і буде в них зимувати, бусурмани стріляти не будуть, бо він невидимо буде під міста приходити, стіни розпадатимуться самі, брами також самі відчиняться, і тим прославиться він, Вдовиченко, по всій землі. А найперше слід йому Перекоп взяти й Військо Запорізьке здобиччю забезпечити.

Чуючи такі слова, багато людей покинуло свої домівки, хліб на полях і прийшли за Вдовиченком на Запоріжжя; зібралася велика гурба, і Війську Запорізькому казали, аби йти з Вдовиченком під Перекоп. Кошовий Є. Шашол відповідав, що слід дочекатися гармат від великого государя, але городові люди хотіли вбити Шашола, кричали, що вони йшли не на їхню військову, а на Вдовиченкову славу, і кошове військо все погодилося на ці їхні слова, скликало раду. Шашола усунули, обравши Вдовиченка кошовим отаманом і польовим гетьманом".

Тут варто перервати цитування і поміркувати. З архівного документа, якого Яворницький цитує, не коментуючи, випливає, що Степан Вдовиченко мав необережність з'явитися на Січі вдруге. Але, розповідаючи про його друге сходження, кошовий Андріїв не переповів про його перше "явлення народу", яке відбулося в

вересні 1667 року, за часів кошового Івана Біолковського, коли на Раді, в присутності представників кримського хана, Вдовиченка було обрано гетьманом України. І на той час він уже був генеральним писарем.

Загалом на Січі не дуже полюбили розпитувати та з'ясовувати, що за один прибився до них, чим він займався раніше. Так чи інакше, а видавати з Запоріжжя звичай не велів, а тут, на Січі, всі повинні були жити за звичаєм коша і підпорядковуватися його законам. Так сталося і з Вдовиченком — мабуть, це був псевдонім, якого авантюрист узяв собі, виходячи з Біблійного пророцтва щодо того, що "син удовиці всі землі скорить". Прийшов собі чоловік, то й прийшов. Захотілося цьому жебракові (очевидно йшлося про мандрівного проповідника) оголосити себе святим мужем і пророком — нехай оголошує. А хто він насправді — побачимо в ділі, в поході, в бою. Й оскільки чоловік цей був письменним та начитаним, для початку його обрали писарем, а у вересні 1667-го, й гетьманом.

Але протистояти досвідченим політикам Дорошенку та Брюховецькому він не зміг, відтак зреалізувати свої гетьманські права йому теж не вдалося. Відсторонений від булави, він подався в мандри, але потрапив до рук воєводи Ромодановського, який піддав його тортурам за антиросійські дії на посаді гетьмана і, напевне, збирався або стратити, або схилити на свій бік. Проте Вдовиченку вдалося вирватись на волю. Втім, хтозна, можливо Ромодановський сам випустив його і заслав на Січ, сподіваючись, що той остаточно розколе її, або ж знову проб'ється до булави, і тоді його можна буде вдало використовувати.

Тобто тут можливі різні версії, але фактом залишається те, що, блукаючи містами та селами, цей чолов'яга (який, мабуть, і зовнішність мав відповідну: могутньої статури, борода, чуприна...) досить швидко зумів створити собі славу святого мужа і пророка. Йому вірили, за ним пішла маса народу, яка буквально увірвалася на Січ і почала вимагати від запорожців, аби ті підкорилися Вдовиченкові. І, як бачимо, січовики теж підпали під чари його авантюрних планів. Очевидно, спрацювало й те, що вони вже знали його, адже свого часу він був гетьманом. Та й переконаність у його силі і пророцтві, у його покликанні, виявлену городовим людом, теж діяла магічно, бо ж йшлося про людей істинно віруючих.

Але дозволяю собі ще одну версію, суто психологічну. Січ у ті часи перебувала одразу під двома володарями: російським царем та польським королем. Отож кожному отаманові доводилося балансувати між цими двома сюзеренами, котрі, водночас, із великою підозріливістю ставилися один до одного. Крім того, постійно слід було мати на увазі політику кримського хана і стосунки з ним, адже від цього залежало становище самої Січі та запорозьких земель; а ще ж не забувати і про Туреччину. Ну, і звичайно ж, чимало клопоту завдавала міжгетьманська усобиця в Україні.

Так ось, козаки вже засумували за сильною постаттю, та талановитим полководцем, який би об'єднав їх, повернув їм давню славу; з яким вони знову стали б могутньою міжнародною силою, і який би повів би їх хоч на Перекоп, а хоч одразу на Царград, Москву чи Варшаву. І він, нарешті, з'явився: пророк, який усвідомлює своє високе

покликання, знає свою долю, уміє передбачати події. Він уже привів на Січ кілька тисяч охочого люду з міст і сіл; за ним ладні піти половина України. То чому ж не ризикнути, не повірити йому, не покластися на його удачу, його долю?! І повірили!

Чи не нагадує вам уся ця історія хроніку перших, ще слабоорганізованих хрестових походів, наприклад, всеєвропейського походу дітей, по визволенню Гробу Господнього, коли сотні тисяч людей, не озброєних, не навчених, недисциплінованих, під вигуки: "Так хоче Бог!" — вирушали до Палестини? Поміркованого, не святого, а таки грішного, хоч і в бойовій справі досвідченого, кошового свого Євсевія Шашола, який мудро радив дочекатися артилерії, а не вирушати під могутні стіни Перекопу голірuch, з одними шабельками, — козаки скинули, ще й мало не вбили. Мовляв, не плутайся під ногами, не збивай з праведного шляху!

Щоправда, коли вже дійшло до самого походу, хтось із досвідчених курінних отаманів все ж таки поцікавився: а скільки треба взяти гармат? Хоча б тих, котрі вже були на Січі? Проте Вдовиченко знову заявив, що ніяких гармат не потрібно. Якщо ж вони знадобляться, то він зуміє "здобути найближче і найбагатше бусурманське місто і взяти в ньому гармати". Старі запорожці довго чухали потилиці. Воно ніби й так, веде ж їх чоловік, перед яким мури самі повинні розпадатися, а ворота відчинятися. Але з гарматами воно все ж таки надійніше. Бо піди знай: раптом мури розвалюватися не захотять, і доведеться палити по них з гармат? І дві гармати з собою все ж таки прихопили. Хоч над ними й насміхалися.

Ну а далі сталося те, що неминуче повинно було статися. Вдовиченко зібрав чимале військо — до шести тисяч вершників і трьох тисяч піхотинців. Та оскільки воїнство це не мало гармат, а чи не кожне місто татарське ховалося за мурами і мало гармати, то про боєздатність Вдовиченкового воїнства говорити не доводиться. І все ж таки справжній шок чекав на досвідчених запорожців у поході. По-перше, Вдовиченко не йшов у похід, а немовби втікав від степової пожежі чи повені. До самого Перекопа він довів своє військо, жодного разу не надавши йому відпочинку, тому значна кількість коней чи взагалі загинула, чи була знесилена. Так само знесилені були й люди, особливо піхотинці.

Коли ж наблизилися до Перекопу, тобто до рову, яким півострів було відділено від материка, гетьман не виявив ніякого наміру штурмувати місто, і взагалі, не вживав ніяких заходів для того, щоб готуватися до штурму. Бачачи, що він по суті самоусунувся від командування, частина війська сама засипала рів і почала переправлятися на той бік, на півострів. Цим і скористалися татари, які негайно відкрили вогонь з фортечних гармат, а окремі загони татар обстрілювали козаків на переправі — коли військо найменш боєздатне — з рушниць та луків. Отож чимало козаків і міського люду загинуло там під обстрілом, або через тіснюву та паніку втопилося в затопленому рову.

Переконавшись, що від присутності Вдовиченка, його погляду і його молитов не те що стіни не порозпадалися, а й жоден камінчик із фортеці не випав, хтось із досвідчених козацьких старшин (хто саме — не відомо) взяв командування на себе,

припинив переправу і відвів військо подалі в степ. Це було необхідно, оскільки Вдовиченко просто боягузливо ховався від обстрілу, втративши будь-яку ініціативу. Можна сказати, що козакам ще й пощастило, що кримчаки не готові були переслідувати їх, просто не встигли зібрати орду, бо тоді б загинули всі десять тисяч.

Тепер уже ні для кого не залишалося таємницею, що на Перекоп їх вів бездарний авантюрист, брехун і боягуз. Десь у степу, коли небезпека нападу татар минула, обурені козаки відібрали у Вдовиченка булаву, бунчук, інші клейноди, і хотіли стратити його. Але якимось дивом, мабуть, з допомогою когось із найближчих соратників своїх, гетьманові-невдасі вдалося втекти. Очевидно, стратити його мали намір, дотримуючись звичаю, тобто вранці, давши йому можливість ніч помолитися. Цим він і скористався.

Інший на його місці заспокоївся б, зник десь, причаївся... А він добувся до Баришівки і там знову оголосив себе святим та пророком, що оце, прибувши з Січі, як гетьман, збирає охочих для наступу на Крим. Одначе слава про нього, як про психічно хворого авантюриста, вже швидко долинула цих країв, і козаки, що підпорядковувалися гетьману Самойловичу, заарештували Вдовиченка та віддали на суд гетьмана. Можливо, гетьман сам і скарав би його, проте воєвода Ромодановський попросив передати Вдовиченка для допиту і покарання. Знаючи, що Вдовиченко вже мав справу з Ромодановським і що воєвода допитував його, Самойлович з легким серцем передав свого бранця росіянам.

А завершується ця історія (згідно за архівними документами) загадковою фразою, яку можна витлумачувати по-різному: суть її полягає в тому, що, потрапивши до Ромодановського, Вдовиченко незабаром "загинув від своїх же дорадників". Незалежно від того, кого мав на увазі хроніст, чи тих людей, котрі були в найближчому оточенні Вдовиченка і яких схопили разом із ним у Баришівці, чи з оточення самого воєводи Ромодановського, які задумали цю авантюру, аби остаточно ослабити Січ... у будь-якому випадку маємо факт: Вдовиченко, людина, судячи з усього, психічно хвора, був лише маріонеткою в руках якихось людей, які вдало маніпулювали ним, але надії яких він не виправдав.

З усіх відомих самозванців та авантюристів, котрим вдавалося сформувані і повести за собою військо, цей, очевидно, виявився найбездарнішим, а можливо, просто психічно хворою людиною. І те, що він опинився на чолі Війська Запорізького, маючи булаву спочатку гетьмана, а потім польового гетьмана і кошового отамана, лицарству козацькому честі не робить.

Степан Вдовиченко, кошовий отаман, польовий гетьман запорізького козацтва, генеральний писар війська запорізького, гетьман війська запорізького.

З усіх вождів, яких знала історія нашого козацтва, постать Степана Вдовиченка, як гетьмана (р. н. і смерті невід.) є, очевидно, найменш знаною, і незважаючи на те, що його згадував у своїй "Історії запорізьких козаків" Дмитро Яворницький, майже забутою. Втім, сама поява його в ролі гетьмана Війська запорізького виявилася дуже вже несподіваною і для запорізьких козаків незвичною. Адже традиційно на Запорозжжі козаки обирали собі не гетьманів, а кошових отаманів. Поки тривала боротьба за

гетьманську булаву між "Брюховецьким та Дорошенком, Степан Вдовиченко невибагливо вдовольнявся високою посадою генерального писаря Війська запорізького, можливо, навіть не мріючи про втручання в боротьбу за гетьманську булаву. Що ж до кошового, то він на Січі на той час, як і належить, був. Принаймні в березні 1668 року ми бачимо на цій посаді Івана Біолковського. Про це свідчить грамота російського царя, якою сповіщалося, що запорожцям направлено жалування в розмірі 2 тисяч карбованців та сто сувоїв німецького сукна. Водночас, цар застерігав кошового від підтримки боговідступної і нехристиянської справи гетьмана України Брюховецького, який поставав тепер, як "зрадник російського царя".

Зрадник царя-батюшки — це вже серйозно, це відповідальна позиція. Отож до літа 1668 року становище гетьмана Івана Брюховецького стало зовсім критичним, оскільки значна частина козаків, встигла перейти на бік його суперника — Петра Дорошенка. І якщо він ще й утримувався при владі, то лише завдяки загону запорожців на чолі з полковником Чугуєм, який, незважаючи ні на що, залишався вірним йому. Ясна річ, довго таке двовладдя в Україні тривати не могло, і 7 червня 1668 року два гетьмани розташувалися двома таборами на Сербинському полі поблизу Диканьки, що на Полтавщині.

Йдучи до цього поля, Брюховецький був упевнений, що Дорошенко вдасться до переговорів, і вони якимось чином знайдуть спільну мову. Розуміючи, що булави йому вже не втримати, бо на Сербинському полі й решта козаків гетьманського реєстру перейшла на бік суперника, Брюховецький все ж таки розраховував, що вдасться домовитись про проведення тут-таки, на Сербинському полі, Великої Ради, після якої він, хоча і втратить гетьманські клейноди, але принаймні з гідністю відійде від справ, тобто позбудеться булави, у відповідності з козацькими звичаями. А зрештою, нічого не вдієш, не він перший і не він останній позбувається булави таким ось, звичаєво-козацьким, чином.

Однаке Дорошенко виявляв обережність. Він послав до Брюховецького сотника Брацлавського Дрозденка, наказавши йому заарештувати Брюховецького і привести до нього. Чугуй намагався визволити Брюховецького, але дуже вже якось несміливо і незграбно: не з загonom козаків, а самочинно. Він відштовхнув Дрозденка дулом мушкета, так що той впав, але в цей час на Брюховецького накинулися його ж таки козаки, привели до Дорошенка і в нього на очах буквально пошматували полоненця.

Про всі ці події генеральний писар січовиків Степан Вдовиченко довідався від козаків полковника Чугуя, що повернулися на Січ. І раніше Петро Дорошенко якоюсь особливою повагою в запорожців не користувався. Але коли січовики дізналися, що, виявившись одноосібним гетьманом, він звернувся до турецького султана, заявивши, що готовий стати його підданим, загнавши Україну під протекторат Османської імперії, то вже геть обурилися. Тим паче, що поширилася чутка, нібито Дорошенко вже дав дозвіл на розміщення в фортеці Кодака 3-тисячного турецького гарнізону. А це означало, що все пониззя Дніпра незабаром опиниться під контролем турецького гарнізону і турецького флоту. Крім того, кримський хан уже послав для підтримки

Дорошенка загін своїх воїнів під командуванням мурзи Челі-Бея, і зробив він це за наказом із Стамбула. Але, водночас, хан передав Дорошенку листа з вимогою приборкати запорізьких козаків, провести розслідування та заарештувати організаторів недавнього походу козаків на Крим, — а ними ж були славетний козацький полководець Іван Сірко та недавній кошовий отаман Ждан-Ріг і, покаравши їх, повернути все награване козаками до Криму.

Дорошенко розумів, що виконати ці вимоги він не зможе. Для цього йому слід було б оголосити запорозьким козакам справжню війну. Та все ж таки він наважився написати січовикам листа з вимогою припинити напади на татарські улуси. Це був суто дипломатичний хід: гетьман знав, що на подібні листи на Січі ніхто ніколи не зважає: "Били ординця й далі битимемо!" До того ж, запорожці не стали чекати, поки Дорошенко з ханом об'єднаються і спробують підпорядкувати собі Січ. Наприкінці вересня вони зібрали раду і, не відсторонюючи від влади свого кошового, проголосили гетьманом України Генерального писаря Війська запорізького Степана Вдовиченка. При цьому кошовий Іван Біолковський і далі займався справами коша, а Вдовиченко цілковито зосередився на утвердженні свого гетьманства. І слід сказати, що хоча ніякої реальної влади в Україні він не досяг, але все ж таки поступово входив у роль гетьмана.

Прочитавши на кошовому колі листа Дорошенка, козаки, на чолі з Вдовиченком, відповіли йому своїм листом, витриманим у дусі: "А ти, власне, хто такий і якого дідька намагаєшся командувати нами? А, то ти — гетьман?! Щось ми такого не знаємо: ми тут, на Січі, обрали свого, справжнього, гетьмана, який незабаром правитиме всією Україною. Ти ж — якийсь самозванець".

Навіть важко уявити собі, як був шокований Дорошенко, дізнавшись про цю витівку запорожців. Звичайно, на перший погляд, рішення січовиків самим обрати гетьмана

України, на противагу вже діючому, може здатися легковажною авантюрою. Але насправді все виглядало значно серйозніше. Річ у тім, що запорожці були глибоко переконані: справжнього гетьмана України треба обирати на Січі, там, де зародилося і звідки розростається козацтво, тобто в історичному й духовному центрі його, з якого лицарство Українське продовжує підживлюватися, як із духовного джерела. Вони вважали, що легітимним, дійсним гетьманом можна вважати лише гетьмана, обраного на Січі. А таким, обраним на Січі, гетьманом виявлявся тепер Степан Вдовиченко.

Втім, існувала ще одна обставина, яка труїла життя Дорошенкові. Як з'ясувалося, в вересні, під час обрання Вдовиченка, на Січі були присутні посли кримського хана. І новообраний гетьман та все товариство січове запевнили кримчаків, що вони не нападуть на татарські улуси та на пасовиська, котрі прилягали до козацьких земель, що "вольності татарські будуть біля Запоріжжя, як було за старого Хмельницького* . Але за цю гарантію татари повинні були віддячити військовою допомогою. І віддячили: в розпорядження гетьмана Вдовиченка було надано 80-тисячну орду кримських татар. На той час це було величезне військо, це дійсно була орда.

Розуміючи, що проти такої сили, поєднаної з силою запорожців, вистояти неможливо, гарнізони Лівобережних міст Гадяча, Полтави, Лубнів, кількох дрібніших, надіслали Вдовиченку листи, в яких визнавали його гетьманом. Дізнавшись про це, Петро Дорошенко спаленів і, щоб довести, що насправді гетьман тут він, а не Вдовиченко, організував проти відступників каральну експедицію, яку очолив брат гетьмана Григорій Дорошенко. Однак операція особливого успіху не мала. Гарнізони цих міст нібито й визнали Дорошенка за гетьмана, але той розумів, що визнання їхнє — дипломатичне і при першій-ліпшій нагоді вони знову вітатимуть "запорозького гетьмана" Степана Вдовиченка.

Щоб якось залагодити цей конфлікт, Вдовиченко звернувся до Дорошенка з листом, в якому пропонував провести на Запоріжжі Чорну раду (тобто з участю і козаків, і представників різних верств міщан). Як, мовляв, Рада вирішить, кого обере на гетьманство, — тому й належатиме булава. Проте Дорошенко сприйняв це як пастку. І йшлося не лише про ризик програти змагання з Вдовиченком. Таємні вивідувачі, послані ним на Січ, донесли, що проти нього готується змова. Щойно Дорошенко заявиться, його вб'ють.

Якими джерелами користувалися ті вивідники й наскільки правдивою була їх інформація — цього вже ніхто не дізнається. Але що можливість замаху існувала, то це безсумнівно. І, щоб уникнути його, Дорошенко відмовився прибути на Січ, а засів за могутніми стінами Чигирини, значно зміцнивши його гарнізон людьми і гарматами.

Вважаючи, що дипломатичні засоби вичерпано, запорожці і татари здійснили похід на Гетьманщину, силою підкорюючи собі сотенні та полкові міста і села. Причому татари не соромилися, діяли так, як звикли діяти під час звичних нападів: грабували, брали в полон, випалювали цілі містечка. Одне слово, дуже дорого обходилася українському народові ця криваво-вогненна гетьманська міжусобиця.

Намагаючись знову натиснути на Дорошенка, гетьман Вдовиченко кілька разів ультимативно вимагав, щоб він зрікся булави, прислав клейноди на Січ і надалі ніколи не називав себе гетьманом. З чим Дорошенко, ясна річ, не погоджувався. Хтозна, чим би завершилося це заочне змагання за клейноди, якби не сталося непередбачене: Степан Вдовиченко, який вважав свої позиції надзвичайно сильними і вимагав від Дорошенка зречення, раптом сам залишився без булави і без права називатися гетьманом. Удару йому завдав уже знайомий нам полковник Чугуй. Після вбивства Брюховецького він ще певний час перебував на гетьманській Україні, і навіть розпочав бойові дії проти Дорошенка, звинувачуючи його у підступному вбивстві Брюховецького. Побоюючись, що цей виступ Чугуя може перерости у справжнісіньку громадянську війну, а головне, що він остаточно може посваритися з запорожцями, Дорошенко офіційно вибачився перед Чугуєм, як другом Брюховецького, і клятве-но запевнив його, що розправа сталася поза його волею, що він не наказував вбивати Брюховецького і що вбили його козаки, котрі доти підлягали тому ж таки Брюховецькому.

Важко сказати: повірив Чугуй його запевненням, чи лише вдавав, що вірить. Але, зваживши свої сили, зрозумів, що Дорошенка він не переможе, і що Січ його в цій

боротьбі не підтримає. Ось тоді Чугуй повертається на Січ, але, повертається маючи з собою гетьманські клейноди Брюховецького — булаву, печатку, прапор, бунчук, а ще — Грамоту, якою цар Московії підтверджував повноваження гетьмана Брюховецького. Клейноди, а особливо — царська грамота, були сильними аргументами. Передбачаючи, що Чугун зуміє скористатися і грамотами, і клейнодами, Дорошенко поспішив оголосити себе "гетьманом по обидва боки Дніпра", тобто гетьманом усієї України (доти офіційно він вважався гетьманом Лівобережної України), а Дем'яна Многогрішного, полковника свого, залишив на Лівобережжі в чині наказного лівобережного гетьмана.

Вдовиченко, звичайно, звернувся до Чугуя з проханням передати клейноди йому, як законному гетьманові, але той не погодився і гетьманом його не визнав. На цьому гетьманська кар'єра Степана Вдовиченка одразу ж почала пригасати. Значна частина тих запорожців, які досі підтримували його, теж завагалися: що ж це за гетьман, який продовжує сидіти на Січі, де є свій кошовий, і не здатен утвердитися на гетьманстві ні на правому, ні на лівому березі Дніпра?! Порадившись, вони послали делегацію до кримського хана. Той настільки зрадив появі козаків, що навіть розмірився про часи, коли Україна стане новим татарським улусом. Він усіляко підтримував несприйняття запорожцями Дорошенка в якості гетьмана України. Але, водночас, не підтримав і Вдовиченка, оскільки самі запорожці від нього відступилися" Чого ж він вимагав від козаків? Скликати Раду й обрати на ній нового гетьмана, ясна річ, із тих, хто прихильний до союзу з Кримом. І таку раду незабаром було скликано, але обрали на ній не Степана Вдовиченка, а Петра Суховія (чи Суховієнка), колишнього писаря Війська Запорізького, який одразу ж оголосив себе гетьманом Війська Запорізького, але при цьому величав себе "гетьманом його ханської величності", ось так, і не менше.

Зрозумівши, що протистояти всім одразу: і Дорошенкові, й Суховію, і кримському хану він не може, тим паче, що влади його позбавлено згідно зі звичаєм, Степан Вдовиченко відмовився від подальшої боротьби за гетьманські клейноди і повернувся до обов'язків генерального писаря Війська Запорізького.

Ось так і завершилося перше сходження цього, майже забутого нині, гетьмана, вельми сумнівне перебування якого "при владі" тривало всього кілька місяців. Але не поспішайте, я сказав: "завершилося перше сходження". Було ще й друге, значно авантюріше.

Оскільки на Січі не існувало офіцерських звань, аристократичних титулів та постійних державних посад, учорашні гетьмани, кошові, отамани, полковники, якщо тільки їх не переобирали на дані посади, справді якось негайно зникали, розчинялися в січовому гурті і подальшу долю їхню важко було простежити навіть сучасникам. Не став, як уже мовилося, винятком і Степан Вдовиченко. Тож чи варто дивуватися, що, прибувши на Січ в жовтні 1672 року, російський посол Семен Щоголів одразу ж після ритуального молебну покликав до відведеної йому резиденції кошового Лук'яна Андрієва, інших старшин і заходився розпитувати, куди ж подівся їх гетьман Степан Вдовиченко, чому про нього не чути, чому він припинив боротьбу за булаву?

Цілком можливо, що цікавість московського царського посла була не випадковою: в

Москві хотіли знати, що з Вдовиченком, де він, як до нього ставляться козаки, а головне — які його подальші задуми. Раптом вдається використати його в політичній грі. Розповідь, яку Д. Яворницький розлого, повно процитував за зібранням архівних документів "Акти Південно-Західної Росії", схожа на стислий виклад захоплюючого, пригодницького сюжету. Який, подеколи цитуючи, а подеколи переповідаючи своїми словами, а ще — вдаючись до коментарів, спробую переказати й вам.

Посла цікавило не лише те, куди саме зник Вдовиченко, але й хто він такий, як з'явився на Запорозжжі. І, як з'ясувалося, він мав підстави для таких розпитувань, бо ж перед нами вимальовується постать досить-таки дивовижна. Виявляється, Вдовиченко не був давнім козаком, і навіть не належав до козацького роду. Перед нами один із тих авантюристів, котрі час від часу, особливо під час політичної нестабільності та міжусобиці з'являються в будь-якій країні, в тому числі і на землях Запорозької Січі. Ось тільки мало кому з подібних авантюристів вдавалося одразу сягати булави гетьмана. Вдовиченкові ж це вдавалося двічі.

"Прийшов він на Запоріжжя — оповідав кошовий отаман Лук'ян Андріїв, — як жебрак; назвався харківським жителем, святим мужем і пророком, котрому від Бога дано знати майбутнє. Сім років тому Бог звелів йому дочекатися цього часу, з Військом запорізьким зруйнувати Крим, а в Царго-роді взяти золоті ворота й поставити їх у Києві на давньому місці. Князь Ромодановський не допустив його до цієї справи й мучив, але ці муки його не беруть, бо ж писано, що "син удовиці всі землі скорить".

Тепер послав його Бог до Війська Запорізького, й у містах кожній людині, аж до немовляти, велить казати, що він така знаюча людина, щоб ішли з ним руйнувати Крим. П'ять міст він здобуде і буде в них зимувати, бусурмани стріляти не будуть, бо він невидимо буде під міста приходити, стіни розпадатимуться самі, брами також самі відчиняться, і тим прославиться він, Вдовиченко, по всій землі. А найперше слід йому Перекоп взяти й Військо Запорізьке здобиччю забезпечити.

Чуючи такі слова, багато людей покинуло свої домівки, хліб на полях і прийшли за Вдовиченком на Запоріжжя; зібралася велика гурба, і Війську Запорізькому казали, аби йти з Вдовиченком під Перекоп. Кошовий Є. Шашол відповідав, що слід дочекатися гармат від великого государя, але городові люди хотіли вбити Шашола, кричали, що вони йшли не на їхню військову, а на Вдовиченкову славу, і кошове військо все погодилося на ці їхні слова, скликало раду. Шашола усунули, обравши Вдовиченка кошовим отаманом і польовим гетьманом".

Тут варто перервати цитування і поміркувати. З архівного документа, якого Яворницький цитує, не коментуючи, випливає, що Степан Вдовиченко мав необережність з'явитися на Січі вдруге. Але, розповідаючи про його друге сходження, кошовий Андріїв не переповів про його перше "явлення народу", яке відбулося в вересні 1667 року, за часів кошового Івана Біолковського, коли на Раді, в присутності представників кримського хана, Вдовиченка було обрано гетьманом України. І на той час він уже був генеральним писарем.

Загалом на Січі не дуже полюбили розпитувати та з'ясовувати, що за один

прибився до них, чим він займався раніше. Так чи інакше, а видавати з Запоріжжя звичай не велів, а тут, на Січі, всі повинні були жити за звичаєм коша і підпорядковуватися його законам. Так сталося і з Вдовиченком — мабуть, це був псевдонім, якого авантюрист узяв собі, виходячи з Біблійного пророцтва щодо того, що "син удовиці всі землі скорить". Прийшов собі чоловік, то й прийшов. Захотілося цьому жебракові (очевидно йшлося про мандрівного проповідника) оголосити себе святим мужем і пророком — нехай оголошує. А хто він насправді — побачимо в ділі, в поході, в бою. Й оскільки чоловік цей був письменним та начитаним, для початку його обрали писарем, а у вересні 1667-го, й гетьманом.

Але протистояти досвідченим політикам Дорошенку та Брюховецькому він не зміг, відтак зреалізувати свої гетьманські права йому теж не вдалося. Відсторонений від булави, він подався в мандри, але потрапив до рук воєводи Ромодановського, який піддав його тортурам за антиросійські дії на посаді гетьмана і, напевне, збирався або стратити, або схилити на свій бік. Проте Вдовиченку вдалося вирватись на волю. Втім, хтозна, можливо Ромодановський сам випустив його і заслав на Січ, сподіваючись, що той остаточно розколе її, або ж знову проб'ється до булави, і тоді його можна буде вдало використовувати.

Тобто тут можливі різні версії, але фактом залишається те, що, блукаючи містами та селами, цей чолов'яга (який, мабуть, і зовнішність мав відповідну: могутньої статури, борода, чуприна...) досить швидко зумів створити собі славу святого мужа і пророка. Йому вірили, за ним пішла маса народу, яка буквально увірвалася на Січ і почала вимагати від запорожців, аби ті підкорилися Вдовиченкові. І, як бачимо, січовики теж підпали під чари його авантюрних планів. Очевидно, спрацювало й те, що вони вже знали його, адже свого часу він був гетьманом. Та й переконаність у його силі і пророцтві, у його покликанні, виявлену городовим людом, теж діяла магічно, бо ж ішлося про людей істинно віруючих.

Але дозволяю собі ще одну версію, суто психологічну. Січ у ті часи перебувала одразу під двома володарями: російським царем та польським королем. Отож кожному отаманові доводилося балансувати між цими двома сюзеренами, котрі, водночас, із великою підозріливістю ставилися один до одного. Крім того, постійно слід було мати на увазі політику кримського хана і стосунки з ним, адже від цього залежало становище самої Січі та запорозьких земель; а ще ж не забувати і про Туреччину. Ну, і звичайно ж, чимало клопоту завдавала міжгетьманська усобиця в Україні.

Так ось, козаки вже засумували за сильною постаттю, та талановитим полководцем, який би об'єднав їх, повернув їм давню славу; з яким вони знову стали б могутньою міжнародною силою, і який би повів би їх хоч на Перекоп, а хоч одразу на Царград, Москву чи Варшаву. І він, нарешті, з'явився: пророк, який усвідомлює своє високе покликання, знає свою долю, уміє передбачати події. Він уже привів на Січ кілька тисяч охочого люду з міст і сіл; за ним ладні піти половина України. То чому ж не ризикнути, не повірити йому, не покластися на його удачу, його долю?! І повірили!

Чи не нагадує вам уся ця історія хроніку перших, ще слабоорганізованих хрестових

походів, наприклад, всеєвропейського походу дітей, по визволенню Гробу Господнього, коли сотні тисяч людей, не озброєних, не навчених, недисциплінованих, під вигуки: "Так хоче Бог!" — вирушали до Палестини? Поміркованого, не святого, а таки грішного, хоч і в бойовій справі досвідченого, кошового свого Євсевія Шашола, який мудро радив дочекатися артилерії, а не вирушати під могутні стіни Перекопу голіруч, з одними шабельками, — козаки скинули, ще й мало не вбили. Мовляв, не плутайся під ногами, не збивай з праведного шляху!

Щоправда, коли вже дійшло до самого походу, хтось із досвідчених курінних отаманів все ж таки поцікавився: а скільки треба взяти гармат? Хоча б тих, котрі вже були на Січі? Проте Вдовиченко знову заявив, що ніяких гармат не потрібно. Якщо ж вони знадобляться, то він зуміє "здобути найближче і найбагатше бусурманське місто і взяти в ньому гармати". Старі запорожці довго чухали потилиці. Воно ніби й так, веде ж їх чоловік, перед яким мури самі повинні розпадатися, а ворота відчинятися. Але з гарматами воно все ж таки надійніше. Бо піди знай: раптом мури розвалюватися не захотять, і доведеться палити по них з гармат? І дві гармати з собою все ж таки прихопили. Хоч над ними й насміхалися.

Ну а далі сталося те, що неминуче повинно було статися. Вдовиченко зібрав чимале військо — до шести тисяч вершників і трьох тисяч піхотинців. Та оскільки воїнство це не мало гармат, а чи не кожне місто татарське ховалося за мурами і мало гармати, то про боєздатність Вдовиченкового воїнства говорити не доводиться. І все ж таки справжній шок чекав на досвідчених запорожців у поході. По-перше, Вдовиченко не йшов у похід, а немовби втікав від степової пожежі чи повені. До самого Перекопа він довів своє військо, жодного разу не надавши йому відпочинку, тому значна кількість коней чи взагалі загинула, чи була знесилена. Так само знесилені були й люди, особливо піхотинці.

Коли ж наблизилися до Перекопу, тобто до рову, яким півострів було відділено від материка, гетьман не виявив ніякого наміру штурмувати місто, і взагалі, не вживав ніяких заходів для того, щоб готуватися до штурму. Бачачи, що він по суті самоусунувся від командування, частина війська сама засипала рів і почала переправлятися на той бік, на півострів. Цим і скористалися татари, які негайно відкрили вогонь з фортечних гармат, а окремі загони татар обстрілювали козаків на переправі — коли військо найменш боєздатне — з рушниць та луків. Отож чимало козаків і міського люду загинуло там під обстрілом, або через тісняву та паніку втопилося в затопленому рову.

Переконавшись, що від присутності Вдовиченка, його погляду і його молитов не те що стіни не порозпадалися, а й жоден камінчик із фортеці не випав, хтось із досвідчених козацьких старшин (хто саме — не відомо) взяв командування на себе, припинив переправу і відвів військо подалі в степ. Це було необхідно, оскільки Вдовиченко просто боягузливо ховався від обстрілу, втративши будь-яку ініціативу. Можна сказати, що козакам ще й пощастило, що кримчаки не готові були переслідувати їх, просто не встигли зібрати орду, бо тоді б загинули всі десять тисяч.

Тепер уже ні для кого не залишалося таємницею, що на Перекоп їх вів бездарний авантюрист, брехун і боягуз. Десь у степу, коли небезпека нападу татар минула, обурені козаки відібрали у Вдовиченка булаву, бунчук, інші клейноди, і хотіли стратити його. Але якимось дивом, мабуть, з допомогою когось із найближчих соратників своїх, гетьманові-невдасі вдалося втекти. Очевидно, стратити його мали намір, дотримуючись звичаю, тобто вранці, давши йому можливість ніч помолитися. Цим він і скористався.

Інший на його місці заспокоївся б, зник десь, причаївся... А він добувся до Баришівки і там знову оголосив себе святим та пророком, що оце, прибувши з Січі, як гетьман, збирає охочих для наступу на Крим. Одначе слава про нього, як про психічно хворого авантюриста, вже швидко долинула цих країв, і козаки, що підпорядковувалися гетьману Самойловичу, заарештували Вдовиченка та віддали на суд гетьмана. Можливо, гетьман сам і скарав би його, проте воєвода Ромодановський попросив передати Вдовиченка для допиту і покарання. Знаючи, що Вдовиченко вже мав справу з Ромодановським і що воєвода допитував його, Самойлович з легким серцем передав свого бранця росіянам.

А завершується ця історія (згідно за архівними документами) загадковою фразою, яку можна витлумачувати по-різному: суть її полягає в тому, що, потрапивши до Ромодановського, Вдовиченко незабаром "загинув від своїх же дорадників". Незалежно від того, кого мав на увазі хроніст, чи тих людей, котрі були в найближчому оточенні Вдовиченка і яких схопили разом із ним у Баришівці, чи з оточення самого воєводи Ромодановського, які задумали цю авантюру, аби остаточно ослабити Січ... у будь-якому випадку маємо факт: Вдовиченко, людина, судячи з усього, психічно хвора, був лише маріонеткою в руках якихось людей, які вдало маніпулювали ним, але надії яких він не виправдав.

З усіх відомих самозванців та авантюристів, котрим вдавалося сформувати і повести за собою військо, цей, очевидно, виявився найбездарнішим, а можливо, просто психічно хворою людиною. І те, що він опинився на чолі Війська Запорізького, маючи булаву спочатку гетьмана, а потім польового гетьмана і кошового отамана, лицарству козацькому честі не робить.

Василь Дрозд, полковник брацлавський, керівник антипольського повстання.

Увагу літописців, а отже й істориків Василь Дрозд (Дрозденко, р. н. невід. — помер 1665) привернув лише в 1665 році, тобто в рік своєї загибелі. Відомостей про нього дійшло до наших часів дуже мало, та обминути його було б нечесно. Годі вже того, що переважна більшість дослідників або зовсім не називає цього імені, або приділяє йому якийсь рядок-два.

Зате не обминув полковника у своєму "Літописі Малоросії..." французький історик XVIII століття Жан-Бенуа Шерер.

Отож, що ми знаємо про Василя Дрозда? Судячи з усього, кар'єру свою він розпочинав ще за Б. Хмельницького, а за гетьмана Тетері вже був полковником брацлавським. Хоч брацлавський адміністративний полк містився на західних околицях Гетьманщини, тобто поблизу територій, що контролювала Польща, але В. Дрозд

тримався чітко вираженого антипольського курсу, не виявляючи, однак, інтересу і до партії російської. Тому цілком закономірним може бути висновок, що він належав до полковників, які воліли бачити Україну незалежною гетьманською державою.

Під час українського походу (1663-1664) короля Яна-Казимира Василь Дрозд очолив антипольські виступи на Брацлавщині, досить часто вдаючись із Семеном Височаном, Іваном Сербином та керівниками інших повстанських загонів до партизанських дій на комунікаційних лініях польської армії.

Особливо ж активізувався полковник, коли вже й поляки зрозуміли, що авантюра, до якої їх підштовхнув Тетеря, не вдалася, і вони почали відступати. Разом з ними відступав з рештками свого війська й сам Тетеря. Так ось, за деякими даними, він мав намір чи то осісти, чи просто перепочити в Брацлаві, але загін Дрозда розбив його і погнав далі, на Польщу.

Великі надії на Дрозда та на Сірка покладав гетьман Правобережної України Степан Опара. Відомо, що він звертався з листом до Дрозда, пропонуючи йому приєднатися до спілки в змаганнях за булаву, а також до боротьби проти поляків і татар. Оскільки йшлося про боротьбу проти поляків, то Василя Дрозда це влаштовувало. Можливо, він і справді приєднався б до Опари, але, як відомо, Опара, того ж таки 1665 року, потрапив до пастки, влаштованої белгородськими татарами, і пішов згодом на страту.

Ну, сама страта Опари на Василя Дрозда особливого враження не справила: усі під Богом ходимо. Йому, давньому рубаці, доводилося побувати в стількох боях, бачити стільки страт... А от шлях Опари до козацького Олімпу, до гетьманства, пана Василя зацікавив. Хто такий, той Опара? Навіть не адміністративний полковник, як оце він, Дрозд, а звичайний собі сотник. А бач, згуртував навколо себе хлопців і ті проголосили його гетьманом. "А чи не набереться ще якихось кілька тисяч хлопців, які б гукнули: "Полковника Дрозда — гетьманом!"? Чом не спробувати та не припинити отого безладдя, що панує тепер в Україні? "

Одначе, як відомо, святе місце не пустує. Дрозд уже почав активно формувати свою партію, коли раптом йому нагадали, що гетьман в Україні вже є. І не один. Хто нагадав? Дорошенко. Довідавшись про те, що Дрозд витісняє поляків з території свого полку і не визнає зверхності їхнього короля, тоді як сам Дорошенко був іншої думки про роль Польщі та її короля у розв'язанні проблеми становлення української державності, гетьман зібрав чимале військо і підступив до Брацлава. Погрози та переговори нічого не дали: замкнувшись у фортеці зі своїм полком та озброївши міщан, Василь Дрозд заявив, що стоятиме на смерть.

Облога тривала кілька тижнів. За цей час у місті вичерпались усі запаси продовольства, чимало людей загинуло, не стало набоїв... Щоб урятувати рідний Брацлав од голоду та руїни, В. Дрозд припинив опір і здався на милість переможця. Милості, одначе, не було, як і до інших, хто зазіхав на владу. Дорошенко наказав закувати гордого брацлавця в кайдани і вивезти до Чигирина. Там, на майдані, кат зітнув йому голову.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Михайло Ханенко, полковник уманський, гетьман Правобережної України.

Михайло Ханенко (1620-1680) служив козацьким офіцером в армії Богдана Хмельницького. Його добре знала вся " стара гвардія ", що пройшла гарт визвольної війни; до нього був прихильний і Юрій Хмельницький, якого Ханенко, як полковник уманський, не раз підтримував. Але тепер Ханенко дотримувався виразної пропольської орієнтації, і докладав чимало зусиль до того, щоб витіснити росіян за межі

України. Задля справедливості, слід відзначити, що у своїй пропольській орієнтації Ханенко виявився послідовним. Але не тому, що дуже вже любляв поляків, Річ Посполиту і короля. Його пропольська орієнтація випливала не з прихильності до Польщі, а з нелюбові до Московії. І породжена була ця нелюбов вчиненням В. Хмельницьким "возз'єднанням" і тією безпардонністю, з яким поводитися росіяни в Україні після Переяславської ради.

"Ханенко ще за Богдана був у партії невдоволених Переяславськими умовами, — констатував М. Аркас, — і тепер став гетьманом під зверхністю Польщі. З ним довелося Дорошенкові довго і завзято боротися".

У червні 1669 року він, остаточно розчарувавшись у спроможності Дорошенка об'єднати під своєю булавою обидві частини України, разом зі своїм уманським полком приєднався до Суховія, що теж виступив проти Дорошенка. Те саме вчинили ще п'ять полків.

Однаке, як ми вже знаємо, їхній виступ успіху не мав. Ханенкові не лишалось нічого іншого, як податися на Січ, оскільки повертатись до Умані, де вже поряdkували люди Дорошенка, рації не було.

На Січі повелось добре. Серед козаків Ханенко був чоловіком авторитетним, і його незабаром обрали на кошового отамана. А трохи згодом йому припала ще й гетьманська булава, якої зрікся на його користь Суховій, зазнавши ще однієї невдачі в поході. З цим усім Ханенко й прибув до Умані. Скликав раду трьох правобережних полків, до яких приєдналася частина запорожців, і став законно обраним гетьманом Правобережної України.

Становище, звичайно, престижне, для багатьох недосяжне. Але ж мріялося про владу більшу, про ту, що дала б змогу здійснити найголовніше — вирвати з-під впливу росіян всю Україну. Для здобуття такої влади треба було здолати опір кількох сильних, впливових людей, зокрема, Дорошенка.

Шукаючи підтримки в поляків, Ханенко повів переговори з представниками короля. І король визнав його — на противагу лівобережному гетьманові Многогрішному, який одверто загравав з росіянами, та Дорошенкові, який дедалі більше схилявся до думки про турецький протекторат.

Тепер Ханенко мав надійного союзника: проти Дорошенка виступив сам коронний гетьман Ян Собеський. Поблизу Білої Церкви Дорошенко спробував протистати їм разом з білгородськими татарами. Але зазнав поразки, при цьому значна частина козаків перейшла на бік Ханенка, якого підтримував також І. Сірко.

Восени 1671 року стався ще один бій, цього разу поблизу містечка Лисянки. І знову Дорошенко програв, а частина козаків перейшла до Ханенка. На мій погляд, велику роль тут відігравала присутність надзвичайно популярного серед козаків полководця Івана Сірка. Козаки знали, що Сірко, по суті, ще ніколи не мав відчутних невдач, отож сприймали його як своєрідний талісман перемоги.

У жовтні Ханенко й Сірко зустрілися з польськими гетьманами (коронним та польним) в Іллінцях неподалік від Умані. Скликавши тут велику козацько-польську офіцерську раду, обидва командувачі козацького війська запряглися у вірності польському королеві. Водночас, запряглися й польські командири. Ні, не у вірності Ханенкові, а у вірності домовленостям. Тобто, гарантували, що козакам буде даровано певні привілеї.

Що ж завадило цьому бойовому кулакові остаточно здолати Дорошенка? Передусім допомога кримського хана і правителя Туреччини в формі солідних військових підрозділів, а також складна політична ситуація в Польщі, яка не дозволяла Собеському вдатися до тривалої війни. А тут іще росіяни: взяли та й заслали Сірка до Сибіру. Як перед ним заслали гетьмана Многогрішного, на місце якого настановили відданого собі І. Самойловича. Відтак, становище Ханенка стало критичним. Спалахнула така міжусобна боротьба, що Україна почала перетворюватись на "Велику руїну".

Ханенко повівся досить мудро. Він, може, навіть несподівано для всіх, хто був причетний до цієї колотнечі, склав

із себе повноваження гетьмана на користь Самойловича. Той виступив із військами супроти Дорошенка. Ось як змальовує подію М. Аркас: "Ханенко ще два роки боровся з Дорошенком, але наостанку втратив надію, що з того щось вийде; навесні 1674 року прийшов у Переяслав до лівобічного гетьмана Самойловича, поклав перед ним булаву і клейноди і зрікся гетьманства. Тоді Самойлович скликав раду в Переяславі, і на ній його було проголошено гетьманом України по обидва боки Дніпра".

Безперечно, цим учинком Ханенко значно полегшив долю українського народу — врятував його від ще одного раунду братовбивства. А щодо Самойловича, то він повівся з Ханенком ґречно: наділив колишнього супротивника маєтностями по лівому боці Дніпра і порадив надалі в політику не втручатися.

Проте Ханенко не міг втриматися від спокуси, і час від часу проти Самойловича інтригував. Він бачив, що руїна триває, тож не зрікся надії з допомогою польського короля здобути булаву гетьмана та дати власний лад державі. У своїх прагненнях він іноді заходив настільки далеко, що Варшава теж починала згадувати про нього, як про вірного спільника. Це не минуло уваги Лівобережжя. 1667 року гетьманська влада заарештувала Ханенка й кинула до в'язниці. Згодом — по двох роках, хтось із можновладних (можливо, навіть з польського королівського двору) за нього заступився, і колишній гетьман вийшов на волю. Але в 1680 році помер, так і не здійснивши своєї мрії про відродження України під крилом білого польського орла.

Іван Самойлович, полковник чернігівський, генеральний суддя, гетьман України.

Беручи участь у змові проти Дем'яна Многогрішного, генеральний суддя Іван Самойлович навряд чи міг припустити, що мине лише кілька років, і його так само заарештують і спровадять до Сибіру, як оце щойно спровадили туди — не без допомоги самого судді — гетьмана Многогрішного. Але саме так воно й сталося.

Відомо, що походив Іван Самойлович (р. в. невід. — помер 1690) з родини священника і замолоду навчався у Києво-Могилянській колегії. За часів Многогрішного зробив блискучу кар'єру: спочатку став полковником Чернігівським, а згодом (1669) генеральним суддею Лівобережної України. Одначе вдячним за ці призначення Многогрішному не був. Навпаки, зрадою видав свого патрона росіянам. Після цього йому, ясна річ, не лишалося нічого іншого, як до кінця служити російському цареві.

З перших днів свого гетьманування Самойлович дав зрозуміти всім — і козакам, і росіянам, — що про ідею незалежності України забуто, і розпочав переговори з Москвою. Про що? Та про те, що Росія за його підтримки повинна не тільки остаточно поглинути Лівобережжя, а й усю Правобережну Україну.

Що ж заважало здійсненню цього плану, такого любого Москві та цареві? Опір з боку Правобережного гетьмана Дорошенка, небажання значної маси українського населення й далі терпіти наругу від московської адміністрації, яка після арешту Многогрішного посунула в Україну сараною.

Доля Самойловича є чудовим зразком того, як Російська імперія спритно використовувала амбіції окремих козацьких ватажків України, в тому числі й гетьманів, а потім, коли вони виконували свою місію, жорстоко розправлялася з ними. Підтримавши бажання І. Самойловича приєднати до Росії ще й Правобережну Україну, росіяни посилають в Україну великий корпус боярина Ромодановського і велять Самойловичу вирушати з ним проти Дорошенка. І Самойлович іде на Правобережжя, щоб здобувати його для Росії.

Тут йому дуже пощастило: альтернативний, як сказали б ми сьогодні, правобережний гетьман М. Ханенко, лютий ворог Дорошенка, склав перед Самойловичем свої повноваження і перейшов із військом на його бік. Отже, П. Дорошенко опинивсь у надзвичайно складному становищі. Він, ясна річ, міг би ще боротися, ще певну силу мав, але, відчуваючи, що це лише подовжить агонію його влади та поглибить руїну по обидва боки Дніпра, урадив собі за краще скласти свої клейноди і визнати Самойловича гетьманом України.

Цікавою була соціальна політика Самойловича. Основи її він, очевидно, перейняв від свого попередника Дем'яна Многогрішного. Принаймні, демонстративно відмовлявся передавати важливі справи на розсуд козацької Ради — його більше влаштовувала рада старшини, де офіцери й урядовці мали змогу ухвалювати рішення без зайвих емоцій, у спокійній, діловій атмосфері, тверезо беручи до уваги міжнародні та внутрішньополітичні аспекти. Так само наполегливо підтримував він і формування з козацької верхівки панівної верстви, що дало змогу деяким історикам твердити, ніби "в соціальних питаннях Самойлович проводив лінію старшинського класу, надаючи державі аристократичного характеру" (за І.Крип'якевичем).

Такі дії Самойловича, а також його нехіть ще раз вирушити проти турків та припинити їхні грабунки, розгнівали запорожців. У вересні 1678 року Сірко написав листа Самойловичу, в якому відверто звинувачував його та російські війська в небажанні рятувати Правобережжя, в зраді інтересів України. Докоряв Самойловичу, що, захопившись боротьбою з Дорошенком за булаву, він геть забув про рідну землю і козацтво, а це може обернутися лихом для самого гетьмана.

Та лихо підстерегло Самойловича не з боку запорожців. Його кар'єра скінчилася цілковитою несподіванкою як для нього самого, так і для багатьох його прихильників.

А було так.

Навесні 1687 року російський цар звелів Самойловичу рушати в похід на Крим, підтримавши 100-тисячне російське військо під командою князя Голіцина. Самойлович послухався й зібрав близько 50 тисяч українського воїнства. Але татарська розвідка довідалась про ці наміри. Спеціальні загони татар — ще до початку походу — подалися в степи і заходилися випалювати їх, перетворюючи на пекло. Нестало паші для коней, бракувало питної води... Військо, що прийшло сюди, не витримало спеки та спраги і повернуло назад. А купка старшини, серед якої був і генеральний осавул І. Мазепа, потай поширила чутку, що то не татари попалили степи, а... самі козаки. Це зродило в росіян підозру: Самойлович не хоче йти в похід, тому всіляко йому заважає. Підтримали цю підозру й доноси російському командуванню, в яких цитовано висловлювання Самойловича з приводу безглуздості всього заходу.

Але найдивніше сталося згодом, коли війська, повертаючись назад, підійшли до притоку Дніпра Самари. Там було дванадцять мостів, залишених ще з попередньої переправи. Так ось, українські війська перейшли цілком спокійно, всіма мостами, а коли настала черга росіян, то десять мостів перед ними мало не водночас спалахнули й згоріли. Не викликає сумніву, що підпалила їх ота група змовників, яка вже давно інтригувала проти Самойловича. Але довести цього гетьман не зміг, бо його й слухати ніхто не збирався. Діставши ще одного доноса, в якому писалося, що мости спалено з наказу гетьмана, Голіцин узяв Самойловича під варту.

Певен, що далекою дорогою до російської столиці в ролі арештанта, Самойлович не раз ізгадував, як з його особистою допомогою туди ж таки спроваджено гетьмана Многогрішного. А ще він не міг не пригадати, скільки разів сам komponував доноси на Івана Сірка. Зокрема, того з них, у якому, сповіщаючи, що полтавський полковник Федір Жу-ченко заарештував Сірка, делікатно запитував царя, що має далі чинити із "зрадником" — нібито сам на знав, як Москва розправляється з тими, кого правдою чи неправдою названо цим лихим словом. Отож, не без його, Самойловича, допомоги Сірко опинивсь у Сибіру.

Ну, а як склалася доля самого Самойловича? В Москві його визнали винним у зраді й заслали 1687 року до Тобольська. "Князь Голіцин, — оповідає трагедію родини Самойловичів "Історія русів", — був тоді саме в силі при дворі царівни: суд і милість, життя і смерть були в його руках. Отож двом синам гетьманським, полковнику Стародубському Семенові та полковнику Ніжинському Григорієві, схопленим таємно з

корпусу, що був супроти белгородських татар, відрубали обом голови в місті Путівлі... Самого гетьмана, взятого вночі у містечку Коломаку, в тамошній церкві під час всеношної, і молодшого сина його Якова, що був біля нього, без жодного допиту та оправдання завезено в Сибір у неволю і в скорому часі проголошено мертвим". З інших джерел відомо, що помер він по трьох літах заслання.

Трохим Волошанин, кошовий отаман запорізького козацтва.

Відсторонення від влади Івана Стягайла стало цілковитою несподіванкою і для гетьмана Івана Самойловича, і для російського царя. Ця інтрига січова була настільки незрозумілою цареві, що в листі до гетьмана Самойловича, він, серед іншого, просив послати від себе (тобто від гетьмана) на Кіш гінця, який би передав січовикам його царську грамоту і" водночас, розвідав "в який час попереднього кошового отамана Івана Стягайла замінили і з якої причини", і написав про те йому, цареві, "правду".

Та зрештою, якими б помислами не керувалися січові козаки, достроково, деś посеред липня 1681 року, відбираючи булаву від Стягайла, фактом залишається те, що саме на цій Раді кошовим було обрано не менш гідного козацького старшину Трохима Волошанина (р. н. і смерті невід.). Отож передана гінцем Самойловича царська грамота була зачитана на січовому майдані вже в його присутності.

Виявившись на чолі коша, Волошанин вирішив, що війна, політика... — все це добре, але варто подбати і про хліб-сіль, тому одразу ж звернувся до Самойловича з клопотанням про те, щоб він вдався до переговорів з ханом. Потрібна була домовленість з приводу того, щоб козацькі артілі могли вільно ходити на Низ (Дніпра) по сіль, рибу та на полювання. А ще гетьман мав звернутися до російського царя, аби нагадати йому, що за вірну службу треба платити: сукном, порохом, грошима...

В цих листах, датованих 29 липня 1681 року, і переданих гетьманові отаманом Незамаївського куреня Климом

Кислицею, кошовий намагався визначити взаємини і з кримським ханом, і з російським царем на досить тривалий час, щоб у козаків з'явилося визначеність в усьому: в яких урочищах дніпровських вони можуть полювати, в яких заплавах рибалити, на яких луках випасати коней і худобу. Він уже мріяв про "святий покій між монархами" — царем, ханом, королем і султаном, який дозволив би запорозькому козацтву вільно налагоджувати своє життя. Особливо турбувало Волошанина те, що козацтво не має сталого забезпечення. Кошу потрібні були порох, свинець, сукно, грошова платня, а ще — залізо для ковалів, смола для човнів, неводи... У військовий час дещо з цього козаки добували собі в походах (якщо, звичайно, похід видавався вдалим). Але ж для цього треба розпочинати нову війну, порушуючи отой "святий мир між монархами", якого Волошанин так цінував і домагався. Водночас, кошовий передав гетьманові два листи, що надійшли від кримського хана та турецького султана, в яких ці мусульманські правителі теж намагалися налагодити взаємини з Кошем.

Гетьман Самойлович уважно вивчив листи кошового та мусульманських володарів, і справді звернувся до царя, викладаючи йому прохання чи вимоги запорожців. Написав він і запорожцям, але суворо докоряючи за те, що вони, не узгодивши ні з царем, ні з

ним, гетьманом, самовільно змінили кошового. Другим серйозним порушенням він вважав те, що козаки "дерзнули мимо волі монарха свого і мимо відомості його, посилати послів своїх до кримського хана". Тобто гетьман вимагав, щоб запорожці не сміли надалі самостійно налагоджувати дипломатичні взаємини з ханом, а тим паче — з султаном.

Однак козаки сприйняли ці погрози з гумором. Скільки існує Січ, стільки вона й підтримує власні взаємини з володарями сусідніх держав. Отож Самойлович у цій справі їм не указ. Але було в тому листі одне зауваження, до котрого січовикам все ж таки слід було прислухатися: "и то вам предлагаем, что о частых старшин переменах не может быть порядок совершенный".

...До честі царя, він виконав усі вимоги запорожців, але теж поставив умову: надалі припинити будь-які зносини з кримським ханом та іншими володарями. Та це був останній жест царя Федора Олексійовича. Незабаром він помирає, і в Москві починаються заворушення, пов'язані з боротьбою за престол, на якому, врешті-решт, виявилися одразу два правителі — Іоанн Олексійович і Петро Олексійович.

Цій політичній нестабільності дуже втішилися в Польщі. Агенти короля почали пробиватися на Лівобережжя, й особливо до Січі, зі "знадливими королівськими листами", в яких козакам пропонувалося, забувши давню ворожнечу та всілякі непорозуміння, переходити на Правобережну Україну і найматися на королівську службу за 12 талерів на місяць — що видавалося досить непоганою платнею.

У літописі Величка ця ситуація замальовується таким чином: "Позасилавши свої листи й універсали для запорозької Січі, посланці короля переманюють і захоплюють людей наших і Військо Низове на життя на тогочасній пустій Україні, а особливо на службу військову, обіцяючи брехливі свої зваби і давні вільності, й особливо обіцяють велику плату звияжному товариству", тобто січовому лицарству.

Ну, що листи ці брехливі — ще слід було довести. А тим часом дехто з запорожців почав потихеньку зникати з Січі та переправлятися через Дніпро. Очевидно, й сам кошовий мав якісь контакти з гінцями короля, можливо, навіть вів з ними переговори. І це негайно стало відомо гетьману Самой-ловичу, який мав на Запоріжжі своїх агентів. А вже він по-лакейськи доніс на Волошанина московським правителям. У Москві занепокоїлися і звідти надійшов наказ гетьманові будь-що утримувати козаків від переходу на королівську службу. Там чудово розуміли, що службою окремих козаків у даному випадку не обійдеться. Незабаром усе козацтво може потягтися під королівську руку, аби тільки визволитися з-під руки царської.

У свою чергу, Самойлович звернувся до Волошанина, наполягаючи на тому, що він віднаджував козаків "від шкідливих лядських "прелестей", відводячи від них людей мало-розумних та легковажних".

Зважаючи на ситуацію, Москва не забарилася відрядити на Січ своє посольство на чолі зі стряпчим Бартенєвим. Грамотою, яку він привіз, кошового офіційно повідомляли, що

Федір Олексійович помер і Московією правлять тепер Іоанн та Петро Олексійовичі,

і що кошовому і всім січовикам пропонується присягнути на вірність Росії. Дещо повагавшись, козаки таку присягу склали — а куди дінешся?! І прийняв її від імені правителів царський стольник Олександр Протасєв.

Але схоже, що московіти прибули на Січ не лише для того, щоб передати царську грамоту, але й намовити козацьку старшину, аби вона відібрала отаманські клейноди у Волошанина, обравши когось іншого, хто не наважувався провадити самостійну політику, налагоджувати відносини з польським королем та ханом, і взагалі, був вірним тільки Москві. І можна не сумніватися, що грошей на цю негідницьку справу московіти не шкодували, бо наприкінці червня велике посольство у складі 38 запорожців споряджав до Москви вже інший кошовий — Василь Олексієнко. У листі, якого послали подати правителям московським, мовилося, що Січова Рада "зняла кошового з отаманства", а відтак просить царя надати їм платню, сукна, пороху, свинцю, а ще — надіслати обоз з продовольством і дозволити козакам вільне полювання на звіра. Дивовіжна річ: формулюючи подібні прохання, "чолобитні*", на ім'я московських правителів, запорожці навіть не намагалися з'ясувати для себе — а чому, з якого дива вони, горді лицарі степів повинні питати у московського царя дозволу на те, де їм на своїй рідній землі полювати, а де ні? Як не насторожує це й істориків, що цитують подібні документи. І що цікаво: якщо з приводу відсторонення від влади Стягайла і гетьман Самойлович, і московіти висловлювали своє невдоволення, то відсторонення неугодного їм Трохима Волошанина вони мовчазно вітали. Політика є політика...

Василь Олексієнко, кошовий отаман запорізького козацтва.

Об'єднання України під однією булавою, яка, по суті, опинилася в руці московського царя, дуже занепокоїло Крим і Туреччину. Вони кинули в Україну нові збройні сили. Татарсько-турецьке військо підступило аж до Чигирина. Самойлович на той час добре зміцнив місто і двічі витримав облогу. Та згодом Чигирин усе ж довелося віддати. Але забудьмо на хвилину про справи воєнні. Краще згадаймо, що саме цієї лихої години на політичну арену знову вийшов син Б. Хмельницького, колишній гетьман Юрій Хмельницький.

Виряджаючи війська в Україну, султан не сумнівався, що тепер він таки витіснить із Правобережжя і поляків, і росіян. Але в такому разі потрібен новий гетьман. Тоді й згадали про Ю. Хмельницького, який, на думку дослідників, до початку 1677 року, тобто, до названого походу, перебував у Стамбульській в'язниці. Звідти його перекинули до Криму і в обозі війська довели до Чигирина, проголосивши гетьманом України. Однак козаки, хоч Юрій Хмельницький звертався до них із багатьма закликами, цього проголошення законним не визнали. Та й турки Чигирина, як сподівалися, не здобули: війська Самойловича, Ромодановського і Сірка відігнали їх.

Турки зважилися на ще один штурм і до міста все ж таки удерлися. Але Ромодановський, уже на відході, наказав підпалити Чигирин з усіх кінців і висадити в повітря фортечний замок, що дало йому змогу разом із Самойловичем та військом спокійно переправитися на лівий берег Дніпра.

Розлютовані таким поворотом, напасники розграбували та зруйнували давню

козацьку столицю дощенту. Згодом така сама доля спіткала й інші міста Правобережжя, і його населення тисячами почало переходити на лівий берег. Самойлович особисто і дуже активно цьому сприяв. В окремих районах його війська навіть силою переселяли правобережну територію, підвладну лівобережному гетьманові. Йому здавалося, що цим він остаточно зруйнує підвалини відродження правобережного гетьманату. А до того, що значна частина України при цьому перетворювалася на пустку, якою вільно гуляли вороги, добиваючи все живе та плундруючи міста й села, до долі народу й держави — йому було байдуже...

Переійнявши владу в Коші від свого попередника, Трохима Волошанина, Василь Олексієнко так зрадів, що надіслав до Москви посольство у складі аж 38 звияжців. У Москві сплеснули руками: "Ну что ты будешь делать с етімі вернаподданимі хахламі?!" Там настільки вражені були такою кількістю послів, що в царській грамоті, надісланій на ім'я нового кошового, суворо вимагалось, аби надалі посольство козацьке обмежувалося десятьма особами. Занадто вже дорого обходилося московітам утримання цілого посольського куреня.

Але запоріжців це не дуже засмутило: десять-то й десять! Вчасно надсилайте платню та забезпечуйте порохом, свинцем і сукном, тоді й посольства не знадобляться! А слід зауважити, що саме цього разу козаки домоглися-таки свого. Ну, скажемо так, майже домоглися. Що не кажіть, а 13 червня обоз з порохом, продовольством і сукном з Москви все ж таки вийшов. Та коли я зауважував, що "майже", то мав на увазі таке повідомлення: "...а прапора і гармат з посланцями вашими на Кіш вам нині не послали, аби надісланням того прапора й гармат мирним договорам, котрі в нас, ваших госуларів, у нашої царської величності, з султаном турським і ханом кримським укладені, якоїсь противності не вчинити, а вчинений вам про те наш, великих госуларів, указ згодом буде".

Що ж, з точки зору дипломатії, московські царі Іоанн та Петро Олексійовичі вчинили досить мудро. Про прибуття на Січ гармат негайно стало б відомо кримчакам, які, звичайно ж, мали там свою агентуру, а це могло б викликати підозру, що Московія навмисне озброює козаків, аби вони йшли штурмувати кримські міста. Адже в ті часи гармати сприймалися, передусім, як зброя наступальна.

Одначе виявилось, що це ще не найбільша прикрість, якої козакам доведеться зазнати від Московії. Більша відкрилася згодом, коли гетьману Самойловичу, а з часом — і запорізькому кошовому Василю Олексієнку, були передані копії мирного договору між Росією і Туреччиною. При цьому дві імперії вважали, що залучати до його підписання гетьмана України та кримського хана, як васалів, необов'язково. Ознайомившись з пунктами цього договору, і гетьман Самойлович, і кошовий Олексієнко були шоковані. Виявилось, що в договорі цілковито зневажено права та проблеми Запорізької Січі, всього запорізького козацтва. Вже на що гетьман Самойлович був вірним та відданим Росії, але й він змушений був назвати статтю, яка стосувалася запорізького козацтва, "прикрою і шкідливою". Можна уявити собі, наскільки вражений він був таким недбалим ставленням царя до потреб козацтва, якщо

один із пунктів, підписаних царями московськими, прилюдно наважився назвати "шкідливим". Адже за подібне зухвальство й головою можна було поплатитися.

Висловлюючи своє обурення, Самойлович аргументував його досить конкретно: "Не обумовлено, щоб військо Запорізьке, за своїми давніми вільностями, мало право ходити рікою Дніпром униз і польовими річками для рибної і звіриної ловитви, й для здобування солі, що султан турецький забороняє, а візир каже буцім у Криму пресвітлого монаршого престолу посли, укладаючи з ханом мирні договори, щодо Запоріжжя не домовлялися, й у записі своєму, на мирні договори вчиненому, серед інших статей написали не поруч, а в кінці, після всієї справи; чого вони, султан і візир, до уваги не беруть".

Обурення гетьмана, кошового отамана Олексієнка, всього запорізького товариства викликали й ті статті договору, в яких російський цар зобов'язувався не будувати нових і не ремонтувати старі міста і фортеці на лівому березі Дніпра; цілковито неприпустимим видавався їм дозвіл, якого було дано туркам на заснування між Бугом і Дніпром... своїх поселень!

Тобто цей договір наочно продемонстрував кошовому отаманові Олексієнку, його старшинам, більшості козаків, що Московії абсолютно байдуже, як розвиватиметься запорізьке козацтво, якою буде доля України. Забороняючи козакам воювати проти турків і татар, царський уряд, водночас, не потурбувався про забезпечення недоторканості їх земель, економічного розвитку їхніх промислів; про те, щоб дати козацтву можливість вільно займатися полюванням, рибальством, видобувати сіль, яка завжди була важливою статтею торговельних зв'язків Січі з іншими частинами України, іншими державами. А дозвіл на створення турецько-татарських поселень між Бугом і Дніпром остаточно розв'язував руки кримському ханові в питаннях колонізації українських земель, наступу на землі запорізькі. Мабуть, про невдоволення кошового отамана, який цілковито підтримав у цих питаннях гетьмана Самойловича, негайно доповіли царському урядові. Відтак на Запоріжжі знову було задіяно московську агентуру, яка зуміла викликати невдоволення у певної частини козаків. І вже десь наприкінці жовтня, чи на початку листопада, на Січі відбулася чергова Рада, на якій козацтво обрало нового, вже третього впродовж року, кошового, цього разу — Григорія Єремєєва. Отож лист, в якому запорожці висловлювали своє обурення російсько-турецьким договором, (надісланий гетьману Самойловичу 10 листопада 1682), вже був підписаний не Василем Олексієнком, а новим кошовим Г. Єремєєвим.

Ясна річ, така поспішлива зміна кошових отаманів, — яким підпорядковувалася не лише власне Січ, тобто січковий гарнізон, але й значні території Війська Запорізького, — не дозволяла кошовим ватажкам ні до ладу ознайомитися з проблемами цієї козацької республіки та налагодити тісні взаємини з гетьманом і володарями сусідніх держав; ні взагалі, набути необхідного для керівника цієї республіки досвіду. І як тут не згадати слова гетьмана Самойловича, який, докоряючи запорожцям за усунення від влади кошового Івана Стягайла, писав, що він "тільки було почав звикати до порядку військових справ, як ви негайно бездумно ("безрозсудно"), не давши йому на тому

уряді утвердитися, знову посадили на той уряд іншу людину".

Петро Суховій, гетьман Війська Запорозького ханської величності.

Петро Суховій (або Суховієнко, 1645— р.см. невід.) з'явився на козацько-гетьманському обрії несподівано. Як не намагався Петро Дорошенко відмежуватися од убивства Брюховецького, все ж чимало козаків не могло ні повірити йому, ні подарувати такого вчинку. На Січі дедалі твердішою ставала думка, що, доскочивши влади таким підлим способом, Дорошенко не має права на булаву. До того ж, подекували запорожці, колись гетьманів обирали тільки на Січі, і треба такий звичай відродити. А серед тих, хто найохочіше грів руки на таких пересудах, був такий собі непомітний 23-річ-ний писар, родом з Полтави, Петро Суховій.

Грів, треба сказати, запопадливо. Так, що чимало запорожців і городових козаків на весь голос відмовлялися визнавати Дорошенка за гетьмана. Але й без гетьмана не годилося. Що ж робити? Можна з цього факту дивуватися, але історики твердять, що козаки пішли по раду до кримського хана!

Коли ханові доповіли, що до нього прибули з Січі за таким ділом, він, мабуть, спершу подумав, що січове товариство надто перепилося. Але потім опанував себе: "А чом не так, можу й порадити". І висловив геніальну думку: треба обрати собі нового гетьмана. На противагу Дорошенкові.

Козаки скликали Раду, й обрали... вже знайомого нам Петра Суховія. А чого б і не обрати: чоловік грамотний, "слово" вміє сказати.

Ось як описує ситуацію з виборами цього гетьмана Д. Яворницький: "Спочатку бажуючого на це довго не було, та потім висловив згоду колишній писар Запорозького Війська, молодий, двадцятирічний, але "вмілий і вчений чоловік" Петро Суховій або Суховієнко. Суховій вигадав для себе печатку, схожу на печатку кримського хана, — лук і дві стріли, — став іменуватися гетьманом Війська Запорозького й написав листа Дорошенкові, називаючи себе гетьманом ханської величності й наказуючи Дорошенкові надалі не йменуватися запорозьким гетьманом".

Щоправда, інші історики висувають інші версії події. Та не будемо встрявати в полеміку. Краще придивімось до титулу: "гетьман ханської величності"! Погодьтеся, що це щось абсолютно нове й небувале. Читаючи листа Суховія, гетьман Дорошенко, мабуть, добряче нареготався. Хоч справа була серйозною. Особливо, коли стало відомо, що до Суховія приєдналося 6 тисяч козаків. Дорошенко, ясна річ, за гетьмана його не визнав, але нервувати почав помітно.

Зате Суховій почувався спокійнісінько. Він подався до Бахчисарая і, погостювавши у хана, заручився його підтримкою. А щоб Суховієві легше було "домовитися" з Дорошенком, хан дав йому чималенький загін своїх вояків. Щоправда, не для негайної війни з Дорошенком, а щоб спочатку побив серйознішого, на ханів погляд, ворога — російського полководця князя Г. Ромодановського. Який, до речі, прибув до України із завданням покарати за непослух Дорошенка. Цікава складається комбінація, чи не так?

Дорошенкові, звичайно, слід було приєднатись до Суховія, гуртом вигнати росіян, а вже потім з'ясовувати, хто з них двох справді гетьман. Але П. Дорошенко потерпав, що

Суховій з татарами може просто його вбити, тому військо навстріч росіянам повів його брат Григорій. Бій стався поблизу відомого ще за часів Виговського Конотопа. Козаки й тепер перемогли Ромодановського. Він відступив. Його син Андрій потрапив у полон.

Українське військо не погналось за росіянами, які відійшли до Путивля. Гетьман Суховій наказав йому перейти на правий берег Дніпра. Там його однодумці мали скинути з гетьманства Дорошенка й оголосити гетьманом всієї України Суховія.

Цікаво, що Суховій намагався розв'язати проблему мирно й покликав Дорошенка на раду. Той не прийшов, і козаки заочно, точніше мовити, символічно позбавили його булави та гукнули гетьманом Суховія. Щоб остаточно утвердитися при владі, Суховій негайно відрядив послів до Стамбула. Султан визнав його, і звелів ханові збройно підтримати нового гетьмана.

В руках Суховія були вже Черкаси й Чигирин, та чимало інших міст і містечок, але Дорошенко ухвалу ради, на яку не ходив, законною не визнавав. Населення, на його пораду, ховало своє добро по лісах та глибоких ярах, тож татари здобичі не мали. Між мурзами і Суховієм виник конфлікт. Вони почали погрожувати гетьманові. Але завбачливий Суховій удався по допомогу до січовиків. І хто ж там відгукнувся? Полковник Іван Сірко. Злякавшись цього, татари повернули на Крим, а Суховій — на Січ. Отже, перемога припала Дорошенкові.

Але Суховієва спілка з татарами подобалася далеко не всім запорожцям. Та ще й Дорошенкові агітатори раз у раз допоминалися:

"Хлопці, ви за кого тягнете? За гетьмана ханської величності? Та він же гамузом спродає вас ординцям. А разом з вами і всю Україну". І прихильники Суховія почали вагатися. Знаючи, що таке вагання може скінчитися "купанням" у Дніпрі, як уже не раз на Січі бувало, Суховій подався до Криму. Маючи при собі лише невеличкий загін однодумців.

Як гадає дехто з дослідників, у Криму він навіть прийняв мусульманство, а відтак — і татарське ім'я. І нібито татари називали його Ашпат-мурзою. А що? Може, й називали.

А далі сталася епістолярна дуель між Дорошенком та Суховієм, яка згодом переросла і в збройну. Навесні 1669 року Суховій із загоном козаків, що пішли разом з ним до Криму, та в супроводі 40-тисячного корпусу татар, вирушив на Чигирин. Цікаво, що до "гетьмана його ханської величності" приєднався і Сірко. Розуміючи, що протистояти такій силі важко, Дорошенко запропонував Суховієві мирну угоду. Про що ж домовилися? Не воювати між собою, а переправитися на Лівобережжя та гуртом ударити на росіян. Але тут подав голос наказний гетьман Лівобережжя Д. Многогрішний, який настільки не довіряв (а може й заздрив) Дорошенкові, гетьманові справжньому, що ладен був виступити на боці Московії. Та й із Суховієм у Дорошенка виникла незгода. Чого не поділили? Булави. Суховій пропонував скликати велику раду на Січі та вже по-справжньому обрати єдиного гетьмана України. Був, очевидно, певен перемоги, маючи на своєму боці Сірка. Проте й цього разу Дорошенко не зважився на ризик.

Й ось тут закручується надзвичайно дивний сюжет. Ханом Криму в цей час був

Аділ-Гірей, з давнього ханського роду Гіреїв. З турецьким султаном у нього склалися майже такі самі стосунки, як і в Суховія з Дорошенком, — хто кого переважить. Але Аділ, на відміну від Дорошенка, ризику не злякався: покладаючись на союз із козаками Суховія, він вирішив створити велику, незалежну від Туреччини, державу, до складу якої мала входити така собі ханська Україна на чолі з "гетьманом його ханської величності". Геніальний задум, чи не так?! Та оскільки Стамбул штурмувати було ще рано, то хан урадив собі почати з Чигирина. Щоб знешкодити Дорошенка і дати утвердитися при владі Суховієві.

Дорошенкова агентура доповіла гетьманові про ханів задум, і він викликав Суховія на щирі розмову з приводу: на що тобі булава? Все одно ти її не матимеш. Краще глянь, яку гарну доньку мені Бог послав. Бери її за дружину, породичаємось, і, вже як свої, вдаримо — спочатку на Лівобережжя, а потому й на хана.

Остаточне замирення "гетьмана по обидва боки Дніпра" та "гетьмана його ханської величності" мало відбутися на раді поблизу Кодака. Там, казав Дорошенко, козаки самі визначать, кому з них двох віддати перевагу. Отже, тепер Дорошенко йти на раду з Суховієм погоджувався? Так. Але не погодилася значна частина козаків. Двічі виступав перед ними Дорошенко, оскільки рада призначалася ще й в іншому місці. І двічі та сама частина відмовлялася йти з ним, заявляючи, що там, де буде Суховій зі своїми прихильниками, там не буде їх. Втім, і в Дорошенкові козаки вже розчарувалися. Так само, як хан розчарувався у Суховієві, зрозумівши, що гетьманом України він може й не стати.

За розчаруванням пішли різкі дії. Суховій із загонами татар почав брати в облогу Чигирин. А в цей час хан послав другий свій загін — захопити Січ. Авжеж, ханові тепер саяйнув інший задум: один загін захопить Січ, а другий — уже під

Чигирином, відтак, його держава ураз проляже аж он по доки. І тоді султан добре замислиться, що йому робити далі.

Але сталося щось цілком протилежне. Навіть та невеличка залога, що лишалася на Січі, розгромила татар і... підірвала в очах козаків авторитет Суховія, бо, мовляв, що то в нього за союзнички, які поза його плечима на Січ нападають?! Довелося нашому гетьманові забути про Чигирин, повернути на Січ і низько-низесенько кланяючись, просити в козаків пробачення. Вони перепросини прийняли, але... разом із загonom татар. Яких про всяк випадок лишили при собі. В полоні.

Щоб довго не оповідати, скажу, що ще кілька разів пробував Суховій виступати проти Дорошенка, в тому числі й на боці Д. Многогрішного. Але всі ці спроби зазнали краху. Остання була влітку 1669 року. Війська Суховія виступили разом з військами кошового отамана Ханенка і татарами. Битва, що розпочалася під Стеблевом, мала, за всіма прогнозами, дати перемогу Суховієві. Але сталося непередбачене. В критичний момент полковник Сірко, якому саме тепер здалися осоружними дії Ханенка з Суховієм, кинув їх і став на бік Дорошенка. Тобто знову, вкотре вже була задіяна сатанинська тактика І. Сірка: "Допомагати слабкішому проти сильнішого", тактика провокаційна й одверто злочинна. Раз у раз змінюючи орієнтацію, Сірко лише

роздмухував міжусобну боротьбу претендентів на гетьманство.

Як свідчать хроністи, першими вдалися до втечі татари. Потім — обидва отамани козаків. До речі, на їхньому боці виступав з невеличким військом ще один претендент на булаву — Юрій Хмельницький, син гетьмана Богдана. Йому теж довелося від Дорошенка тікати.

"Гетьман Війська Запорозького ханської величності*", як він себе офіційно називав, зрікся булави на користь Ханенка, залишившись при ньому писарем. Існують дані, що в 1674 році він остаточно відійшов від політичної та збройної боротьби й осів десь на Лівобережній Україні.

Григорій Єремєєв, кошовий отаман запорізького козацтва.

Так вже склалося у Григорія Єремєєва (р. н. і смерті невід.), що від перших днів отаманство його минало в полеміці, і навіть у конфлікті, з гетьманом Самойловичем та російськими царями. І першим поштовхом до цього стало пом'якшення взаємин запорожців із польською короною. Прийнявши від січового товариства клейноди (сталося це чи то наприкінці жовтня, чи на початку листопада 1682 року), Єремєєв негайно сповістив про своє обрання гетьмана Самойловича, тобто офіційно відрекомендувався, і користуючись нагодою, повідомив, що до Запоріжжя прибилося чотири родини волохів, які не забажали жити на території Кримського ханства і, так би мовити, попросили у козаків політичного притулку.

Виходячи з домовленості, котра існувала у гетьмана з попередніми кошовими отаманами, Єремєєв зобов'язаний був інформувати гетьманат про появу чужинців. Отож, виконавши цю умову, кошовий вважав, що Самойловича така інформація цілком задовольнить. Але вже 1 грудня гетьман надіслав гінця з листом, в якому досить різко мовилося в тому дусі, що чого ти мені, мовляв, про якихось волохів розповідаєш? Ти негайно передай копію, а ще краще — оригінал "польської королівської інструкції" (або "знадливої інструкції*"), з якою на Січ прибув гонець короля Яна Собеського, якийсь шляхтич Ворона.

Головними агентами короля в Україні були ченці Феодосій Храпкевич та Йон Зарудний. Крім "знадливих листів", вони отримали спеціальну письмову інструкцію щодо того, яким чином слід вести пропаганду серед українського козацтва. Ця інструкція мала шістнадцять пунктів. Другий з них, як повідомляє російський історик С. Соловйов, полягав у тому, що агентам радили "переконувати українське військо бути заодно з Запоріжжям, аби вирватися з неволі негідної і не войовничої людини (гетьмана Самойловича) і тягнути до польського короля, який і любить, і шанує з дитинства український народ*.1

Навіть цього одного пункту досить, щоб зрозуміти, що вся діяльність значної кількості польських агентів націлена на підлив гетьманської влади в Україні, переорієнтацію гетьманського війська й українського козацтва на Польщу, усунення від влади гетьмана Самойловича. Гетьман знав про існування цієї інструкції і вимагав від кошового Єремєєва негайно надіслати її для ознайомлення.

"Іменем Бога умоляємо вас, — писав Самойлович, — чинити розумно й вірити, аби

вам, добрим молодцям, і на майбутні часи було добре: не порушуйте вашої попередньої вірності й не губіть тим здавна предками здобутої слави й честі... Та про що ж самі поляки турбуються, спокушаючи вас своїми листами? Звичайно, про те, аби ми побилися між собою, а вони, дивлячись на наше падіння, раділи б із цього... Самі ви знаєте... польську ласку й прихильність, як іще в недавні часи поляки всілякими способами занапащали й винищували нашу братію козаків на Україні. І як тепер у їхній польській державі православна віра наша, за яку вже століття Запорізьке військо побивається, принижується*.

Й ось тут розпочинається хитра дипломатична гра. Єремієв посилає до Самойловича свого представника Опанаса Губу з кількома козаками. Але привезли вони гетьманові не королівську інструкцію, якої той нетерпляче чекав, а... валахів, які перейшли на козацьку територію, і які йому абсолютно непотрібні були. Все, що валахи могли повідомити йому про життя християн у мусульманській державі, гетьман знав і без них. Тому вчинок кошового сприйняв, як одверте знущання. Та оскільки погрози на нього не діяли, вдався до одвертого шантажу: повідомив, що цар надіслав йому 50 половинок сукна. Але він, гетьман, сам вирішуватиме: передавати це сукно козакам, чи ні. Умова одна: кошовий присилає гінця з королівською інструкцією, а гетьман йому з тим же гінцем — сукно.

Спокуса велика. Потреба в сукні на Січі була такою, що за втрату цього "царського дарунку" козаки отамана свого могли не лише з посади зняти, але й побити. І все ж таки, порадившись зі старшиною, кошовий відповів, що передати "інструкцію та знадні листи" він, без згоди всього війська, не може. А воно згоди такої не дає. Та це не означало, що Єремієв мав намір відмовитися від сукна, пороху та грошової царської платні. Тому вже наприкінці липня 1683 року він спорядив до Москви поважну делегацію, яку очолив колишній кошовий Трохим Волошанин. Делегація просила платні, пороху, свинцю і царського листа турецькому султану, в якому наполягалось б на дозволі для козаків вільно ходити підлеглими султану і ханові територіями, добуваючи для себе рибу і сіль. І грамота царська з приводу цього справді з'явилася (7 серпня 1683 р.), в ній цар обіцяв задовольнити прохання запорожців, але за однією умови... — що кошовий передасть до Москви "королівську Інструкцію"!! знову кошовий відповів, що "Інструкцію" вони не надішлють. Навіть якщо доведеться предстати перед світом цілковитими обірванцями.

У цій ситуації дивує одна річ: "Інструкція" ця не була породженням козаків. Якщо вона й становила таємницю, то не їхню, а польського короля, його уряду, а ще — польської агентури в Україні. То, здавалося б, залишіть собі копію цієї "Інструкції", аби знати її зміст, а цареві чи гетьманові віддайте оригінал. Чи, навпаки... Але, напевне, кошовий і його старшина обіцяли послам короля не розсекречувати "Інструкцію", і вперто дотримувалися свого слова, використовуючи її як засіб шантажу і російських правителів, і гетьмана.

Передбачаючи, що конфлікт може зайти занадто далеко, гетьман почав збирати на кошового Г. Єремієва спеціальне досьє. Першим у ньому з'явився факт нападу гурту

козаків під проводом старшин Іваники та Лихопоя на купців, які саме долали урочище Ковтоби, що за 20 миль від Січі. Цей напад гетьман негайно використав у своєму натиску на кошового, і доповів про нього цареві. Тим паче, що козаки діяли не вдвох, а зібрали цілу ватагу з різної "збродні". Але цікава деталь: ці два козаки жили на станції Полтавського полку, де й займалися розбоєм з дозволу... самого гетьмана Самойловича! І не виключено, що й ці компрометуючі напади на купців, які давали змогу повести пропагандистський натиск на кошового, здійснювали не без його відома, чи відома тих гетьманських старшин, які його підтримували. Бо саме ці напади стали основою великого доносу (від 31 січня 1684 року) гетьмана цареві, в якому він звинувачував запорожців у відступництві.

Ще більшим доказом непевності запорожців став напад, здійснений якоюсь розбійницькою ватагою на гінця кримського хана, що повертався зі ставки султана Османської імперії. "... Березня 11 дня він (гетьман Самойлович — Б. С.) сповіщав госуларів Іоанна й Петра про напад запорожців на татарського гінця, — відтворює цю ситуацію Дмитро Яворницький, — Хан скаржиться на розбійників запорожців, що вони його ханського гінця, який повертався від султана турського, розбили й майно його розграбували, й самого його у полон взяли. Хан просив покарати "розбійників запорожців" і повернути пограбоване ними майно, інакше погрожував набігом на Україну. У великій піст того ж року гетьман знову мав неприємність від запорожців: на той час він послав на ріку Самару, ліву притоку Дніпра, кількасот російських ратників і козаків Гадяцького полку з наказом випалити, для безпеки, з боку татар, увесь степ на лівому березі ріки. На людей, посланих гетьманом, напав запорізький роз'їзд і дуже налякав їх".

Ну, можна уявити собі, що то був за "роз'їзд" такий, якому вдалося "дуже налякати" кілька сотень московітів, підкріплених, мабуть же, не менше ніж сотнею козаків Гадяцького реєстрового полку. Отож насправді там ішлося про серйозну сутичку, в якій з обох боків мали брати участь щонайменше під тисячу козаків. Але за нею приховувався ще один факт. Річ не в тому, що хтось там збирався випалювати степ. А в тому, що, убезпечившись у такий спосіб від татар, московіти збиралися споруджувати в районі Самари, уздовж Дніпра, цілу систему фортець та фортів, оборона яких мала покладатися на російські гарнізони. Та це означало, що рано чи пізно росіяни цілковито візьмуть під контроль все пониззя Дніпра, відтіснивши від нього козаків. Тобто Січ неминуче загине, оскільки поза Дніпром, у голому степу, вона довго не протримається.

Проаналізувавши ситуацію, кошовий Єремів звернувся з листом до Самойловича, в якому умовляв не допустити цього, виступити проти планів московських правителів. Проте гетьман навіть не відповів на його листа, що вкрай обурило запорожців. Адже йшлося не лише про долю Січі, але й про долю козацтва, долю України, і зневага гетьмана лише розпалила ненависть до нього.

Певний час конфлікт з приводу прав та інтересів Коша між кошовим Єремівим, який виявився людиною впертою і послідовною, та московськими царями і їх вірним

слугою гетьманом Самойловичем був, так би мовити, внутрішнім. Але тривало це не довго. Уже в травні 1684 року він набув одверто міжнародного характеру.

В ті дні польський король Ян Собеський та германський імператор Леопольд готувалися до нової війни з Туреччиною. Зазнавши жорстокої поразки під стінами Відня, султан одначе не втратив надії на перемогу і формував нову армію, залучаючи до неї воїнів усіх підлеглих народів і племен. Природно, що й король та імператор теж шукали собі союзників. І найреальнішими, найвойовничішими з них могли бути Московія та Гетьманська Україна. Але король Польщі чудово розумів, що союзники це ненадійні. Тим паче, що й досі не залагоджено було дипломатичний конфлікт, пов'язаний з Києвом. Московія, бачте, вперто наполягала на тому, щоб поляки передали Київ під її юрисдикцію. Поляки ж із цим не погоджувалися. Тоді московські царі почали ставити питання руба: або ви віддаєте нам Київ, або ж ми відмовляємося подавати вам військову допомогу в боротьбі проти турків і татар.

Що повинен був діяти в цій ситуації король? Звичайно ж, звертатися до запорожців. І в травні до кошового Григорія Єремєєва прибувають два послы короля, два його комісари, шляхтичі Порадовський і Мондженовський. Король розумів, що без подарунків комісарам його з'являтися на Січі нема сенсу, тому розщедрився на тисячу червінців та кілька возів з тканинами й іншим скарбом. Натомість просив козаків приєднатися до польсько-германського війська, аби спільно виступити проти турків і хана. Чи могли козаки заперечувати проти такої боротьби? Звичайно ж, ні, незважаючи на те, що гетьман Самойлович та московські правителі були вкрай незадоволені їх контактами з поляками та рішенням січової ради.

Король просив також надати його комісарам провідників, аби ті змогли потрапити на землі калмиків. Але кошовий повівся мудріше. Побоюючись, щоб поляків та козаків супроводу не перехопили московіти, він відрядив спільного — від Січі та Польщі — гінця до донських козаків, з проханням об'єднатися з січовим товариством і разом виступити проти турків. А вже з Дону гонець Січі, козак Грицько, у супроводі дончаків, перебрався до Калмикстану.

Дізнавшись, що запорожці не лише самі готові з'єднатися з поляками, але й підбивають на це їх підданих, дончаків та калмиків, московські правителі суворо наказали донським козакам схопити козака Грицька і разом з листом негайно припровадити до Москви. Мало того, правителі заявили, що будь-які дії супроти султана і хана викличуть їх царський гнів, а отже й каральну експедицію.

Щоб не доводити справу до збройного протистояння, донське козацтво офіційно відповіло королеві, що не може виступити в похід, оскільки весна, он, уже минає, а який же може бути похід восени, та на зиму дивлячись? А кошового Єремєєва запевнили, що в усіх подібних справах радитимуться з ним і діятимуть спільно.

Одначе все це дипломатія. А що ж відбувалося насправді? Посланця січового козака Грицька донські козаки Москві, звичайно ж, не видали. "Де ж його взяти, отого січовика: оце був, а вже нема! І де його тепер у степах шукати?" Хоча знайти гінця було неважко. Сформувавши загін, до якого увійшло 200 козаків-дончаків — але з тих, з

добровольців, та 70 калмиків, Грицько привів їх до річки Солоної, що неподалік Січі, де на нього вже чекали комісари польського короля.

А як повелися в цій ситуації кошовий отаман Григорій Єремєєв та його товариство? Єремєєв теж демонстративно сформував загін запорожців й, прийнявши під своє командування дончаків та калмиків, особисто повів своє воїнство на допомогу польському королю.

Звичайно, за численністю своєю військо це було незначним, якихось півтисячі шабель. Але сама поява його мала принципове значення для короля. Адже він розумів: якщо розпочнеться війна, то запорожці, знаючи, що їх побратими б'ються з турком, негайно прийдуть на допомогу. Крім того, й тут, на Дніпрі, вони чинитимуть опір туркам і татарам. Тобто для короля важливим був сам факт виступу запорожців у ролі союзників. До речі, свій похід до Польщі кошовий Єремєєв утаємничувати не збирався, навпаки, офіційно повідомив про цей намір гетьмана Самойловича, а вже той — своїх повелителів, московських царів. А ще гетьман негайно скористався з відсутності кошового, аби спровокувати січовиків на нову Раду та обрання нового кошового отамана.

Я впевнений, що Григорій Єремєєв передбачав такий хід гетьмана та своєї опозиції на Січі. Крім того, він розумів, що не зможе довго протриматися на чолі Коша запорізького, виступаючи і проти гетьмана, і проти московських правителів та їх ситуаційного союзника — кримського хана. Адже всі вони мали на Запоріжжі свою агентуру, всі фінансово підтримували певну частину козацької старшини січової опозиції, яка в жовтні все ж таки скликала Раду й позбавила Г. Єремєєва клейнодів. Отож його похід у Польщу був ще й прагненням красиво, по-козацькому піти з політичної арени — гордим і непереможеним.

І мусимо визнати: йому це вдалося. Якихось документальних відомостей про те, де і як саме діяв, тепер уже колишній, кошовий отаман Григорій Єремєєв проти турків — ми не маємо. Але відомо, що впродовж 1685 року запорожці воювали на боці християнських правителів Польщі та Германії у Молдавії, під загальним командуванням коронного гетьмана Речі Посполитої Яблоновського. А що Яблоновський виявився явно не тим полководцем, який здатен був розгромити турків, то й воїнство його зазнало кількох поразок. Але то вже військова хроніка, яка безпосереднього відношення до долі кошового Григорія Єремєєва не має.

Григорій Гуляницький, полковник ніжинський, командир козацького корпусу.

Волинський шляхтич Григорій Гуляницький (р.н. і смерті невід.) робив свою військову кар'єру на полях битв Визвольної війни. І хоч ім'я його не набуло гучної слави, проте, як офіцер, він мав непогану репутацію. Брав участь у багатьох боях, у складі Чернігівського полку, воював у корпусі Івана Золотаренка в Білорусії. Його старанність не минула ока гетьмана Хмельницького, і незадовго до смерті, в 1656 році" він призначив Г. Гуляницького полковником ніжинським.

Очолюючи цей, один із найзначніших, адміністративних полків, Гуляницький, який раніше не дуже втручавсь у політичні справи, тепер уже не міг стояти поза ними. Та

якщо за життя Б. Хмельницького вибір міг полягати тільки між польською й українською арміями, тобто між зрадою України та служінням їй (а в цьому питанні українсько-польський шляхтич Гуляницький зробив вибір раз і назавжди), то по смерті Великого Гетьмана довелось вибирати одного з-поміж багатьох претендентів на булаву і хоч-не-хоч втягуватись у громадянську війну.

Григорій Гуляницький твердо поклав собі стати на бік І. Виговського. Перелічуючи склад "партії" нового гетьмана, М. Аркас називає серед інших і рід Гуляницьких, що був на той час одним із сильних та впливових на Чернігівщині й Волині. Отже, полк Г. Гуляницького — надійна збройна опора Виговського, дуже переконливий аргумент у боротьбі за владу. Дізнавшись, що козаки кошового Барабаша прориваються з листом до російського царя, щоб донести на нього як на "зрадника*", Виговський розіслав підрозділи двох полків — Прилуцького й Ніжинського — по всіх шляхах, намагаючись перехопити гінців. Цього зробити не пощастило. Але протистояння започаткувалося, бо ж спроба перехопити запорізьких гінців до царя — вже була виступом проти росіян та їхніх спільників, Пушкаря й Барабаша.

Сконцентрувавши свої війська в районі Полтави, Пушкар у січні 1658 року розпочав бойові дії проти військ Виговського, напавши передусім на невеликий загін сербських найманців. Відчуваючи загрозу цілій справі Виговського, полковник миргородський Лісницький звернувся із закликом до сусідів: "Негаймо до Миргорода! Треба стати проти заколотників ще до того, як підійдуть основні сили гетьмана!" І Гуляницький зі своїм полком не тільки одним з перших прибув під Миргород, а й, по суті, очолив військо, що мало чинити опір полкам Пушкаря та запорожцям Барабаша.

Зауваживши, що сили нерівні, а також потерпаючи, що частина його козаків може й піддатися на агітацію заколотників — адже Пушкаря підтримували запорозькі козаки, які мали великий авторитет серед городових, — полковник Гуляницький обрав цікаву тактику. Він не став до бою, а ніби відступаючи, водив заколотників мало не по всій Полтавщині: вигравав час та залучав до свого війська місцевих ополченців. Описуючи цей дивний похід, літописець С. Величко зазначає: "Пушкар озброїв їх (тобто своїх повстанців, здебільшого городян, — Б.С.) чим попало: рогатинами, косами, киями, утворивши з них окремих полк так званих "дейнек", приєднавши до них власний полтавський кінний полк і загін запорозьких козаків на чолі з Яковом Барабашем, після чого вирішив іти проти Гуляницького до Миргорода. Але Гуляницький ухилився від битви й відступив од Миргорода до Лубен... від Лубен Гуляницький відступив далі, до Лохвиці. Пушкар всюди йшов за Гуляницьким, але, не можучи завдати йому шкоди, повернув від Лохвиці на Глинське, а звідти пішов геть".

Завдяки цій розумній тактиці, полковник Гуляницький, по-перше, не доводив справи до кровопролиття, може, навіть покладаючись у душі на те, що коли надійдуть війська гетьмана, заколотники отямляться й припинять збройний виступ; по-друге, врятував своє військо від першого нищівного удару. І він не помилився: повстання й справді на якийсь час пригасло. В лютому зібралась у Переяславі рада, яка в присутності представника царя воєводи Богдана Хитрово, проголосила гетьманом, уже

втретє, І. Виговського. Для прихильників пана Івана надзвичайно важливим був той факт, що обрання проходило в присутності царського посла, який, від імені царя, мав повноваження затверджувати новообраного. Це одразу послабило політичні позиції Пушкаря, який намагався діяти, розпускаючи чутки про те, що його підтримує російський цар, а Виговський — зрадник.

Щоправда, ні Пушкар, ні Барабаш на раду не прибули, отже, повстання тривало. Зате для Г. Гуляницького рада стала тим критерієм істинності й справедливості, яким вирішив керуватися до кінця. У травні 1658 року, коли війська гетьмана і заколотників зійшлися під Полтавою для генеральної битви, полк Гуляницького діяв з усією можливою рішучістю та мужністю, і заколот було придушено.

Але після полтавської битви відбулася Гадяцька рада, на якій козаки ухвалили союз із Польщею та Литвою. Це викликало гнів царя, і він послав війська проти гетьмана Виговського. А щоб підкреслити, що Росія вже не визнає його за гетьмана, росіяни скликали раду прихильного до них козацтва й обрали тимчасового гетьмана, булава якого дісталася Іванові Безпалому. Так почалася українсько-російська війна.

Нема потреби переказувати всі її перипетії, вони відомі. Для нас важливо, що під час цієї війни Гуляницький та його полк уславилися в обороні від російських військ Конотопа. Стягнувши всі полки, які перебували на той час в Україні, російський полководець князь Трубецькой повів їх до міста. Поблизу містечка Срібного проти них виступив полковник прилуцький, майбутній гетьман Петро Дорошенко. Та вистояти не зміг — сили були надто нерівними. Завдавши поразки Дорошенкові, росіяни вирізали всіх до одного жителів Срібного, а саме місто спалили.

Окрилені цим "подвигом", росіяни посунули на Конотоп, маючи намір так само вирізати і його жителів. На захист стали полковник Гуляницький зі своїм Ніжинським полком, Чернігівський полк і самі міщани. Оборонців було мало: якихось чотири тисячі шабель. Росіяни ж облягли місто (21 квітня 1659 року) величезною армією. Князь Трубецькой гадав що Конотоп довго не встоїть, бо він, полководець, мав перевагу не лише в шаблях, а й у гарматах. До того ж знав, що в конотопській фортеці обмаль продовольства і набоїв. Та й рушили на місто відомі російські воєначальники: князі Ромодановський, Куракін, Пожарський, Львов, Скуратов.

Трубецькой надіслав комендантові Конотопа полковникові Гуляницькому листа, в якому вимагав негайно здати місто і самому з датися на царську ласку. Гуляницький на "царську ласку" не зважив, а замість відповіді наказав дати залп по нападниках із фортечних гармат. З цього залпу й почалася знаменита Конотопська битва, якій ще тільки належить посісти гідне місце в історії України, історії її збройних сил. Понад два місяці, а точніше, 70 діб тривала облога. Росіяни раз у раз кидалися на штурм фортечних мурів та валів, але, з вигуками: "Ми стали на смерть! Не віддамо міста!", — захисники його так само раз у раз відбивали напади 40 тисячної російської орди, що в десять разів переважала кількісно оборонців Конотопа.

Отоді й постав Григорій Гуляницький перед Україною, та й перед цілою Європою, як видатний український полководець. Уміло вибудовуючи захист, він у перервах між

боями зміцнював оборонні вали та стіни, підтримував бойовий дух своїх козаків, які тут, на стінах Конотопа, протистояли варварам, які — захисники це добре знали — знищили, зітерли з лиця землі містечко Срібне.

Спочатку гетьман Виговський не мав наміру вести своє військо під Конотоп, оборони якого, та ще й такої могутньої, не планував. Але, вражений стійкістю воїнів полковника Гуляницького, він 27 червня прибув зі своїми полками під Ніжин, намагаючись відтягти хоч частину росіян від штурму. Битва відбулася за 15 кілометрів од Конотопа, на берегах річки Соснівки. Знаючи, до якої звирячості здатні росіяни в захоплених українських містах і селах, козаки вдарили на них з такою люттю, що під час однієї битви вирубали понад 30 тисяч вояків. Такої січі Україна не бачила вже давненько. Так само як і російська армія давно не знала такого нищівного удару. Багато росіян, а з ними й князь Пожарський, потрапили в полон, і Виговський, на вияв зневаги, віддав їх татарам.

Князь Трубецькой по від вод и в недобитки, щоб стати табором, але Виговський зі своїми полками та гарнізон Конотопа на чолі з полковником Гуляницьким, що вийшов з міста, не дали їм змоги укріпитися. Погнали боєм спочатку до Путивля, а далі й до кордонів Росії. Російськими просторами Виговський переслідувати їх не захотів — дав таку можливість загонові кримських татар, що брали участь у цій битві.

На жаль, блискуча перемога українського війська лише на якийсь час припинила російську інтервенцію. Тобто, прикоротила відвертий наступ. Але потаємних дій інтервенти не припинили. Росіяни почали діяти через свою агентуру, настроюючи проти гетьмана Виговського то одного, то другого претендента на булаву, а також використовуючи небажання багатьох козаків єднатися з давнім ворогом України Польщею. Можливо, Виговський припустився помилки: йому слід було використати авторитет, славу і талант Гуляницького, зробити його наказним гетьманом і доручити подальші дії проти росіян. Але він цього не зробив. Після відомих подій, пов'язаних з усуненням Виговського від влади, полковник Гуляницький якимось дивом уцілів. Мабуть, тому, що росіяни дотягтися до нього не могли, а серед козацтва, навіть тієї частини, яка виступала проти Виговського, мав шану героя. Лишень від полковниківання ніжинського, звичайно, мусив одійти.

Протягом якогось часу герой Конотопської битви тримавсь у затінку. Повернувся до своїх маєтностей і зайняв позицію очікування, намагаючись з'ясувати для себе, кого з багатьох претендентів на булаву може, — на власні погляди та вподобання, — підтримати.

Та ось настав кінець 1662 року. Зрікається булави Юрій Хмельницький (його Гуляницький збирався вже підперти загоном вірних собі козаків), і гетьманом стає Павло Тетеря. Скидається на те, що новий гетьман сам пішов з поклоном до Григорія Гуляницького, знаючи, що за полковником стоїть великий козацький рід, і дав йому під команду полк. Разом із загонами славетного І. Богуна, майбутнього гетьмана М. Ханенка та іншими, Гуляницький бере участь у поході Тетері на Лівобережжя, де вони діяли проти військ потойбічного гетьмана Сомка. Був Гуляницький і в оточенні

гетьмана Тетері, коли той у жовтні 1664 року зустрічав поблизу Білої Церкви польського короля Яна-Казимира з військом, яке мало разом із ним іти на Глухів.

Здавалося б, усе гаразд, полковник Гуляницький свою позицію, нарешті, визначив і став одним з провідних воєначальників гетьманського війська. Але в цей час на Правобережжі, з виру міжусобиць, на поверхню знову вигулькнув І. Виговський, якому Гуляницький, як ми пам'ятаємо, служив вірою та правдою. Щоб не допустити його до булави, гетьман Тетеря кинув свої порахунки із Сомком і повернув з військом на Правобережжя. Під Білою Церквою він запросив Виговського на переговори, підступом схопив його і скарав на смерть. Розуміючи, що це може викликати гнів Богуна й Гуляницького, які були в цей час зі своїми полками при війську короля, Тетеря пише на них доноса. Застерігає короля в ненадійності цих двох полковників, які самі претендують на булаву, отже, ладні перекинутися й на бік росіян.

Богуна король ненавидів уже давно, — шукав лише приводу схопити його та розстріляти. Знешкодити ж Гуляницького, здатного збройно висловити незадоволення вбивством свого приятеля Виговського, Тетері було складніше: не міг король отак собі легко, без жодних доказів, як булоу випадку з Богуном, повірити, що вчорашній герой Конотопа сьогодні раптом перекинеться до росіян. Але ж і Тетерю якось треба було підтримати. Тому, повертаючись до Польщі, король наказав полковника Гуляницького та ще кількох ненадійних, на думку Тетері, людей, заарештувати, щоб згодом кинути в каземати Марієнбадської фортеці.

В цих казематах і губляться сліди полковника Григорія Гуляницького...

Данило Виговський, полковник биховський, командир козацького корпусу.

Родинні зв'язки Данила Виговського (р. н. невід — помер 1659) склалися таким чином, що він виявився наближеною особою трьох гетьманів: Богдана і Юрія Хмельницьких, а також Івана Виговського. З Хмельницькими породичався через шлюб, а... Іванові доводився рідним братом. Але не через родинні зв'язки сягнув певних вершин кар'єри, а й сам був активним військовим і політичним діячем.

Важко сказати, коли саме Данило Виговський приєднався до повстанців Хмельницького, але суть не в даті, а в тому, що з обраної стежки він ніколи не збочував. Воюючи на боці повсталого народу з 1648 року, він спочатку командував сотнею, потім полком, а згодом дістав призначення на полковника бихівського (з центром у м. Бихові, нині Могильовська обл. Білорусії), тобто був таким самим "білоруським* полковником, як і зять Хмельницького Іван Нечай.

Коли 1655 року українські й угорські війська пішли на Польщу, щоб разом зі шведами поділити цю колись могутню імперію, Данило Виговський командував окремим козацьким корпусом і брав участь у здобутті Любліна. Це й створило йому авторитет полководця європейської слави.

Повернувшись додому, Данило Виговський якийсь час діяв іще на території Білорусії, а потім перебазувався зі своїм військом в Україну, щоб допомогти утвердитись при владі своєму братові Івану Виговському. Поруч з Іваном Нечаєм, Юрієм Немиричем та іншими полковниками, він був послідовним прихильником і

творцем Галицького договору, спрямованого на виведення України з-під російського владарювання. А коли росіяни і союзні їм лівобережні козацькі полки рушили проти гетьмана Виговського та союзних йому поляків, взяв активну участь у цій війні, очоливши козацький корпус.

З початком бойових дій, Іван Виговський поділив своє військо на два корпуси. Один з них під командою самого гетьмана пішов на Лівобережжя, щоб витіснити звідти російські війська князя Ромодановського. Другий, на чолі з полковником Данилом Виговським, узяв напрямок на Київ. Завдання: вибити з міста російську залогу, тобто російську частину гарнізону, й, об'єднавшись із загоном полковника Павла Хмельницького, командиром української частини київського гарнізону, поступово взяти під свій контроль Київщину. На мій погляд, це потрібно було гетьманові Виговському у зв'язку з проголошенням Великого Князівства Руського. Ясна річ, столицею Великого Князівства мав би стати Київ, що сприймалося б як логічне відродження киеворуської традиції. До того ж, заволодівши Києвом, його брат Данило міг би поповнити свої війська новими ополченцями і тоді вже вирушити на Лівобережжя.

Але щось у цьому плані не спрацювало. Чи то Павло Хмельницький забарився і не зміг вчасно вийти з Києва, щоб приєднатися до корпусу Д. Виговського, чи може, воевода Шереметев розгадав наміри двох полковників і переважаючими силами несподівано напав на невеличке військо Данила... Фактом залишається те, що в битві під Києвом корпус Д. Виговського зазнав поразки, а сам командир потрапив у полон. Після допиту з тортурами росіяни привезли його до Москви (цар вимагав, щоб схопили також гетьмана І. Виговського разом із усією сім'єю, а також видав Указ, згідно з яким, нікого, хто мав прізвище Виговський, не можна було приймати ні до українського війська, ні на державну службу) і там стратили.

Нічого не вдієш. 1659 рік узагалі виявився трагічним для Виговських та їх однодумців. Саме цього року загинув Ю. Немирич, потрапив у полон до росіян І. Нечай. Облишивши гетьманство, мусив утікати разом з родиною до Польщі сам Іван Виговський; полягло в боях чимало відомих полковників та державних діячів.

Громадянська війна, підсилювана з одного боку росіянами, а з другого поляками й татарами, поступово перетворювала нашу землю на те, що згодом дістало назву Великої Руїни...

Остап Гоголь, гетьман правобережних козаків, командир козацького корпусу.

Важко знайти історика, який би не згадував про розгром турків 1683 року під стінами Відня, від німецько-польсько-українських військ. Відома битва, нищівна поразка турецької армії... Але майже ніхто не говорить при цьому, що українськими військами командував там гетьман правобережних козаків Остап Гоголь. Ото вже, мабуть, справді в нас так багато полководців європейського визнання, що імені героя Віденської битви, яка увійшла в підручники з історії чи не всіх країн Центральної Європи, можна й не називати. Точніше, не знати його. Навіть автор "Історії Русів" назвав це ім'я лише принагідно.

Простежити життєвий шлях гетьмана важко. Відомо, лишень, що за часів Петра

Дорошенка він був полковником. Хоч поглядів і методів гетьманування не поділяв. Чому? Передусім тому, що Остапові Гоголю не подобалося загравання Дорошенка з турками. Крім того, він був проти чвар, що загіздилися між Дорошенком та лівобережним гетьманом Самойловичем. Втім, союз Самойловича з православною Московією імпонував йому більше, ніж союз із Туреччиною. Що й з'ясувалося під час оборони Корсуня.

На заклик Самойловича, чимало міст Правобережжя, почало приєднуватися до Лівобережного гетьманату. Це настільки розлютувало Дорошенка, що він наважився навіть на каральні заходи. Зокрема, послав кілька своїх полків до Корсуня, жителі якого дозволили собі вагатися, до кого пристати. Один з полків очолював Остап Гоголь. Полки, звичайно, не допустили, щоб місто перейшло до рук Самойловича, але настрої жителів примусили Гоголя замислитись над ситуацією.

А була вона такою. Дорошенко зазнав тяжкої поразки від Самойловича і росіян у битвах під Лисянкою та Орлівцем. Рятуючись, мусив стати до глухої оборони в Чигирині. Від остаточного розгрому й загибелі гетьмана врятували тільки турки. Але цей рятунок надзвичайно дорого коштував місцевому населенню. Бо мало того, що його грабували чужинці — заходився до репресій і сам Дорошенко. Не задоволені таким сатанинським союзом, козаки потягли на територію, підвладну полякам. А деякі села й містечка просто зі зброєю в руках не пускали до себе гетьмана й турків. Коли козаків, що попросили захисту в польського короля, набралось кілька тисяч, вони в 1679 р. скликали раду й обрали собі свого гетьмана. Ним став досвідчений офіцер Остап Гоголь, резиденція ж його перебувала в м. Димері, що на Київщині.

Король Ян Собеський, приймаючи під крило козаків, мав щодо них свої плани: важив на їхню допомогу в поході до Австрії. Оскільки йшлося про бої з турками, козаки не заперечували. Близько 15 тисяч їх вирушило до Відня під команду новообраного гетьмана Остапа Гоголя. Імператор Леопольд уже, по суті, програв війну з турками і покладався лише на Божу поміч. Бог змилювався — послав поляків і козаків. Вони, для початку, звели нанівець наслідки кількох штурмів турецьких військ, а згодом добряче потіснили турків, даючи змогу імператорові повернутися до столиці.

Подробиці належать пітьмі віків, але відомо, що в одному з боїв, під Віднем, гетьмана Остапа Гоголя тяжко поранило. Помер він уже як полководець, причетний до слави переможця мусульман під столицею Австрійської імперії і похований у Межигірському монастирі. Важливо відзначити, що український козацький полковник Остап (Євстафій) Гоголь є родоначальником роду Гоголів, з якого вийшов відомий українсько-російський письменник М. Гоголь.

Яким Куницький, гетьман правобережного козацтва.

По загибелі гетьмана Остапа Гоголя, булаву його підняв один із чільних полковників Яким Куницький. Це був здібний воєначальник, що вславивсь як особистою хоробрістю під Віднем, так і вмінням тверезо оцінювати становище, та гідно виходити з будь-якої скрути. Ці властивості його характеру не минули уваги ні козаків, ні командування польської армії. Тож коли після основних боїв було скликано козацьку

раду, всі дійшли думки, що кращого гетьмана, ніж Яким Куницький, не знайти. Тим паче, що він уже мав чималий досвід бойових дій ще до цього походу.

Слід зазначити, що козаки, обираючи собі нового гетьмана, завжди озирались і на колишній його бойовий досвід, і на поведінку в боях, учасниками яких бували разом з кандидатом, тож дуже нечасто булава припадала людям випадковим. Знаючи це, починаєш замислюватися над тим, що сталося з Куницьким наступного року, коли козаки пішли походом на Бессарабію.

Хан білгородської орди почав збирати військо, щоб з наказу султана вирушити до Угорщини і там допомогти туркам розгромити німецько-угорські війська. Обидва правителі держав, що опинились під загрозою нападу ще й султанового васала, знову подалися до короля Яна Собеського. А той учинив так само, як і султан: звелів Якимові Куницько-му, теж ніби своєму васалові, хутенько спорядити військо Для удару на татар. Мета: якщо остаточно їх не розгромити, то принаймні зірвати похід до Угорщини.

Козаки й цього разу дуже охоче відгукнулися на наказ гетьмана — йшлося ж про боротьбу з білгородськими татарами, орда яких не раз переходила Дністер та завдавала шкоди Україні, добуваючись подеколи аж Брацлава чи Кам'янця. Точної чисельності українського війська ми не знаємо, але можна припустити, що воно було не таким великим, яким би мало бути, коли випадала битва з ордою на її території. Кілька попередніх сутичок козаки щасливо виграли. Та ось дійшлося до бою з головними підрозділами ворога (це було в Буджацькому степу поблизу Аккермана, тепер — Білгород-Дністровський на Одещині), і гетьман Куницький побачив: сили нерівні, татари значно переважають.

За версією, яку подає автор "Історії русів", далі сталося щось надзвичайне, просто-таки дивовижне, якщо говорити про гетьмана українських козаків. "...Коли року 1684-го посланий був гетьман той (Яким Куницький — Б.С.) од короля із своїми козацькими полками до Бессарабії супроти білогородських татар, що збиралися були йти війною на Угорщину, то побачивши татар у більшому від свого корпусу числі, злякався і ганебно втік од своїх полків, залишивши їх у непевності напризволяще ". Факт справді дивовижний, оскільки йдеться про досвідченого воїна, який добре знав, що він виступає проти значно чисельнішого війська. До того ж, козаки завжди, в який би похід вони не вирушали, опинялися в меншості, не маючи резервних підрозділів та не розраховуючи на допомогу з України, з Січі. Бо ж які резерви могли мати і на яку підмогу розраховували всі ті козаки, які вирушали на своїх човнах під стіни Кафи, Синопа, Варни, Стамбула, де на них, за фортечними мурами та на полях битв, чекали війська, які чисельно значно переважали.

Що гетьман із незначним гуртом своїх охоронців якимось чином одбивсь у загальному в сум'ятті та в запалі бою від власного війська — річ зрозуміла. Але в те, що гетьман, узрівши велике — набагато більше од свого — татарське військо отак собі просто взяв та й утік з поля бою, повірити важко. Тут щось не те. Аналізуючи далі події, зокрема, ті, що козакам таки пощастило пробитися з оточення (отже, сили татарські не були нездоланими), можна припустити: очевидно, гетьман з якоюсь

незначною частиною війська вирвався з ворожого кільця ще до того, як воно остаточно зімкнулося, сподіваючись, що слідом за ним ринуть у прохід інші підрозділи. Але цього не сталося. І гетьман, гадаючи, що військові не пощастило повторити маневру командира, і воно загинуло, мусив шукати рятунку за Дністром. Тобто, я бачу обставини саме такими. Адже для гетьмана ця ситуація не могла здаватися якоюсь винятковою.

Але так чи не так, а козаки і без гетьмана не розгубилися. Гукнули командиром одного з полковників, кинулись на відчай душі в січу, якої татарам на своєму віку, може, й бачити не доводилось, видерлися з ворожих лабетів і відступили за Дністер, на територію України, куди татари за ними вже не погналися.

Можна уявити собі, що вихід козацького війська — хоч і пошарпаного, але не розгромленого — на територію України був для гетьмана Куницького дивиною. Він зі своєю гвардією не відходив углиб України — чекав, що до нього прибіють хоч якісь невеличкі групи врятованих козаків, а побачив військо, яке вже навіть собі нового гетьмана обрало.

Отже, сюрприз. Але трагічний. Бо козаки, мабуть, оцінили обставини не так, як я. Вони, як і кожна армія світу, боягузтва і втечі з поля бою не дарували ніколи й нікому. А по надто — гетьманам. Судили його в полі, вишикувавши ціле військо в каре. І в тому, що засудили на смерть, не було нічого дивного. Здивувати може хіба що спосіб кари: козаки — на знак цілковитої своєї зневаги — забили Куницького тупими кінцями ратищ...

Яким Куницький, гетьман правобережного козацтва.

По загибелі гетьмана Остапа Гоголя, булаву його підняв один із чільних полковників Яким Куницький. Це був здібний воєначальник, що вславивсь як особистою хоробрістю під Віднем, так і вмінням тверезо оцінювати становище, та гідно виходити з будь-якої скрути. Ці властивості його характеру не минули уваги ні козаків, ні командування польської армії. Тож коли після основних боїв було скликано козацьку раду, всі дійшли думки, що кращого гетьмана, ніж Яким Куницький, не знайти. Тим паче, що він уже мав чималий досвід бойових дій ще до цього походу.

Слід зазначити, що козаки, обираючи собі нового гетьмана, завжди озирались і на колишній його бойовий досвід, і на поведінку в боях, учасниками яких бували разом з кандидатом, тож дуже нечасто булава припадала людям випадковим. Знаючи це, починаєш замислюватися над тим, що сталося з Куницьким наступного року, коли козаки пішли походом на Бессарабію.

Хан білгородської орди почав збирати військо, щоб з наказу султана вирушити до Угорщини і там допомогти туркам розгромити німецько-угорські війська. Обидва правителі держав, що опинились під загрозою нападу ще й султанового васала, знову подалися до короля Яна Собеського. А той учинив так само, як і султан: звелів Якимові Куницько-му, теж ніби своєму васалові, хутенько спорядити військо Для удару на татар. Мета: якщо остаточно їх не розгромити, то принаймні зірвати похід до Угорщини.

Козаки й цього разу дуже охоче відгукнулися на наказ гетьмана — йшлося ж про

боротьбу з білгородськими татарами, орда яких не раз переходила Дністер та завдавала шкоди Україні, добуваючись подеколи аж Брацлава чи Кам'янця. Точної чисельності українського війська ми не знаємо, але можна припустити, що воно було не таким великим, яким би мало бути, коли випадала битва з ордою на її території. Кілька попередніх сутичок козаки щасливо виграли. Та ось дійшлося до бою з головними підрозділами ворога (це було в Буджацькому степу поблизу Аккермана, тепер — Білгород-Дністровський на Одещині), і гетьман Куницький побачив: сили нерівні, татари значно переважають.

За версією, яку подає автор "Історії русів", далі сталося щось надзвичайне, просто-таки дивовижне, якщо говорити про гетьмана українських козаків. "...Коли року 1684-го посланий був гетьман той (Яким Куницький — Б.С.) од короля із своїми козацькими полками до Бессарабії супроти білгородських татар, що збиралися були йти війною на Угорщину, то побачивши татар у більшому від свого корпусу числі, злякався і ганебно втік од своїх полків, залишивши їх у непевності напризволяще ". Факт справді дивовижний, оскільки йдеться про досвідченого воїна, який добре знав, що він виступає проти значно чисельнішого війська. До того ж, козаки завжди, в який би похід вони не вирушали, опинялися в меншості, не маючи резервних підрозділів та не розраховуючи на допомогу з України, з Січі. Бо ж які резерви могли мати і на яку підмогу розраховували всі ті козаки, які вирушали на своїх човнах під стіни Кафи, Синопа, Варни, Стамбула, де на них, за фортечними мурами та на полях битв, чекали війська, які чисельно значно переважали.

Що гетьман із незначним гуртом своїх охоронців якимось чином одбивсь у загальному в сум'ятті та в запалі бою від власного війська — річ зрозуміла. Але в те, що гетьман, узрівши велике — набагато більше од свого — татарське військо отак собі просто взяв та й утік з поля бою, повірити важко. Тут щось не те. Аналізуючи далші події, зокрема, ті, що козакам таки пощастило пробитися з оточення (отже, сили татарські не були нездоланими), можна припустити: очевидно, гетьман з якоюсь незначною частиною війська вирвався з ворожого кільця ще до того, як воно остаточно зімкнулося, сподіваючись, що слідом за ним ринуть у прохід інші підрозділи. Але цього не сталося. І гетьман, гадаючи, що військові не пощастило повторити маневру командира, і воно загинуло, мусив шукати рятунку за Дністром. Тобто, я бачу обставини саме такими. Адже для гетьмана ця ситуація не могла здаватися якоюсь винятковою.

Але так чи не так, а козаки і без гетьмана не розгубилися. Гукнули командиром одного з полковників, кинулись на відчай душі в січу, якої татарам на своєму віку, може, й бачити не доводилось, видерлися з ворожих лабетів і відступили за Дністер, на територію України, куди татари за ними вже не погналися.

Можна уявити собі, що вихід козацького війська — хоч і пошарпаного, але не розгромленого — на територію України був для гетьмана Куницького дивиною. Він зі своєю гвардією не відходив углиб України — чекав, що до нього приб'ються хоч якісь невеличкі групи врятованих козаків, а побачив військо, яке вже навіть собі нового

гетьмана обрало.

Отже, сюрприз. Але трагічний. Бо козаки, мабуть, оцінили обставини не так, як я. Вони, як і кожна армія світу, боягузтва і втечі з поля бою не дарували ніколи й нікому. А по надто — гетьманам. Судили його в полі, вишикувавши ціле військо в каре. І в тому, що засудили на смерть, не було нічого дивного. Здивувати може хіба що спосіб кари: козаки — на знак цілковитої своєї зневаги — забили Куницького тупими кінцями ратищ...

Андрій Могила, полковник, гетьман Правобережної України.

Андрій (Дмитро) Могила належить до тих маловідомих козацьких вождів, вчинки яких вимальовуються на тлі нашої буремної історії лише окремими й не завжди виразними штрихами. Та це не означає, що ми повинні забувати чи зверхньо не помічати їх.

Про ранній період діяльності Могили знаємо надзвичайно мало. Хіба лишень те, що невідомо якого року та невідомо в якому місті чи селі він народився десь на Лівобережжі Дніпра. А 1684 року, під час походу правобережного гетьмана Якіма Куницького за Дністер, проти білгородських татар, командував полком.

Цей похід, як уже мовилося, задумав польський король Ян Собеський. Похід-застереження. Кому? Проти чого?

Незважаючи на болючу поразку своїх військ під Віднем, під стінами якого розлетілася на друзки мрія Високої Порти про остаточне поневолення Центральної Європи, турецький султан знову готувався до війни. Цього разу він прагнув узяти реванш за Відень на просторах України, виступивши проти польсько-українських військ. Довідавшись про це з донесень розвідки, Ян Собеський почав готуватися до війни й сам. Але не так, як це робив султан, збираючи та споряджаючи війська. Ні, він готувався, так би мовити, боєм: виставив загін козаків на чолі з гетьманом Якимом Куницьким. Завдання йому дав просте, але надзвичайно ризиковане: рейдуючи поза Дністром, громити загани татар і турків, відвертаючи їхні сили від польської армії, а також від походу до Угорщини. Бо надійшла звістка також про те, що перед нападом на Польщу, татари мають удертись на землі угорських князів.

Як часто буває в таких випадках, попервах усе нібито сприяло успіхові. Але згодом козакам довелося стати посеред степу віч-на-віч з головними — і чисельно набагато більшими від козацьких — силами білгородських татар. Гетьман Яким Куницький з авангардною частиною козаків з оточення вирвався, а все військо лишилось у ворожому кільці. Й ось тоді, перед вирішальним своїм ривком на волю, козаки проголосили гетьманом полковника брацлавського Андрія Могилу.

За прикладом своїх давньоримських попередників, новий гетьман вишикував козаків у фалангу, і вони масованим рушничним вогнем, по-перше, завдали татарам дуже відчутних втрат, оскільки били в саму гущу людей і коней, по-друге, примусили ворогів одійти на відстань, непридатну для ефективного обстрілу з луків. Це дало змогу перегрупуватися, зібратись, коли не стало набоїв, у могутній кулак і рушити в таку січу, що оточення розпалось на окремі загани. Українські воїни розпорошили ворогів

по навколишніх степах. Повернувшись в Україну, Андрій Могила заарештував Я. Куницького і влаштував над ним суд. Власне, суд улаштував не він, а сама козацька Рада — за давніми козацькими звичаями.

Оскільки правобережна частина України перебувала під патронатом польського короля, то й гетьмана на козацькому "троні" теж затверджував король. Ян Собеський уже знав, як мужньо повівся А. Могила в Бессарабії, тож проти кандидатури гетьмана не заперечував. А, затвердивши його, звелів готувати військо до нових виступів.

Довго походу чекати гетьманові не довелося. Уже наступного, 1685, року гетьман дістав наказ короля вести козаків в Угорщину, на допомогу імператорові Леопольду. Але до Угорщини ще треба було дійти — через Буковину та Валахію, теж окуповану турками й татарами. Перебігу всієї цієї виправи хроністи не подають, але відомо, що козаки успішно взяли штурмом місто, яке турки добре укріпили десь на кордоні між Валахією та Угорщиною і здобули ще кілька перемог. Сполучившись із німецькими військами під командою генерала Текелія, вони кілька місяців громили та витісняли поза межі Угорщини мусульманські сили, дивуючи при цьому всіх своєю хоробрістю та вдатністю до бою.

Повернувшись із перемогою, Андрій Могила гетьманував, уже спираючись на свій міжнародний авторитет. І звернувся з листом до Пали Римського Інокентія IX (датований 8 травня 1684 року). Що ж він пропонував? Свої послуги як командувача українських військ в об'єднаному війську антитурецької коаліції. У душі А. Могила, мабуть, сподівався, що його призначать навіть головнокомандувачем: адже слава про нього як полководця, що громив турків під Віднем, сягнула й Рима. До того ж, був прецедент: свого часу попередник Інокентія IX мав намір поставити на чолі анти-турецької (антимусульманської) коаліції гетьмана П. Сагайдачного, але той помер від рани.

Хтозна, можливо, А. Могила й справді потрапив би остаточно розгромити турків, але для початку, як мінімум, потрібно було створити армію коаліції. А Папі Римському не бракувало інших клопотів. Та й політична ситуація в католицькому світі Європи складалася не на користь європейсько-мусульманської війни. Отже, зусилля гетьмана Могили пішли на марне.

Ще кілька років він зі своїми козаками пильнував українсько-турецького порубіжжя на Дністрі, брав участь у незначних сутичках та боях, нерідко виступаючи попліч з польськими військами. Запросин до Рима не дочекався. Та й у цілому, доля виявилась до нього безжальною: 1689 року, під час стихійної бунтарської ради, козаки звинуватили свого гетьмана у несправедливому розподілі королівської платні. Андрій Могила пробував виправдовуватися, але пояснити щось розпаленому, обуреному натовпові — річ марна. Гетьмана вбили, перш ніж він зумів довести, що не винен. І нічого не вдієш: у козацькій масі, де все з'ясовували на загальній раді і подеколи — з галасом та зброєю, такі випадки траплялися нерідко. А шкода: Україна втратила талановитого полководця, якому й угорський народ теж завдячує кількома своїми значними перемогами над турецькими загарбниками.

Іван Дзиковський, полковник чернігівський, полковник острогозький, керівник козацько-селянського повстання.

В історії українського козацтва Іван Дзиковський (Зіньківський, р. н. невід. — помер 1670) увійшов, передусім, як керівник козацько-селянського повстання, котре історики так і нарекли "Повстання Дзиковського". Одначе діяльність його слід розглядати значно ширше, пов'язуючи її з зародженням городского реєстрового козацтва на Острогощині, з розвитком козацтва на Слобідській Україні.

Походив він із Чернігівщини, із давнього козацького роду. Певний час був полковником Чернігівським, але про цей період його життя мало що відомо. Принаймні нічим особливим він там не прославився. Отож по-справжньому на історичній арені він з'явився в 1652 році, коли, згідно з Білоцерківським договором, укладеним між Богданом Хмельницьким та урядом польського короля Яна Казимира, польська шляхта почала повертатися в Україну, в свої маєтки; по містах і воєводствах відроджувалася польська адміністрація, у фортецях з'являлися польські гарнізони.

Основна маса українців, особливо козацтво сприйняла це дуже боляче. В Україні розпочався козацько-селянський повстанський рух, очолюваний козацькими полковниками або повстанськими ватажками, які не бажали визнавати ні умови Зборовського (8 серпня 1649 року), ні Білоцерківського (18 вересня 1651 року) договору Б. Хмельницького з поляками. Відомо, що, згідно зі Зборовським трактатом, Богдан Хмельницький визнавав себе підданим польського короля, а реєстрове козацтво під його як гетьмана командуванням—частиною збройних сил Речі Посполитої. Згодом Білоцерківська угода відмінила окремі дискримінаційні пункти цього трактату, але козацтво здобуло право на самоуправління лише в межах Київського воєводства. До того ж, козацький реєстр зменшувався до 20 тисяч шабель, що викликало нову хвилю покріпачення значної частини козацтва; а всі маєтки, які свого часу належали польській шляхті, підлягали тепер поверненню її володарям.

Але це був складний процес. Переважна більшість шляхтичів служила офіцерами польських збройних сил, і поверталися вони в маєтки або зі своїми загонами, або з загонами, які наймали. І відновлювати свою владу в маєтках починали з жорстоких розправ над тими селянами, які брали участь у визвольній боротьбі; над козацькими родинами, над бунтівниками, котрі колись позбавляли їх маєтностей. Це змушувало козаків, які не потрапили до реєстру, а також селян, які знову залишилися без землі та які брали участь у визвольній боротьбі під проводом Б. Хмельницького, об'єднуватися в повстанські загони і самостійно вести боротьбу проти поляків. При цьому чимало загонів або не підкорялося наказам Б. Хмельницького як гетьмана, або навіть виступало проти його війська. Відомо, наприклад, що під час складання списку козацького реєстру Білоцерківського полку, частина козаків збунтувалася, вбила полковника Громику та кількох полкових старшин, його прибічників, з'єдналася з повсталими селянами і почала нападати на польські маєтки.

Важливо й те, що значна частина козаків і селян переходила в цей час на Слобідську Україну, котра перебувала під юрисдикцією Московії. Один із таких

козацько-селянських загонів якраз і очолив полковник Чернігівський Іван Дзиковський. Сформувавши свій, уже військовий, а не адміністративний, козацько-селянський полк із козаків Ніжинської, Батуринської, Борознянської і Сосницької сотень та згуртувавши навколо них дрібні гурти козаків і селян, що прибули до Чернігова разом зі своїми родинami, він перейшов кордон з Росією і привів це своє воїнство до Путивля, де в цей час правив російський воєвода.

Переговори були недовгими. Воєвода підтвердив, що існує розпорядження російського уряду, у відповідності з яким козацькі полки та загони, котрі, не підкоряючись польській владі, переходять на Слобідську Україну, мають право зберігати свій, козацький устрій, свої полки і сотні, свою зброю та звичаї, і полковника Дзиковського, його старшин це цілком влаштовувало. Як влаштовувало і те, що царська адміністрація дозволяла їм селитися на незайманих землях обабіч річки Тихої Сосни, правої притоки Дону. Звичайно, окремі козацько-селянські загони переходили на Слобідську Україну, тобто через кордон з Московією, і раніше, до Дзиковського. Так, відомо, що ще до нього на Слобожанщину відступили загони сотників Сахна та Чорного Лиха, які певний час протистояли польським військам, що намагалися закріпитись на Чернігівщині. Подалася туди й значна частина жителів Конотопа, які не бажали опинятися ні під владою польського гарнізону, ні підлеглих польському королеві загонів Б. Хмельницького. Та все ж таки Іван Дзиковський виявився першим, хто привів на Слобожанщину цілий, добре організований полк у 1000 шабель, розбитий на сотні, зі своєї канцелярією, обозом, печаткою, одне слово, всім тим, що визначало і бойовий, й адміністративний козацький полк. В цілому ж, разом з родинami, його полк налічував понад чотири тисячі осіб.

"У 1662 році, — писав один з найвизначніших дослідників історії Слобідської України Дмитро Багалій, — був осаджений на річці Тихій Сосні і Острогощі Острогозьк; туди одразу явився цілий український полк у 1000 чоловік, окрім сімейств, з полковником Іваном Зінківським і усією полковою та сотенною старшиною. По царському указові воєвода Арсенев їх почав уряджати на віковічне життя".

Московський воєвода та його адміністрація не довіряли українським козакам, вони взагалі поглядали на козаків з підозрою, знаючи, що рано чи пізно ті забажають автономії, або й зовсім вийдуть з-під влади їхнього царя-батюшки. Однак полк Дзиковського (Зінківського) був тією військовою силою, не рахуватися з якою росіяни не могли. Тим паче, що навколо нього одразу ж почали гуртуватися інші козацькі підрозділи. Відтак військовий козацько-селянський полк Дзиковського перетворився на полк адміністративний. Прибулі козаки й селяни негайно заходилися зводити на березі Рибного озера (ось чому Острогозьк часто називали Рибним), де вже існувало незначне поселення, острог (тобто фортецю) та місто Острогозьк. "Після заснування Острогозька новосельці-українці поселилися і по інших містах та слободах, — повідомляє Д. Багалій, — так і зложився козачий Острогозький Слобідський полк. По жалуваній царській грамоті Острогозькому полку дадені були усякі привілеї й, між іншими, козацький устрій".

Згідно з жалуваною грамотою, Дзиковський визнавався полковником Острогозького полку, першого козацького адмінполку на Слобідській Україні. Отож маємо всі підстави твердити, що саме полковник Іван Дзиковський став засновником Слобідського козацтва, слобідського козацького устрою. І вже за це ми повинні бути вдячними йому. Якби не цей його організований перехід, московіти, очевидно, цілковито колонізували б Слобідську Україну (значна частина якої так досі й залишається під юрисдикцією Росії, входячи до складу Білгородської, Воронежської, Курської областей). А росіяни одразу мали це на меті. Посилаючись на архівні документи, Д. Багалій зазначає, що "В Острогозьку були поселенці і московські служилі люди, щоб не передавати усієї оборони міста й країни українцям, бо на них все ж таки повної надії не було-од їх завжди сподівалися якоїсь, як казали у Москві, "шатости". Переселилися в Острогозьк для свого купецтва й великоросійські купці, Усі російські поселенці були під воєводою, а українці були під своїм полковим присудом. Між тим і другим почалися гострі суперечки".

До цього можна додати, що суперечки нерідко переростали в конфлікти, можливо, і в сутички. Зрештою, козаки завжди пам'ятали, і не дозволяли забувати цього московітам, що вони знаходяться в Україні, на своїй землі. А московіти так само тимчасові на ній, як і поляки — на територіях, котрі вони оце знову окупували.

Відомостей про діяльність Івана Дзиковського залишилося не так вже й багато. Але наслідки цієї діяльності очевидні: вони — в історії заснування Острогозька та кількох слобід-поселень навколо цього міста, в історії їх господарської розбудови. Сам Дзиковський прибув до Острогозька з дружиною Євдокією, сином та кількома челядниками, маючи 15 власних коней та 4-х волів. Тобто, незважаючи на те, що основні маєтності його залишилися на Чернігівщині, все ж таки на Слобожанщину він прибув людиною відносно заможною, а отже — незалежною, і це дозволяло йому не дбати суєтно про щоденний хліб насущний, а займатися розвитком свого адмінполку. До речі, зауважу, що з усіх козаків, які прийшли з полковником Дзиковським, лише двоє були безкінними. Переважна ж більшість мала коней, худобу, зерно, начиння, реманент. Одне слово, все необхідне для того, щоб негайно засновувати на цілих землях своє господарство. І це теж дозволило Дзиковському, всьому полкові досить швидко осісти на новій землі, збудувати низку острогів, звести житло. Це завдяки їх старанням з'являється ціла низка суто козацьких слобід: Попівка, Стара Калитва, Нова Калитва, Підгірка... Козаки Дзиковського ставали своєрідними агітаторами, які, навідуючись на землі, що залишалися під проводом Польщі, агітували нових переселенців. Відтак, розбудовуючись та поповнюючись людьми, українські козаки зуміли створити на Слобожанщині досить потужну козацьку військову організацію, котра налічувала п'ять адміністративних Слобідських козацьких полків.

Не забувало Слобожанське козацтво і про віру дідів своїх. На той час, коли козаки І. Дзиковського почали утверджувати свою присутність на Слобожанщині, тут, на запорізьких землях, уже діяла твердиня українського православ'я Святогірський монастир, що на початку XVII століття був найпівденнішим українським православним

форпостом, перша документована згадка про який датується 1624 роком. Монастир одразу ж було обнесено фортечною стіною, але сил для оборони від постійних нападів татар у нього виявилось малувато. Отож козаки негайно взяли його під свій захист.

Полковник Дзиковський виділив для нього залогу, котра мала навіть гармати і, спільно з монастирською братією, могла витримувати облогу до підходу підкріплення. А місцевість тут була зручна: монастир стояв на скелястому лісовому березі річки, що дуже сприяло обороні. Вже хоча б тому сприяло, що кінноті татарській розгорнутися тут було ніде. Хіба що брати монастир у тривалу облогу.

Дзиковський взагалі ретельно дбав про розбудову української козацької церкви. Достеменно відомо, наприклад, що з його волі, та за його фінансової підтримки, було засновано Дивногородський монастир, який вважався козацьким монастирем Острогозького полку. Щоб зміцнити його становище, в 1652 році монастир було обведено фортечною стіною, й поблизу нього почали поселятися козаки, здебільшого з тих, що прийшли з полковником Дзиковським. І вже достеменно відомо, що саме полковник Дзиковський, на свій кошт, заснував Острогозький жіночий монастир, який теж перебував на утриманні полку і під його захистом.

Повертаючись до устрою Острогозького полку, можемо сказати, що вже наприкінці 1652 року він мав у своєму складі сім сотень, які називалися за іменами сотників, або назвами тих місць, звідки поприходили козаки: Остапова, Дубовика, Іванова, Батуринська, Конотопська, Карабутинська, Бутурлинська.

Оскільки територія полку межувала з ординським степом, Дзиковському не раз доводилося піднімати своїх козаків на оборону краю. А в 1660 році він навіть брав участь у поході російських військ проти кримських татар.

Дбаючи про облаштування свого адмінполку, Іван Дзиковський до часу не встрявав ні в які політичні авантюри, не бунтував, залишаючись цілком лояльним по відношенню до царського уряду. І так тривало до 1668 року, аж поки до Острогозька не прибули посланці з Дону, від повстанського війська Степана Разіна. Зараз навіть важко сказати, що саме спонукало заможного, впливового козацького полковника приєднатися до цього безнадійного повстання. Якихось особливих утисків від царської адміністрації ні він, ні його старшини не зазнавали. Жодного пана-узурпатора він над собою не мав. Залишається лише припустити, що після перемоги повстання він сподівався встановити по всій Слобожанщині козацький устрій, відновити козацьку вольницю. Принаймні достеменно відомо, що вже в 1668 році, ще до офіційного збройного виступу С. Разіна, Дзиковський посилав йому на Дон обози з продовольством і вів переговори про спільні дії проти царського режиму. Отож вибух повстання під проводом Разіна для Дзиковського несподіванкою не був. До того ж, він знав, що в складі війська Разіна вже діють і загони українських козаків, зокрема, загін, сформований в козаків Полтавщини, під командуванням Олексія Хромого (Черкашенина).

У відповідності з таємною домовленістю, в ніч на 9 вересня загін повстанців отамана Федора Шадри прибув до Острогозька і, за особистим наказом полковника І.

Дзиковського, через потайні ворота, був пропущений до міста. На повстанців уже чекали. Козацькі старшини негайно почали формувати загони з острогозьких козаків, ремісників та навколишніх селян. Приєдналася до повстанців і частина російських стрільців, які мали охороняти воеводу. А всі, хто протистояв повстанню, були знищені. Воеводу і кількох його чиновників повстанці схопили і теж стратили. Після цього Дзиковський скликав козацьке коло, на якому було заслухано " прелесного листа" Разіна, з його закликами "знищувати мирських кровопивць". Цей заклик дуже сподобався значній частині "гулящого" люду, козацької сіроми та робітників торських заводів.

Взявши владу в Острогозьку, Дзиковський повів повстанців до сусіднього міста Ольшанська. Населення Ольшанська загалом підтримало Дзиковського, а воевода і майже вся його адміністрація були страчені. Існує версія, що після Ольшанська повстанці на чолі із Дзиковським збиралися йти на Воронеж. Одначе дійти туди їм не судилося. Місцева козацька старшина, духовенство та весь той люд, котрий усвідомлював усю безперспективність цього повстання, об'єдналися навколо наказного полковника Герасима Карабуда. До загону Карабуда негайно приєдналися російські стрільці з навколишніх, передусім — з Ольшанського, гарнізонів.

Документальних подробиць того, як саме було схоплено полковника Дзиковського, не існує, але відомо, що полководцем він виявився досить безпечним. Замість того, щоб розбудовувати своє військо, він заходився святкувати перемогу, і при цьому навіть не потурбувався про надійні дозорні пости, розвідку та особисту охорону. Саме цією його нехлюйською безпечністю і скористався досвідчений у військових справах наказний полковник Карабуд. Здійснивши сміливий рейд, загін Карабуда зумів заарештувати все керівне ядро повстання на чолі з самим полковником Іваном Дзиковським, писарем Марком Жуковцевим та обозним Микитою Волнянкою.

Врятувати становище намагалася дружина І. Дзиковського Євдокія. Ця мужня жінка не розгубилася, і послала одного з вірних повстанцям козаків на Дон до Разіна, з листом, в якому просила негайно надати допомогу, врятувати заарештованих. Але роз'їзд Карабуда схопив того козака і під тортурами дізнався, хто саме його послав.

Вже 29 вересня 1670 року полковник Іван Дзиковський, писар Марк Жуковцев та сотник Василь Григор'єв були, за вироком козацького кола, страчені на міському майдані Острогозька. Все майно полковника було конфісковано в царську скарбницю. Російський уряд досить жорстоко розправився з сотнями інших повстанців, яким відсікали руки і ноги, або яких вішали на шибеницях, розставлених навколо Острогозька та обабіч річки Тиха Сосна, тієї річки, котра першою зустріла переселенців Дзиковського й краса якої так запала в душу чернігівським козакам, засновникам Слобідського козацтва. Не забудьмо згадати й про дружину полковника Євдокію Дзиковську, яку наприкінці жовтня, після тривалих тортур, теж було страчено.

Ось так, несподівано і жорстоко, завершилося військово-політичне та громадянське сходження полковника Івана Дзиковського, одного з засновників українського Слобідського козацтва та одного з козацьких першопоселенців Слобожанщини. Та поза

все, ми повинні завдячувати йому тим, що ще в середині XVII століття Слобідська Україна була досить вчасно нашим козацтвом та селянством колонізована, а отже, й українізована.

Григорій Донець, сотник харківський, полковник харківський, стольник російської армії.

Упродовж майже двадцяти трьох років слобожанський полковник Григорій Донець (р. н. невід. — помер 1691) залишався символом козацької старшинської зверхності, авторитетності та непорушності, незаперечним символом й авторитетом козацького ватажка-отамана.

Достеменних відомостей про походження його ніхто не має. Та до нього не дуже й докопуються, бо яке таке "походження" може бути в козака-нетяги (сина такого ж козака-нетяги Єрофея), що прибував був звідкись із пониззя Дону, не маючи за душею нічого, крім свитки та шаблі, а ще — підозри щодо того, що з Дону він прибився не випадково, мабуть же, якийсь біглий. А щоб якось вирізнити Його з-поміж сотень інших Грицьків, якими залюднювалася в ті часи Слобожанщина, прізвисько йому дали Донець, бо ж прийшов-таки з Дону. Ото в увесь родовід. Зате вже сам Григорій Єрофейович Донець став засновником відомого далеко за межами Слобожанщини, славного старшинського козацького роду.

Розпочинав він своє сходження "виборним козаком", тобто козаком реєстру, який ставав ним завдяки тому, що "на козака" його обирала громада. А вибрала вона Григорія Донця вже хоча б тому, що на той час він уже мав достатній козацький гарт, не раз бував у боях з татарами, турками та черкесами; знався на козацьких звичаях і традиціях. Але й серед рядових козаків такий досвідчений рубака, — який, водночас, і слово мудре вмів сказати, і листа-цидулку скласти, бо ж письменний, — теж затримуватися довго не міг. І вже десь у 1665 році козацька рада обирає його Харківським сотником, тобто відтепер він очолював не лише козацький підрозділ, але й адміністративну сотню, або, кажучи сучасною мовою, був керівником адміністративного району. Й нарешті в 1668 році, одразу по смерті Харківського полковника Федора Ріпки, спеціальним Указом російського царя, Григорія Донця було призначено полковником Харківським. Причому в Указі прямо зазначалося, що цим відзначаються вірна служба Григорія Донця цареві, його військові заслуги перед Московією.

Сам той факт, що він став полковником не виборним, а призначеним, та ще й Указом царя, надавав Донцю великої переваги, роблячи Його владу в полку абсолютною, а персону його непідвладною не лише гомінливій козацькій сіромі, але й місцевій російській адміністрації. Про особливе довір'я, яке виявлялося Григорію Донцю, свідчить і той факт, що в 1677 році до складу Харківського полку, який і так уже мав 20 міст і слобід та понад 5 тисяч козаків полкової служби, і займав значні території, було приєднано ще й Балаклійський полк.

Щоправда, певний час Балаклійський полк ще мав свого полковника (ним був Яків Чернігівець), але він безпосередньо підпорядковувався Г. Донцю, який уже володів

чином стольника, що в російській армії вважався вищим за полковничий, тобто прирівнювався до чину бригадного генерала. Та й то це тривало лише кілька місяців, бо того ж таки 1677 року, наказом російського воєводи, князя Г. Ромодановського, Якова Чернігівця від посади полковника Балаклійського було усунуто, а сам полк остаточно увійшов до складу Харківського, яким, як і раніше, командував Григорій Донець.

На долю Донця не випало прославитись у великій війні, в славетному поході, чи увічнити своє ім'я якимось надзвичайним подвигом. І все ж таки маємо цілковите право говорити про нього, як про талановитого воєначальника і невтомного, непогамовного розбудовника Землі Слобожанської, її захисника. Добре відомо, що саме за його наказом, і під його наглядом, українські козаки збудували місто Ізюм, яке й досі залишається районним центром Харківщини; що це він розсилав своїх агітаторів по різних полках Гетьманської

України, закликаючи охочий безземельний люд, усіх, хто і міг ужитися з польським панством, переселятися в ці землі вже за життя Г. Донця Ізюмщина розрослася та залюднилася так, що в 1685 році вона була виокремлена в Ізюмський полк, який, одначе, залишався під патронатом полковниці Харківського. Після цього виокремлення в Харківсько" полку залишилося 12 міст і 43 села; але вже в 1732 році заглиблюючись у степи, у вільні землі, адмінполк збудував кілька нових міст і сіл, і почав налічувати 17 сотень.

Втім, про заснування Ізюмського адмінполку слід сказати окремо. Поселення Ізюм існувало й до того, як його почали розбудовувати під полковий центр. Але Григорій Донець переніс його в інше, зручніше та придатніше для життя, м: це, і розбудував так, що врешті-решт сам захотів переселитися до нього з Харкова. Місто так припало йому до душі, що він таки переселився, а Харківський полк вирішив передати синові своєму, Костянтину Донцю. Проте своєю владою вчинити таку перестановку він не міг. Довелося переконувати значну частину харківської старшини, аби вона разом ним підписала "чолобитну" цареві, з проханням призначити полковником Харківським Костянтина Донця, а батька його, Григорія, залишити полковником Ізюмським.

Одначе в Москві пішли на цей крок досить неохоче. Харківський полк був провідним, а до того ж — прикордонним. Це на нього раз по раз накочувалися ординці, напади яких досі полковникові Донцю вдавалося успішно відбивати. Щоб якось убезпечити край від цих навал, Донець та інші полковники слобідські вже перейшли — згідно з Указом царя — від будівництва окремих укріплень, якими ставали чи не всі слобідські поселення, до спорудження так званої Нової Лінії, тобто великої системи укріплень, з постійними гарнізонами, з практикою прикордонних заслонів та системою оповіщення. Крім того, Донець не допускав у себе на Харківщині жодних бунтів, досить уміло налагоджуючи при цьому справи і з Гетьманською Україною, і з донськими козаками. До речі, зберігся приватний лист одного з донських отаманів, який адресував своє послання полковнику Харківському так: "В город Харків, полковнику Грицьку ". А ще збереглася перша жалувана Грамота царя російського, яка дозволяє говорити про дату заснування Харківського полку, і яка теж була видана на ім'я Г. Донця.

Так ось, у цій ситуації Москва повелася досить помірковано. Щоб не образити вірного їй полковника, вона нібито й уважила його прохання, але не зовсім. Тобто сина його, К. Донця, було призначено полковником Харківським, але наказним, тобто тимчасовим. В той же час Григорій, керуючи Ізюмським полком, і надалі повинен був називатися "полковником Харківським". Як з'ясувалося, рішення це виявилось мудрим. Костянтин Донець у Харкові так і не прижився. Там його постійно порівнювали з батьком, а в порівнянні цьому він, на жаль, суттєво програвав.

Розуміючи, що на цьому кар'єра сина може й завершитися, досвідчений політик Г. Донець вдається до хитрої рокировки: він, яко полковник Харківський, переїжджає (орієнтовано в 1682 р.) до Харкова, а син перебирається на його маєтності до Ізюма. Мало хто знав тоді, що ця рокировка мала ще один підтекст: Г. Донець сподівався, що, закріпивши сина Костянтина в Ізюмському полку, він зуміє передати харківський полк іншому своєму синові — Федорові.

Цей намір його стає зрозумілим лише по тому, як, побувши в Москві, проте не домігшись свого, Григорій Донець виряджає (в 1685 році) до столиці Костянтина, але не одного, а в супроводі цілого загону старшин: полкового обозного, семи сотників, священика, трьох сотенних хорунжих... Чого ж вони домагалися? Ця делегація на чолі з К. Донцем просила царів російських (тоді правили два царі, Великі князі Іоанн Олексійович і Петро Олексійович), щоб Ізюмський полк о 13 містах при 2200 козаках було остаточно виокремлено з Харківського, а полковником призначено Костянтина Донця.

І царі Грамоту таку підписали, але... все одно в ній було мовлено, що Костянтин правитиме в Ізюмському полку разом із батьком, Григорієм Донцем. Можливо царських чиновників насторожило те, що, разом із Жалуваною Грамотою на полковництво, Донець-молодший почав просити, щоб йому, від імені царів, було вручено корогви та литаври, тобто козацькі клейноди. Яких досі нікому з полковників слобідських не вручали. Але ж у Москві розуміли, що клейноди — це ностальгія за козацькою запорізькою вольницею, якої там уже й так натерпілися. Тим паче, що К. Донець наполягав, аби йому було виділено ще й похідні гармати. А досі слобідському козацтву довіряли тільки фортечні, тобто оборонні. Тут, у Москві, ще пам'ятали про виступ в 1670 році полковника Острогозького полку Івана Дзиковського, який мало не з усім полком перейшов на бік повстанця Степана Разіна, отож не бажали повторення подібної історії.

Цілком можливо, що саме Григорія Донця слід вважати й одним із авторів офіційного документу, ясна річ, затвердженого царем, яким регламентувалося життя козацьких Слобідських полків та діяльність і повноваження старшини. Називався цей документ "Екстракт о Слобідських полках", і до наших часів жодного примірника його не дійшло.¹ Але про нього знав і на нього посилався дослідник Слобожанщини Срезневський. Крім того, зберігався Універсал самого харківського полковника Костянтина Донця (сина Г. Донця), датований 1686 роком, в якому (подаю в перекладі сучасною українською) мовиться: "Засвідчуємо цим листом нашим, що по указу

великих государів мешкаючи тут, в українському місті Ізюмі, маємо те в своїй владі — роздавати усякі вільні ґрунти і пасічні виїзди усяким людям для розмноження ".

До речі, зауважу, що врешті-решт Григорій Донець таки домігся свого: після його смерті полковником Харківським став молодший син Федір, а полковником Ізюмським залишився Костянтин. Тобто, розбудувавши свій Харківський полк, Григорій Донець по суті перетворив його на спадкове полковницьке володіння. Але слід сказати, що полковницька династія Донців не осоромилася і посіла належне місце в історії не лише Слобідської, але й усієї України. Принаймні будемо сповідатись, що посяде таке місце після виходу даної книги, в якій Григорія Донця виокремлено в самодостатню постать козацького ватага, отамана й адміністратора.

Стисло характеризуючи його діяльність поряд із діяльністю інших слобідських полковників, дослідник Д. Багалій писав: "Донець був полковником з 1668 року по смерть у 1691 р., себто 23 роки, приймав велику участь у січах з татарами, побудував багацько кріпостей та городів і населив їх людьми, котрих викликав з Задніпрянщини. Збудував, між іншим, місто Ізюм, заселив його і скликав особистий Ізюмський полк: вельми працював, більш усього з Харківським полком, над захистом південної частини Слобожанщини, будуючи так звану Нову Лінію: здобував Жаловані грамоти з вільготами для обох своїх полків — Харківського та Ізюмського, оснував з деякими іншими старшинами Куря-зький монастир. Московські царі довірялися йому, здавалися на нього і нагороджали..."

Що ж, іноді варто прожити велике і суєтне життя полковника, отамана, воєначальника і будівничого, щоб, врешті-решт, заслужити хоча б кілька ось таких — поспішливих, скупих, але, водночас, вагомих рядків у праці котрогось із дослідників минувшини. А козацький отаман Григорій Донець справді заслужив їх.

- Книга Четверта. Шаблями писаний літопис

- РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Іван Мазепа, гетьман України.

Червень 1674 року. До правого берега Інгулу наближається якась дивна процесія: кілька возів, — на них сидять у колодках 15 козаків, — а довкола гарцює гурт татарських вершників. Узрівши таке, козаки з розвідувального підрозділу Івана Сірка подумали були, що це мурза відсилає до Криму своїх бранців. Але, по-перше, жодної орди о цій порі в Україні не було, а по-друге... обіч рухається ще один невеличкий загін — ніби якийсь шляхтич їде в колі своєї особистої охорони...

Бій був коротким. Частина татар загинула, частина кинулася в річку. Козаків-бранців звільнили, а шляхтича з його охороною взяли в полон. Що ж з'ясувалося? Шляхтичем був командир сотні особистої охорони правобережного гетьмана П. Дорошенка ротмістр Іван Мазепа. (До речі, шведський дослідник Альфред Єнсен, автор нариса "Мазепа", датує цю подію 1673 роком).

Коли на Січі, куди привели І. Мазепу, дізналися, що то він із наказу гетьмана Дорошенка переправляв таким способом полонених козаків, своїх-таки земляків із Лівобережжя, підданих гетьмана Самойловича, в дарунок ханові, — товариство так

розгнівалося, що ладне було розшматувати спійманого пана на місці. І таки б пошматувало, якби шляхтич не запросив кошового Івана Сірка на кілька слів віч-на-віч. Про що говорили майбутній гетьман України Іван Мазепа зі славетним полководцем Іваном Сірком, цього вже не знатиме ніхто. Але недарма Сірка вважали віщуном, ясновидцем, характерником. Розуміючи, що виправдання Мазепі не існує, — та шляхтич, здається, не дуже його й шукав, — кошовий звернувся до розлючених, готових до розправи козаків із досить дивним словом: "Панове-браття! Прошу вас уклінно: не вбиваймо цього чоловіка. Може, він нам і Вітчизні нашій колись у пригоді стане*. А потім запросив до мови і самого Мазепу.

Важко сказати, що тут уплинуло: чи то Сірка вразила вченість молодого Мазепи, чи, може, оступило притаманне йому осяяння, на яке козаки вже звикли покладатися... Але саме Сіркові Україна завдячує тим, що віка майбутньому гетьманові тоді не вкоротили. Щоправда, Сіркові все ж довелося закути полоненця в кайдани і взяти під варту. Але що вдієш? Не пускати ж його до хана!

І тут сталося дещо набагато цікавіше. Знов-таки, ніби передчуваючи, що Росії ще довго доведеться мати справу з Мазепою, князь Григорій Ромодановський, який був тоді воєводою белгородським, наказав Сіркові віддати бранця йому. Кошовий не зрозумів, з якого б то дива він віддавав правобережного козака російському князеві! Ромодановський пояснив свої домагання брутальним шантажем: наказав заарештувати дружину Сірка і його зятя.

Щоб урятувати рідних, Сірко мусив таки Мазепу віддати. Але переправив його не до росіянина, а до гетьмана Самойловича, листовно попрохавши його не карати полоненця, а, розпитавши, звільнити. І вмотивував своє прохання тим, що життя Мазепі дарувало січове товариство, волю якого, як відомо, треба чинити.

Чи міг Самойлович своєю владою звільнити Мазепу? Звичайно ж, міг. Але дуже вже кортіло цьому служачі приподобитися князеві Ромодановському, і він передав арештанта чужинцеві. Не зваживши при цьому на прохання Сірка і волю січовиків.

Перш ніж повести далі оповідь про пригоди Дорошенкового посла, спробуймо хоч побіжно оглянути його попередній життєвий шлях.

Серед польської шляхти, особливо великопанської, з якої потім брала приклад і шляхта дрібніша, існувала традиція: якщо король котромусь із її представників — за бойові чи інші заслуги — наділяв новий маєток, шляхтич або змінював собі прізвище за назвою подарованого села чи хутора, або додавав цю назву до свого колишнього прізвища. Так ось, Іван Мазепа народився на хуторі Мазепинцях, поблизу Білої Церкви, і цей хутір був даровизною одному з предків майбутнього гетьмана. Звідси й прізвище.

Що ж до дат, то з ними, як відомо, завжди бувають проблеми. Одні дослідники, наприклад, твердять, що народився Іван Мазепа 1639 року, другі, як-от Ілько Борщак і Рене Мартель, автори історичної розвідки "Іван Мазепа", обстоюють 1640-й рік.

Ці ж таки автори кажуть, що хутір Мазепинці передав у дарунок предкові І. Мазепи король Сигізмунд-Август 1592 року, і був цим щасливим предком Михайло Колєдинський, тобто дід гетьмана. Який і почав з того року іменувати себе: Мазепа-

Колєдинський.

Альфред Єнсен датує цю подію 1544 роком. Відтак виникає проблема і з уточненням часу виникнення імені.

Втім залишимо цю плутанину дослідникам. Оскільки я вже заговорив про традиції польської шляхти, то мушу зазначити, що, як правило, прізвище шляхтича, особливо гербового, — яким і був Іван Мазепа, мало закінчуватися на "ський", "цький". Отож, за логікою, гетьман мав би стати "Мазепинським". Але йому, як і його батькові, подобалось українське трактування. Тож і пішло: Мазепа.

Може, це й не має особливого значення, а проте зауважу, що нам, українцям якось не щастить на благозвучність прізвищ наших вождів та славетних воїнів: Мазепа, Бандера, Сірко, Махно, Скоропадський, Петлюра... Це досить нав'язливо використовувала згодом антиукраїнська пропаганда. Але погодьмося, що було б добре, якби нам не щастило тільки на прізвища наших звитяжців...

Освіту Мазепа здобував спочатку в Київській братській школі, потім у єзуїтській колегії, а далі поглиблював знання у Європі. Знову ж таки, одні біографії гетьмана твердять, що це діялось у Голландії та Франції, другі — що в Італії та Німеччині. А треті називають усі чотири країни. Очевидно, слід припустити, що в котрійсь із них він справді навчався, а іншими лишень подорожував. Зате всі одностайні в тому, що пан Іван вільно володів кількома мовами, непогано знав західну літературу, сам пристойно віршував, цікавився артилерією і навіть заснував власну ливарню на гармати. Одне слово, перед нами — образ людини освіченої, з широким колом інтересів, професійно підготовленого воїна і політика.

Саме таким і бачив його король Ян-Казимир, наближаючи 1659 року в рангу камергера чи ад'ютанта до свого двору. Існують відомості, що Мазепа в постаті королівського посланця побував на Запорізькій Січі, та був учасником походу польських військ на Лівобережжя України. Але немає жодних підстав говорити, що інтереси польського короля Яна-Казимира аж надто збігалися в цьому поході з інтересами Івана Мазепи. Тому не дивно, що коли при владі на Правобережжі утвердився П. Дорошенко, Мазепа пристав до його війська і, маючи польський чин ротмістра, очолив сотню особистої охорони гетьмана. Саме тоді він і потрапив у полон до Сірка.

Звідси й підемо в нашій розповіді далі — до подій після Сіркового полону. Пов'язані вони з перебуванням Мазепи в Москві. На допиті, що мав місце 5 серпня 1674 року (матеріалами його й оперують дослідники), з'ясувалося, що Мазепа вже знався з Ромадановським, оскільки за дорученням Дорошенка привозив йому листа (в ньому гетьман намагався визначити, чи має він шанси стати гетьманом усієї України). А ще ми бачимо, що Мазепа повівся дуже розважливо, спритно використовуючи суперечності між Дорошенком та

Самойловичем, а також маніпулюючи всіма нюансами стосунків між Москвою, обома гетьманами та кошовим І. Сірком. Оце, мабуть, і врятувало його від незапланованої та довгої-предовгої подорожі до Сибіру. А можливо, ще й те, ще бояри,

які допитували Мазепу, теж підпали під чари його освіченості, дотепності та, напевне, й хитрості, що мала і їхніх очах чи не найвищу ціну.

Хай там як, а майбутній гетьман щасливо повернувся і Україну. Але не до Дорошенка. Самойлович залишив його при своєму штабі, очевидно, за рекомендацією Москви і почав довіряти так, як довіряв рідко кому іншому.

А чи не мав Мазепа наміру повернутися з Москви до Варшави, під крило польського короля? Може, й мріялося про столичні зваби, але шляху туди йому вже не було. Чому? Бо зайшов у серйозний конфлікт із придворним шляхтичем Пасеком. Поклавшись на свідчення Мазепи в якійсь там не дуже привабливій справі, король наказав заарештувати Пасека, але тому вдалося переконати суддів, що він не винен. Отже, винним — і то на все життя — залишивсь у нього "донощик Мазепа". Якому він заприсягнув помсту до самої смерті. І намагався мститися. Та доля утнула шляхтичеві лихий жарт. Він був непогано обдарованим літературно, тож надумав собі, замість дуелі, відплатити Мазепі на сторінках своїх "Споминів".

В основу оповіді, яка мала знеславити його ворога навіки, Пасек поклав напіввигадану історію про те, як один шляхтич застав Мазепу в покоях своєї дружини і, розгнівавшись, наказав слугам прив'язати його голим до дикого коня, й пустити безбач. Кінь заніс майбутнього гетьмана з Варшави аж до варварської, на погляд автора, України і там...

Одного не взяв до уваги Пасек — сили свого таланту й екзотичності та романтичної привабливості історії, яку він змалював. Замість засуджувати Мазепу, чоловіки почали йому співчувати, а жіноцтво просто мліло од захвату.

Цю історію використали в своїх творах Байрон, Гюго, Ліст*..

Одначе "літературна" слава прийшла до Мазепи згодом. А тоді він справді відчував, що його перебування при дворі короля стає небажаним. Скориставшись із того, що, в складі військ Яна-Казимира йому довелося опинитися в Україні, знеславлений і, разом з тим, уславлений кумир варшавського жіноцтва визнав за краще перейти на службу до війська в чині козацького офіцера. Тим паче, що вже почав замислюватись над долею Батьківщини і радий був хоч чимось прислужитися їй.

Король спинивсь у Білій Церкві. Поки інші з його почту складали шану місцевим дамам з аристократичних салонів, Іванові Мазепі спало на думку завітати до рідних Мазепинців. Там, у батьківській оселі, він і зважився остаточно розпрощатися з королівською службою, щоб до кінця життя служити тільки Україні.

Але з чого починати? Йти на Січ? Податись до Івана Самойловича, гетьмана Лівобережжя? Мазепа обрав Петра Дорошенка. Чи не тому, що Дорошенкове ім'я знали тоді й у Європі, зокрема, у Франції, де про нього писала щорічна урядова газета "Газетт де Франс", а портрети гетьмана, як запевняють нас уже згадувані І. Борщак і Р. Мартель, "продавали в Парижі, Лондоні та Гамбургу*. Можете собі уявити, якої слави треба було зажити в XVII столітті, щоб твої портрети продавали в таких містах. Уже навіть цей факт переконує, що ми й досі недооцінюємо Петра Дорошенка.

Втім, Мазепу приваблювала в Дорошенкові не його слава, а його ідея створити

могутню українську козацьку державу. На противагу ідеї Самойловича, що безапеляційно віддавав Лівобережжя Московії, погоджуючись на васальну залежність від московського царя.

Дорошенко прийняв Мазепу привітно, призначив офіцером для особливих доручень. Згодом Мазепа дістав під свою руку цілу гетьманську сотню, тобто сотню особистої охорони гетьмана, а далі став і генеральним писарем дорошенкового війська, або, як ми б сказали тепер, начальником Генерального штабу. Кар'єра — за всієї своєї бурхливості — цілком закономірна. Адже відомо, що Мазепа добре володів словом, знав психологію юрби та козацької маси, до того ж мав неабиякий ораторський хист.

Нагадаю, коли Мазепа потрапив у полон до Сірка, козаки засудили його на смерть. Проте погодилися його вислухати. Хоч ми й кажемо, що помилював його Сірко, але сталося це після палкої промови Мазепи, зверненої до козаків. Про що він говорив людям, які служили тоді гетьманові Самойловичу? Передусім про те, що то великий гріх — шматувати свою Батьківщину, та ділити її на дві частини, залежні від двох імперій. Він переконував, що настав час подбати про об'єднання всіх українських сил, усіх земель, щоб створити незалежну могутню Україну.

Серед козацтва, що мало звичай усе вирішувати радою, вміння "мовити слово" завжди цінувалося. Не залишилося без ціни таке вміння й у випадку з Мазепою. Тож, коли ще й Сірко докинув припущення, що такий лицар може стати Україні в пригоді, січове товариство забуло свій попередній присуд.

Ще один факт. Відомо, що перед полоном Мазепа з наказу П. Дорошенка вів переговори з Самойловичем. І якщо досягти перемир'я тоді не вдалося, то винен у цьому був не дипломат Мазепа, а сам Самойлович, який за жодну ціну не зичив собі єднання з Дорошенком. Треба також пам'ятати про складність загальної політичної ситуації.

Самойлович теж покладав на Мазепу надії, як на дипломата. Зокрема, в 1680 році взяв його з собою до Москви, де в цей час ішли переговори між Московією, Туреччиною та Кримом. Жодного полегшення Україні переговори ці не дали: Лівобережжя, як було, так і залишилось російським; Правобережжя в усій своїй південній частині підпорядковувалось Порті, а Київщина, Волинь та інші землі лишалися за Польщею. Прикра це була дипломатія. Але допомогла Мазепі ще раз переконатися: ворожнеча між Дорошенком і Самойловичем веде Україну до остаточного занепаду, до ще небувалого лихоліття (йому історики згодом дали назву: "Велика Руїна"),

Шведський дослідник Альфред Єнсен загалом не дуже прихильно ставився до Мазепи, проте в його праці знаходимо симптоматичну як на іноземця, що вивчав історію Мазепи на початку ХХ століття, думку: "Це незвичайне суспільство, — каже він про тогочасну козацьку стихію, — яке частково складається з войовничих авантюристів, чії політичні ідеали так само невиразні, як обриси безмежного степу, а частково з опальних чужинців чи селян-утікачів, для яких свобода означала те саме, що й необмежена сваволя, — це суспільство не мало й не могло мати жодних

передумов для того, щоб стати міцною державою. Та небезпека чигала на них не з боку Польщі чи Туреччини, в яких у XVII столітті стали помітними деякі ознаки внутрішнього занепаду. Небезпека насувалася з найменш сподіваного боку — з боку Московського царства, яке не переставало об'єднувати Росію в одне політичне ціле... Тому й сталося так, що історія Швеції тісно переплелася з історією України та невеликої Запорізької республіки".

У союзі з таким "незвичайним суспільством" і розпочинав Мазепа свою боротьбу за українську державність, за незалежність. Як воно зробилося, що саме він став володарем булави гетьмана Лівобережжя? Щоб збагнути події, треба заздалегідь примиритися з думкою, що політична боротьба за всіх часів мала свої темні сторони, що в такій боротьбі частенько не гребують навіть найлихішими інтригами. Так ось, Іван Мазепа був цілком упевнений, що мета, якої він прагне, виправдовує засоби, до яких хоч-не-хоч, а доведеться вдаватися, коли волієш влади в гетьманаті. І мусиш її воліти та здобувати, бо без влади всі поривання перетворюються на звичайні мрії. А мрійників в Україні вистачало й без нього.

У квітні 1688 року російська цариця Софія і король Польщі Ян Собеський домовилися разом виступити проти Туреччини й Криму. До них — на антимусульманських засадах — приєдналися Австрія і Венеція. Свою спільноту учасники нарекли "Святим Союзом", а мир, який уклали поміж собою, — вічним. Не будемо торкатися питання святості та вічності нового альянсу, але очевидно, що Україні було не минути нової великої війни.

Гетьман Самойлович почав, як годилося, з Універсалу. Скликав ним козацькі полки, і наприкінці квітня, коли вже й паша для коней понаростала і ночувати в степу не холодно, хлопці рушили. Про те, що воювати доведеться за інтереси Польщі та Росії, нікому думати не хотілося. Втішало, що виступають проти одвічних своїх ворогів — татар і турків, то якось воно буде.

Але вийшло не якось. До наших днів докотилась легенда про те, що коли гетьман виїздив зі своєї столиці Батурина, його кінь на мосту через річку спіткнувся. Лиха прикмета! А лихі прикмети, як відомо, мають недобру звичку справджуватися. Козаки переконалися в цьому, щойно ступили на степові простори. Хроністи переказують, що того року весна була на диво гарячою та сухою. Українські й російські (під командуванням князя Голіцина) війська мучились від спеки та спраги, коні не мали що їсти. А на домір злого татари, побачивши, що вітер дме в бік тих, хто йде на них наступом підпалили степ. Якщо взяти до уваги, що за описуваних часів трави там сягали зросту людини, то можна уявити, якого жаху нагнало море вогню на незвичлих до степу росіян. А тут іще пішла чутка, що то, мовляв, не татари палять степи, а... самі козаки. Бо не хочуть воювати "за діло цареве".

Втім, не виключено, що чутки ці зароджувалися не серед росіян, не в ставці Голіцина, а в таборі опозиції Самойловича, яку потай очолював генеральний осавул Іван Мазепа. Бо коли всі побачили, що пробиватися далі крізь випалені, мертві степи нема рації, і московіти перестали довіряти українцям, до табору князя прибула

делегация козацьких офіцерів. З якого дива? Та з доносом хлопці. Князеві. На свого гетьмана. Тобто доноса, власне, адресували цариці Софії, тож князь і послав гінця до неї. А сам, замість того, щоб бити татар, став очікувати. Бо й нащо б мав, як сказали б ми тепер, світитися завчасно?

Між іншим, у складі делегації, що подала Голіцину листа до цариці, Мазепи не було.

Та повернімось до оповіді. Наказ цариці виявився щонайпростішим: "Заарештувати і поставити пред ясні очі". Прочитавши його, Голіцин осміхнувся і великодушно довірив козацьким офіцерам самим схопити Самойловича та привести до князевого намета. Хлопці постаралися. І повелися при цьому, скажемо одверто, аж ніяк не по-людському. Схопили гетьмана — як би там вони не ставились до нього, а все ж ішлося про гетьмана! — просто в похідній церкві, навіть служби Божої достояти не дали, посадовили зв'язаного на якусь задрипану тарадайку, а його сина — на неосідлану шкапу, та так — зі свистом, глузами та кпинами — Голіцину й притарабанили: бери, мовляв, собі таке добро!

Князь, теж слід сказати одверто, показав здичавілому козацькому офіцерству, що він не дикун. З візка гетьмана зняв, конвоїрів погамував, скликав козацьку старшину до своєї ставки на раду, і звелів у своїй присутності, по черзі, висловлювати гетьманові звинувачення. Козакам це не сподобалося. Вони ж бо своє зробили — заарештували і привезли. А тут якісь звинувачення! Та ще по черзі! По черзі все виходило сміховинним, тож єдине, що лишалося козакам, — не давати гетьманові й слова мовити на свій захист. Отак і затюкали!

Одне слово, бідного Самойловича, який так старанно запродавав Лівобережну Україну Московії, до тієї ж таки Московії — ніби на праведний суд — відіслали. А гетьманом обрали Івана Мазепу. До речі, під час церемонії вступу його "на посаду" відбулася цікава дипломатична процедура, якої одні дослідники зовсім не помітили, а другі, як уже згадувані автори нарису "Іван Мазепа" І. Борщак і Р. Мартель, просто констатували, як факт, не замислюючись над ним.

А замислитися було над чим. Щойно Мазепа запрягся на Біблії вірно служити козацтву, Україні та Московії, як наперед старшини вийшов думний дяк, представник цариці Софії. Чим він хотів здивувати присутніх? Нічим особливим. Зачитав "Переяславську угоду", тобто документ, що його свого часу підписали Богдан Хмельницький і російський цар, і примусив присутніх підтвердити також вірність йому, поклястися в додержанні його умов та самим підписатися під документом — на знак вірності новій цариці — Софії.

Тобто, як бачимо, московіти старанно подбали, щоб і за нового гетьмана не зародилося в українців ілюзій стосовно можливої незалежності. Інша річ, що сам Мазепа мав свою думку і щодо цієї присяги, і щодо переяславських угод. І незабаром Москва відчула це.

Ну, а що з походом на Крим? Він відбувся. Але аж за рік. Козаками командував Іван Мазепа, московітами, як і раніше, князь Голіцин. Цього разу справи пішли успішніше.

Ні, захопити цілого півострова не пощастило, але Перекоп опинився в українсько-російських руках, що й змусило хана вкласти з Росією надзвичайно не вигідний для себе мир. Перемога — якщо зважити на те, що перекопські землі так і залишились у складі ханства — була не такою вже й значною. Але князь Голіцин — не просто собі князь, а й коханець — пардон, фаворит — цариці Софії, тож у Москві його вітали так, ніби він здобув не якийсь там миршавенький Перекоп, а щонайменше Стамбул. Не кажучи вже про Рим.

Не встигли московіти вийти з похмілля від урочистостей, як до столиці прибув ще один "переможець Перекопу" гетьман Іван Мазепа. Й ось тут слід віддати належне нашому гетьманові. Він приїхав із таким великим і пишно вбраним почтом, такою каретою, та з такою солідною особистою охороною, ніби зібрався не на уклін до цариці, своєї володарки, а з інспекцією власних володінь. І Софія відчула це. Назустріч вирушив великий загін московітів, у царській кареті при московських воротах Мазепу стрічав особистий царицин представник.

З якого б то дива цариця Софія влаштовувала своєму васалові таку пишну зустріч? Тільки з того, що це додавало шани перемозі під Перекопом та її фаворитові? Не думаю. Софія знала те, чого поки що не знав Мазепа: у Москві визріває дворцевий переворот. Є вже сили, готові скинути її з трону, щоб звільнити його для сімнадцятирічного царевича Петра, майбутнього Петра Великого. Можливо, суто інстинктивно, Софія намагалася відвернути увагу своїх підлеглих від справжнього стану справ, показати різними тріумфами й пишнотами, що її царювання успішне; може, навіть важила на підтримку українського козацтва, в тому числі й Мазепова почту. Однак скористатися з усього цього не потрапила.

А що ж Мазепа? Парадокс історії полягає в тому, що саме на час його перебування в Москві припав той переворот, якого так боялась Софія і наслідком якого стало те, що царицю спровадили до монастиря, Голіцина — на заслання, а до влади прийшов Петро, який — погодьмося зі знавцями історії царської родини — мав на це беззастережне право. Якби Мазепа був у цей час поза Москвою, то міг би скористатися з подій і зректися своєї присяги цариці та подбати про незалежність України. Але він все ще перебував у Москві. І становище мав надзвичайно непевне. Хто міг гарантувати, що новий цар не візьме його під варту та не вб'є, щоб мати на його місці іншого гетьмана, свого ставленика? Розвіднілось Мазепі трохи аж тоді, коли — після тривалих домагань — пощастило добутися з візитом до Петра в його ставці — Троїцькому монастирі. Там він уже спромігся задобрити царя дарунками, що їх завбачливо взяв із собою з України, та зачарувати надзвичайним своїм красномовством. І — присягнув, певна річ. Куди ж мав подітися?

Одне слово, цар Петро набув переконання, що гетьман Мазепа — "свой человек", і відпустив його з Богом в Україну, щоби й далі тримав "своїх хахлов" під високою царською рукою. До речі, напередодні аудієнції (за деякими даними, після неї) один з таємних агентів польського короля Яна Собеського — французький офіцер, дипломат і розвідник де Невільль спробував був намовити Мазепу, що тепер саме час перейти під

владу іншого володаря, того, що у Варшаві. Одначе Мазепа поклав собі в думці інше: годі з нього, а отже й з України, володарів! Час мати власну дорогу.

Коли гетьман повернувся в Україну, там було не до тріумфів. Одні гадали, що вже й не побачать його вдома — сидить за ґратами в Москві, другі висловлювали незадоволення з приводу промосковської політики, треті тягли обіруч до Варшави. Були, на щастя, й такі, що марили незалежною Україною. І — сила-силенна, просто-таки злива доносів, через які Мазепі раз у раз доводилося виправдовуватися перед Петром.

Та все це, як сказали б театрали, було лише увертюрою. Дія ж розгорнулася тоді, коли на політичному обрії з'явився такий собі Петро Іваненко (він же — Петрик), гетьманів канцелярист. Разом з ватагою своїх прихильників, він утік з Батурина на Січ і там почав готувати вже наш, домашній, державний переворот, дотримуючись при цьому орієнтації на Крим. Втім, Крим йому потрібен був лише в постаті союзника проти Мазепи, який мав собі за союзника Московію. Програма Петрика була революційно-популістською: "Я стою за свій народ, — писав він у своєму зверненні до українського народу, — за найбільшніх і простих людей. Богдан Хмельницький визволив народ з неволі лядської (тобто польської — Б.С), я ж хочу визволити його з нової неволі — москалів і своїх панів".

Така програма — погодьмося — могла справити враження. Петрик теж мав хист оратора й дипломата і розгорнув у цьому ключі бурхливу діяльність. Провівши в Бахчисараї переговори з кримським ханом, він повернувся на Січ у супроводі досить великого татарського загону, і навесні 1692 року запорозьке козацтво обрало його своїм гетьманом.

Мазепа з цим категорично не погодився. Він цілком слушно виходив із засади, що Україні годі й одного гетьмана. Тому негайно кинув військо проти збунтованого канцеляриста. До гетьманських полків приєдналися й московітські — під командою князя Барятинського та воєводи Шереметева. Дві армії — Петрикова й Мазепина — зішлись віч-на-віч поблизу містечка Маячки. Хтозна, як розгорталися б події і хто б у них переміг, якби в найвідповідальніший момент татари не відчули, що тут великим грабунком не пахне, і не втекли. Мовляв, ви вже, хлопці, самі розбирайтеся що до чого, а нам час худобу напувати.

Єдине, що зробив Петрик, опинившись перед набагато більшими силами, то це вирятував своїх прихильників. Як? Та кинувся навікача слідом за татарами. Ясна річ, на цьому він не заспокоївся. Знову сформував козацьке-татарське військо і навіть дійшов з ним мало не до Полтави. Проте Мазепа вже почувавсь впевненіше. Він розбив та розпорошив бунтівне військо, а потім урадив собі позбутися й самого "гетьмана-хана", як іноді Петрик себе називав. Яким способом? Та цілком традиційним не лише на ті часи: підіслав найманого вбивцю. Такого собі козацького кілера.

Докладніше про це мовиться в іншій нашій оповідці — тій, що стосується гетьмана Петрика. А щодо Мазепи, то на його голову впав ще один незадоволений — полковник Семен Палій. Зрештою, Палій був правобережним, фастівським полковником, клопотатися ним мав гетьман Правобережжя, тож попервах Мазепа не мав нічого

проти того, щоб повстанці Семена Палія та били поляків. Б'ють, то й нехай б'ють, так воно здавна повелося. Але згодом його почала непокоїти дедалі гучніша слава Палія як полководця, до якого почали горнутися не лише правобережні, а й лівобережні козаки та селяни. В ньому бачило захисника та оборонця дедалі більше люду в усіх куточках землі української. А понад те, Семен Палій був досить розумним і досвідченим у боях чоловіком, якому б до снаги припала і роль вождя нації, і булава гетьмана.

Звичайно, цього разу теж можна було б удатися до послуг убивці. Але Мазепа, очевидно, визнав за краще перечекати. Чого? Зміни політичної ситуації. Поки Палій зі своїми повстанцями уперто боровся проти польського засилля, Петро I і польський король Август II (він прийняв корону по смерті в 1699 році Яна Собеського) дійшли порозуміння і проголосили себе союзниками. Виходить, Мазепа дістав цілком законне право збройне виступати проти Палія. Як союзник обох названих союзників? Так. Але поспішати знову не захотів, бо розправа з народним героєм могла зашкодити його іміджеві політика й батька нації. Понад те, і цар Петро I попросив Мазепу зі свого боку — переговорити з Палієм, та переконати, що воювати з поляками тепер не час.

Переговорити, звичайно, можна. Можна навіть у чомусь переконати. Але як позбавити Палія ореолу справжнього народного захисника, незалежно від того, якої орієнтації той дотримуватиметься? Це найдужче непокоїло гетьмана. І він скомпонував собі план.

Переїшовши, за згодою польського короля, на Правобережжя, гетьман подбав про те, щоб заприятелитися з Палієм. Раз у раз запрошував до себе в гостину, кликав заходити і без записин, коли заманеться, не соромитись. Палій повірив у гетьманову прихильність, не соромився, навідувався. Горілку пили, про долю України бідкалися, сльозу сирітську пускаючи. А чутки тим часом робили своє. Мовляв, Палієві тепер не до тих, кого польська шляхта визискує та власні пани гноблять, — він із гетьманством знається та бенкетує.

Цього Мазепі й треба було. Він лише відповідного моменту чекав, щоб розпрощатися з Палієм назавжди. І такий момент нагодився. На початку серпня 1704 року.

Ставка Мазепа була тоді в Бердичеві. Містечко, звичайно, таке собі. Але там, де спiniaвся гетьман Мазепа, завжди з'являлися й ознаки імператорського двору. Ну гаразд-гаразд, "майже імператорського", але — з музиками, учтами, розвагами, навіть інтригами. Дістав запрошення Палій і сюди. Гул я лося добре. До пізньої ночі. Все вишукане містечкове жіноцтво показало себе на балу. Пан Семен трішки перебрав, і замість того, щоб зустріти світанок з якоюсь місцевою панянкою, добродісно заснув. Прокинувся вже в дорозі. Під вартою. За наказом Мазепа його привезли до гетьманської столиці Батурина, а звідти уже й до Москви та до Сибіру було недалеко...

Та годі про розваги, повернімося до справ державних. Ще до остаточного провалу авантюри гетьмана Петрика Іван Мазепа взяв участь у російсько-турецькій війні. Почалася вона з планів щодо виходу на береги Чорного моря, та з рішення прорубати таке собі "чорноморське віконце" в районі Азова. Але з походом під Азов цареві не

пощастило: турки з татарами стояли так, ніби за Азовом землі для них вже нема.

Зате Мазепа показав, що має порох у порохівницях. Він зі своїми козаками взяв штурмом міцну турецьку фортецю на Дніпрі — Кизикірмен. А коли навесні 1696 року цар знову вдарив на Азов, Мазепа виставив військо під командуванням наказного гетьмана Якова Лизогуба. З його допомогою росіяни й здобули Азов, і аж тоді, 1696 року, вийшли до моря. Тільки не до Чорного, а лише Азовського. Тим часом, український дніпровсько-чорноморський флот уже відколи громив на цих морях флот Туреччини. Оце вам і відповідь на задавнену полеміку стосовно того, що "українського флота на Чорном море ніколи не було, там завжди был только русский", як твердять сьогоднішні московські патріоти.

Перемога під Азовом була надзвичайно важливою і для Московії, й особисто для Петра І. Ось чому, попри всі доноси, що й далі річкою текли на гетьмана з України, цар запросив його до Москви та влаштував на його честь майже такий самий банкет, як нещодавно Мазепа влаштував Семенові Палію... Ні-ні" про Сибір і згадки не було. Навпаки, цар щедро винагородив гетьмана, вшанував навіть недавно заснованим орденом Святого Андрія Первозваного. До речі, Мазепа виявився другим із тих, кого такої високої ознаки удостоєно.

А тим часом у двох столицях — польській та російській — вже розкладали трагічний для гетьмана Івана Мазепи шведський пасьянс. У листопаді 1699 року польський король Август II прибув до Москви. В резиденції Петра І, в селі Преображенському, поблизу столиці, відбулися переговори, під час яких два володарі вирішили об'єднати свої зусилля в боротьбі проти шведського короля Карла XII. На чому ж конкретно погодилися вчорашні непримиренні вороги? На тому, що в разі перемоги над Швецією Росія здобувала для себе всі землі Карелів та Інгрію, а Польща — значну частину земель сучасних Латвії та Естонії. Маючи Інгрію, Петро І дістав би змогу реально прорубати своє омріяне "вікно у Європу",

Першим на Швецію кинувся король, розпочавши бойові дії в Лівонії. А що здолати шведів було нелегко, то він одразу ж звернувся по допомогу до Петра І. Той допоміг з радістю — шаблями українських козаків, примусивши Мазепу послати туди кавалерійський полк під командуванням полковника Іскри. Але це не допомогло. Шведи не тільки витримали натиск поляків, а й завдали неабиякої поразки росіянам. Під Нарвою. Історики свідчать: розгром був таким, що російські війська тікали з поля бою, втративши будь-яке почуття сорому, і козаки, що прибули їм на допомогу під командою наказного гетьмана Ободовського, могли тільки дивуватися з їхньої прудкості. Бо ж, як з'ясувалося, прибули дещо залізно.

Втім, одразу ж слід зазначити, що Мазепа й не зичив собі війни зі шведами. Він, як і переважна більшість козацьких офіцерів, завжди дивився на Швецію, як на природного союзника України. За такого її мав ще Богдан Хмельницький, що й задокументовано дипломатичними джерелами, які стосуються останніх років життя Великого Гетьмана. А понад

те, Мазепа знав: король прагне від Петра І плати за союзництво. Якої саме? Та

Правобережної України. Відмовившись від претензій на неї. Це обурило гетьмана настільки, що він насмілювався заявити про свої почуття російському цареві. Така заява крила в собі неабияку небезпеку для гетьмана, адже Петро I міг визнати її за спробу посварити його з королем. Але король, до речі, нагородив Мазепу орденом Білого Орла — за допомогу в боротьбі проти шведів. Оце "проти шведів" не лише захистило гетьмана від можливого царського незадоволення, а й спонукало царя до королівської відзнаки додати ще й власні дарунки. Хоч цих щедрот і без того було немало. Особливо з 1702 і 1703 років. За деякими даними, Мазепа на той час став уже не тільки одним з найбільших землевласників України, а й Росії, де на нього працювало близько 20 тисяч російських селян.

Але всі ці щедроти, що сипалися з царської руки на гетьмана, не могли вплинути на ставлення до росіян з боку переважної більшості козацьких офіцерів та рядових січовиків. Вимагаючи від Мазепи все нових і нових полків, цар зовсім не дбав про те, щоб платити їм за службу, тож із походів козаки поверталися не те що без копійки грошей, а й обдертими та голодними. А найдужче їм дошкуляла ота зверхність, із якою до них пробували ставитись російські офіцери. Крім того, козаки не звикли і не хотіли воювати в північних землях, де страшенно мучились од морозів.

Навесні 1705 року гетьман Мазепа взяв і особисту участь у війні. З чималою армією він рушив на Поділля, звідти до Львова, а там і на Волинь ударив. Але проти кого він воював на цих землях? Адже шведів там не було. Проти поляків. Тих, що перейшли на бік Карла XII. Річ у тім, що, розпочавши війну проти шведів, король Август діставав од них поразку за поразкою. Дійшлося навіть до того, що Карл XII здобув Варшаву і Краків. Його блискучі перемоги настільки зачарували всіх, що чимало польських аристократів перекинулося від Августа II до шведів.

Щоб якось узаконити цю зраду, Карл XII домігся у вересні 1705 року коронації у Варшаві його ставленика — Станіслава Лещинського, який погоджувався на розрив з Росією і на союз зі Швецією. Але перше, до чого вдався Лещинський, — це звернувся до Мазепи: доки ти, мовляв, служитимеш російському цареві? Приєднуйся до нас. Проте гетьман вирішив, що приєднуватися до поляків йому не з руки: козаки не підтримають. І повідомив про ці "запросини* Петра I, чим ще більше зміцнив довіру царя до своєї персони.

Зрештою, ми повинні зрозуміти, що насправді гетьман України Іван Мазепа не збирався служити ні королю Польщі, ні російському цареві. Вдаючись до всіляких політичних та дипломатичних прийомів і засобів, він намагався служити тільки Україні. Свідченням цього є рішучі заходи, що їх уживав гетьман, розбудовуючи українську державність та її культурно-духовне, релігійне підґрунтя. На жаль пересічний українець ще й досі, вже в часи Незалежності, знає тільки те, що Мазепа "зрадив* під Полтавою Петра I, воював у союзі зі шведами проти росіян і зазнав поразки. Оцим тавром зрадника й випалювала російська пропаганда ім'я Мазепи з нашої пам'яті. Не кажучи вже про те, що ми не знаємо і, здебільшого, не шануємо Мазепу як полководця, ми ще й ганебно не відаємо про те, який внесок у розвиток культури він зробив за

тривожний час свого гетьманування.

Буваючи в Києві, зверніть увагу на Лавру, Києво-Печерський монастир. Саме з наказу Мазепи, а значною мірою — і на його кошти, цей монастир відбудовано, а його храми оздоблено. Таки за часів Мазепи з'явився тут і фортечний мур із брамою. Немало зусиль доклав гетьман і до того, щоб його резиденція в Батурині не поступалася перед дворами інших європейських правителів (іноземних послів він зустрічав за всіма канонами європейських церемоніалів, у присутності особистої гвардії). Саме йому Україна завдячує тим, що Могилянська колегія в Києві перетворилася на першокласний європейський університет.

Ось як змальовує особистий внесок Мазепи в розбудову культурно-релігійних осередків України А. Єнсен: "Він пожертвував значні суми на розширення та оздоблення Печерської Лаври, яке фінансував у 1698 році, та спорудження церкви усіх Святих; заснував також два монастирі: Каменсько-Успенський біля Клинова і Домницько-Роздественський поблизу Макошина над Десною та ще церкву в селі Дегтярівці, яка й тепер носить його ім'я.

Дивовижна здатність Мазепи розв'язувати будь-яку дилему, бути своїм серед польської шляхти, запорожців чи бояр, свідчить не тільки про великий дипломатичний хист, а й про незвичайну силу його особистого повабу. Його блискуча кар'єра навряд чи була б можливою, якби не виняткова вдача, поєднана з високою інтелігентністю".

Це свідчення надзвичайно важливе для нас вже хоча б з огляду на те, що, повторюю, Альфред Єнсен не належить до дослідників, які симпатизували Мазепі, навпаки, він вважав, що невдачі Карла ХІІ в Україні, і зокрема, під Полтавою, — це провина гетьмана та його козаків, які через непостійність своєї політичної орієнтації та інші вади не підтримали короля Швеції тоді і так, коли і як цього вимагали обставини.

Ну, шведа Єнсена в його патріотичному пориванні: всі невдачі — через Мазепу, ми тактовно "зрозуміємо", і докоряти йому не будемо. А до його свідчень про культурно-освітню розбудову України додамо, що подбав Мазепа і про перетворення Чернігівського колегіуму на ліцей, тобто на вищий учбовий заклад. За його владарювання в Україні з'явилося кілька друкарень, що видавали релігійні та світські твори тогочасних європейських письменників і філософів, народжувалися підручники для учнів і студентів.

Однак повернімося до шведсько-українських відносин, що саме тоді налагоджувалися. Ми вже говорили про політичну основу природного стратегічного союзу України зі Швецією, який вимальовувався не з волі гетьмана, а з реальної політичної ситуації. І що на союз зі шведами українців підштовхувала дедалі зухваліша колонізаторська політика Росії, яка показала ікла ще за гетьманування Б. Хмельницького. Парадокс української долі полягав у тому, що після утворення союзу між Московією і Польщею, росіяни почали знущатися з українського селянства разом з поляками, та ще й переважаючи їх у зверхності.

Розбивши військо С. Палія, Мазепа приєднав до своїх володінь усі землі Київщини, Поділля й Волині, що були під контролем і цього повстанця, і польських загонів, що

протистояли йому. Отже, наприкінці літа 1704 року гетьман уже міг з полегкістю констатувати, що процес об'єднання всіх українських земель, їх політичної, військової та економічної консолідації набув нового могутнього поштовху. Маючи 30 тисячну армію, він, по суті, спромігся витіснити всіх великих польських магнатів з волинських земель, залишивши сильні сторожові застави на нових кордонах гетьманської України. Тому до Батурина повернувся у жовтні з тріумфом, як переможець.

І які ж настрої він застав тут? "У Батурині застав Мазепа Апостола, що воював із Петром проти шведів, — оповідають нам І. Борщак і Р. Мартель. — Старий полковник і його козаки були обурені поведінкою москалів: чужинні генерали на службі Петра принижували українців, били їх і, не вагаючись, вішали. У Познані москалі та саксонці повідбирали козакам коней, а польська старшина ганьбила козаків останніми словами. Магнати погрожували: "Нарешті маємо вас у своїх руках!..."

Таких свідчень можемо назбирати десятки, якщо не сотні. Оцінюючи їх, слід пам'ятати, що на той час козацьке військо відзначалося своїм професіоналізмом. Це було лицарство, яке прославилось значними перемогами над безліччю ворогів не тільки в Україні, а й воюючи в складі австрійської, французької, перської, турецької, багатьох інших армій. Жодна поразка в бою на могла так дошкулити козацьким офіцерам, як очевидне приниження, та ще й з боку союзників.

Саме в цей час до посередництва в переговорах між польським королем Лещинським, шведами і Мазепою прилучилася княгиня Ганна Дольська. Французи зі своїм класичним "терше ля фам" таки мають рацію: рідко яка авантюра обходиться на білому світі без втручання жінки. Що вже казати про Мазепу, в житті якого жінки не раз відігравали фатальну роль.

Почалося з молоді звабливої польки Фальбовської, сусідки тоді ще теж молодого Івана Мазепи по хутору Мазепинці. Чоловік Фальбовської був уже підстаркуватий, тож чи варто дивуватися, що вона закохалась у стрункого та вродливого молодика? Зустрічались таємно, але досить часто. Любилися палко. Але якось чоловікові потрапив лист Мазепи до пані Фальбовської, і...

Напівлегендарну історію, що сталася потім, ми вже переказували на початку цього есе. А ось інтерпретація лорда Байрона, що теж мав чимало клопоту з жінками:

"...Помалу никли ночі тіні,
А кінь летів увесь у піні.
Останній звук, із уст людських,
Як я помчав від ворогів,
Був дикий, невгамовний сміх
З юрби зухвалих гайдуків,
Що вітром долетів крізь темінь.
Я рвучко голову підвів —
На кінській шиї тріснув ремінь,
Що горло зв'язував мені..."
(переклад Д. Загули)

Описуючи муки, що їх Мазепа зазнав, подорожуючи на коневі ганьби, Віктор Гюго у своїй поемі "Мазепа" ставить читача на часові котурни, пророчо зазираючи в майбуття:

"Страхітна велич з його мук повстане.
Колись кирею вдягне прадідних гетьманів
У сяєві зіниць;
А як у ній з'явиться — степові народи
Пішлють йому назустріч фанфар хороводи
І падатимуть ниць!"
(переклад М. Рудницького)

Наступне з відомих уподобань Мазепи — красуня Олена Заворовська. Втім, цей роман тривав недовго. Гетьман — тоді ще Генеральний писар Дорошенка — одружився з удовою польського полковника Фридікевича. Вона була не такою привабливою, зате надзвичайно заможною і походила з аристократичного роду, що неабияк імпонувало Мазепі, для якого блакить аристократичної крові завжди важила дуже багато. Як переказують хроністи, вона незабаром померла. А дехто з них натякає, що такі багатійки, як правило, в новому заміжжі довго не живуть...

Але не спокутуймося припущеннями. Мазепі вже було добряче понад шістдесят, коли він закохався у юну Мотрю Кочубей, доньку генерального судді, свого підлеглого і свого ж таки давнього приятеля.

"Мов хмари, коси бовваніють,
Як маківочка рот красніє,
Очиці, як зірки, блищать.
Вродлива, ані втять ні взять!
Та не єдиною красою
Маруся звісна стала всім,
Чутливим серцем, чеснотою", —

захоплювався її красою (з допомогою перекладача Є. Гребінки) Олександр Пушкін у своїй поемі "Полтава". Тож чи міг устояти перед такою вродою гетьман? Навіть коли йому вже добряче "понад"?... Набагато більше дивує, що й Мотря щиро кохала гетьмана. Ясна річ, батьки були не в захваті від такого вибору. Особливо заперечувала мати — жінка досить різка в судженнях, і з прирідку сварлива. Про це свідчать і листи Мазепи, які дійшли до наших часів (і які міг писати тільки закоханий чоловік, який знає, що його кохання взаємне); і факти, що впливають з доносу полковника Кочубея Петру I, в якому старий батько скаржиться, що донька переслала гетьманові свою нічну сорочку (досить сміливий — погодьмося — як на дівчину інтимний жест), а також пасмо свого волосся. Про закоханість свідчила і поведінка Мотрі: вона буквально зненавиділа своїх батьків, особливо матір, які заважали їй поєднатися з Мазепою.

Зрештою, спроба така була: Мотря втекла до свого коханого (за іншими даними, І. Мазепа нібито викрав її уночі з батьківської хати). Але протест Кочубея, підтриманий наріканнями інших полковників, які не бажали, щоб їхній старий гетьман морочив собі

голову з молодою жінкою, що, звичайно ж, дуже відвертало його від державних справ та підривало здоров'я, примусив Мазепу відіслати Мотрю додому. Чого дівчина потім не могла йому пробачити. Навіть усе ще кохаючи його. До речі, російський полковник Анненков, який супроводжував Мотрю дорогою до рідної хати, поблажливо "просвітив" її батька: "Гетьман настільки могутній, що міг би не тільки взяти твою доньку, а й позбавити тебе дружини, якби схотів". Можливо, полковник казав це, дбаючи про піднесення авторитету свого патрона. Насправді ж докинув жару до вогню зненависті, що вже давно палав у душі Кочубея, провокуючи його на рішуче протистояння Мазепі, на його доноси Петру І.

І ще одне. Ті, хто збирається звинувачувати Кочубея в тому, що він став на перешкоді шлюбові з кохання, повинні пам'ятати: І. Мазепа був хрещеним батьком Мотрі, а за канонами православної Церкви шлюби між хрещеними батьками та їхніми похресницями категорично заборонялися. Отже батько міг суперечити ще й з таких міркувань. Достеменних відомостей про те, як склалася подальша доля Мотрі, не маємо. За одними відомостями, вона нібито повінчалася з козацьким офіцером Семеном Чуйкевичем і разом з ним пішла в російське заслання до Сибіру; за іншими (цієї версії дотримується, зокрема, Костомаров) вона нібито померла черницею в Пушкарівському монастирі, поблизу Полтави.

Але повернімося до польської аристократки, красуні Ганни Дольської. Що ж являла собою ця жінка? Дівоче прізвище її Ходоровська, її батько Кшиштоф Ходоровський свого часу був старостою вінницьким. Завдяки своєму першому шлюбові з князем Костянтином Вишневецьким з уже відомого нам роду Вишневецьких, вона здобула аристократичний титул княгині. Другим її чоловіком був коронний маршалок (тобто розпорядник) при дворі короля Польщі Кароль Дольський. Невдовзі він помер, залишивши їй солідний спадок. А що в шлюбі з Вишневецьким вона мала двох синів, то не втратила спорідненості і а польським королем Яном Собеським.

Коли Мазепа познайомився з нею, в січні 1706 року, княгиня досягла вже десь 57 років, але все ще була привабливою, гарної статури жінкою. Не виключено, що Мазепа не без певних намірів поставився до цього знайомства. Княгиня, родичка польського короля, — де було шукати кращої партії для володаря гетьманської булави України?

Сталося знайомство на Волині, в селі Білій Криниці. У Дольської народивсь онук, і вона, дізнавшись, що ставка гетьмана перебуває в Дубні, вирішила, що гетьман України — саме той хрещений батько, який потрібен її маленькому спадкоємцеві. Просив Мазепу за кума батько новонародженого — князь Михайло Вишневецький, родич короля.

Одне слово, хрестини вийшли превеселими — припали на Новий рік. А гетьман щиро закохався у княгиню. І покликав із собою в Броди (нині — на Львівщині). Там, як гадають дослідники цієї любовної пригоди, княгиня й почала переговори з гетьманом щодо його переходу на бік польського короля та шведів. Але не перебільшуймо в цій справі ролі звабливої польки, як це роблять деякі історики, які вважають, що, взагалі, "зрада" гетьмана стала можливою тільки тому, що княгиня "затуманила* голову

старому Мазепі.

На мій погляд, княгиня була лише посередницею в цих переговорах. Мазепі було вигідно користуватися її послугами, оскільки їй він міг цілком довіряти, а вона, маючи безпосередній доступ до короля, могла, в разі потреби, вплинути на королівське рішення. Та й сама княгиня поступово входила в роль таємного агента. Дійшло до того, що вона почала надсилати листи, складені за всіма правилами шифрування, передавши гетьманові й "ключі" для дешифрування.

Можливо, що хтось із таємної служби польського, чи шведського короля консультував її з цього питання.

Припускаючи це, я маю на увазі, що в листах Дольської почали з'являтися факти стосовно таємних задумів росіян, що простягалися аж до усунення Мазепи з гетьманства, на місце якого Петро I мав нібито намір посадовити свого сина Олексія (ці відомості княгиня дістала нагоду перевірити в розмові з фельдмаршалом росіян Шереметєвим). А чом би й не так? Петро I давно вже поглядав на Україну, як на власну вотчину, то чого не віддати "українську корону" синові? Завдяки Дольській, Мазепа одержав листа й від короля Лещинського, в якому той недвозначно пропонував йому спільний виступ проти росіян і називав місцевість, де б козаки могли з'єднатися зі шведським та польським військами.

Хто б не був при владі в Україні, він завжди озирався на Січ. Як там ідуть справи? Якої орієнтації тримається кошовий отаман та козацька старшина? Так ось, з 1701 року на Січі отаманував Кость Гордієнко. Незважаючи на те, що Петро I намагався всіляко — подарунками та обіцянками — привернути кошового на свій бік, Гордієнко буквально ненавидів і царя, і його антиукраїнську політику. І це теж підштовхувало Мазепу до союзу зі шведами. Адже підтримка запорожців була надзвичайно важливою для нього.

В жахливому стані перебували й ті українці, яких росіяни силою загнали на роботи в гирлі Неви, де Петро I будував собі нову столицю. Праця виснажлива. Зобов'язань своїх росіяни не виконують, теплого одягу не видають, хлібну пайку нахабно переполювинюють, а понад те ще й кличуть воювати проти шведів.

Значна частина козаків рішуче висловилась проти війни зі шведами на боці росіян. Про це мовилось і на Раді командирів козацьких полків, яку Мазепа скликав у Миргороді. Всі вони не тільки виступили проти об'єднання з російськими військами, а й проти того, щоб росіяни вводили свої війська на територію України, та тут розпочинали нову війну зі шведами.

Головні події розгорталися пізньої осені 1708 року. Король Швеції визнав за краще зимувати в Україні, аніж під холодним та голодним Смоленськом, і вирушив до Новгорода-Сіверського. Дехто з дослідників вважає, що Мазепа від цієї ідеї був не в захваті. Дізнавшись про наміри Карла XII, він нібито вигукнув: "Сам диявол керує ним! Він споганить усі мої плани і приведе за собою цілу російську армію, щоб до останку зруйнувати Україну і вигубити нас усіх!" Мусимо погодитися, що гетьман мав рацію: шведи справді привели за собою російську армію на погибель України.

Проте змінювати щось було пізно. Маючи лише близько двох тисяч козаків (більшу

частину свого війська він залишив у Батурині), гетьман вирушив за Десну, на з'єднання зі шведами. Перша зустріч гетьмана Мазепи і короля Карла XII відбулася 29 жовтня 1708 року в ставці короля поблизу Новгорода-Сіверського. Король прийняв гетьмана з усіма можливими в цій ситуації почестями. Під час переговорів, у яких взяв участь і командуючий гетьманськими військами Войнаровський (його відрекомендували королеві як фельдмаршала), вони домовилися про спільну боротьбу проти росіян.

Карла XII дещо збентежило те, що гетьман має при собі таке незначне військо. Мазепа пояснив, що основні його сили воюють у Литві, будують Петербург, перебувають на Запоріжжі. Одне слово, зумів переконати короля, що сили йому в разі потреби не забракне, і запросив Карла XII до Батурина.

Але Батурин у цей час вже взяли в облогу російські війська на чолі з Меншиковим. Гарнізон і жителі гетьманської столиці мужньо боронилися і, напевне, дочекалися б допомоги. Але знайшовся зрадник зі старшини — Іван Ніс. Він уночі перекинувся до росіян і показав їм таємний хід до міста. Це й вирішити долю обложених. Удершись посеред ночі до Батурина, росіяни вирізали все його населення. Всіх до єдиної. Це варварство російських солдатів буквально приголомшило Мазепу та Карла XII, обурило всю Україну, викликало гнів запорожців. Ні про який союз із росіянами не стало й мови.

Кошовий отаман Кость Гордієнко, який досі мав підозру на Мазепу, що він зраджує Україні на користь російського царя, негайно зібрав козаків на раду. Вона ухвалила: невідкладно рушати на з'єднання з гетьманом та Карлом XII. А тих, хто тягнув за Росією, козаки побили та розігнали.

У березні 1709 року під містечком Царичанкою сталася перша велика битва запорожців із трьома тисячами російських драгунів під командою генерала Кемпеля. Українці розгромили російське військо і, захопивши понад 100 драгунів у полон, пішли далі, до Келеберди. Ще одна битва — і козаки К. Гордієнка, талановитого українського полководця, знову перемагають російські війська. За якийсь час усе межиріччя Орелі й Ворскли на Полтавщині стало чистим від російських військ та гарнізонів. Перемоги запорізьких козаків спонукали тисячі полтавчан узятися до зброї та приєднатися до них.

Збільшуючись, військо кошового отамана незабаром до-сягло Диканьки на Півночі Полтавщини і там приєдналося до війська гетьмана Мазепи. Тепер під орудою Мазепи було близько 18 тисяч воїнів (понад 15 з них прийшли з Гордієнком). Козацьких вождів запросив на прийом до своєї ставки в Будищах король Карл XII. І дуже здивувався, коли не тільки гетьман, який чудово володів латинською мовою, а й кошовий Гордієнко привітав його добірною латиною. Тогочасна освіченість багатьох українців не раз вражала іноземців.

Після переговорів Гордієнко отаборив своїх козаків поблизу Нових Санжар. Але тут до нього почали надходити лихі звістки: про зраду полковника Гната Галагана, який, стоячи з полком у Чигирині, почав слати донесення Меншикову і видавати росіянам на смертну кару тих козацьких офіцерів, що виступали проти російського засилля; про

постійні сутички з росіянами гарнізону Січі, де за кошового zostавсь Петро Сорочинський. А далі сталося щось неймовірно жахливе, таке, якого ще й світ не бачив. Здолавши невеличкі козацькі залоги містечок Маяк і Нехворощі, росіяни вирізали всіх мешканців, не давши пощади навіть жінкам та малим дітям, а самі містечка зруйнували і попалили. Зрівняли, як кажуть, із землею.

Україна здригнулася од варварства росіян. Навіть тричі клятві вороги — турки й татари — не доходили до такого дикунства, щоб стинати голівки немовлятам. Тож чи варто дивуватися, що новий кошовий отаман Січі П. Сорочинський при всьому козацькому товаристві оголосив себе ворогом Росії, хоч досі тримався поміркованої політики щодо росіян.

І князь Меншиков дістав наказ Петра І: зруйнувати Січ та перебити всіх, хто там зараз є. А тим часом росіяни, приєднавши до себе загони донських козаків, захопили містечко Келеберду. Жодного з його мешканців теж не залишилося в живих, а оселі їхні поглинув вогонь. Тобто російський уряд і російське командування демонстрували Україні й цілому світові, що відтепер вони мають намір воювати тільки на цілковите винищення українців — засобами геноциду.

Тисяча козаків захищала містечко Перевалочну. Ясна річ, не могла вона протистояти великій армії росіян. До зброї взялось усе чоловіче населення. Але його було мало. І — настала смерть. Поспільна. Для всіх. Багатьох завойовники попалили живцем, позамикавши в оселях.

Збагнувши, що на Січ, де було лише 1000 козаків — здебільше поранених, хворих і літніх, які не могли піти з Гордієнком, — насувається по-справжньому безжальна азійська орда, Сорочинський подався до Криму — просити допомоги в татарів. А російські війська тим часом облягали саму Чортомлицьку Січ. Козаки захищалися мужньо і довго. Кілька штурмів росіян відбили з великими для нападників втратами. Коли ж відчули, що далі вже битись несила, кинулись у Дніпро — шукати рятунку в плавнях.

Декілька козаків піддалося на вмовляння зрадника Гната Галагана. Він від імені командування російської армії запевняв; ті, хто складе зброю, дістануть помилування. Але з полоненими росіяни розправилися так само люто, як і з жителями численних міст і сіл, через які ця орда вже пройшла.

Спаливши всі будівлі Січі, росіяни почали в'язати плоти. Ставили на них шибениці і пускали повішених полоненців за водою Дніпра. Та й цього їм здалося замало. Вони зважились на варварство, до якого в Україні не вдавався жоден завойовник, — заходились розкопувати велике й давнє козацьке кладовище і викидати з могил останки українських лицарів! При цьому, зважте, йдеться не про зруйнування могили якогось там одного невгодного, як-от, наприклад, поляки зруйнували усипальницю Б. Хмельницького. Йдеться про знищення всього козацького кладовища. За свідченнями очевидців, що дійшли до нас із передаваних з покоління в покоління переказів козаків, які вціліли у плавнях, серед інших сплюндровано також могилу славетного воїна України Івана Сірка. Кістки його росіяни розкидали по степу, але потім козаки їх

визбирали і зберегли для нащадків.

Дізнавшись про зруйнування Січі, Петро I видав наказ про те, щоб будь-якого запорозького козака, де б він не потрапив до рук росіян, катували до смерті. Завважте, не карали на смерть, а "катували до смерті". Отож, говорячи про израду" гетьмана Мазепи, ми повинні передусім пам'ятати оті по-звірячому предметні уроки варварства, що їх Петрова Росія дала Україні, а тоді вже дослухатися до аргументів, якими і російська, і совєцька пропаганда підкріплювали свої постулати про згадану зраду. Один з них, на перший погляд, убивчий: незважаючи на універсали Мазепи, український, народ його не підтримав і до повстання проти Росії разом з гетьманом не пішов.

Але хто ж мав іти? Оті дрібні козацькі залоги, що полишалися в містах і містечках під пильним наглядом російської адміністрації, старі люди, жінки й діти? Ми вже бачили, що з ними творили "птенцы гнезда Петрова". А де ж поділася сила, що віддавна і звитязно боронила рідну землю від усіляких орд? Частину її — правдами й неправдами — цар, як би ми б тепер сказали, мобілізував на будівництво своєї столиці і гноїв у таких лещатах, з яких важче було вирватись, аніж з турецької неволі. Це по-перше. По-друге, всі військові сили України росіяни завбачливо повиводили за її межі. Ще треба думати, що примусово. Боронь, Боже! Запросили приязно — як союзників. По-третє, Мазепа в очах українців і досі був високо нагородженим та "вірним слугою російського царя", тож чимало людей просто не вірило, що

Універсали справді виходять з канцелярії гетьмана. А насамкінець, головне: події настільки випередили Мазепу, що йому вже не було часу сформувати, відповідно налаштувати та озброїти велике військо.

4 квітня 1709 року Карл XII розпочав штурм добре укріпленої російськими військами та вірними козацькими підрозділами, Полтави. Та й поза Полтавою було чимало козацьких загонів, які виступали в цій війні на боці росіян. Принаймні, їх було не менше, ніж на боці шведів. Не здобувши міста штурмом, шведи почали його облогу. Вона тривала три місяці. За цей час на місце подій устиг підійти сам Петро I з великою армією.

21 червня шведи пішли на другий штурм Полтави. Але дух війська вже підупав. Не тільки через значні втрати, а й через те, що їхнього короля Карла XII тяжко поранило в ногу (це сталося за тиждень до штурму. Коли король оглядав позиції російських військ, поблизу розірвалося ядро).

Опис Полтавської битви зайняв би багато місця. Тому залишімо його історикам та баталістам, понадто, наслідки відомі, а самі повернімось до Мазепи.

По дводенних бойових змаганнях, вірні йому запорожці відступили до Дніпра разом із залишком шведських військ. Переправитися на правий берег гетьманові допоміг Кость Гордієнко. Він таки, зв'язавши до купи кілька човнів та настеливши на них дошки, допоміг переправитися й королівській кареті з пораненим Карлом XII. Самі ж козаки здебільшого пустилися плавом, тримаючись за гриви коней, чи хапаючись за щось інше, що нагодилось під руку.

220 козаків зосталося на лівому березі з 16 тисячами шведів — щоб затримати

російську погоню в разі потреби. Проте шведське командування розпочало переговори з Меншиковим і своїх солдатів здало. Не маючи охоти йти разом з ними в полон, козаки кинулися у Дніпро, — воліли краще загинути в його холодних хвилях, ніж потрапити до рук ворогів, які вже показали, що вони чинять з полоненими українцями. Більша частина козаків, що воювали під командуванням Мазепи і Гордієнка, приєдналася потім до війська кошового отамана Сорочинського, і лише жменька пішла з гетьманом спочатку за Буг, а далі й за Дністер. Тут, у Бендерах, 22 серпня (за іншими даними — 2 жовтня) 1709 року стомлений походами, війною і життям, Іван Мазепа помер. З усіма можливими почестями — з тілом його попрощався і король Швеції Карл XII — гетьмана поховали в церкві Святоюрського монастиря поблизу румунського міста Галаца.

Під час російсько-турецької війни, що спалахнула за два роки по смерті Мазепи, серед турецьких солдатів поширилася чутка про великі скарби, що їх нібито поклали до труни гетьмана. Повіривши цьому, купка турецьких мародерів видобула із землі домовину і, переконавшись, що ніяких скарбів там нема, кинула тлін гетьмана напризволяще. Та в складі турецького війська воював загін під командуванням П. Орлика. Дізнавшись про наругу, козаки кинулися шукати тіло гетьмана. Знайшли і знову поховали вдруге. На тому самому місці. Воно стало святим для багатьох патріотів-українців, які, — різного часу і з різного приводу, опиняючись у Галаці, — вклоняються його могилі.¹

А в Україні тим часом російські солдати чинили й далі розправу над місцевим населенням, особливо над козаками. Варварське поводження російських військ в Україні стало навіть предметом загальноєвропейського осуду. Ось як подають реакцію Європи на цей геноцид І. Борщак і Р. Мартель у вже згадуваному нарисі "Іван Мазепа", перше видання якого з'явилося в Парижі ще 1931 року:

"Страшні репресії поїняли жахом Україну. Люди кидали міста й села в паніці, втікаючи в степи, а козаки присягали, "що ходитимуть аж по коліна в московській крові". Ця нова різанина розворушила всю Європу, яка з великою увагою стежила за дальшим ходом подій. Французькі часописи, що з точністю подавали звістки, не приховували свого страху: "Страшна різанина", "Руїна України", "Жінки й діти на вістрях шабель" — такі були заголовки над передаваними звістками. "Всі мешканці Батурина, без огляду на вік і стать, вирізані, як наказують нелюдські звичаї москалів". "Ціла Україна купається у крові". "Меншиков уживає засобів московського варварства". Так писали "Французька газета", "Історичні листки"; "Історичний Меркурій" — з Гааги і "Ключ кабінету" — з Вердена.

Не менш дикунським видався європейцям і фарс, влаштований з наказу Петра I, 23 листопада 1708 року на ринку в Глухові. Тут виготовляли манекен Мазепи, спорудили шибеницю і, після "тортур" над манекеном, його... повішали! Мене особисто дивує той факт, що в цьому обряді антили-царства, обряді неповаги росіян до самих себе, брали участь найвищі сановники: командуючий російськими військами князь Меншиков, канцлер, чимало інших вищих офіцерів та чиновників.

Під враженням від цих фактів краще починаєш розуміти нотатки професора

Кембриджського університету Едварда Кларка, який, подорожуючи тієї доби Україною, занотував: "... після повстання Мазепи російський уряд не перестав нищити привілеїв України". Ще одвертіше й різкіше описав ці події француз-офіцер Шарль Франсуа Масон, який з 1762 по 1807 рік служив у російському війську і певний час був наближений до царського двору: "Войовнича нація козаків меншає (день у день). Вона скоро зникне з поверхні землі так, як зникли інші, над ким зотяжів російський скіпетр, хіба що якась щаслива революція настане незабаром, та визволить Ті з-під ярма, яке її нищить і душить.

Козаки жорстокі й криваві, але тільки в розпалі воєнної дії, а росіянин зроду холоднокровно-нещадний і суворий.

Козацька нація й тепер у стані кризи, вона звивається й побивається під ногою колоса, що її розчавлює..."

Замислимося ж над цими словами.

Петрик Іваненко, гетьман запорізького козацтва, гетьман Ханської України.

До досить несподіваної характеристики Петрика Іваненка (рр. народження і смерті невідомі) вдається історик Крип'якевич:

"Він належав до характеристичного типу тогочасного інтелігента, якому тісно було в унормованому ладі Гетьманщини і який у політичних інтригах шукав собі кар'єри". Коли про козацького ватага мовиться, як про "характеристичний тип інтелігента", це, погодьтеся, привертає увагу.

Втім маємо цілковите право говорити про тогочасну українську інтелігенцію, що посідала дедалі важливіше місце в розвої національної самосвідомості. Про інтелігентність та освіченість значної частини українців не раз ішлося в творах та подорожніх нотатках багатьох істориків, мандрівників та офіцерів-іноземців. Ось яке враження справила Україна на відомого географа-датчанина Мальта-Брюна, якому випало мандрувати Лівобережжям та Московією: "Українці вельми інтелігентні, волелюбний дух почувається у їхній зовнішності".

Або знаходимо в нього таке: "Українці — це нащадки Київської Русі. Селяни в Україні ощадніші, ніж московські: вони не спустошують хижацьким способом своїх лісів. Будинки українських селян гарні й міцні, ніхто з них не носить личаків, як на Московщині. Вони кремезніше збудовані і більше освічені, ніж селяни, наприклад, Литви ". До речі, в своїй праці, опублікованій ще 1807 року в Парижі, він вживає саме термін "українці", а не якийсь інший. Цікавим здається і зауваження щодо російських личаків, про які — на контрасті з чобітьми та жіночими чобітками українських селян — мовиться в нотатках багатьох зарубіжних мандрівників. Але це так, до слова.

Так ось, щодо Петрика Іваненка. Відомо, що родом він був з Полтави, здобув непогану освіту. Кар'єру свою розпочинав досить вдало — зі служби в Генеральній військовій канцелярії гетьмана Мазепи, через яку пройшло чимало відомих тогочасних військово-політичних діячів. Одруження його теж можна вважати вдалим — з донькою свого шефа, Генерального писаря В. Кочубея. Він мав власний дім у столиці — Батурині, трохи землі. Що ж примусило його перервати таку перспективну й спокійну

кар'єру, податися на Січ і розпочати нове, сповнене тривоги та ризику політичне життя? Можу висловити кілька версій. Перша, яка на мій погляд, має всі підстави для вжитку: він прибув на Січ із таємним дорученням Мазепи. Гетьман важив на те, що, з його допомогою, цей освічений канцелярист досить швидко виб'ється якщо не в кошові, то принаймні ввійде до провідної старшини, а відтак, він, Мазепа, матиме на Січі надійну опору. Адже досі Січ дуже мляво підтримувала гетьмана, а значна частина запорожців узагалі ставилася до нього вороже. Вдаючи з себе скривдженого гетьманом, Петрик мав дійти до рангу кошового і стати союзником. До речі, на це, на такий перебіг подій натякає і сам Петрик Іваненко. Але потім, він, очевидно, відчув смак отаманства і вирішив, що спокійно може дійти й до гетьманської булави.

Друга версія: його, справді, послав Мазепа, але Петрик лише удавав, що зацікавлений у співпраці з ним. Гетьман сподівався, що Петрик покрутиться на Січі, втрапить змінити ставлення частини козаків до свого патрона, і повернеться назад до канцелярії. Проте канцелярист несподівано гостро відчув інтерес козацтва до своєї персони та можливість зробити власну кар'єру, і вирішив не повертатися.

Нарешті, версія третя: це була запланована втеча на Січ, щоб здійснити свою давню мрію — стати гетьманом України. Козакам він справді казав, що посварився з Мазепою і вирішив назавжди залишитися серед січовиків. Подобалася козакам і його політична лінія: створювати незалежну Україну в боротьбі і проти Росії, і проти Польщі.

Але найпереконливіший аргумент — хоч і без коментарів — віднайшов історик М. Аркас, процитувавши листа Петрика до В. Кочубея, родича з боку дружини:

"Тікаю від безсоромної лютості жінки своєї, котра не тільки лихословить і ганьбить мене, а ще й наважується позбавити життя".

Ні-ні, не поспішайте, перечитайте ці рядки ще раз. Ось він — крик козацької душі! Ось воно наше суто українське "терше ля фам"

Але обличимо версії і волення душі майбутнього гетьмана та повернімося до реалій. Чудовий оратор і спритний дипломат, Петрик (називали його саме так: ім'я стало прізвищем) напрочуд швидко сформував значний загін однодумців, які проголосили його гетьманом. Нехай спочатку напівофіційне, без особливого визнання сильними світу цього.

Петрик не поспішав, він дотримувався тези, яку — задля нього та низки інших гетьманів, наказних гетьманів та повстанських вождів — я сформулював би так: "Головне, щоб з'явився гетьман, а державу під нього рано чи пізно ми створимо!" До речі, до своїх майбутніх володінь він вводив усі запорозькі території та всі землі, визвалені за часів Хмельницького.

Кого ж обрав собі новий гетьман за союзників? Кримських татар. Неоригінально, скажете ви. Зате, як вважав Петрик, надійно. Вже хоча б тому, що умови цього яскраво вираженого антиросійського союзу були оформлені договором (1692, Кизикермен). А сам факт такого договору є міжнародним визнанням його гетьманської булави.

Зауваживши, що Петрик має намір провадити політику незалежну і до нього опозиційну, Мазепа написав кошовому І. Гусаку, що він — Петрик — утік на Січ,

викравши з гетьманської канцелярії важливі державні папери, і просив негайно видати втікача. Козаки не видали. Посилалися на давню свою традицію — нікого, ніколи й нікому не видавати. Та й як то воно — видавати гетьманові чоловіка, який уже й сам є гетьман? До речі, вирушаючи до Кизикермена, Петрик мав при собі лише 60 козаків, однак кількість війська не дуже його обходила. З Кизикермена він подався до Бахчисарая, де взявся переконувати хана та його наближених у доцільності спільного виступу проти росіян. І то негайного виступу.

Завважте, що Запорізька Січ йому не підпорядковувалася, вона мала свого кошового отамана, а все городове козацтво підлягало гетьману Мазепи, відтак оті 60 шабель, що супроводжували нашого "гетьмана без території та війська", власне, й були його "збройними силами". Якою ж самовпевненістю слід було проїнятися, щоб за цієї ситуації вести переговори з правителями сусідньої держави

Першим успіхом його слід вважати те, що він повернувся в район Кам'яного Затону поблизу Січі, ведучи з собою 17 тисяч татар (і лише 12 козаків). А там, попри всі протести і прокляття кошового І. Гусака, навколо Петрика згуртувалася незабаром солідна військова сила. До нього переходили цілими куреннями. Потяглися також ватаги городових козаків. При цьому Петрик заявляв, що він діє згідно з планами Мазепи, оскільки має його таємні листи (щось на зразок інструкцій?), які гарантують законність формування козацьких полків.

Початок походу подавав добрі надії. Містечка Царичанка і Китайгород без бою приєдналися до Петрика і визнали його гетьманом. Наступною мала бути Маячка. Але Мазепа вислав туди свої полки, і Петрикові довелось відступити. Зрозумівши, що проти гетьмана Мазепи йому виступати не сила, більшість запорожців повернула на Січ. Тож до Перекопу Петрик привів тільки 80 своїх прибічників.

Звідти, з Криму, він писав листи на Запоріжжя, закликаючи козаків об'єднатися з татарами і рушити на Московію та на Батурин. Але запорожці мали інші погляди на реальність та інші плани. І все ж... Чотири рази — протягом 1692, 1693, 1694 і 1696 років — Петрикові вдавалося провокувати татар і певну частину козацтва на походи проти росіян і військ гетьмана Мазепи. Проте жодного разу доля не всміхнулася йому. Всі ці походи тривали недовго і кінчалися втечею петриківців під захист кримської орди. Йому справді не щастило.

Так, навесні 1693 року він наблизився до Січі, маючи з собою 40 тисячне татарське військо. Це була велика сила. Ось лишень козаків до нього приєдналося дуже й дуже мало.

Однак це не завадило Петрикові довести своїх союзників аж до Полтави. Але здобути міста йому не пощастило: татари, як завжди, справно грабували і містечка, й села, хапали ясир, а штурмувати міста й лишати по них свої гарнізони, як то й годилося для справжньої війни, не квапилися. Отже — поразка.

Втім, невдачами своїми Петрик не дуже проймався. 1696 року він проголосив утворення Ханської України, до якої мали ввійти всі землі від пониззя Південного Бугу до Дністра. Даремно деякі історики говорять про ідею цієї держави з іронією та

неприятню. Погляньмо на карту: по суті, Петрик утворив — хай навіть лише номінально — державу на територіях, які на той час не підлягали ні гетьманові, ні запорозьким отаманам. Сам факт, що кримський хан і Туреччина погодилися на проголошення такої держави, слід вважати значним дипломатичним успіхом Петрика. Адже козаки й селяни, які не приживалися під владою російського царя, гетьманів Мазепи та Скоропадського, кошових отаманів Січі, могли тепер переходити в Ханську Україну, знаючи що знайдуть тут притулок. Власне, з таких утікачів-перебіжчиків і формував відтепер Петрик Іваненко своє невеличке військо.

Поки в Україні точилася кривава веремія, пов'язана зі спількою гетьмана Мазепи і Карла XII, Петрик вичікував, вважаючи, що час працює на нього. І шкода, що на Січі не знайшлося кошового, який би підтримав його та допоміг утвердитися Ханській Україні. Адже, зміцнівши, ця частина України могла б потім вирватися з-під влади хана і стати хоч більш-менш незалежною.

Останні згадки про Петрика як гетьмана Ханської України, датуються 1712 роком. Як склалася його подальша доля

— невідомо.

Іван Гусак, кошовий отаман запорізького козацтва.

Іван Гусак належав до тієї старшини козацької, яку з цілковитим правом можна було б назвати " вічними отаманами". Навіть важко сказати, скільки разів козаки довіряли йому клейноди кошового і скільки разів одбирали їх, або й, бувало, він сам скидав із себе цей тягар, воліючи перепочинку. Молодий і заповзятливий, Іван Гусак був із тих природних отаманів, яких, власне, й не треба було обирати. Як будь-який справжній заводій, лідер, він виринав у потрібному місці й у потрібну хвилину сам, і присутність його в козацькій юрмі завжди давала про себе знати.

Уперше його обрано кошовим восени 1688 року. На той час він уже здобув собі славу хороброго рубаки і не раз вражав сміливістю в боях із татарами. На Січі того року було неспокійно. Козаки одного за одним поскидали із запорозького "трону" кошових Григорія Сагайдачного і Хвилона Лихопоя. Шукали собі отамана, здатного протистояти і татарам, і гетьманові Мазепі, і росіянам, які дедалі нахабніше обставляли Січ своїми "городками", тобто укріпленнями, із досить сильними залогами. До того ж, росіяни заосіли майже всі козацькі пасіки, вирубували ліси, що йшли на будівництво укріплень та казарм, і взагалі починали почуватися на запорозькій землі хазяями.

Навесні 1689 року кошовому Гусаку довелося вирушати в похід проти Криму разом з великим російським військом та полками Мазепи. Під Перекопом князь Голіцин, що був командувачем росіян, неабияк насмішив запорожців: простоявши кілька днів під стінами фортеці, він так і не наважився її штурмувати, хоч самих російських солдатів мав під рукою близько 120 тисяч, а ще ж, як уже мовилося, були полки гетьмана та запорожців. Маючи таке військо, Гусак міг би пройти Крим до Бахчисарая і далі, до самого моря. Але що вдієш?!

Незабаром росіяни вже не насмішили, а до болю вразили кошового: побоявшись нападати на татар, вони напали на Самаро-Миколаївський монастир, ченцями в якому

були колишні запорожці, і січовики вважали монастир своїм, козацьким. Грабунок та погром, що їх учинили там росіяни, вони виправдовували тим, що ченці, бач, дозволяли собі зневажливі слова на адресу царських вояк, які й землі захоплювали, і фортеці свої на козацьких пасовиськах будували... А що? Мали мовчки зносити свавілля?

Скінчилося все на тому, що монастир росіяни осквернили, а ченців порозганяли зусібіч" Кошовий отаман Гусак спробував був утрутитись у справу, але ні Голіцин, ні гетьман Мазепа не прислухались до його слів. Отам, під стінами сплюндрованого козацького монастиря, й дістав кошовий отаман перший урок імперської зверхності та великохамського самодурства, який запам'ятався йому на все життя. Хоч... нічого, як бачимо згодом, не навчив.

Щойно росіяни відійшли на місця свого постою в Україні, як на Січ прибув посол хана. Він уже знав — розвідка не дрімала, — що між запорожцями і росіянами виник конфлікт, і запропонував укласти мирний договір. Кошовий погодився. Особливість договору полягала в тому, що татари твердо пообіцяли не займати козаків на риболовлі та полюванні, а козаки — не заважати татарам у нападах на міста, де гарнізонами стояли росіяни. Дивні умови, чи не правда? Але, по суті, цим пунктом було замасковано союзницький договір.

Далі кошовий розпочав листування з Мазепою, намагаючись, якщо не остаточно помирити з ним запорожців, то принаймні нейтралізувати гетьмана, щоб він не втручавсь у татаро-козацькі конфлікти з росіянами. Неприязню до росіян викликано й контакти, що їх кошовому пощастило налагодити через своїх посланців з польським королем та командуванням. Скінчилося на тому, що король пообіцяв узяти козаків під свій захист і навіть надіслав чималу суму грошей — на підтримку січового товариства.

Загострення боротьби навколо булави гетьмана мало відлуння й на Січі. Туди прибув Петрик Іваненко, який почав гуртувати навколо себе супротивників Мазепи. Виникла опозиція і до кошового Гусака, особливо після того, як він жорстоко, на смерть, покарав козака Матвіївця, загального улюбленця, за те, що той хотів узяти човна й піти по рибу до кримських берегів, а коли кошовий не дозволив, — побився з ним.

Після цього випадку Гусак ще певний час пробув при владі, згодом козаки обрали на його місце Федька. Але Федько теж не виправдав їхніх сподівань — усе вагався, не знаючи, до кого приставати: чи до гетьмана Мазепи, чи до самозваного гетьмана Петрика. Одне слово, козаки Федька прогнали, мало не забивши його киями, — і покликали назад — мало не примусили — Івана Гусака. Перше, до чого вдався знову обраний отаман, це очистив околиці Січі від дрібних козацьких ватаг, які грабували купців та нападали на послів. Досить обережну позицію він зайняв і щодо боротьби за булаву між Мазепою та Петриком. Офіційно він Петрика нібито й не підтримував, проте не боронив козакам ходити разом з ним у походи проти мазепинців.

Але така позиція теж не влаштовувала багатьох запорожців, які бажали чіткіше окреслених і рішучих дій. Тому в грудні 1692 року на Січі стався бунт, під час якого козаки пограбували російських купців, осквернили їхню церкву, як свого часу росіяни

осквернили козацький монастир, і мало не вбили Гусака. Щоправда, йому пощастило вціліти, але кошовим козаки обрали іншого зі старшини — Василя Кузьменка. Однак Кузьменкові не до снаги було погамувати пристрасті, які розпалились до так, що курінь пішов на курінь і дійшло до братського кровопролиття. Чого ж хотіли запорожці? Одні вимагали підтримати гетьмана Мазепу, другі Петрика, треті поривалися у похід на Крим або проти "московських городків"... Колотилися, колотилися отак, і нарешті пішли знову кланятись Іванові Гусаку: "Ходи отаманувати батьку, рятуй Січ!"

Цікаво, що Гусак жодного разу боротьби за отаманство не розпочинав сам. Тримався тактики: нехай собі, погарячкують отак тиждень-два, зрозуміють, що помилилися, коли мене скидали, й самі прийдуть проситися: " бери отаманські клейноди" Взявши їх цього разу, Гусак звернувся з листом до російського царя, заявляючи про свою вірну службу йому та пропонуючи разом з російськими військами похід проти Криму. Але в цей час на Січі діяла чимала партія прокримської орієнтації. Дізнавшись про плани кошового, вона зчинила бучу, відняла булаву в Гусака та передала її Семенові Рубану. Логіка цієї партії була такою: росіяни повоюють-повоюють у Криму та й підуть собі, а нам з татарами вічно в сусідстві жити. А що? Спробуйте заперечити.

З усього видно, що й Рубан козаків не задовольнив. У серпні 1693 року вони знову звернулися до Гусака: бери булаву. Але цього разу він висунув вимогу: стану кошовим тільки за умови, що розірвете мирну угоду з татарами. Козаки його умови не прийняли, хоч і помітили, що чоловік до влади не рветься, тримається з гідністю, має свої принципи. На Січі таких шанували. Але що робити далі?

Недовго вагаючись, колишній кошовий зібрав чималу ватагу і почав нападати на прикордонні татарські улуси та переймати загони кримчаків, коли ті пробували чинити наскоки на українські землі. Зокрема відомо, що в березні 1695 року він, маючи під своєю орудою загін на 120 шабель, розгромив такої самої чисельності татарський загін і, захопивши полонених, повіз їх до Москви. Навіщо? А щоб переконати тамтешніх воевод і царя, що хоч він уже не кошовий, проте, як і перше, служить його величності. Наївно? Звичайно. Але, на превелике диво, не без результату: Гусака та його козаків нагородили грішми, надавали їм подарунків. Очевидно, росіяни зазирали в майбутнє: винагороджуючи запорожців, вони створювали свою агентуру, своє лоббі на Січі. Воно мало обстоювати інтереси імперії, не допускаючи союзу козаків з Кримом та Польщею: такий собі метод батога і пряника.

Відчуваючи підтримку росіян, Гусак повернувся на Січ і, вже, мабуть, з наказу, чи "мудрої ради", російських воевод прийняв булаву отамана без будь-яких попередніх умов. Й одразу ж почав активно діяти проти татар, використовуючи для цього всі козацькі сили та владу. А щоб розширити свої можливості, створив спеціальний загін. Який, маючи фінансову підтримку Мазепи та росіян, заходився будувати на Дніпрі козацьку флотилію.

Коли частина її була вже на воді, кошовий благословив у похід проти татар 500 козаків на чолі з наказним отаманом С. Чалим. Та поки Чалий з товаришами рейдував

поблизу кримського узбережжя, козаки ще раз ізкинули Гусака. Віддали булаву Якову Морозу.

Як ми вже знаємо, Гусак такими вибриками не переймався. Він знову згуртував загін і почав полювати татар, здаючи полонених (за винагороду) то гетьманові, то росіянам. Отакий собі "народний промисел" в ім'я козацтва та України.

І вівся він нашому героєві добре. Настільки, що Гусак незабаром набув собі слави справжнього мисливця та розвідника, і гетьман Мазепа почав використовувати його загін саме як розвідувально-прикордонний, винагороджуючи за кожного вдалого "язика" та посилаючи до татарських улусів — стежити за приготуваннями і рухом кримчаків.

У цю пору на Січі почав набувати собі авторитету і впливу талановитий ватажок Кость Гордієнко. Незабаром він став справжнім володарем козацьких душ і шабель. Щоправда, його теж то скидали з отаманського "крісла", то знову садовили, але для нас тут головне те, що про отамана Івана Гусака на певний час забули. Тобто, хочу сказати: булави йому вже не пропонували — Гордієнко мав собі інших супротивників.

Все ж Іван Гусак про себе нагадав. І то досить рішуче — в травні 1728 року. Вже відбулась Полтавська битва. Вже Кость Гордієнко встиг разом з Мазепою та Орликом побувати за кордоном, пожити в еміграції; вже росіяни зруйнували Січ... Одне слово, чимало вітрів перевіяло над Запоріжжям, чимало славного лицарства козацького наклало головою...

На Олешківській Січі отаманував о цій порі знайомий нам Кость Гордієнко, який повернувся з еміграції. Він виступав за союз із татарами й турками проти росіян. Але сталося несподіване. Іван Гусак, що полював татар на річці Самарі, збив собі там чималий загін. Посадивши його на 40 великих човнів, прибув на Січ. З якого дива? Пообіцяв пояснити на Раді. Щойно козаки її скликали, він улаштував суд Гордієнкові, звинувачуючи його в зраді козацтва та потуранні туркам і татарам.

Проте Гордієнко так само переконливо звинуватив Гусака в зраді козацтва на користь російської імперії, заявивши, що "російські канальні роботи (на них росіяни силоміць заганяли десятки тисяч українських козаків та селян — Б. С.) гірші за турецьку каторгу". Гусак на це відповіді не знайшов. Його прихильники просто побили Гордієнка, закували в кайдани і привезли на місце старої Січі — ніби таким способом її відродили. А Олешківську Січ зруйнували, попалили будівлі, пограбували церкву, — повелися так, як уже не раз поводитися на Січі та в її околицях їхні господарі і натхненники — росіяни.

У гирлі Чортомлика, гусаківці заклали нову Січ, а на Раді, скликаний з цієї нагоди, знову, цього разу востаннє, обрали кошовим Івана Гусака. Він негайно — через спеціальних посланців — доповів про все це цареві, мовляв, в Олешках "заданіє виконано, ждьом дальнейших указаній!" І, за звичкою, чекав нагороди. Хотів також відіслати до Москви й колишнього сподвижника Мазепи. Але козаки не дали: надто вже поважали Гордієнка.

Цар-батюшка теж розчарував кошового: не захотів брати козаків під свою руку,

заборонив їм навіть переходити великими загонами через річку Орелю, тобто визначив кордон, що його запорожцям не вільно було переступати. Відмежував, інакше кажучи, Січ від українських земель. А кримські татари, дізнавшись, що нові січовики запродалися цареві, почали готуватися до війни.

Побачивши, що кошовий Іван Гусак завів їх у безвихідь, козаки вимагали скликання ради й одверто погрожували вбити його. Маючи величезний досвід січових "розборок", "вічний кошовий" не став чекати, поки його виведуть на майдан і заб'ють кийками, а потай, з кількома найближчими прихильниками, втік уночі з козацького табору, намагаючись якомога швидше добутися до Києва — під захист місцевого російського воєводи Вейсбаха. Але кордонна сторожа схопила його і під конвоєм привезла в ставку гетьмана Скоропадського.

Жодних відомостей про те, як складалася його доля після побачення з гетьманом, нема. Це свідчить про те, що побоюючись зіпсувати стосунки з росіянами, гетьман не захотів карати Гусака на смерть, а потримав трішечки під арештом і порадив: "Слухай-но, старий, чи не час тобі, нарешті, відпочити?" Тим паче, що з Січі вже надійшла звістка: козаки звільнили Гордієнка з-під арешту й обрали своїм кошовим. Ще й, мабуть, почали вимагати від гетьмана, щоб видав їм Гусака для суду.

Отакою сумбурною та буремною, і була доля "вічного кошового отамана" Івана Гусака.

Семен Палій, полковник Фастівський, керівник козацько-повстанського руху.

Час від часу козацько-повстанська стихія породжувала справжніх велетів, талановитих вождів і полководців, яким тільки не дуже щаслива доля та несприятлива політична обстановка не дали змоги піднятися до вершин визнання в народі й на міжнародній арені, яких сягали П. Сагайдачний, Б. Хмельницький, І. Мазепа. Одним з таких велетів народного духу й постає перед нами Семен Палій (Гурко).

Народився він, як припускають, у містечку Борзні, на Чернігівщині, приблизно 1640 року. Походив з родини незаможного козака і на все життя зостався поборником соціальної справедливості, намагаючись досягнути отієї примарної рівності всіх з усіма і в усьому, домогтися якої ще нікому на білому світі не вдавалося і ніколи не вдасться.

Ще юнаком він прибув на Січ. Брав участь у кількох походах проти татар і турків, уславився своєю надзвичайною хоробрістю та прагненням верховодити. Проте вибитись в отамани на Січі не спромігся: високі старшинські посади там здебільшого обіймали вихідці зі шляхетських та славнозвісних козацьких родів, які здобули непогану освіту. І тоді він удався до неординарного вчинку: сформував власну ватагу, до якої, крім запорожців, увійшло чимало українців, що походили з Подністров'я, молдаван і волохів, та й отаборився з ними на околицях Фастова.

У короткому есе ми не маємо змоги торкнутися всіх аспектів його вростання у фастівське поспільство, але можемо зазначити, що соціально-політична ситуація, яка складалася тоді на правобережній та лівобережній частинах України, сприяла тому, що незабаром Палій став і полковником фастівським, і захисником та надією всього правобережного, а почасти й лівобережного козацтва. З надією поглядали на нього і на

Запоріжжі.

Річ у тім, що польський король Ян Собеський, під владою якого перебувало Правобережжя, вирішив не перешкоджати відродженню там традиційного городового козацтва. Дізнавшись про це, з Лівобережжя, де вже пускало коріння гартоване на московсько-поміщицькому самодурстві українське кріпосництво, почали втікати не тільки незаможні козаки, а й селянство, дрібне ремісництво, всі, хто не бажав гинути в нескінченних походах російських військ та на примусових роботах. Переважна більшість із них негайно вливалася в лави реєстрових козацьких полків, дозвіл на формування яких Палій та інші полковники мали від самого короля. Цей процес став ще активнішим, коли своїм спеціальним указом король дозволив козакам осідати на всьому незаселеному просторі від пониззя Дніпра до пониззя Дністра. Поляки, звичайно, мали тут свій інтерес: намагалися таким способом захистити південні рубежі королівства від татарсько-турецької експансії, а водночас здобути собі десятки тисяч надійних шабель.

Слід сказати, що і Самойлович, і Мазепа спостерігали за цим козацьким ренесансом з цілком зрозумілим занепокоєнням. Адже це нове козацтво не тільки саме не корилося їм, а й провокувало на непослух маси, у яких з'явився вибір: або служити під гетьманськими булавами, або ж іти до Палія. А Палій, відчуваючи, що йому не знайти спільної мови ні з поляками, ні з мусульманськими силами, звертає свої погляди на Росію. І навіть пише листа російському цареві з проханням прийняти в своє підданство.

Московія, можливо, з радістю прийняла б його з козаками, але це призвело б до порушення угод, які існували на той час із Польщею та Туреччиною. Єдине, що на разі могли запропонувати Палієві росіяни, то це перейти з усім військом на лівий берег. Цю ідею підтримав і Мазепа, сподіваючись, що тут йому швидко вдасться усунути Палія від влади, чи принаймні нейтралізувати його, а козаків приєднати до власного війська. Передбачаючи такий варіант, Палій уперто відмовляється і коритися гетьману, і приєднуватися до січовиків.

Тим часом, його проросійські настрої почали турбувати польське командування, і з 1689 року між полками Палія та польськими військами розгорілася справжня війна. На подив поляків, Палій виявився талановитим полководцем, про що свідчили його рішучі перемоги у битвах під Немировом і Білою Церквою та успішні сутички із загонами кримських і буджацьких татар. А невдовзі склалося так, що під його владою опинилася значна територія Правобережжя — майже самостійна держава, яку, до речі, можна було б і проголосити державою, аби лишень Семен Палій розумів значення такого акту, а не прагнув будь-що добутися "під високу царську руку" російського монарха.

Принагідне зауважимо, що й більшість інших козацьких вождів чомусь була певна: монархи, Великі князі й Господарі — це тільки десь, а в Україні спадкова влада чомусь неможлива. Що далі заглиблюєшся в історію України, то все дивовижнішим видається цей факт. Палієві, наприклад, не стало фантазії навіть на те, щоб скликати раду і проголосити себе хоча б гетьманом Правобережжя, тобто хоч якимось способом

закріпити свої воєнні успіхи політичне та створити державне утворення.

Така невизначеність полковника та підконтрольної йому території дала змогу гетьманові Мазепі досить швидко розправитися з ними.

1704 року він переходить з військами на Правобережжя і розпочинає боротьбу за витіснення звідти поляків та за об'єднання обох частин України під своєю булавою. Чи мав він право на такі дії? Так. Це право надав йому цар Петро I, який воював тоді зі шведами, а на бік шведів перейшло чимало поляків.

Польським загонам Мазепа дав раду без особливого напруження. Набагато складніше було діяти проти загонів Палія. І не лише тому, що вони були численними та завзятими, а тому, що тут українець мав іти на українця.

Але Мазепа втрапив упоратися з рухом Палія давнім і геть неоригінальним способом: запросив ватажка на бенкет до своєї ставки, добряче напоїв, зв'язав і відправив до Батурина, а звідти, з відповідним листом на ім'я царя, — до Москви. В чому ж Мазепа міг звинуватити С. Палія, полковника, який стільки разів просив царя взяти його під свою руку? У тому, що він... налагоджує відносини зі шведами, ворогами Росії. Можливо, Палій і справді мав якісь стосунки з таємними шведськими агентами, бо в Москві дуже швидко повірили цій версії гетьмана, і Палія заслали до Сибіру. Мовляв, хотів бути під царською рукою? Будь ласка, жодних проблем!

До речі, з таким же успіхом його могли звинуватити і в зносінах з татарами. Відомо, що рідна сестра С. Палія, Варвара, потрапивши в полон до буджацьких татар, стала дружиною буджацького мурзи. Відомо, що її син Чора-мурза навіть навідувався у Фастів, у гості до полковника Палія.

Якимось дивом літній отаман у Сибіру вижив. І коли на початку 1709 року Петро I побачив, що союзником Карла XII є Мазепа, він наказав повернути С. Палія в Україну. Як вважають дослідники, з ним проханням до царя звернулися новий гетьман І. Скоропадський і князь Долгорукий. Ну, Долгорукий, ясна річ, клопотався, бо до нього апелював гетьман. А чому це раптом Скоропадському забаглося бачити коло себе Палія? Бо той тримався проросійської орієнтації. А понад те, він і досі мав неабиякий авторитет серед козацтва, особливо запорозького, тож гетьман сподівався через Палія посилити власні позиції.

Але значного впливу на перебіг подій колишній вождь повстанців справити вже не міг. Повернувшись із Сибіру, він став полковником Білоцерківським. До нього знову потяглися ватаги голоти та всілякого навколокозацького люду, але дати всьому цьому якийсь лад полковникові вже було несила: надломлений Сибіром організм не дозволив. На початку 1710 року С. Палій помер. Поховали його на цвинтарі Києво-Межигірського монастиря, що слід вважати за знак поваги і до його діянь, і до його слави.

Самійло Самусь, полковник богуславський, наказний гетьман Правобережної України.

За часів, коли на Правобережній Україні гетьманував призначений з волі короля Андрій Могिला, Самусь (Самійло Іванович, р. н. невід. — пом. бл. 1713) мав статус полковника богуславського. На відміну від гетьмана, він був не в захваті від нової хвилі

польської колонізації українських земель, і прагнув відродити Україну такою, якою бачили її козаки наприкінці визвольної війни. Судячи з усього, доля не пошкодувала цьому чоловікові рішучості, а також непересічного таланту полководця.

Уперше він показав себе вправним воєначальником 1692 року, коли очолив великий козацький корпус у поході за Дністер. Далі — по якомусь часі — був рейд улусами белгородських татар, коли він розбив їхні войовничі загони спочатку під Акерманом, а потім під Кілією, а згодом завзято рейдував територією від Дністра до Дунаю, визволяючи все нові й нові сотні бранців, що знемагали в татарській неволі.

Це ми з вами, невдячні нащадки, не те що не пам'ятаємо, а навіть не знаємо про такого полководця — в кращому разі десь, гортаючи "Історію", натрапляли на його прізвище, — а тоді, після походу, слава про нього облетіла всі краї, від Січі до Москви, від Києва до Варшави. Ось як увічнено його подвиги скупими рядками славетної "Історії русів": "Вони (козаки Са-муся — Б.С), напавши на татар біля міст Акермана та Кілії, попалили їхні житла, забрали худобу і самих полонили до кількох тисяч, причому визволили багатьох бранців християнських і порозсилали їх на їхні батьківщини: до Угорщини, Польщі й Росії. Нагородою Самусеві було призначення його від Мазепи наказним, або пальним, гетьманом.

Король Собієвський (Ян Собеський — В.С.), дякуючи Са мусеві за визволення польських бранців, прислав йому клей-ноди пального гетьмана з багатими подарунками".

Однаке Ян Собеський незабаром помер і в 1699 році королем Польщі став Август II, який не лише не підтвердив повноваження Самуся, як польного гетьмана, але й видав Указ про розпуск козацького війська і про заборону козакам проживати "по маєтностям королівських, духовних і шляхетських".

Хочу зауважити: вручення Самусеві клейнодів польного гетьмана означало, що король визнає його офіційним заступником гетьмана і командувачем українських козацьких військ. Тобто, в будь-яких ситуаціях Самусь мав заступати гетьмана як адміністратор, але навіть за присутності його в столиці, безпосередньо командував військом. Як бачимо, перед ним постала блискуча кар'єра — у славі та почестях — українського, а отже й Речі Посполитої — полководця. Але тут вибухнуло повстання під проводом Семена Палія.

За даними автора "Історії русів", Самусь нібито участі в ньому не брав — Палій без його відома використав військові сили кількох підлеглих польному гетьманові полковників у боротьбі проти поляків. Проте з інших джерел знаємо, що це було не так. Самусь приєднався до повстанців і 1702 року розгромив польське військо під Бердичевом, захопивши при цьому весь польський обоз. Натхнений цією перемогою, Самусь взяв в облогу добре укріплену Білу Церкву і протримавши її в облозі майже два місяці, здобув. А згодом штурмом здобув добре укріплений Немирів. Проте повстанці, які, за прикладом Палія, орієнтувалися на Росію, не дістали від неї сподіваної допомоги, а самого керівника повстання, як знаємо, Мазепа заарештував.

Розуміючи, що повстанню кінець, Самусь склав свої повноваження наказного

гетьмана (1704). Разом з ним покірно схилив голову перед Мазепою ще один ватажок повстанців — полковник корсунський Іскра. Приймаючи від нього клейноди і запевнення у вірності, Мазепа повівся з ним не так, як з Палієм. Не заарештував, до Москви не відправив, навпаки, призначив полковником богуславським (під час походу на Дунай Самусь був полковником вінницьким). Можливо, полководця врятували його бойова слава та колишня прихильність до нього польського короля.

Певний час Самусь не брався до активних антипольських дій. Але й приєднуватися до Мазепи під час його виступу проти російських військ теж не захотів. З усього випливає, що він однаковою мірою не зичив собі ні російської, ні польської зверхності. Хоч і розумів, що ситуація, в яку потрапила на той час Україна, майже безвихідна. Промінь надії зблиснув аж у 1711 році, коли Самусь, який уже самотужки витісняв з Правобережжя деякі незначні польські загони, дізнався про похід на Київ Пилипа Орлика і Костя Гордієнка. Послідовники І. Мазепи, на погляд Самуся, несли Україні визволення, тож він зі своїм полком став на їхній бік. Він активно діяв проти російських військ та військ лівобережного гетьмана, якими командував генеральний осавул Бутович. Проте під час облоги Білої Церкви повстанці зазнали невдачі: і через те, що, гарнізон тримався міцно, і через те, що, незвиклі до тривалих облог союзники (кримські татари) втратили до цього походу будь-який інтерес і подалися до своїх улусів.

Орлик і Гордієнко відступили за Дністер. Полковник Самусь до них не приєднався. Він спробував повести повстання далі, залучаючи до боротьби інших полковників. Але сил проти росіян було мало, і незабаром він потрапив до них у полон. Напевне, вони його й стратили, чи, в кращому разі, заслали до Сибіру. Кажу "напевне", оскільки жодних відомостей про дальшу долю Самуся до нас не дійшло.

Василь Кочубей, генеральний писар, генеральний суддя, наказний гетьман козацького війська.

Передбачаю, що в декого з читачів цієї книжки можуть виникнути заперечення щодо того, щоб серед вождів та полководців козацтва стояло й ім'я Василя Кочубея (1640-1708), на якому давно лежить тавро "зрадника", оскільки він написав доноса на гетьмана Івана Мазепу. З цього приводу можу сказати таке: перечитайте історію України, і зокрема, нариси цієї книжки, і ви переконаєтеся, що майже неможливо знайти гетьмана чи претендента на булаву, який би, обстоюючи своє право на гетьманство, не писав доносів — часто-густо одверто наклепницьких, холуйських — на своїх супротивників. Доноси та наклепництво, на превеликий жаль, довгенько були невід'ємною ознакою політичної боротьби в Україні, до них вдавалися щедро і безпардонно. Не став винятком і Василь Кочубей.

У своїй розвідці "Іван Мазепа" Ілько Борщак і Рене Мертель так починають знайомство читача з Василем Кочубеєм: "Василь Кочубей, найвищий суддя, був давнім військовим товаришем Мазепи ще за Дорошенка: вони були навіть свояками. Старий Кочубей був багатир, яких мало: в усій Україні знали про його багатства, безмежні поля, табуни шпарких коней, палати із золотом та кожухами, дорогоцінностями". Вже

за гетьмана Самойловича Кочубей був Генеральним писарем, а з 1770 року дістав призначення на Генерального суддю, тобто, по суті, став коли не другою, то вже в будь-якому разі третьою особою в державі.

Та справа не тільки в посаді. Мазепа і Кочубей справді товаришували. Гетьман безмежно довіряв генсудді і, залишаючи стольний Батурин, завжди призначав за наказного гетьмана Василя Кочубея. Оскільки ж гетьман досить часто виїжджав то до Москви, то ще кудись і довго не повертався, Кочубей устиг звикнути до булави і вже почав потай примірюватися до неї — не "наказної", а справжньої.

Ці його наміри посилилися, коли стало відомо, що літній гетьман і юна донька В. Кочубея Мотря кохають одне одного, і йдеться до весілля. Ні Кочубей, ні понадто його жінка не здатні були примиритися з думкою, що їхня донька може стати дружиною свого хрещеного батька. Існує версія, що саме Кочубеїха намовила чоловіка, коли той знову залишився за наказного гетьмана, написати на Мазепу доноса і передати його Петру I через російського ченця Никанора. Не покладаючись на дію цього пасквіля, наказний гетьман ділиться задумом зі свояком, полковником Іскрою, і вони вдвох складають ще одного листа. Дехто з дослідників схильний пояснювати цю пристрасть до листування з царем тільки небажанням Кочубея віддати доньку за літнього гетьмана. Це не так. Цілком зрозуміло, що якби цар позбавив булави Мазепу, то найвірогіднішим кандидатом на його місце був би він, Василь Кочубей. Це — щодо царської волі. А щодо волі козацької старшини, то Кочубей міг скупити її голоси чи не всі гуртом — мав за що. Крім того, не слід забувати: Кочубей справді щось знав про контакти Мазепи з представниками польського короля С. Лещинського, ворога Росії, і міг переказати цареві якісь факти, а не лише гетьманові нарікання — в одвертій розмові при чарці — на засилля російської адміністрації і лиху долю України.

Та Петро I не повірив Кочубеєві. Одержавши листа від Мазепи" в якому той запевняє, що Кочубеїв лист — не більше, як наклеп, цар дозволив Мазепі заарештувати свого Генерального суддю і самому з'ясувати що там до чого. Мазепа наказав узяти Кочубея під варту, але миргородський полковник Д. Апостол, майбутній гетьман, устиг попередити опального про небезпеку і порадив утікати — не до Росії, звичайно, а до Криму. Втім існує версія, що попередження було узгоджене з самим Мазепою, оскільки гетьман хотів дати батькові дівчини, яку все ще кохав, шанс на порятунок. І саме в Криму. Бо побоювався, щоб недоброзичливці не подалися до Росії та не дістали змоги інтригувати проти нього.

Ця версія видається правдивою, оскільки в будь-якому випадку для Мазепи було б небажаним, щоб Кочубей давав свідчення російським слідчим, з якими, звичайно ж, ознайомиться цар.

Кочубей разом з Іскрою справді вирушили до Криму, щоб пересидіти там якийсь час, але потім змінили свої наміри і повернули в бік Росії. Таки потягло на інтриги. Але не пощастило: їх перехопив російський полковник Осипов, який теж мав від них доноси на Мазепу. Росіяни заарештували втікачів і спровадили до Смоленська. Там, з наказу царя, їм улаштували допити з тортурами. Спочатку Кочубей наполягав на правдивості

своїх листів, але згодом, не витримавши тортур, відмовився від викладених там фактів. Засудженого на смерть Василя Кочубея привезли до Києва і якийсь час тримали у фортеці. А виконали вирок 14 липня 1708 року на майдані міста Борщагівки, де була польова ставка гетьмана Мазепи. Кочубея стратили привселюдно — перед очима гетьмана і кількох тисяч козаків.

За якийсь рік Петро I, напевне, дуже шкодував, що засудив Кочубея до страти, оскільки з'ясувалося, що гетьман Мазепа справді виступив проти російської держави, але було вже пізно. Поховано Кочубея на території Києво-Печерської лаври.

Іван Іскра, полковник полтавський, український географ.

З іменем цього полковника, передусім пов'язують події, що розгорталися навколо гетьмана Мазепи. Тобто в історію, а отже і в пам'ять українців, він увійшов, як один з керівників опозиції; як той, що писав на Мазепу доноси російському цареві. Відтак, для тих, у чий уяві Мазепа — патріот. Іскра постає зрадником, а для тих, хто має Мазепу за зрадника, тобто для проросійськи настроєних сучасників Іскри та його нащадків — він є патріотом, борцем проти "зрадника Мазепи". Така вже його доля.

Розпочати невеличке есе про цю історичну постать я хочу з такої події, яка висвітлює його життя геть з іншого боку. Прийшовши до влади, гетьман І. Мазепа вирішив відновити морську козацьку славу на Чорному морі. Виділив кошти, подбав про спорядження, приохочував козаків до нових морських походів та до будівництва не просто човнів, а цілком боездатних річково-морських суден. Хай навіть і невеликих за розмірами.

Але щоб українське море — та дніпроплавці добре знали гирло і пороги, потрібна була нова, докладна карта. Тож, за наказом гетьмана, полковник Іван Іскра бере собі в помічники кількох вправних у малюванні та описах помічників-канцеляристів, загін охорони і вирушає в експедицію. Це завдяки йому гетьманська канцелярія та писарі Січі незабаром дістали опис усіх островів, порогів, річок, і навіть урочищ по обидва береги Славутича — від найвищого порогу, і аж до впадіння річки — через лиман — у море. Саме після цієї географічної експедиції будь-хто з отаманів-мореплавців та й просто козацьких командирів міг швидко ознайомитися з тією ділянкою Дніпра і Дніпро-Бузького лиману, яка його цікавила, та скласти уявлення про характер місцевості, в якій доведеться діяти.

Тобто в особі полковника Івана Іскри Україна має одного з перших вітчизняних географів та гідрографів, праця якого мала не лише пізнавальне, але й цілком практичне значення.

Зростав Іван Іскра (р. н. невід. — помер 1708) в родині відомого в Україні представника старшини, наказного полковника полтавського Іскри, теж Івана (помер 1658 р.), який по смерті Б. Хмельницького не крився зі своїми претензіями на гетьманську булаву. Сильні проросійські настрої нашого полковника-географа теж перейшли йому в спадок від батька, навколо якого давно гуртувалася промосковська козацька еліта Полтавщини та й усього Лівобережжя. І ще одна цікава деталь: Іван Іскра, цей послідовний опозиціонер гетьмана Мазепи, доводився онуком відомому

бунтареві, керівнику повстання Якову Остряниці. Ось така козацько-бунтарська, з проросійським забарвленням, біографія.

За своє недовге життя Іван Іскра показав себе і як полководець. Коли 1700 року розпочалася війна в Лівонії (Прибалтика), гетьман Мазепа послав туди українські війська під команду свого племінника Обидовського. А одним з корпусів, що тривалий час діяв самостійно, командував полковник полтавський І. Іскра. Сталося так, що в лютому 1701 року Обидовський помер у своїй ставці у Пскові, і командування перебрав на себе Іскра. Разом з російськими військами козаки Іскри перейшли всіма шляхами Північної війни, зокрема брали участь у битві під Ригою.

До речі, в літописі Самовидця та інших тогочасних документах і хроніках ідеться про те, що під час цієї війни запорозькі козаки (не плутати з українськими, гетьманськими козаками, якими командував Іван Іскра) надзвичайно вороже ставилися до російського війська, а на території Росії дозволяли собі навіть напади на села та містечка.

Повернувшись на початку 1702 року в Україну, полковник Іскра почувався досвідченим воїном, полководцем, і, ще не дуже афішуючи цього, поглядав у бік гетьманської столиці. Як і свого часу його батько, він вважав, що може претендувати на булаву, репрезентуючи проросійську частину козацтва. З цих міркувань, Іскра приєднався й до повстання Семена Палія. Зокрема, він зі своїм полком громив військо поляків у битві під Бердичевом. Відомо також, що Іскра не раз брав участь у сутичках з татарськими загонами, а подеколи й сам нападав на порубіжні татарські улуси.

Ну, а тепер щодо всієї отої історії з доносами на Мазепу. Ініціатором опозиції, її лідером був Василь Кочубей. Роль наказного гетьмана не пішла йому на користь. А тут ще й неприязнь, пов'язана з коханням гетьмана та його доньки Мотрі. Першого доноса Кочубей, як відомо, написав сам. Але особливого враження на Петра I та його оточення викладені в цьому листі факти не справили. Тоді й зродилася думка діяти з кимось у спілці. А кращого спілняка за полковника Іскру, давнього приятеля та свояка, годі було й шукати. Одного листа вони відіслали до Москви, а ще одного — російському полковникові Осипову, полк якого був розквартирований в Охтирці. Сподівалися, що той доповість про зраду "по начальству", а сам стане ворогом гетьмана.

Мені чомусь здається, що Іскра навіть не припускав, що листи матимуть такий резонанс, і стануть, так би мовити, бумерангом. Дізнавшись, що гетьман Мазепа має заарештувати їх обох, полковник миргородський Д. Апостол послав до Кочубея гінця — попередити, а водночас, і порадити: тікайте обидва до Криму. Спочатку Іскра, як і Кочубей, прислухався до цієї розумної поради і справді взяв напрямок на Крим, але потім передумав і повернув у бік Росії, вважаючи, очевидно, що з росіянами мати справу легше, ніж з татарами. Помилився. Вершники полковника Осипова, на роз'їзд яких вони натрапили поблизу якогось села, вже мали наказ перехопити їх і заарештувати.

Можна собі уявити стан бойового полковника Івана Іскри, коли з'ясувалося, що його судитимуть як наклепника. Якийсь час він, як і Кочубей, сподівався, що йому

дадуть змогу поговорити з гетьманом, і це допоможе залагодити інцидент. І якби такий шанс у нього з'явився, Іскра напевне показався б перед Мазепою, адже, на відміну від Кочубея, якоїсь укоріненої особистої неприязні до гетьмана він не відчував. Але Осипов, за наказом із Москви, відпровадив утікачів до Смоленська, де до діла взялися слідчі. Потім був Вітебськ, в якому перебувала штаб-квартира російського канцлера Головкина. Там їх і засудили до страти.

Щоправда, з виконанням вироку не квапилися. Допитували ще й ще раз. Росіянам важливо було знати, що в тих листах справді наклеп, а що — факт. Хтось із чиновників мав підозру, що Мазепа таки винен у зраді, що диму без вогню не буває. Під час перших допитів Іскра наполягав на тому, що Мазепа затіває змову зі шведами, але йому не вірили. Згодом, під тортурами, він зрікся своїх свідчень і визнав, що то був наклеп, але йому теж не вірили. Передчуваю, що полковникові Іскрі було важко триматися одного, бо він, можливо, й сам до пуття не знав, що з почутого від Кочубея є правдою, а що брехнею.

Росіяни не захотіли брати гріха на душу і привезли засуджених до Києва, де вони певний час перебували в Печерській фортеці. Можливо, полковник Іскра ще сподівався, що гетьман змилюється і врятує йому життя. Адже вони були близькими людьми, співпрацювали. Та й провина його не така вже й смертельна: Мазепа сам був автором безлічі доносів тому ж таки цареві-батюшці. Але, може, саме тому, що Мазепа й сам частенько практикувавсь у komponуванні листів цареві, він і скарив Іскру. Страта відбулася у липні 1708 року, в Борщагівці, під Білою Церквою, на містечковому майдані, в присутності військ.

Яким Сомко, полковник переяславський, наказний гетьман Лівобережної України.

Яким Сомко (р. н. невід. — помер 1663) належав до козацької старшини, яка починала визвольну війну разом з Богданом Хмельницьким. Тому це були люди, особливо чутливі до змін у політичній обстановці та державному устрої, що відбувалися по смерті Великого гетьмана. Їх, можливо, більше, ніж будь-кого, вражали конфлікти, що виникали в боротьбі за гетьманську владу, за яку, до речі, активно боровся і Сомко. Уже навіть той факт, що його сестра Ганна була першою дружиною Б. Хмельницького, а отже, Юрій доводився йому племінником, давав певні підстави нашому героєві, людині, наближеній до гетьманського двору і самих гетьманів, претендувати на помітнішу від інших роль у визначенні долі України.

Вперше Яким Сомко, тоді вже полковник переяславський, випробував свою фортуна в 1659 році, коли стало зрозуміло, що гетьмануванню І. Виговського настав кінець. Згуртував велику групу впливових прихильників не лише на Переяславщині, а й по інших адміністративних полках. Якщо не озиратись на Юрія Хмельницького, що прагнув повернути собі відібрану Виговським булаву, але шанси на це, як гадав Сомко, мав незначні, то особливих конкурентів собі полковник переяславський не бачив.

Рада відбулась у жовтні названого року в Германівці, поблизу Києва. На ній Виговського вже офіційно усунули з гетьманства, але гукнули не Сомка, а Юрія Хмельницького. Очевидно, тут відіграла свою роль магія прізвища. А ще — несподівано

рішуча підтримка І. Сірка, авторитет якого був непохитним. Як повівся в цій ситуації Сомко? Ясна річ, відчув незадоволення, проте жодних свідчень стосовно того, що він формував опозицію своєму племінникові, не існує. Та й гетьманування Хмельницького тривало недовго. У битві під Чудновом, на Житомирщині, союзники Хмельницького — росіяни, під командою воеводи Шереметева — зазнали нищівної поразки, а сам гетьман опинився в облозі у Слободищах. Він мусив здатися на милість поляків і погодився відновити відносини з Польщею на засадах Гадяцької угоди, що росіяни кваліфікували як зраду. Відтак, Україна виявилась поділеною на дві частини: Лівобережну і Правобережну. Вважаючи, що Лівобережжя повинне мати власного гетьмана, підпорядкованого тільки російському цареві, московська адміністрація дала згоду на скликання козацької Ради. Цього разу вона відбулася в Козельцях (1660 р.), і реальних претендентів було два: Яким Сомко і Василь Золотаренко, брат відомого за часів Б. Хмельницького, наказного гетьмана Івана Золотаренка, що загинув у Білорусії. (До речі, цікава деталь, на яку наші дослідники чомусь не звертали уваги: якщо сестра Сомка була першою дружиною Б. Хмельницького, то сестра Золотаренка, і теж Ганна, — третьою).

Після тривалих вагань та суперечок наказним гетьманом Лівобережжя назвали Сомка. Це був його зоряний час. Адже ніхто, крім нього, не мав плану устрою України! Здійснювати його тепер, щоправда, випадало тільки на Лівобережжі, але можна починати й з цього. Зокрема, наказний гетьман твердо стояв на тому, що вся влада повинна належати козацькій старшині, яка б тримала чернь у покорі. Сам Сомко походив із заможного козацько-купецького роду. Тож вважав, що передусім слід заохочувати розвиток нового прошарку українських купців та промисловців. Крім того, Сомко створив проект реорганізації армії та суспільства. Досі селяни й козаки становили, по суті, єдине ціле. Кожен селянин міг назвати себе в разі потреби козаком. Сомко пропонував усіх козаків взяти на облік і завести кожного до полкових реєстрів. Тобто, власне, з'ясувати, хто має право називатися козаком, а хто не має. А усіх, хто не має, — записати до спеціальних селянських реєстрів і позбавити можливості переходити в козацтво та користуватися козацькими правами. Якби сучасники Сомка уважніше прислухалися до проекту цієї реформи, то відзначили б, що вона була досить мудрою. Він пропонував зареєструвати козаків не під якусь визначену кількість реєстровиків, як це було досі, а геть усіх — січових та городових — козаків. Що призвело б до визнання їх певним соціальним прошарком. От тільки проект не сподобався ні козацтву, яке постійно жилося коштом селянства, черпаючи звідти нові сили, ні селянству, що відтепер мало переходити в стан "гречкосіїв" і ніби кріпаків, прив'язаних лише до землі. Але не тільки це ставало на перешкоді втіленню проектів у життя. Не сприяли й політичні обставини: на Січі з'явився ще один претендент на булаву — Іван Брюховецький. Він уже називав себе не кошовим отаманом, як воно й було насправді, а кошовим гетьманом. І посилено інтригував проти Сомка. Зокрема, написав наклепницького листа полковникові Г. Косагову, командувачеві російських військ, що їх цар надіслав для підтримки запорізьких козаків у боротьбі з татарами.

Крім того, Брюховецький спритно настроїв проти наказного гетьмана Івана Сірка. У листі до полковника він уперто звинувачував Сомка в зраді російського царя. А Сірка запевняв, що Сомко настроює проти нього росіян. Втім, щоб остаточно позбутися конкурентів, такі самі листи Брюховецький понаписував і проти Василя Золотаренка.

На відповідь Брюховецькому, Сомко вдався до своєрідної економічної блокади Січі: наказав попалити човни й плоти, що їх збудували в районі Перевалочної і використовували для перевезень на Січ різного припасу. Але тут Сомко помилився: з'ясувалося, що збудовано ці плоти та човни за наказом царя. Скориставшись із такої необачності, Брюховецький негайно компонує доноса в Москву і знову звинувачує Сомка, а заодно й Золотаренка, у зраді. І наводить "переконливий" факт. Росіяни це взяли до уваги.

Формально на той час гетьманом України був ще Ю. Хмельницький. Але Москва вирішила, що потрібен новий — надійніший її прихильник. З цього приводу цар видав спеціальний Указ і доручив князеві Ромодановському простежити за обранням гетьмана. А тут ще сталася прикра подія з Ю. Хмельницьким. Отримавши образливого листа від січових козаків, у якому ті погрожували йому, звинувачуючи в зраді на користь

Польщі, гетьман передав клейноди наказному гетьманові Павлу Тетері, а сам подався до Києва і постригся у ченці. Цей безглуздий вчинок призвів до розколу України. Всі побачили, що тепер вона має двох наказних гетьманів: Лівобережного і Правобережного. А був же ще й кошовий гетьман І. Брюховецький, який теж прагнув стати гетьманом України.

Усьому мала дати лад Велика козацька Рада. Призначили її на 17 червня 1663 року, а відбулася вона поблизу Ніжина. Цікавою особливістю цієї "Чорної ради" було те, що в ній брали участь не лише козаки, а й селяни та міщани, яким надано рівні голоси із козацтвом. До того ж, вона проходила під наглядом російського князя Гагіна. Проходила бурхливо. Запорожці підтримували Брюховецького, а значна частина городових козаків — Сомка. Оскільки розв'язати питання більшістю голосів було неможливо, прихильники Сомка взялися до зброї. Пролилася кров. В сум'ятті мало не загинув князь Гагін. На велику-превелику силу йому, та певній частині козаків, пощастило розвести супротивників. Раду перенесли на другий день.

Але протягом ночі чимало хто переглянув свої вчорашні позиції. Значна частина козаків, що були на боці Сомка, перекинулася до Брюховецького та його запорожців, при цьому якась група мало не вбила самого Сомка, і росіянам довелося взяти його під охорону. А на третій день понад 40 тисяч прихильників І. Брюховецького переконали Раду, що гетьманом має бути саме він. У цій ситуації Брюховецький мав би повестися гречно і подбати про примирення зі своїми опонентами. Але він діяв безоглядно й підступно: Сомка й Золотаренка взяли під варту — про що князь Гагін повідомив 18 вересня царя, і разом з кількома їхніми прихильниками скарали на смерть на майдані міста Борзни на Чернігівщині. Так і скінчився життєвий шлях наказного гетьмана Лівобережної України Якіма Сомка.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Яким Чалий, наказний гетьман запорізьких козаків.

Стати кошовим отаманом Якому Чалому так ніколи й не судилося, тож ми могли б і не згадувати про нього. Але річ у тім, що не згадати про нього було б гріхом. Адже цей наказний, або ж ватажний, як ще називає його дехто з істориків, отаман виявився причетним, як до задумів Петра I, так і до великих планів гетьмана Мазепи.

Перенесімось у 1696 рік. Петро I готується до другого доходу на Азов. Перший зазнав невдачі: турки буквально на друзки розбили російське військо. І тепер російський цар готує флот, споряджує нові кінні й піші полки.

Звичайно, він звернув погляд і на союзника, гетьмана Мазепу; чим допоможеш? "Та ми той... — аж заникнувавсь у своїх запевненнях гетьман. — Ми, коли що до чого, то можемо цілу флотилію під Азов послати, щоб не допустити туди турецького флоту".

Петрові I ідея припала до душі. Мазепа виділив кошовому I. Гусаку кошти для спорудження кораблів. А щоб турки, поки там що, не нудилися без діла, наказав відомому морському ватагові Якому Чалому взяти з собою п'ять сотень хлопців та погуляти попід Кримом.

Чалий показав себе справжнім морським корсаром. Натрапивши поблизу півострова на турецьку ескадру з сімнадцяти кораблів, він притьмом кинув своїх козаків у бій. Частину кораблів козаки потопили в гарматній дуелі, частину взяли на абордаж і захопили. Повернулися на Січ з величезною здобиччю: крам, зброя, всілякий бойовий та продовольчий припас.

Побачивши, що мають тепер тямущого флотоводця, козаки сотнями заявляли про своє бажання йти під його прапором у море та топити чи брати на абордаж усе, що тільки там рухається. Приєднався до загону Чалого і новий кошовий отаман Яків Мороз, що мав під своїм бунчуком майже 1800 січовиків. Проте дії кошового — тема іншої розмови. А нас цікавить одіссея самого Чалого. Він зміркував, що ще один такий караван галер, як минулого разу, йому навряд чи трапиться, тож краще йти просто на Козлов (Євпаторію). Щоб і туркам з татарами нерви полоскотати, і здобич мати.

Висаджувалися козаки на берег не в межах міста, а трохи далі, тож іще дорогою до передмістя захопили кілька татарських сіл. Здобичі, в тому числі й полонених, набралось стільки, що потреба нападати на саме місто вже відпала, понадто, що з отаманом було якихось три сотні з гаком козаків. Зрозуміло, що вирушаючи до берегів іншої держави, та ще й повз турецьку фортецю, з якимись там трьома сотнями "оселедців", Яким Чалий вдався до погибельної авантюри, якої війна не пробачає. Усвідомивши це, Чалий, як чоловік за характером своїм завбачливий та обережний, вирішив повертатися. Одначе звістка про те, що козаки чайками пішли на Крим, уже досягла Очакова, і тут, на лимані, дорогу їм перепинив турецький флот.

Турки сподівалися, що козаки кинуться пробоем крізь їхній заслін і це дасть убивчу перевагу. Але Чалий розважив інакше. Дійшовши до найближчого острова і поховавши човни у заводях, він наказав своїм хлопцям закопуватись у землю. Два дні турки безуспішно обстрілювали острів з гармат та висаджували десанти. А на третю ніч

козаки зникли з острова, ніби їх розчинили в собі темрява і туман. Розшукали їх турки вже в гирлі Дніпра, в одному з рукавів. Як на те, рукав обмілів, і пройти ним проти води козаки не могли. Ні, вони, звичайно, могли б поперетягувати човни, але в цей час із-поза обрїю вигулькнула ціла орда татар, а основною течією Дніпра напереріз козакам рушили човнами й галерами турки. Схоже, що, зумівши вирватися з блокованого ворогом острівця, козаки не врятувалися тільки тому, що не захотіли одразу ж покинути свої човни, які дуже цінувалися.

Цього разу козаки окопались у прибережному ліску. Але турків і татар було стільки, що протистояти їм жменька сміливців уже не могла. Тим паче, що вороги довго не наважувалися йти в атаку, а цілу добу обстрілювали козацтво з гармат та рушниць. Не маючи ні води, ні їжі, витративши всі набої та вичерпавши фізичні ресурси, вцілілі козаки востаннє відбили напад турків і, знеможені до краю, здалися. Могли б, ясна річ, загинути в бою, але досвідченому в таких справах отаманові здалося, що, потрапивши в полон до турків, — саме до турків, — частина козаків зможе врятувати собі життя.

Так воно згодом і сталося. Одразу по здачі, отамана Чалого турки вбили, а його рубак завезли до Очакова. Ханові в цей час доповіли, що в козацькому полоні перебуває чимало мусульман, тож почалися переговори про обмін. Скінчилося все на тому, що татари мовили: "Гаразд, ви нам наших, ми вам ваших, і розійдемося до кращих часів". Так, завдяки поміркованості отамана Якіма Чалого, багатьом козакам пощастило зберегти життя.

Пилип Орлик, гетьман України в еміграції.

В особі Пилипа Орлика (1672-1742) українське козацтво, всі патріотичні сили України, що обстоювали засади незалежності й державності, мали сподвижника і продовжувача справи гетьмана Івана Мазепи. І в цьому була своя логіка, адже П. Орлик, віддавній генеральний писар військової канцелярії гетьмана, став чи не єдиним, кому Мазепа звірявся з найпотаємнішим, кому безмежно вірив і на кого цілковито покладався.

Походив Пилип Орлик з чесько-польського шляхетського роду, предки якого — по батьківській лінії — опинились у Литві ще за часів гуситських воєн. Батько його, офіцер польської армії, загинув 1673 року в битві під Хотиним.

Освіту Орлик здобував у Києво-Могилянській колегії (згодом набула титулу академії). Там ним опікувався професор філософії Степан Яворський, що вважав цього учня чи не найздібнішим з усіх і, можливо, сподівався бачити згодом викладачем академії, своїм спадкоємцем. Саме завдяки протекції Яворського, Орлик став писарем Київської митрополії.

Може, посада писаря не дуже й імпонувала схильному до філософії та літератури П. Орлику, але треба ж було з чогось починати. Тим паче, що, zostавшись без чоловіка" мати не могла забезпечити синові більш-менш гідного існування, отож слід було заробляти на хліб. Мабуть, не без допомоги Яворського він незабаром потрапив і до генеральної військової канцелярії.

Порівняно з попереднім місцем, тут перспективи були набагато ліпші. Хоч Орлик

був попервах лише молодшим писарем, але дістав змогу увійти до зовсім іншого товариства, познайомитися з багатьма вищими офіцерами Мазепи, що згодом неабияк сприяло зростанню його авторитету. Ще ширші обрії розгорнулися перед 26-річним канцеляристом, коли в 1698 році він одружився з донькою полковника полтавського Павла Герцика, красунею Ганною.

Павло Герцик був євреєм за національністю — на той час тільки два євреї, Герцик і Крижанівський, — дослужилися до полковників, хоч серед козацького офіцерства їх служило чимало, — але він щиро підтримував Мазепу, і до України був настроєний патріотично. Спираючись на підтримку впливового тестя, П. Орлик поступово наближався до кола гетьманських сподвижників. Та й сам Мазепа помітив його ще звідтоді, як Орлик склав досить вдатного панегирика на честь гетьмана (1695 р.). Мазепа, який і сам захоплювався літературною творчістю, сприйняв витвір свого канцеляриста з прихильною поблажливістю і подумав, що цього хлопця треба мати на увазі.

Ще надійніше вони зблизилися, коли гетьман погодився стати хрещеним батьком сина Пилипа — Григорія. Навіть за наших часів інститут кумівства в Україні вважають мало не святим. А за доби Орлика він справді був освячений і релігійними, і світськими традиціями. Тож нема нічого дивного в тому, що, коли постало питання про посаду генерального писаря, Мазепа призначив на неї (1706 рік) Пилипа Орлика.

Посада виявилась набагато відповідальнішою, ніж міг уявити собі досвідчений військовий канцелярист. Уже хоч би тому, що працювати доводилося з гетьманом Мазепою, чоловіком непростой вдачі і не цілком зрозумілих намірів, який повсякдень балансує між беззастережною вірністю російському цареві та прихильністю до польського та шведського королів, і повсякчас перебуває у якихось таємних зносінах; а до того ж, ще й досі, незважаючи на солідний вік, потрапляє у складні амурні ситуації.

Не встиг Орлик звикнути до свого нового крісла, як гетьман посилає його до Москви. За гінця і дипломата. Але тільки дуже вузьке коло прибічників Мазепи знає, що найважливіше його завдання — переконати оточення Петра І, що всі доноси, якими засипають його канцелярію Кочубей, Іскра та інші недоброзичливці, — підлий наклеп. Як він цього досягав — то вже справа хисту, але знаємо, що аж до остаточного приєднання Мазепи до Карла XII в московських колах вірили, що Мазепа їхній союзник.

І в цьому була заслуга дипломата П. Орлика. Не раз він виступав і посередником (чи, краще сказати, зв'язковим) між гетьманом і княгинею Дольською.

Після трагедії під Полтавою Орлик не відсахнувся од гетьмана, зберіг йому вірність до кінця. В обозі відступаючих військ перебували сім'я генписаря та родина Герциків.

Вже на підході до Бугу козацьку армію запосіла скрута: не стало харчів, людей мучила спрага. Знайшлися призвідці, що збили групу для нападу на гетьманський обоз. Пішла навіть чутка, що вона збирається захопити гетьмана і, повернувшись до Дніпра, видати його Петрові І. Змову з допомогою "своїх" людей викрив Пилип Орлик. І зумів спокійно, без крові та зайвих конфліктів, залагодити справу та узяти ситуацію під

контроль. Він узагалі вражав усіх своєю поміркованістю, виваженістю слів і дій.

Не домагався Орлик і гетьманської булави. По смерті Мазепи — у вересні 1709 року — він ладен був поступитися нею племінникові гетьмана Андрію Войнаровському. Але Войнаровський такої честі зрікся, вважаючи, що бути гетьманом у вигнанні — не варте клопоту. Єдине, що його по-справжньому цікавило, — це гроші гетьмана, оті скарби, що їх Мазепі пощастило вивезти з собою, і що мали, за уявленнями Орлика, піти на спільну українську справу.

Ми не зупинятимемось на конфлікті Орлик — Войнаровський з приводу гетьманської спадщини: справа то грішна і марудна. Для нас важливо, що 5 квітня 1710 року на козацькій Раді, скликаній у Бендерах, на гетьмана України обрали Пилипа Орлика. Це сталося вже по тому, як спеціальна комісія, яку створив король Швеції, визнала спадкоємцем майна Мазепи його племінника А. Войнаровського. Отже, всі козаки, що прибули з гетьманом, серед них і Пилип Орлик з родиною, по суті, zostалися без засобів до існування.

Однак це не завадило П. Орлику створити своєрідний уряд у вигнанні. Були призначені всі належні, за існування гетьмана, чиновники: Генеральний писар, Генеральний суддя, Генеральний осавул... Нового гетьмана активно підтримував кошовий отаман Кость Гордієнко, що теж опинився в еміграції.

У пору "коронації" гетьмана стався ще один дуже важливий політичний акт, значення якого не втратило ваги й у наші дні. Козацька Рада схвалила написану особисто П. Орликом "Конституцію прав і свобод Запорозького Війська". Нехай нікого не збиває з пантелику оте "прав і свобод Запорозького Війська". Насправді під "Військом" малася на увазі Україна. Тоді, 5 квітня 1710 року, перед усім світом було проголошено першу в історії України, Конституцію держави, причому держави козацької.

Про те, що це була саме Конституція України, а не лише Запорозького Війська, свідчить чимало статей, в яких, зокрема, окреслено засади непідлеглості Української держави Росії та Польщі, визначено кордони, що відповідали кордонам України часів Б. Хмельницького; окреслено своєрідний козацький парламент, в якому мали засідати представники від кожного адміністративно-територіального та військового полку. Цей парламент (Старшинська Рада) повинен був збиратися на свої засідання тричі на рік і розв'язувати чимало справ, які колись перебували у віданні тільки гетьмана. Тобто Україна трактувалася, як гетьмансько-парламентська республіка.

Надзвичайно важливим для міжнародної opinii став і той факт, що король Швеції Карл XII, складаючи протекцію новоствореному урядові й парламенту, визнав і гетьмана Орлика, і проголошену Конституцію. Цим актом він надав українському урядові в еміграції першого міжнародного визнання. Така підтримка короля Швеції дала змогу П. Орликові негайно розпочати переговори з представниками турецького султана, короля Франції, з послом кримського хана Девлет-Гірея.

Незаперечним успіхом цієї дипломатії було вкладення в січні 1711 року українсько-татарського союзу, за умовами якого хан визнавав Україну незалежною державою і

зобов'язувався не підписувати жодних договорів із Росією без згоди на те уряду гетьмана. Тоді ж таки до Бахчисарая відряджено постійного представника гетьмана Орлика в Криму, його посла. І ще одна цікава деталь: згідно з цим договором, донські козаки переходили в підпорядкування гетьмана України. І це було цілком природним. Адже за тих часів і українці, і татари сприймали донське козацтво, як одне з відгалужень українського, вважаючи, що засновниками його були все ж таки українські козаки.

Дещо складнішими виявилися стосунки з польським урядом, — короля С. Лещинського. Тут виникали проблеми контролю над Правобережною Україною. Та все ж Орлик не втрачав надії залагодити і цей пункт українсько-польських відносин.

Безпосереднім наслідком дипломатичних зусиль гетьмана стала спільна військова операція українців, шведів, поляків і татар проти російських військ та їхніх польських союзників, що виступали проти Лещинського. Наприкінці січня запорожці під командою К. Гордієнка й П. Орлика приєдналися до польських військ і незабаром увійшли в межі Правобережної України. Козаків було дуже мало. Поляків теж. Разом з ними рушила в похід і незначна частина шведів. Єдиною справді потужною була військова сила буджацьких татар, що діяла під орудою султана Мегмет-Гірея, сина кримського хана. На жаль, саме ця сила виявилась ненадійною.

На Правобережжі гетьмана Орлика вітали радо. Його військо почало швидко зростати коштом українських добровольців, які відчували, що незалежність своєї Вітчизни треба боронити. В дні, коли Орлик постав перед мурами Білої Церкви, військо його налічувало вже понад 16 тисяч шабель. Та, як не раз уже бувало, у найвідповідальніший момент облоги, коли надійшла звістка, що на допомогу обложеним підходить російське військо, татари зрадили Орлика, кинулись грабувати населення і тікати з награбованим додому! Не підтримав походу і шведський корпус, що перебував у Померанії і мав через Польщу пробитися в Україну. Як з'ясувалося згодом, він навіть з місця не зрушив.

Одне слово, вже у квітні гетьман П. Орлик та його уряд знову опинилися в еміграції — у Бендерах. Петро І кинувся йому навздогін і дійшов аж до Пруту. Але тут його оточили турки, разом з поляками і козаками Орлика, і мало не захопили в полон. Врятувало царя тільки те, що він спромігся підкупити турецьке командування. А ще — підписав надзвичайно не вигідний для Росії договір, за яким до Туреччини відходили Азов, Таганрог та багато інших міст. Вихід до південних морів для Росії закритися.

Гетьман Орлик намагався максимально використати поразку росіян на Пруті і під час укладання турецько-російського договору (1711 рік) прагнув домогтися від уряду Високої Порти, аби Україну було виведено з-під юрисдикції Росії, тобто було створено незалежну Україну. Коли ж це йому не вдалося, у грудні того ж 1711 року він відряджає до Стамбула поважну делегацію. І яка ж мета преговорів? Утворення незалежної української держави, чи хоча б забезпечення автономності, непідлеглості жодній із держав Запорізької Січі.

У березні 1712 року султан Туреччини теж мовив слово щодо української проблеми.

Він видав Указ, згідно з яким Орлика визнано гетьманом Правобережної України. А договором з Росією визнано її право на лівобережну частину України, Це вельми збентежило гетьмана Орлика. Він сподівався, що султан дбатиме про всю Україну. Але навіщо султанові єдина, незалежна і сильна Україна? Звичайно, краще бачити її під боком розчленованою.

Невдовзі кошовий К. Гордієнко повернувся на Січ. Але сам Орлик з поверненням не поспішав, — бачив, що йому бракує сили по-справжньому опанувати ситуацією. До того ж виник конфлікт із Гордієнком, який вважав, що гетьман не так, як слід, дбає про інтереси України, а особливо запорозького козацтва, яке, на думку кошового, й надалі мало бути зі своєю Січчю "державою в державі", не підлягаючи гетьману чи якомусь іншому правителю.

А ще погіршало становище гетьмана, коли Карл XII повернувся до Швеції. Орлик зі своєю родиною та нечисленними прибічниками теж мусив їхати туди — іншої дороги не було. Перебуваючи то в Стокгольмі, то в Ганновері (Германія), то в Польщі, де йому допомагав барон фон Орлик, — родич, з яким він несподівано познайомивсь у Вроцлаві, гетьман у вигнанні намагавсь ужити всіх дипломатичних заходів, щоб іще раз створити антиросійську коаліцію і в такий спосіб визволити Україну. Проте доля від нього одвернулась. 1721 року Швеція підписала мир з Росією — треба ж було колись покласти край 20-річному станю війни. Польща теж підпала під вплив Росії, та вона ніколи й не була надійною союзницею українцям. А до всього того російська таємна служба розпочала справжнє полювання на гетьмана, намагаючись або його вбити, або схопити і переправити до Росії.

З огляду на свою безпеку та з дипломатичних міркувань, гетьман із Польщі виїхав. Перейшов на територію Туреччини. Спочатку прибув до Хотина, що був тоді турецькою фортецею, а згодом, за наказом султана, перебрався аж до грецьких Салонік, що теж підлягали Туреччині. Тут він, по суті, опинивсь у своєрідному засланні, але з політичного обрју не зійшов. Приймав іноземних консулів і дипломатів, жваво листувався з європейськими володарями, прагнучи знову відродити інтерес до "української справи", якій присвятив усе своє життя. Поступово до неї прилучався і його син, Григорій Орлик, який спочатку виконував роль посланця гетьмана, а потім його прийняв на дипломатичну службу король Франції.

1742 року гетьман, із дозволу султана, повернувся до Бендер. Застав тут полковника Чалого, що мав із собою близько тисячі козаків, які сюди відступили після невдалого повстання на Правобережній Україні. Навколо цього полку поступово згуртувалися інші емігранти. Надійшла також певна матеріальна допомога від Франції, що досить чуйно поставилась до долі України (може, тому, що Франції служив син гетьмана). Маючи таку підтримку, гетьман звернувся до кримського хана з пропозицією про спільний виступ.

Однаке Туреччина й Крим його ідеї не підтримали. І скінчилось усе на тому, що полк Чалого перейшов на службу до польського короля, а ще один полк, піший, повернувся в

Україну — служити цареві. Треба ж було цьому війську якось існувати. Відомо, що частині козаків вдалося без особливих ускладнень осісти на Дніпрі, в Новій Січі.

Оце звертання до Стамбула та Бахчисарая виявилось останньою спробою Орлика створити антиросійську коаліцію. Він фізично і морально виснажився, хворів; всі кошти, без яких формувати гетьманський двір в еміграції неможливо, були вичерпані.

Помер Пилип Орлик у травні 1742 року, в Яссах (нині Румунія), цілком самотнім — без сім'ї, без прибічників і, по суті, без засобів до існування.

Отака вона, доля гетьмана в еміграції, творця першої в світі Конституції, яка мала б стати Конституцією Незалежної України.

На відміну від багатьох своїх попередників, гетьман Орлик із розумінням ставився до того, що державний діяч мусить залишити по собі якісь документи, твори, спогади. 1989 року в Гарвардському університеті в США з'явився друком "Щоденник* Пилипа Орлика, якого гетьман вів упродовж майже 13 років (з 1720 по 1732 рік). Цей твір — надзвичайно цінний документ доби, важливе джерело інформації для всіх дослідників, які намагаються збагнути суть подій за часів Мазепи й Орлика. Ще один твір — "Алкідросійський" — Орлик цілком присвятив Мазепі. Значний інтерес для сучасних дипломатів та істориків становлять і його праці "Маніфест до європейських урядів" та "Вивід прав України". Існує думка, що гетьман залишив по собі і певну поетичну спадщину.

Григорій Сагайдачний, полковник, кошовий отаман запорізького козацтва.

" Докоряти українцеві, що він ідеалізує своїх козаків, — це однаково, що докоряти християнинові, що він ідеалізує своїх апостолів. Як же народ може не ідеалізувати лицарства, свого воїнського Ордену, який в основі своїй постає відтворенням лицарства самого народу? "

Богдан Сушинський

Мушу визнати: не маю жодних даних, які б підтверджували, що Григорій Сагайдачний походить з роду славетного гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного. Але хочеться вірити, що саме з цього роду він і походить.

На військово-політичній арені України Г. Сагайдачний постав за гетьмана Самойловича. Він тоді був кошовим отаманом і, як кожен поважаючий себе кошовий, вирішив напасти на кримських татар — відповісти на їхній недавній напад. Відтак запросив до участі в операції донське козацтво, що й засвідчує лист, надісланий донському отаманові на початку 1686 року.

Але склалося так, що дончаки вже не мали права ходити в походи без дозволу царя. Тому перед скликанням ради, що повинна була визначити деталі, надіслали листа до Москви, мовляв, не знаємо, як чинити. А в Москві затупали ногами: який похід на Крим?! Хто запорожцям дозволив?! У нас із кримчаками мир! І з Москви на ім'я гетьмана Самойловича полетів Указ царя з різким та категоричним: "Не смей!"

Як засвідчено в "Актах истории Войска Донского", в Указі мовилося, щоб "ні жителі малоросійських міст, ні запорізькі козаки не чинили б з турками і татарами "задоров", а трималися з ними мирно на мирній нозі".¹

Запорожці обурилися: як то воно — татарам "сметь", а нам " не сметь" ? Несправедливо! Гетьман спробував приборкати їх: годі, хлопці, притримайте коней. Не час наживати собі одразу трьох могутніх ворогів: у Москві, Стамбулі та Бахчисарай. Хлопці, може, й послухалися б Самойловича, та в цей час трапилася інша нагода побитися з тими ж турками й татарами. Щоправда, на запрошення польського короля Яна Собеського, який заповзявся витіснити Туреччину з галицьких земель. Бійська для цього мав малувато, тож і пішов з поклоном до Запоріжжя. Там Галичину завжди вважали за землю рідну, щиро українську, тож Сагайдачний, без жодних вагань, спорядив загін охочих — близько 3 тисяч шабель. Цей загін пробився крізь усі турецько-татарські заслони аж до Ясс і там, об'єднавшись з поляками, ударив на бусурманів.

А наступного року вже росіяни запросили козаків до спільного походу проти татар. Григорій Сагайдачний сам повів своє військо на Кизикірмен, далі й на Аслам-город. Росіяни діяли мляво, і похід важко було назвати вдалим, але козаки повернулися, скажемо так, непереможеними. Кримчаки ж вирішили, що, оскільки росіяни й козаки умови перемир'я порушили, відтепер вони можуть вільно розправлятися із запорожцями. І посунули на Січ, та всією ордою. Три дні тривав штурм січових укріплень, чимало татар полягло в цій битві, проте вдертися на Січ орда так і не змогла.

У липні 1687 року гетьманом України став Іван Мазепа. Цар надіслав з цього приводу Сагайдачному спеціальну Грамоту, якою ставив кошового до відома і вимагав визнати нову владу. Сагайдачний нічого проти Мазепи не мав. Навпаки, одразу ж попросив у нього хоч полк городових козаків, щоб підсилити своє військо та дати гідну відповідь татарам за напад. Але гетьман сказав, що козаки йому самому потрібні: часи непевні, забагато претендентів на булаву.

Запорожців таке ставлення розсердило. Вони почали листуватися з правобережним гетьманом Андрієм Могилою, якого підтримувала Польща. Але сталося так, що одного з листів мазепинці перехопили, і гетьман доповів цареві про спілкування запорожців з Могилою, тобто з ворогом Росії. Запропонував приборкати козаків силою, — разом з російськими військами. Проте цар не поспішав: війна в Україні була йому не потрібна, бо з неї могли скористатися турки й татари.

За традицією, кошового отамана обирали щороку, тож не дивно, що на місце Сагайдачного приходили то Филон Лихопій, то Іван Гусак. Відомо, що за часів кошового І. Гусака, Григорій Сагайдачний очолював спеціальну старшинську комісію, яка виїздила до Кам'яного Затону, щоб перевіряти повноваження Петрика, майбутнього гетьмана. Петрик посилався на листи Мазепи, з якими нібито й прибув до запорожців. Та, як з'ясувалося, ніяких листів гетьмана у Петрика не було.

В 1696 році ми стаємо свідками того, як Г. Сагайдачний, у рангу козацького полковника, бере участь у морській експедиції кошового Якова Мороза. Вийшовши в море на 40 човнах, запорожці потопили три турецькі кораблі. Але до перемоги ще було далеко: повертаючись до гирла Дніпра, козаки побачили, що по обидва боки річки на

них чигають вороги — на одному березі турки, на другому татари. Козаки обстріляли їх із фальконетів, а потім, висадивши десант, потіснили кримчаків. Одначе пройти на човнах повз турків вони не змогли б. Зрозумівши це, кошовий наказав потопити човни поблизу якоїсь коси, і пробився до Січі пішки.

Щоб доповісти про події гетьманові Мазепі, кошовий спорядив делегацію, до якої, серед інших увійшов і полковник Сагайдачний, що здобув у цій операції славу одного з найхоробріших.

Хочеться вірити, що це був не останній похід, в якому полковник Григорій Сагайдачний, колишній кошовий, показував приклад мужності і лицарського служіння козацькому товариству та Україні.

Кость Гордієнко, кошовий отаман запорізького козацтва.

Якщо політична орієнтація гетьмана І. Мазепи довго була невизначеною, — а коли визначеною, то від усіх прихованою, — то орієнтація К. Гордієнка ні для кого не становила загадки. Як тільки його обрали кошовим — (початок 1702 року), він зайняв рішучу антиросійську позицію. Отож у цьому питанні всі історики, як ніколи, єдностайні: "справжній лицар і запеклий ворог Москви" (М. Аркас); "Одвертий ворог московської зверхності" (А. Кащенко); "Гордієнко одверто висловлював свою нехоть до Москви й відверто діяв у цьому плані" (Д. Яворницький).

Та мала позиція кошового Гордієнка і свою особливість. Вона полягала в тому, що, категорично виступаючи проти російської колонізації, він водночас не був прихильником ні Польщі, ні Туреччини чи Криму, вважаючи, що Україна сама здатна вибороти собі незалежність. Ясна річ, використовуючи вигідні міжнародні фактори та війська тимчасових союзників. Саме такими "тимчасовими союзниками*" і поставали перед ним шведські війська, що з'явилися незабаром в Україні.

Щодо походження К. Гордієнка, то цілковитої ясності тут дослідники не дійшли. Є лише підстави вважати, що справжнім його прізвищем було Гординський (так його, зрештою, називали й на Січі) і що походив він з давнього українського аристократичного роду Гординських. Немає сумніву й у тому, що освіту він здобував у Києво-Могилянській академії. Адже загальновідомим є факт, що коли запорозьке військо приєднувалось до армії Карла XII, кошовий, на подив усього шведського офіцарства, вітав короля промовою, складеною за всіма канонами добірної латини. Так само відомо й те, що Гордієнко брав участь в укладанні першої української "Конституції П. Орлика".

Саме перед обранням Гордієнка кошовим, з'явився наказ Петра І спорудити в Кам'яному Затоні поблизу Січі фортецю, в якій мав стояти російський гарнізон. Дізнавшись про це, кошовий пише листа російському імператорові, в якому в ультимативній формі вимагає відмовитися від такого будівництва. Можна собі уявити, як знавіснів Петро І, коли йому прочитали, що "Військо запорозьке наказу про збудування городу в Кам'яному Затоні слухати не буде, ламати камінь на будівлю того городу на землях Запорожжя не дозволить, а як хто прибуде з московськими людьми той город будувати, то запорожці будуть оружно на них бити".

Отак: чітко і ясно. Імператорові одразу дали зрозуміти, хто на цій землі господар. Якби такої твердості дотримувалися наші гетьмани, становище України було б іншим і, можливо, після всіх перемог доби Хмельницького, вона б не втратила так безглуздо своєї незалежності.

Ясно, що Петро І зненавидів Гордієнка. Але якою ж була його офіційна, так би мовити, публічна реакція? Він послав на Січ свого представника боярина Протасова. З військом? Ні, з подарунками. І наказом бояринові прийняти від козаків присягу на вірність.

Козаки є козаками. Вислухавши боярина та побачивши, що подарунки варті уваги, вони розсудили просто: присяги не складатимемо. А щодо подарунків, то не повертатися ж росіянам із ними назад до столиці! Вони бачили, що Росія дедалі глибше втягується у війну зі Швецією, тому їй потрібні козацькі шаблі. Ну, а коли сама захоче силою здолати козацтво, вони готові...

Посилювалась козацька нехоть до Москви ще й розповідями тих, кому, за велінням гетьмана Мазепи, довелося воювати на боці росіян проти шведів під час Лівонського походу. Ось як, посилаючись на давніші джерела, лаконічно подає цю ситуацію Д. Яворницький:

"На початку ї 702 року повернулись з Лівонського походу ' в українські міста гетьманські полки й на весь голос заявили там, як погано й презирливо ставилися до них російські війська, як вони відбирали в них здобуті на війні трофеї, били, топили у воді. Це звернення так подіяло на українців, що дехто з українського поспільства почав переходити на бік шведських військ. Точнісінько таким було ставлення москалів і до запорізьких козаків. Тоді переважна більшість запорожців повернулася на Січ, а дехто залишився у Польщі".

Як бачимо, традиції російського "старшого брата" зароджувалися не за радянських — як це декому здається — часів, а мають набагато давніше коріння. Так само, як і великодержавне держимордство. А ми поспішали оголошувати всіх козаків, які виступали проти російських військ, зрадниками. Хто й кого зраджував?!

Й ось тут дивним чином почали складатися взаємини між Мазепою та Гордієнком. Злякавшись, що Петро І може кинути проти України війська для придушення бунту непокірливих запорожців, гетьман пише імператорові листа, в якому відмежовується від політики кошового отамана. Ба, навіть посилає своїх людей на Січ, щоб ті від імені гетьмана домагались усунення Гордієнка з отаманства.

На мій погляд, тут виразно дає про себе знати заздрість Мазепи, його ревниве ставлення до Гордієнка як до сильної особистості. Адже саме тоді гетьманські козаки (тобто ті, що не були запорожцями, а підлягали гетьманові) почали нарікати на промосковську політику Мазепи. Поглянь-но, казали вони гетьманові, як поводить Кость Гордієнко. Видно, що це кошовий отаман, який обстоює козацтво, а не пише доносів на своїх полковників, як це робить дехто...

Існує навіть версія, що Мазепа мав намір підслати до кошового вбивць. Важко в це повірити, бо якби він справді мав намір убити, то вбив би. А поки що домігся, щоб

козаки відібрали Гордієнкову булаву та передали їй поміркованішому, прихильнішому до гетьмана представникові старшини — Герасимові Крисі.

Проте помірковані перемогли незначною перевагою. Криса тримав булаву лише кілька місяців. А наприкінці того ж таки 1703 року вона знову повернулася до Гордієнка. Не покривдмо на честі кошового, він не зайшов у дріб'язкове протистояння гетьманові, не розпочав міжусобиці, як на це, можливо, важили в Петербурзі. Навпаки, ще категоричніше тримався свого — виступив проти засилля московітів. Ось як змальовує цю ситуацію в своїй розвідці "Кость Гордієнко Головка. Останній лицар Запорожжя" Андріан Кащенко: "Ставши знову кошовим, Гордієнко почав силою підкріплювати свої протести проти порушення запорозьких вольностей. Весною він відрядив із Січі на Самару 3000 запорожців з наказом поруйнувати Самарські московські городки й вимести геть із Запорожжя всіх захожих поселенців, хто не належав до Війська Запорозького. Той загін запорожців добув штурмом Новосергіївський городок, попалив околиці Новобогородського городка й захопив чимало коней та худоби, що були власністю московських людей, але самої Новобогородської (фортеці не добув, бо не мав великих гармат. ..Водночас із тим Гордієнко почав утискувати росіян в Кам'яному затоні*.

Можна не сумніватися, що якби гетьманом України в описуваний час був не Мазепа, а Кость Гордієнко, він спромігся б згуртувати навколо себе гетьманських і запорізьких козаків, переважну більшість українського населення, й Україна мала б шанс здобути собі непідлеглість ще тоді, під Полтавою. Мазепа ж, як знаємо, про таке згуртування не подбав, і виступив проти росіян лише з невеличким загоном прихильників. Тобто, по суті, перехитрував самого себе.

Ще дужче утвердився наш кошовий в антиросійських настроях, коли стало відомо, що Петро I у переговорах з ханом по-зрадницькому віддав українські козацькі землі в пониззі Інгулу, Висуні та Інгульця кримським татарам. При тому, зважте, зробив це не з доконечної потреби, як то буває, коли волю диктують переможці. Ні! Татари не перемогли росіян і не могли навіть мріяти про перемогу над козаками. Але — віддав. Гнівові запорожців не було межі Ці землі вони століттями відстоювали в кривавих боях! Ці землі споконвіку — ще з часів Київської Русі, були українськими. А тут раптом хтось ними торгує. Бо хоче, бач, послабити українське козацтво і підпорядкувати його собі!..

У зв'язку з цим — кілька запитань до сучасників. Чи не час нам із вами відкинути всі легенди щодо того, нібито український народ, приєднавшись до Російської імперії, здобув собі захист? Чи не час зрозуміти, що в переважній більшості випадків імперія керується лише власними амбіціями та потребами, а не сподіваннями тих, хто до неї приєднався?

Але повернімось до теми.

Вибуху на Січі не сталося. Прихильникам Мазепи пощастило на два роки усунути Гордієнка від керівництва і тим допомогти імперії утвердитись на козацьких землях. Отже" роль гетьмана Мазепи в цих процесах" була, скажемо відверто, ганебною.

На початку 1708 року козаки все ж відмовились від послуг промазепинського

кошового Сорочинського, мотивуючи це тим, що він не допоміг Булавину в його повстанні проти імператорських військ. А, як відомо, сам Мазепа зі своїми козаками щедро пролив кров повстанців, допомагаючи Петру I придушити булавінський рух. У вирішальному бою мазепинців та росіян проти повстанців, у війську яких перебував і загін запорожців, чимало козаків загинуло. З обох боків. Українці й тут вперто били свій свого.

Ми вже говорили про те, що Мазепа і Гордієнко таки довгенько між собою ворогували. Отож можна уявити собі, як здивувався кошовий, коли в листопаді 1708 року раптом отримав від Мазепа листа. Що ж пропонував гетьман? Не більше, не менше, як рятувати Україну від російської неволі, приєднавшись разом із ним до військ шведського короля Карла XII.

Гордієнка така пропозиція, ясна річ, дуже й дуже вразила. Це ж бо хто збирається визволяти Україну від російської неволі?! Гетьман Мазепа?! Який ще вчора допомагав імперії закріплюватись в Україні, придушувати повстання Кіндрата Булавина, та бити запорожців, які виступали проти росіян?!

І все ж кошовому не забракло мудрості. Гадаю, що послуговувався він при цьому елементарною логікою будь-якого вождя: погоджуючись на союз із учорашнім недругом, слід керуватися не приязню чи неприязню до його особи, а ідеєю, яку ти обстоюєш і якої не зможеш утілити в життя без пропонованого союзу. Ось чому — не з любові до Мазепа та шведів, — а з ненависті до політики російської імперії, і рушив запорізький кошовий Гордієнко на єднання з військами Мазепа та Карла XII. Його метою було розбити росіян, витіснити їх з українських територій і повернути Україні землі, що їх росіяни підступом віддали кримським татарам, а отже — й Туреччині.

До речі, написав кошовому листа й Петро I. А цей чого допоминався? Передусім, умовляв дотримуватись вірності йому, цареві-батюшці. А далі повідомляв, що замість "ізмінника Мазепа" гетьманом України затверджено Івана Скоропадського, тож йому відтепер і мають підпорядкуватися запорожці. Разом з листом Петро I надіслав козакам майже 15 тисяч червінців. Від червінців товариство не відмовилося: цар винен був козакам набагато більше, ще за Лівонські походи. Але листа Петру I склали ТАКОГО!.. В ньому висловили все, що вони думають і про нього самого, і про його "московські городки* на козацьких землях, і про те, як він підло запродав їхні землі татарам. А закінчили ультимативною вимогою: "Щоб усі московські городки по Самарі та в Кам'яному Затоні були негайно розкопані й знищені".

Але ще задовго до цього листування, кошовий, щоб не дати росіянам запосісти ключових позицій поблизу Січі, спорядив великий загін, який захопив фортеці Новий і Старий Кодак — поки туди не підійшли свіжі сили імператора. Росіяни відповіли тим, що почали силоміць загарбувати українські містечка по річці Орелі, намагаючись перетнути шлях запорожцям до військ короля і гетьмана. Отже, ще перед Полтавою розпочалась українсько-російська війна.

Цікаво, що Гордієнка абсолютно не жахала можуть Російської імперії. Всі його дії показують: його рішення вибити й витіснити росіян з України не захитає ніщо! В

березні він зібрав коло містечка Перевалочної всі розпорошені загони, послані перед тим на Кодак та в інші місця, і провів раду. Рада одностайно ухвалила: йти на з'єднання зі шведами і разом з ними виступити проти росіян.

Але, на відміну від Мазепи, кошовий Гордієнко не чекав, поки підійдуть шведи. Він навалю вдарив на Царичанку. І хоч сил під своєю командою мав небагато, зате складались вони з досвідчених вояків-запорожців, — тож доценту розбив тритисячний загін російських драгунів. Понад сто з них захопив у полов. Командувач російських військ фельдмаршал Меншиков аж знетямився од цієї перемоги і заходивсь у негайному порядку зміцнювати гарнізони в містах по Орелі. Але Гордієнко розгромив росіян також під Келебердою і, скориставшись зі страху та розгубленості, що запанували серед російських генералів, почав вибивати їхні війська з міст і сіл не тільки по Орелі, а й по Ворсклі. Тобто, йдучи на з'єднання з Карлом XII, кошовий Гордієнко вже, по суті, очистив значну територію Лівобережної України від російських військ. Скрізь, де він з'являвся, до нього приєднувались загони місцевих повстанців, які вже самі громили окремі російські підрозділи та обози. Єдина проблема, що постала перед цим військом, — воно було негаразд озброєне, не мало, зокрема, достатньої кількості гармат і рушниць.

Зустріч Гордієнка з Мазепою відбулась у ставці гетьмана в Диканьці. Кошовий прибув туди вже зі славою багатьох перемог, прибув як полководець. І згідно з чином повівся. Поцілував, за традицією, гетьманський бунчук, підкреслюючи цим свою прихильність до гетьмана, але просто у вічі відверто заявив: буде з гетьманом лише в тому разі, якщо той пристає до спілки з Карлом XII не з "персональної користі", а задля "визволеня од московської влади". Потім обидва рушили до Великих Будищ — на зустріч із королем Швеції. Карл XII прийняв їх з усіма можливими почестями. Але зауважив: тільки найрішучіший виступ на оборону своїх давніх прав допоможе здобути, "скориставшись щасливим випадком", волю, тобто незалежність.

За відсутності на Січі кошового Гордієнка, росіяни почали засилати туди свою українську агентуру. Діючи підкупом та агітацією, вони заочно усунули Гордієнка з отаманства та передали владу Сорочинському. Однак, на подив росіян, цей нібито покірний, поміркований кошовий не тільки не підтримав намірів імператора запосісти запорозькі землі, а й звернувся до кримського хана з проханням допомогти йому — оскільки козаків на Січі лишалося дуже мало — в боротьбі проти російських військ!

Поки Гордієнко гостював у Карла XII, російські полки під командою генерала Рене почали наступ на територію, підконтрольну запорожцям. Військ у росіян було багатенько, тож спочатку їм вдалося витіснити незначні гарнізони з кількох містечок. При цьому жорстокість росіян у ставленні до українського мирного населення не знала впину. В містечках Нехворощі, Маяки та інших, що опинялись в їхніх руках, вони вирізували мешканців усіх до єдиного! Козаки запряглися помститись ворогам. Під Сокілки Рене привів сім тисяч російських солдатів. Тут козаки й вирішили дати їм бій. Здобувши підтримку шведського генерала Крузе, що привів із собою тритисячний загін, вони оточили росіян і в лютому бою розгромили. Тільки драгунам пощастило

пробитися з оточення, але понад півтори тисячі їх навіки залилося під цим українським містечком.

Поки Гордієнко воював з росіянами на Орелі, до Січі підійшли війська російського генерала Яковлева. До них, несподівано для Гордієнка, приєднався полковник Гнат Галаган, який зрадив Україну і допоміг росіянам штурмом здобути Січ. Кошовий Сорочинський на цю пору перебував у Криму — вів переговори з ханом. Нечисленна козацька застава вистояти проти сили-силенної російських військ та козаків Галагана не змогла. Козаки билися хоробро, але Січ усе ж потрапила до рук ворога. А Гордієнко теж нічим не міг допомогти січовикам — бився в цей час під Полтавою.

Кінець полтавської трагедії відомий. Гордієнко відійшов разом зі шведами та Мазепою аж до Бендер. Там, за кордоном, від козаків, що проривалися з України, він дізнавався про жахливі репресії, що їх чинили росіяни проти українського населення та козаків; про те, що тисячі козаків та цивільних осіб росіяни силоміць погнали на будівництво, каналів кудись у район Петербурга та Ладоги. Отже, традиції винищення українців на "біломорбалтійському каналі" започаткувалися ще в ті часи. Та багатьом козакам щастило втікати від цих репресій, і незабаром близько 8 тисяч їх зібралося в гирлі річки Кам'янки, тобто в турецькій частині України.

Зрештою, Гордієнкові не лишалося нічого іншого, як і собі податись до Кам'янки. Це дуже підбадьорило козаків, і навесні 1711 року він знову стає кошовим отаманом. Відтак, з'явилася збройна сила, з якою можна було виступати проти росіян. Тим паче, що й нагода трапилася: гетьман Орлик перейшов з військами Дністер і взяв напрямом на Білу Церкву. Як і під час російсько-шведської війни, Гордієнко не уникав самостійних бойових дій. Ідучи на з'єднання з військами Орлика, він громив окремі російські підрозділи, нападав на обози, а головне — піднімав населення Правобережжя на боротьбу проти росіян.

Неподалік Лисянки об'єднані війська Орлика і Гордієнка мусили ставати до бою з військами генерального осавула Бутовича. Звідки він узявся? Прибув на Правобережжя за наказом гетьмана Скоропадського. Але сподівань не виправдав: не лише втратив значну частину свого війська, а й сам потрапив у полон. Згодом були ще бої під Каневом та Богуславом, і в них отаман Гордієнко знову показав свій талант полководця.

Та ось настала пора брати в облогу Білу Церкву. Можливо, й тут було б усе гаразд, якби не зрада татар. Їхні загони несподівано рушили до Криму, грабуючи всі населені пункти, які тільки траплялися їм на шляху. Отже, Гордієнко мусив знімати облогу та відходити до Дністра, бо на допомогу гарнізону Білої Церкви поспішали набагато чисельніші російські війська.

Цікаво, що навіть опинившись на правому березі Дністра, в Молдові, козаки Гордієнка не припинили боротьби проти росіян, діючи на всіх його комунікаціях. Сюди — на покару — скерував свою армію імператор. Дійшов аж до Пруту. Але тут його військо оточили турки, а самому цареві загрожував полон. Відкупився Петро I від нього тільки великими грошима і договором, за яким відмовлявся від Азова та ще кількох міст

північного Причорномор'я.

Гетьман Орлик сподівався, що султан зажадає від росіян звільнити від своєї присутності й Лівобережну Україну. Щоб активізувати таку позицію, до Стамбула вирушила делегація, до складу якої увійшов і кошовий Гордієнко. Але ця дипломатична місія успіху не мала. Повернувшись в Україну, Гордієнко з вірними йому козаками опанував пониззя Південного Бугу і навіть почав призначати своїх полковників на Правобережжі Дніпра. Його загони підступали аж до Корсуня та Чигирина. Проте, опинившись між трьома імперіями — турецькою, російською і польською — він уже не мав сили відродити незалежність хоча б якоїсь частини України, та повернути до життя запорозьку козацьку республіку.

Був період, коли Кость Гордієнко з політичної арени зник. Чим він займався у цей час, невідомо. Але 23 травня 1728 року на Січі, що розташувалася тепер в урочищі Олешки поблизу Дніпра, відбулася Рада, на якій козаки знову, вже вкотре, обрали його кошовим отаманом. Здавалося б, можна починати все спочатку. Але сталося непередбачене. Вже другого дня до Олешківської Січі прибули козаки, які отаборились у районі колишньої Чортомлицької Січі, напали на кошового та його старшину, закували всіх у кайдани і повезли до Чортомлика. Може, хотіли таким дивним способом об'єднати обидві Січі та ліквідувати розкол у козацьких лавах? Ні. Ці козаки вважали гордієнківців за проданцями, закидали їм, що, перебуваючи на території, підконтрольній туркам, вони нібито служать бусурманам, а треба, як запевняв їхній кошовий Іван Гусак, служити російському цареві.

Однак виявилось, що російський уряд брати запорожців під свою опіку не хоче. Таким побитом січовики опинились у якомусь міждержавні. Довго існувати так вони не могли. І збунтувались тепер уже проти Гусака, що завів їх у непевне становище. Погрожували йому навіть козацькою розправою, і він із Січі втік. Натомість товариство звільнило з-під арешту Гордієнка і знову висвятило в кошові.

Перше, до чого вдався Гордієнко, то це поїхав до Бахчисарая і переконав хана, що козаки тепер мають намір жити з кримчаками в злагоді, і домовився, що відродить Січ у гирлі Кам'янки. 1730 року вона там і постала. Що сподіялось далі між ним та козаками, невідомо, але наступного року кошовим цієї Січі був Іван Малашевич. А 4 травня 1733 року Кость Гордієнко, "останній лицар Запорожжя", помер. Поховали його з великим жалем і військовими почестями на козацькому кладовищі поблизу Січі.

Його слава, його талант і відданість козацькій справі ще довго надихали нові покоління запорозьких козаків.

Дмитро Горленко, полковник прилуцький, наказний гетьман українського козацтва.

Дмитро (Лазар) Горленко був одним із тих козацьких полковників, яким довелося взяти участь у Північній війні на боці росіян. Навесні 1706 року, підкоряючись наказові царя, гетьман Мазепа відправив у союзне Росії Литовське князівство ще один корпус, що налічував близько 5 тисяч козаків. Командувати ним довірив досвідченому воякові, полковникові прилуцькому (був ним з 1693 р.) Дмитру Гор* ленку, наділивши його правами наказного гетьмана. Цікаво, що французькі дослідники І. Борщак і Р. Мартель,

які приділяють у своєму нарисі "Іван Мазепа" полковникові Горленку лише кілька рядків, називають його "одним з найбільше шанованих провідників козацтва".

До речі, його ім'я виникає в історії України ще в 1669 році, під час міжусобної боротьби Многогрішного, Дорошенка, Суховія. Проте не підтримував якогось одного з претендентів, а помірковано очікував, коли це братовбивство вгамується. І куму своєму, полковнику прилуцькому Івану Маценку радив "бути дволикою китайкою для всякого на час", тобто стримано балансувати між претендентами.

За наказом командувача російської армії фельдмаршала Шереметєва, згаданий корпус поділили на дві частини. Одна з них базувалася під Гродно, а друга під Ригою. Але і там і там козаки зазнавали однакових утисків — і від російських офіцерів, і навіть від солдатів. Дійшло до того, що Горленко мусив їхати з-під Гродно в Батурин, і там, у присутності багатьох полковників, гнівно звинувачувати російське командування в "нахабстві", зверхньому ставленні до козаків. Скаржився, що росіяни силою забирають у козаків коней, принижують українців іншими способами. Відібрали — провокуючи козаків на бунт — коня навіть у нього, командира корпусу. Та найбільше обурювало полковника, наказного гетьмана, те, що, за рішенням Петра I, полки його корпусу мали йти до Пруссії, і там переформуватись на драгунські, тобто стати кінними полками регулярного російського війська.

Ця доповідь командира корпусу настільки вразила Мазепу, що він уперше, не криючись, пошкодував, що відкинув пропозицію польського короля Станіслава Лещинського об'єднатися для боротьби проти росіян. Це його шкодування Кочубей згодом використає в своєму доносі на ім'я російського царя.

Хоч частина корпусу залишилась у Литві та Латвії, сам Горленко зі своїм прилуцьким полком повернувся в Україну і незабаром став одним з найактивніших учасників боротьби проти російських військ. Козаків його полку агітувати за перехід на бік шведів не треба було: вони вже стільки натерпілися од росіян, що самі рвалися в бій проти них. Одну сотню його полку разом з іншими козацькими підрозділами залишили для оборони Батурина (і, як на лихо, в ній знайшовся негідник, який, зрадивши товаришів, прокрався темної ночі до росіян і показав таємний вхід до замку), а весь полк під командою Д. Горленка перейшов з гетьманом Мазепою через Десну, приєднався до війська Карла XII і взяв участь у Полтавській битві.

Не кинув полковник Мазепи і при відступі до Бендер. В еміграції він був найстаршим за віком полковником. Козаки, особливо ті, що лишилися з його полку, дуже його шанували. Тож коли по смерті Мазепи було вирішено скликати раду (5 квітня 1710) й обрати нового гетьмана, козацтво запропонувало кандидатуру Горленка.

Шансів він, звичайно, не мав, бо були й впливовіші за нього претенденти зі старшини, скажімо, генеральний писар Пилип Орлик, чи племінник і юридичний спадкоємець майна гетьмана Андрій Войнаровський, та сам факт — Горленка розглядали на Раді як можливого гетьмана — свідчить: він був помітною постаттю мазепинської еміграції.

Не здобувши гетьманської булави, полковник Горленко не став, однак, розгортати

опозиційної боротьби — вірно служив Україні. Командував, зокрема, полком у поході гетьмана Орлика на Правобережжя. А 1713 року, коли Орлик виїхав до Бендер, полковник Горленко очолив усе військо, що спів-діяло на Правобережжі з поляками. Гетьман навмисне залишив це військо, сподіваючись, що козаки приживуться тут і стануть йому колись у пригоді.

Горленко справді в еміграцію не повернувся, справді осів на Правобережжі, а згодом, коли репресії росіян до учасників Полтавської битви дещо пригасли, перебрався і на Лівобережжя.

Але, перш ніж сказати про це кілька слів, зауважу, що Горленко виступав в ролі дипломата. Відомо, що в грудні 1711 року він очолював посольство гетьмана Орлика до Стамбула. Мета переговорів полягала в тому, щоб прихотити Туреччину допомогти орликівцям у боротьбі проти Росії. І частково цього досягти вдалося. Принаймні султан наполіг на тому, щоб Росія позбулася права на Правобережну Україну — крім, на жаль, Києва, — залишивши під своєю юрисдикцією тільки Лівобережжя.

А що ж Горленко? Перебравшись, як уже мовлено на Лівобережжя, він був на службі в гетьмана Скоропадського, потім — у Полуботка. Про те, що російські урядовці пробачили йому соратництво з Мазепою та антиросійську діяльність в еміграції, свідчить і той факт, що в квітні 1725 року він був одним з командирів корпусу, який разом з росіянами пішов у Гилянський похід — на територію сучасних Дагестану та Азербайджану (козаки дійшли тоді аж за Дербент). Відомо, що в цьому поході корпус пробув п'ять років.

Можливо, цей тривалий і тяжкий похід виявивсь останнім у житті літнього полковника...

Федір Іваника, кошовий отаман запорізького козацтва.

Булаву кошового Січова Рада вручила Федору Іваниці 1686 року — після Григорія Сагайдачного. Збіглося це з важливими міжнародними подіями, що мали безпосередній вплив на долю України і запорізького козацтва. Зокрема, 21 квітня названого року Росія і Польща вклали між собою "вічний мир" — на зміну миру Андрусівського. Турки й татари одразу відчували, що це порушило, говорячи сучасною мовою, баланс військово-політичних сил не на їхню користь. І звернулися з листами до Іваники: ходи з нами під Кам'янець-Подільський, дамо гарту полякам, давнім ворогам козацтва.

Бувало, що козаки відгукувались на запросини сусідів, так би мовити, неофіційно. Формували загони тих, хто з якихось міркувань бачив у цьому потребу, і йшли на допомогу кримчакам, не питаючи згоди ні кошового, ні січової ради. Проте цього разу кошовий зробив усе можливе, щоб жоден козак на боці ханських військ не виступив.

Майже водночас із татарськими гінцями, на Запоріжжя прибув також гонець російського царя Федот Рогов. А цар чого просив? Цар не просив. Цар "жаловал". Еге ж, надавав козакам право безборонно ловити рибу в українських річках та полювати звірину по українських лісах та степах! Он як! Читаєш потім відповідь самого кошового Іваники цареві, в якій отаман гордих лицарів уклінно дякує російському цареві за право

ловити рибу та полювати звіра на територіях, що їх козаки століттями відвойовували у ворогів шаблями, і думаєш: "Ну, довоювалися хлопці! Ну, пішли під високу "московську руку!.. Ні краплі гідності!"

А ще цар повідомляв козацтву про вічний мир із Польщею. Іванику це мало б насторожити. Якщо дві такі імперії та раптом на чомусь поєдналися аж до вічного миру, то, тут ясно кожному, що спільну мову вони знайшли на поділові українських чи інших не своїх земель. Так воно, власне" Й було; поділили собі, як своє, ні в кого — ні в козаків, ні взагалі в українців, дозволу не питаючи. Проте в листі-відповіді Іваника геть і не заїкнувся про це та про долю України. Він, як уже мовилося, дякував за право ловити-полювати та за "жалованіє", надіслане йому та його січовикам. А ще повідомляв, що хан зваблює їх у похід проти поляків. Повідомляв, щоб у такий спосіб засвідчити свою відданість цареві, союзникові Речі Посполитої. Росіян така відданість утішила. Адже поляки не отак собі з доброго дива погодилися передати Київ і прилеглі до нього території під протекторат Московії. Як плату за цю поступливість, вони вимагали, щоб російські війська вдарили на Крим і таким чином різко послабили сили Туреччини.

Проте козаки не палали бажанням воювати за інтереси Росії. Так само, як і Польщі. Розпочалось тривале листування між російськими царями та кошовим Іваникою. А до цього епістолярію незабаром прилучилась і Варшава. З якої речі? Переправившись одного разу через Прут, польський король Ян Собеський раптом усвідомив, що його армії бракує тих, хто завжди так звиятно доповнював будь-яке військо королівства, тобто нема українських козаків. Цікаво, що в листі короля козаки постають з усіма своїми лицарськими доблестями — й мужні вони, й войовничі... Але ще — "гречко вірні польському королю". Ох, же ж оті імперські амбіції!

Росією на той час правило аж три царські особи: Іоанн, Петро, Софія. Отак, утрюх, вони й звернулися до Іваники з вимогою негайно рушити проти кримчаків. А на допомогу йому прислали кінно-піший загін під командою воеводи Григорія Косагова. Однак тут кошовий повівся досить оригінальне. Він заявив: що цар прислав мені допомогу, то це добре, проте війну з кримчаками я можу розпочати тільки тоді, коли надійдуть війська українського гетьмана; а, "якщо гетьман Самойлович не пришле на Січ ратних людей, то запорожці у Крим не підуть, а лише охоронятимуть свій кіш", — скаржився на непоступливого отамана Косагов у Москву, своїм повелителям.

Та, як з'ясувалося, Іваника виявився політиком мудрим. Він вчасно відчув, що й Росія не квапиться до війни з турками і татарами — дає змогу їм знести Польщу. А відтак, кошовий почав листування ще й з кримським ханом. Про це незабаром Довідався гетьман Самойлович, і зродився донос на Іванику. Звинувачення кошовому традиційне: "невірна служба" їх царським величностям.

Оскільки листування надто затяглося, а до чогось конкретного так і не дійшло, то, може, з цієї причини, а може, з іншої, але в 1687 році кошовим на Січі став уже Филон Лихо-пій. Заміна пройшла тихо, спокійно, мирно. Й у вересні з Москви надійшов лист від царів, а ще — "жалованіє", належну частину якого виплатили й Іваниці. Як бачимо,

наш хитрий дипломат потрапив вийти із листування з правителями трьох держав досить гідно, не проливаючи козацької крові.

Щоправда, швидко розпрощавшись також із Лихопоем, козаки не покликали назад Іванику, а гукнули кошовим Григорія Сагайдачного. Зате, коли виникла потреба в поважній делегації до гетьмана Івана Мазепи — привітати його з обранням, — то очолити її козацтво доручило таки полковникові Федору Іваниці.

Певно, Іваника чимось приподобився гетьманові в ролі дипломата, бо незабаром і Мазепа послав його на чолі не менш поважного — але вже не тільки запорозького, а й загальноукраїнського — посольства до Москви. Подробиць переговорів Іваники з російськими правителями ми не знаємо. Так само, як не відома й подальша доля колишнього кошового, козацького полковника Федора Іваниці. Але, як бачимо, певний час він перебував у вирі міжнародного політичного життя, на чолі запорізького козацтва — що і визначає його місце в нашій історії.

Филон Лихопій, кошовий отаман, полковник запорізького козацтва.

Перебравши булаву з рук Федора Іваники, кошовий отаман Филон Лихопій одразу мусив готувати своє воїнство до війни з кримськими татарами. У цей фатальний для гетьмана Самойловича похід українські війська вирушили навесні 1687 року. Росіянами командував князь Василь Голіцин, військом гетьманської України — гетьман Іван Самойлович; а запорізькими козаками — отаман Филон Лихопій.

Як ми вже знаємо, татари підпалили степ, і таким способом звели зусилля воєначальників-слов'ян нанівець. Внаслідок інтриги групи старшини, яку очолював майбутній гетьман Мазепа, Самойлович пішов під арешт. Його звинуватили в тому, що наказав підпалити мости, через які мала відступати російська армія. Мостів він, звичайно, не підпалював, — у цьому не було жодної потреби, і ніякого сенсу, але це вже нікого не цікавило: булава переходила до Мазепи.

До речі, Самойлович, очевидно був особисто знайомий з Лихопоем. Збереглося свідчення, що в 1682 році Лихопій та Іваника, "з ласки" самого Самойловича, зимували на одній із "станцій" (станиць) Полтавського полку, де й здійснили напад на татарських купців, мабуть, вважаючи що добро їхнє в Україні ж таки й награбоване.

Проте всі ці інтриги не вдовольняли кошового Лихопоя. Він зі своїми лицарями zostався на пониззі Дніпра, щоб разом із загоном воеводи Косагова стримувати турків і татар. Поблизу міста Кизикермена козаки дали туркам бій. Кошовий так його повів, що захопив п'ять гармат і близько тридцяти полонених, не втративши при цьому жодного козака.

У своєму донесенні в Москву, воевода, ратники якого теж брали участь у побойовиську, пояснив такий успіх "заступництвом Богородиці та Пріснодіви Марії*¹. Може, воно й справді було так.

Проте слава, як відомо, припадає не "Пріснодівам", а полководцям. Втім, Лихопоеві слава не допомогла: восени запорожці гукнули собі вже іншого кошового — Григорія Сагайдачного. Одначе авторитет Лихопоя від цього не похитнувся. У грудні 1687 року він очолив велике козацьке посольство до Москви, яке повезло до столиці двох

татарських "язиків*", що мали повідомити про підготовку хана до походу на Росію.

До речі, Филон Лихопій став першим козацьким полковником, який дізнався — ще перебуваючи у Москві, — що росіяни мають намір збудувати на Запоріжжі, на річці Самарі, свою фортецю. І повідомив про це Г. Сагайдачному. Рішення Москви викликало різке невдоволення серед козацтва. Можливо, саме на його хвилі козаки позбавили булави Сагайдачного й знову обрали Лихопоя. На жаль, кошовий нічого не міг протиставити намірові росіян, оскільки гетьман Мазепа цей намір схвалив і навіть сам їздив на Самару — наглядати за перебігом будівництва. Та все ж Лихопій написав різкого листа воєводі Косагову, в якому звинуватив росіян у тому, що вони позбавили козаків угідь по річці-Саг марі. Листа було складено в такій різкій формі, що він скидався на ультиматум. Це не сподобалось ні росіянам, ні Мазепі, який тоді ще тримався проросійської орієнтації. Чи принаймні вдавав, що тримається її беззастережно. Через інтриги людей, що поділяли погляди Мазепи та були схильні до щонайтісніших стосунків з росіянами, Лихопоя наприкінці 1688 року запорожці вдруге позбавляють булави і передають її полковникові Івану Гусаку.

Судячи з усього, Лихопоеві не хотілося залишатись на зиму на Січі та ставати в опозицію до новообраного кошового, і він з кількома своїми прибічниками подався до гетьманської України. Й ось тут став учасником ще однієї інтриги гетьмана Мазепи. Відчувши, що І. Гусак не підтримує його, і Січ поступово переходить на протилежні позиції, Мазепа просить Лихопоя повернутися на Запоріжжя та від імені гетьмана, тобто Мазепи, звернутися до товариства з пильним проханням негайно позбавити Гусака права на булаву. Бо тільки так можна зберегти "вірність московським государям*". Разом з тим гетьман усно й листовне (листа Лихопій мав зачитати на козацькій Раді) вимагав, щоб січовики поклали, нарешті, край перемир'ю з татарами, а отже й турками.

Завдання, що його дістав Лихопій, погодьтеся, було не лише делікатним, а й небезпечним для життя. Колишній кошовий добре знав традицію козаків: якщо хтось приносив їм "небажаного", а тим паче — образливого листа, вони або забивали його кийками просто на січовому майдані, або ж топили в Дніпрі. А понад те, гетьман іще й сподівався, що Лихопій стане його постійним агентом на Січі й повідомлятиме про все, що там діється, та про наміри кошового і настрої товариства...

Лихопій виконав завдання за власним кодексом честі. На роль інформатора погоджуватися навіть не збирався. Гетьманового листа козакам зачитав, усні вимоги переказав. Але сам агітувати за розрив із татарами і тісніший союз із росіянами не захотів. І не зі страху перед запорожцями, а тому, що не зрікся давніх своїх поглядів та неприязні до московитів. Це сподобалося козакам, і вони його за небажані для себе звістки та гетьманові вимоги не скарали.

Останнє варте уваги повідомлення про колишнього кошового Филона Лихопоя датується 23 жовтня 1693 року. Саме того дня гетьман Мазепа доповідав московським царям — Іоанну, Петру та Софії, — що козаки знову розпочали бойові дії проти татар і турків. Як приклад цього, він повідомляв, що полковник Филон Лихопій зробив рейд на

турецько-татарське місто Кизикірман (Казикірман) і розбив там великий загін турків, захопивши при цьому полонених, яких мав намір обміняти на козаків, що колись потрапили в полон до турків. Отже, лицарське служіння Ф. Лихопія січовому товариству та Україні тривало.

Іван Скоропадський, гетьман України.

Взяти булаву "гетьмана України по обидва боки Дніпра" полковникові Івану Скоропадському (1646-1722) судилось у найтрагічніші для України дні — коли вирішувалася доля антиросійського повстання гетьмана Івана Мазепи. Це сталося, коли Скоропадському було вже 62 роки і, судячи з усього, цілком несподівано для полковника, який вже, мабуть, вважав, що, дбаючи про здоров'я, йому час узагалі відходити від козацьких справ.

Це був чоловік добре освічений, умудрений життям. Походив з давнього козацько-шляхетського роду.

Свою кар'єру І. Скоропадський починав з писаря, потім майже два роки служив у військовій канцелярії гетьмана Самойловича. І показав себе тямущим штабним офіцером та здібним дипломатом. Самойлович не раз давав йому делікатні доручення, залучав до участі в усіляких переговорах та делегаціях. Служба в Самойловича стала для Скоропадського важливою, але, водночас, трагічною школою. Він виявився свідком, ба, навіть безпосереднім учасником багатьох міжусобних чвар та інтриг, бачив, як у боротьбі за гетьманську булаву, за намагання постати перед очима російського царя чи польського короля, як то мовиться, святішими за Папу Римського, лівобережні та правобережні гетьмани, наказні й кошові отамани не гребували наклепами, не спинялися перед кровопролиттям і не хотіли розуміти, як болісно й жорстоко знесилюють оцією метушнею власну Вітчизну.

Чи міг він особисто якось вплинути на ситуацію? За тих часів — ні. Бо не мав для цього ні відповідної посади, ні авторитету. Коли Самойловича було скинуто з гетьманства (1687 р.) і заслано до Тобольська, Іван Скоропадський обіймав лише скромну посаду чернігівського полкового писаря. А вже за Мазепи став генеральним осавулом.

Призначаючи його в 1706 році полковником стародубським, гетьман розумів, що для 60-річного офіцера це вже, по суті, почесна відставка. Ну, послужить іще кілька років у провінційному полку (тут мається на увазі полк як територіально-адміністративна одиниця), а там видно буде.

Немає жодних свідчень стосовно того, що Скоропадський був принциповим противником політики Мазепи чи його особистим ворогом, яким, наприклад, поставав перед сучасниками полковник чернігівський Павло Полуботок. Але саме їх двох, та ще наказних полковників: переяславського — Тамара і ніжинського — Журахівського, звела доля на старшинській раді, яку скликав у селі Богданівці поблизу Новгород-Сіверського цар Петро І. Чому їх виявилось тільки четверо (кожен з них привів ще й своїх офіцерів)? Та тому, що інші або не захотіли прибути, або ж уже перейшли на бік Мазепи, а отже, й шведського короля Карла XII.

Виникає питання: чому ж не пристав до Мазепи Скоропадський? З певністю відповісти на нього важко. Але пригадаймо, що й перехід гетьмана на бік шведів став цілковитою несподіванкою навіть для багатьох людей з його близького оточення. Отож чимало козацьких офіцерів та полкових адміністраторів просто не зрозуміли, що тут до чого, не встигли зорієнтуватися в ситуації.

Саме в такому стані, на мій погляд, перебував і полковник Іван Скоропадський.

Російські війська на ту пору вже захопили й до останнього мешканця вибили весь Батурин. На значній частині Лівобережжя вдавалися до жахливих репресій. А перед старшиною, що прибула на раду, Петро І розіграв фарс зі "стратою" опудала гетьмана Мазепи (вона викликала в українських офіцерів тільки почуття сорому за учасників цього не-лицарського дійства та огиди до російської азіатчини).

Власне козацька рада відбулася 6 листопада. І на ній обрали гетьманом України Скоропадського. Дехто зі старшини пропонував Полуботка, як найзапеклішого ворога Мазепи. Забуваючи при цьому про те, що Полуботок був іще й переконаним супротивником російської колонізації. Проте Петро І ніби передчував, що і він сам, і Росія ще матимуть клопіт із цим козаком, тому його кандидатуру відхилив, заявивши, що з цього хитруна "може вийти другий Мазепа". І мав рацію, щось подібне з нього згодом і вийшло. Зате літній, навчений життям, поміркований і не схильний до авантур Іван Скоропадський здався цареві більш прийнятним.

Новий гетьман з перших днів свого владарювання опинився в дуже скрутному й непевному становищі. Дивлячись, які репресії розгорнули росіяни в Україні, як затято витрують з українського народу потяг до самостійності, як численними заборонами — української мови, української церкви та книгодрукування, позбавленням давніх вольностей та привілеїв козацтва, закриттям, навчальних закладів росіяни намагаються зрусифікувати Україну, гетьман Скоропадський геть не збирався сприймати це за належне. Він сам звернувся до Петра І з вимогою повернути Україні її давні автономні права, шанувати її козацькі звичаї, дати гетьманові змогу відродити місцеву адміністрацію, яку дедалі наполегливіше витіснявало російське чиновництво. Ясна річ, цар не задовольнив жодної з цих вимог, а сам гетьман опинився під сильною підозрою росіян, як прихований чи, може, й одвертий "мазепинець".

З другого боку Скоропадський не був аж таким ворогом російської колонізації, якими виступали, наприклад, кошовий отаман Кость Гордієнко чи полковник Павло Полуботок. Така поміркованість та угодовство, багато кого з козацької старшини просто дратувала. А все ж не можна не помітити й певної поваги Скоропадського до Мазепи. У час, коли по всіх церквах Росії й України Мазепу (з наказу царя) піддавали анафемі й таврували ганьбою як зрадника, гетьман Скоропадський терміну "зрадник* унікав. У своїх листах, універсалах та інших документах називав його делікатно "колишнім гетьманом". Цікаво, що найближчий сподвижник Мазепи Пилип Орлик теж ставився до Скоропадського з великою повагою, називав його в листах "великим та любим приятелем* і, мабуть, радів, що гетьманом став саме цей полковник, який робитиме все можливе, щоб якось пом'якшити репресії росіян та їхню колонізаторську

політику.

У листі Петра І, адресованому гетьману Скоропадському (26 травня 1709 року, писаному в таборі під Полтавою), стояла вимога: "... якщо з тих запорожців, що пішли до зрадника Мазепи, чи з тих, що втекли при здобутті Перевалочної, Січі й інших місць, будуть десь у Малоросії переховуватися, ^ звеліти, як зрадників розшукувати, ловити й приводити до полковників і сотників, а їм присилати до нас, великого государя*. Проте виконувати цього припису Скоропадський не поспішав, принаймні, не дуже старався, і підлеглих своїх на це не націлював.

Скоропадського легко можна звинуватити в тому, що він був на диво бездіяльним, не робив нічого для порятунку України. Але коли аналізуєш усе те, що нам відомо про становище гетьмана за часів Петра І, починаєш розуміти, що в певних ситуаціях саме бездіяльністю, він, можливо і допомагав Україні, намагаючись уникати загострення, виступаючи посередником у переговорах, наприклад, того ж таки К. Гордієнка з російським командуванням.

Коли П. Орлик і К. Гордієнко рушили на Правобережжя України, Скоропадський мав, за наказом царя, виступити з військами проти них. Але не виступив. Послав генерального осавула Бутовича, з меншим, ніж чекали росіяни, військом. Щоправда, трохи раніше повів полки до "самарських городків" — російських укріплень вздовж річки Самари — і разом з росіянами відтіснив від них загони запорожців, що намагалися за всяку ціну поруйнувати ці символи колонізації українських степів.

У травні 1722 року Петро І запровадив своїм Указом так звану Малоросійську колегію, що складалася з голови та шістьох штаб-офіцерів. Тобто, по суті, створив уряд, що мав правити в Україні від імені царя. Відчувши, що в такий спосіб Петро І, власне ліквідує гетьманську владу, І. Скоропадський особисто їде до Петербурга, щоб домогтися розпуску цієї колегії, яка вже розташувалася в Глухові. Він рішуче виступав проти такої форми врядування, вбачаючи в ній остаточну ліквідацію будь-якої державності України. Гетьман не розумів — відмовлявся розуміти, — чому порядкувати в Україні, вирішувати долю українського народу та її козацтва повинні чужоземні російські чиновники. Тим паче, що це суперечило Переяславським угодам та багатьом іншим домовленостям, що існували між Україною і Росією.

Та домогтися ліквідації колегії він так і не зміг. Глибоко травмований цієї невдачею, стомлений літами і далекою дорогою, гетьман повернувся в Україну фізично і морально надломленим і невдовзі (3 червня, за іншими даними — у липні 1722 року) помер. До речі, імператор Петро І пережив його лише на якихось шість місяців.

Яка ж роль належить гетьманові Скоропадському в долі України? Передусім, роль того, хто, ставши на чолі пошматованої, колись великої, а нині позбавленої державності держави, на чолі ураженого розбратом народу, — намагався зробити все можливе, щоб якось урятувати цей народ від остаточного винищення і зберегти його гідність від цілковитого приниження.

Цікаве підтвердження цієї думки можна побачити в Миколи Костомарова, в його нарисі "Павло Полуботок". Нарис, як ви вже зрозуміли, присвячено Полуботку, отже

про І. Скоропадського мовиться лише побіжно. Але Костомаров знайшов цікавий хід. Він не говорить — напростець, відкритим текстом, — як багато намагався зробити Скоропадський для України, а лише констатує те, чого не захотів зробити на прохання гетьмана цар Петро І. Зверніть увагу, як класично обминає в цьому творі український історик російську великодержавну цензуру.

"Цар не погодився вилучати, на прохання Скоропадського, малоросійські війська на час походів з-під залежності від великоруських полкових воевод і генералів, не повертав у військовий набуток (тобто українським військам — Б.С.) взятих у малоросійських зрадників гармат,... не дозволяв малоросам, всупереч домаганням Скоропадського, вести торговельні зносини із запорожцями. У зв'язку з розоренням, якого зазнав Малоросійський край, Скоропадський просив надати козакам на кілька років відстрочку від служби. Цар дозволив дати їм такі пільги тільки на одне літо.... І взагалі, в цей час новий малоросійський гетьман міг би вже й зрозуміти, що цар ставатиме тим більш неприхильнішим і впертішим, чим далі відходитиме час, коли Малоросію треба було голубити (в російському тексті М. Костомарова — "ласкати" — Б.С.) для власного порятунку".

У цих словах Костомарова — гірка правда. Починаючи від часів Петра І, і майже до наших днів. Московія "ласкала" Малоросію тільки тоді, коли це потрібно було для її власного порятунку. А потім усі зусилля спрямовувала на те, щоб довести до загибелі саму Малоросію як державу, чи хоч автономію.

Саме в розвідці М. Костомарова знаходимо подробиці зустрічі Петра І і Скоропадського в Петербургу 1722 року" коли український гетьман прибув туди, щоб домогтися скасування указу про Малоросійську колегію: "Гетьмана прийняли шанобливо й лагідно, цар цілував його: Скоропадський удостоївся навіть сидіти за столом государя, поруч з його високою особою. Але тоді ж таки Скоропадського вразила несподівана милість іншого порядку. Цар видав Указ про заснування Малоросійської Колегії: в ній мав головувати президент бригадир Вельямінов, а при ньому засідати шість штаб-офіцерів, усі шестеро з яких були великоросами". Ось так. Згідно з Указом царя, Україною мало керувати семеро росіян, а українців — щоб і духу не було. Ну, що можна ще додати до цього? Хіба лишень нагадати, що на хвилях історії — в 1918 році — Україна ще раз матиме за гетьмана козака на прізвище Скоропадський — Павла. Нащадка Скоропадського Івана.

Поховали гетьмана Івана Скоропадського в Гамалійсько-му дівочому монастирі, поблизу Глухова...

Яків Лизогуб, полковник чернігівський, генеральний бунчужний, генеральний обозний, канцлер України, наказний гетьман.

За своє життя полковник чернігівський, наказний гетьман Яків Лизогуб зробив небагато походів. Зокрема, перший з них 1696 року — на Азов. Але й його виявилось досить, щоб зажити слави полководця не лише в Україні, а й за її межами. Згадку про цей надзвичайно плідний похід та полководця українських козаків знаходимо, зокрема, в "Літописі Малоросії або Історії козаків-запорозжів" французького історика XVIII

століття Жана-Бенуа Шерера. Ось що там мовиться: "Цар Петро вдруге подався до Азова на чолі могутньої армії й наказав Мазепі прислати йому п'ятнадцять тисяч козаків. Мазепа негайно відрядив це солідне підкріплення під проводом Якова Лизогуба, полковника чернігівського, і Михайла Борошова, полковника гадяцького... Коли вони прибули до царя, він їх відправив Доном до Азова, а тоді морем аж до татарських поселень на Кубані, щоб відрізати всі шляхи сполучення між Азовом та іншими татарами". По закінченні походу, за даними Шерера, "Лизогуб, віце-гетьман, і полковники одержали (від царя Петра I — Б.С.) багаті подарунки".

Ще лаконічніше оповів про цей успіх полководця Лизогуба історик І. Крип'якевич: "В 1696 р. українські війська під наказним гетьманом Яковом Лизогубом були знову під Озовом, взяли участь у здобуванні фортеці і своєю хоробрістю зажили великої слави".

Походив Яків Лизогуб з відомого в Україні козацького старшинського роду Лизогубів. Відзначився ще за часів Хмельниччини. Як полковник чернігівський, брав участь у кількох битвах та походах Мазепи. Але в полтавській трагедії серед тих, хто відступав з гетьманом за Дністер, його не було. Зате він стає активним військовим і політичним діячем за часів гетьмана І. Скоропадського. Відомо, зокрема, що 1718 року він входив до складу делегації, що їздила на переговори з Петром I, який щойно повернувся з Франції. Тоді Яків Лизогуб обіймав, уже як визнаний полководець, посаду генерального бунчужного. До речі, він був також одним із тих українських офіцерів, кому випало стати свідками суду Петра I над своїм сином Олексієм. Бачимо його й у складі української делегації (січень 1722 року), коли Москва вітала Петра I з прийняттям титулу "імператор".

По смерті І. Скоропадського, Лизогубові пощастило втримати свої позиції. За часів гетьмана Полуботка він протягом двох (1723-1724) років очолював уряд, а також вважався офіційним представником української старшини в Малоросійській колегії, що фактично була владою Петра I в Україні.

А потім був Гилянський (Другий Перський) похід українських козаків у складі російської армії, бойові дії якого точилися на території сучасного Азербайджану. Генеральний бунчужний Яків Лизогуб командував там великим підрозділом, що досить успішно діяв протягом усіх п'яти років.

Авторитет Якова Лизогуба як полководця настільки зріс, що 1726 року, за новим реєстром генеральної старшини, його призначено генеральним обозним, тобто, сучасною мовою начальником артилерії та обозу всієї гетьманської армії. По суті, він став генералом. Новий гетьман Данило Апостол сприймав Лизогуба, як досвідченого воєначальника і вважав своїм провідним полководцем. Саме йому гетьман доручив командування 20-тисячною українською армією, що вирушила проти поляків разом з російськими військами фельдмаршала Мініха. Цього разу українські козаки дійшли аж до Гданьська і разом з росіянами взяли місто в облогу. Чому саме це місто? Тому, що в ньому замкнувся польський король С. Лещинський, якого Росія бачити на троні не бажала. Місто здобули, але сам Лещинський, перебравшись за простого селянина, втік. Та то вже деталі. Для нас важливіше дізнатися, що через чотири роки Лизогуб знову

очолив українську армію, яка, разом з росіянами, вибила турків із чорноморського узбережжя.

Тож можна тільки дивуватися, що полководця, який командував українськими арміями на величезному просторі — від Каспійського до Балтійського та Чорного морів, — ми, українці, майже не знаємо. Хоч повинні б знати. І ще одна цікава інформація: Яків Лизогуб виступав і як історик. Зокрема, йому, на думку деяких дослідників, належить укладений 1742 року "Літопис", що так і ввійшов у науковий обіг під назвою "Лизогубівського".

Петро Сорочинський, кошовий отаман, полковник Війська Запорізького.

Цей кошовий отаман приречений був увійти в історію козацтва та України вже хоча б тому, що за його отаманування сталося перше зруйнування росіянами Запорізької Січі. Воно викликало величезне обурення не лише козацтва, а й усього українського народу і надовго посіяло ворожнечу між українцями й росіянами. Але до зруйнування Січі ми ще повернемося...

Уперше Петро Сорочинський став кошовим 1707 року — по тому, як козацтво позбавило булави його попередника отамана Тимофієнка. Новий кошовий товариству подобався: справедливий, розсудливий, у словах та діях поміркований. І, можливо, він ще довго був би при булаві, аж тут сталася несподіванка: на Січ прибув Кіндрат Булавін. Він підняв на Дону повстання проти російського уряду і тепер закликав запорожців до спілки.

Але Сорочинський умить зміркував, що коли до повстанців приєднаються запорожці на чолі з кошовим, це вже означатиме війну з Росією. А ні Запоріжжя, ні загалом Україна, гетьманом якої був проросійськи настроєний — на той час — Мазепа, до такої війни не готові. Одне слово, кошовому не забракло мудрості втримати своїх козаків від авантюри. Оскільки ж Булавіна це не влаштовувало і він спробував самотужки збунтувати козацтво, то Сорочинський спровадив його з Січі в Кодак.

Не розуміючи всієї складності політичної обстановки, козацька сірома обурилася з поведінки кошового і відібрала в його клейноди. На отамана гукнули Костя Гордієнка. Втім, на подив сіроми, Гордієнко теж досить тверезо оцінив обстановку і дозволив козакам іти до Булавіна, але тільки — за власним бажанням, так би мовити, поодинці. Щоб мати змогу будь-якої миті довести і гетьману, і цареві, що кошовий та старшина в цій ситуації безсилі: козаки — люди вільні, куди хочуть, туди йдуть. Дальші події підтвердили передбачення Сорочинського. Авантюрі Булавіна справді дуже скоро настав кінець. Шкода лишень, що всі запорозькі козаки — понад півтори тисячі, — що приєдналися до повстанців Дону, полягли в боях із царськими військами, бо повстання, як і гадав Сорочинський, було геть непередбаченим. Козаки вже почали звикати до Гордієнка-кошового, але на початку 1709 року він повів частину козацтва на з'єднання з військом гетьмана Мазепи, а відтак — і військом Карла XII. Відчуваючи, що похід цей буде тривалим і ще не відомо чим закінчиться, козаки, які лишилися на Січі, скликали Раду й знову обрали кошовим Сорочинського.

Посилаючись на історика Голикова, що вклав "Доповнення до діянь Петра

Великого" (1791 рік), Д. Яворницький доводить до нашого відома цікаву річ: "Цар, повідомлений про такі вибори кошового в Січі, зрадив, бо особисто знав Сорочинського, як "хорошего человека". Якщо Голиков і Яворницький під поняттями "особисто знав" мають на увазі, що Петро І справді був особисто знайомий з Петром Сорочинським, то можна припустити, що свого часу цей полковник перебував у складі якогось посольства, що проводило переговори з царем. Але в будь-якому випадку ми розуміємо, що цей кошовий мав серед росіян авторитет.

На чому він базувався?

Як не дивно, але почав Сорочинський своє нове врядування з того, що розпорядився: "Усім козакам, які пішли в похід з колишнім кошовим Гордієнком, наказів останнього не виконувати і негайно повернутися на Січ". Ясна річ, така постановка питання дуже імпонувала росіянам. Але не сподобалася запорожцям. Настільки, що коли зібрали з цього приводу Раду, кошовий від їхнього імені мусив оголосити, що запорозьке козацтво виступає проти російського царя, а отже — за шведів. Тобто питання про непослух Гордієнкові і повернення на Січ відпало саме собою.

Але тут сталося те, чого так побоювався Сорочинський: цар наказав полковнику Яковлеву взяти війська і знищити Січ. Полковник підняв три полки і, приєднуючи місцеві гарнізони, пішов з ними з Києва на Запоріжжя. Він спалив містечко Келеберду, штурмом здобув Перевалочну й нарешті наблизився до Січі. Як відбувався сам штурм Січі, про це ми поговоримо згодом, коли розповідь торкнеться наказного кошового Якіма Богуша. Що ж до Сорочинського, то, дізнавшись про криваві розправи у Келеберді й Перевалочній, де росіяни вирізали все населення, він зі своїм джурую (ад'ютантом), без супроводу та охорони, подався до Криму кликати хана на поміч козакам. Хан, звичайно, радий був нагоді завдати шкоди росіянам, до яких завжди ставився вороже, але пам'ятав про договір Росії з Туреччиною. Якби він зараз пішов проти російського війська, у Стамбулі йому б цього не пробачили.

Можна уявити собі стан Сорочинського, коли він, ні з чим повернувшись із Криму, побачив, що й Чортотлицької Січі не стало. На її місці стояла тільки застава з російських солдатів та козаків полковника-зрадника Галагана. Кошовий подався до ватаги, яка підшукала собі нове становище — там, де в Дніпро впадає річка Кам'янка. Місцина для спорудження нової Січі здалася кошовому годящою: дві річки, острови, плавні, болота... Тобто саме те, що й потрібно для січового табору, щоб зручно було тримати оборону. Сюди поступово почали сходитись козаки, що вирятувалися в час розгрому Січі, та ті, що перед боєм мали справи поза нею — на річках, у зимівниках, на пасіках...

А невдовзі почали повертатися й запорожці, що вціліли після Полтавської битви, проте не захотіли йти з Мазепою в еміграцію. І тоді Сорочинський знову подався до Криму просити, щоб хан узяв Січ під свою протекцію. І хан погодився. Це примусило росіян замислитися: чи ж варто нападати на Січ, провокуючи на війну не лише козаків, а й татар?

Незабаром козаки перейшли у ще надійніше місце — Олешки (поблизу сучасного Цюрупинська), тобто на територію, підлеглу Туреччині. Проте переселення в Олешківську Січ відбувалося вже за кошового Малашевича, якого в травні 1728 року замінив К. Гордієнко.

Яким Богуш, наказний кошовий отаман запорізького козацтва.

У травні 1709 року, коли російські каральні загони під командою полковника Яковлева, руйнуючи все на своєму шляху, підійшли до містечка Кам'яний Затон, розташованого на лівому березі Дніпра, майже навпроти Січі, козаки обрали собі наказного кошового. Ним став Яким Богуш. Хоробрий, досвідчений воїн, що опанував усю можливу науку військового та козацько-січового життя.

Богуш був настроєний рішуче: Січі москалям не віддавати! Яковлев послав до нього з листом якогось, ніби пійманого поблизу козака, але січовики того козака втопили: щоб не вештався тут із російськими посланнями. Тоді росіяни, не маючи змоги підійти до Січі ні кінно, ні пішо, оскільки з трьох боків Січ омивали річки, а з четвертого козаки викопали та заповнили водою величезний рів, почали обстрілювати табір з гармат. Проте ядра майже не долітали, а від тих, що якось долітали, козаки спокійно ховалися до шанців чи сиділи в плавнях. Яковлев посадив був своїх вояк на човни і звелів узяти Січ штурмом. Але козаки мали добру раду на такі штурми — відбили їх не одну сотню. Вони підпустили росіян ближче, а тоді заходилися топити їм човни з гармат і рушниць. Втрати росіян сягнули вже понад три сотні вбитими, були й полоненці, а діло з мертвої точки так і не зрушило.

Яковлев переконався: дальші напади на Січ сенсу не мають. Треба або відходити, або чекати підмоги з більшого калібру артилерією. І підмога, хоч і без артилерії, справді прийшла, її привів козацький полковник, родом з Полтавщини, Гнат Галаган. Він був у війську Мазепи, але, побачивши, що сили гетьман має небагато, зрадив Мазепу й попросив милості в Петра І. Той помилував. Потримав трохи коло себе, а тоді виставив вимогу: ходи до Яковлева, добери способу потопити в крові своїх братів-січовиків, отоді й доведеш свою вірність і Галаган пішов. І потопив.

Січовиків збила з пантелику сама поява його полку. Уздрівши в степу кінноту, Богуш подумав, що це повертається з татарами кошовий Сорочинський, і повів своїх воїнів на прорив облоги, щоб з'єднатися з ним. Скориставшись із цього, росіяни вдерлися на Січ. Швидко зорієнтувавшись, що під командою Галагана прибули зрадники, запорожці притьмом кинулися назад до укріплень, вибили звідти тих, хто туди заскочив. Але й самі зазнали при цьому серйозних втрат. Їх і без того на Січі було небагато, бо ж переважна більшість пішла з Гордієнком. А тепер залишилася жменька. Билася вона хоробро, але танула просто перед очима. І тут заговорив Галаган. Клявся й божився, що росіяни помилують усіх, хто складе зброю, ставив за приклад себе та свій полк. Частина козаків повірила, здалася. І тоді росіяни показали своє справжнє обличчя, повелися, як варвари. Полонених убивали, люто катували; церкву пограбували, Січ з усіх кінців підпалили. Та цього їм здалося замало — заходились розкопувати давні козацькі могили й викидати звідти останки, шукаючи по домовинах

золота. Такої дикунської наруги над мерцями цивілізований світ не бачив. І чинили її не якісь там покидьки людства, злодії, а солдати регулярної російської армії! Не іновірці, а таки християни, та ще й православні. Інакше кажучи, росіяни порушили всі можливі закони ведення війни, всі канони елементарної людяності, зреклися не те, що заповідей лицарства, про яке, мабуть, і уявлення не мали, а навіть самого християнства.

На щастя, у полон здалися не всі. Частина козаків на чолі з Богущем не припинила опору. З боєм відійшовши в плавні, ці козаки посідали на сховані там човни, перейшли знаними собі протоками та рукавами кілька миль, а тоді вже висадилися на берег. Саме Яким Богущ зі своїми козаками й нагледів місце для нової Січі — в гирлі річки Кам'янки, навпроти острова Коженина. Згодом до них приєднався кошовий отаман П. Сорочинський, що повернувся з Криму, а відтак почали сходитися звідусіль інші козаки: і ті, що вціліли в битві за Січ, і ті що на час бою були поза Січчю — по різних зимівниках та хуторах.

Втім, існує й інша версія: нібито спочатку козаки на чолі з Богущем осіли в Олешках, а вже потім перейшли на Кам'янку. Але ми спинимося на тому, що спочатку вони все ж висадилися у гирлі Кам'янки, а вже потім, зібравши поважне товариство, заснували Січ в Олешках. Адже для цього треба було мати дозвіл татар і турків.

Ось як відтворює цю ситуацію один із чільних істориків радянської доби В. Голобуцький, автор книги "Запорожское козачество": "Січові укріплення були зруйновані. Багато козаків, що залишилися, було страчено. ...Потім Яковлев і Галаган спустилися по Дніпру і стали хапати і страчувати навіть тих козаків, що перебували на промислах, ...Запорожці ." стали розташовуватися на р. Кам'янці. Але незабаром (в 1711) за наказом уряду були вигнані і звідси. Після цього запорожці переселилися в Олешки (на південь від впадіння Інгулу в Дніпро), на територію, що належала тоді до Кримського ханства".

Звідси, з Олешківської Січі, Яким Богущ, що на той час став уже кошовим отаманом, надіслав листа шведському королю Карлу XII в Бендери і закликав його знову підняти прапор боротьби з росіянами. В "Истории Малой России" Бантиш-Каменського цитується лист шведського короля, адресований Якимі Богущу. В ньому король висловлює сподівання, що боротьба проти Росії триватиме. І кличе запорожців надалі бути під його "королівським прапором". Погодьмося, не багатьом кошовим випадало читати листи від Карла XII, гетьмана Мазепи та кримського хана.

Йосип Кириленко, кошовий отаман запорізького козацтва.

Важко сказати, що там сталося на Січі, але, судячи з листа, що надійшов незабаром на ім'я гетьмана І. Скоропадського, на початку червня (1709 р.) кошовим отаманом там уже був не Яким Богущ, а Йосип Кириленко.

Іноді мужність потрібна не стільки в бою, скільки під час вибору союзника чи супротивника. Саме перед таким вибором постав кошовий (1709 р.) Йосип Кириленко. Побачивши, що козаки чудово прижилися й на територіях, підконтрольних туркам і татарам, росіяни втямили, що відтепер мають собі завзятих до бою, професійно

підготовлених ворогів, слідом за якими повставатимуть проти них також українці Гетьманщини (так називали територію України, підлеглу владі гетьмана). Що впертіше зростатиме сила запорожців, то більшої загрози треба сподіватися Російській імперії. Тим паче, що з-за кордону надійшла звістка про військово-політичну угоду між гетьманом в еміграції Орликом, кошовим Гордієнком, кримським ханом і шведами. Тобто, російсько-шведській війні не кінець.

І на Січ полетіли російські гінці з листами, в яких козакам прощали всі гріхи і кликали знову під високу царську руку. З цього приводу цар Петро I надіслав листа князеві Голіцину до Києва. Вимагав: не сиди там згорнувши руки, щось роби; переконай запорожців; налагодь тісніші стосунки з гетьманом Скоропадським, нехай і він зі свого боку...

У названій вище політичній угоді були пункти, які особливо непокоїли росіян, зате неабияк тішили кошового Кириленка та його товариство. Ішлося, зокрема, про те, що, розпочинаючи бойові дії проти Росії, хан вважатиме себе лише союзником, а не "володарем козаків і не власником їхніх земель". Хан дбатиме про визволення України з-під влади Москви, не руйнуватиме православних церков і не братиме в Україні до полону християн (малося на увазі, що не братиме в полон мирних жителів, а не козаків, що воюватимуть на боці Росії).

Й нарешті дуже неприємний для Москви пункт стосовно того, що хан сприятиме відокремленню Слобідської України від Росії і приєднанню її до Гетьманщини. Вже тоді росіяни намагалися переконати себе й українців, що Слобожанщина — "ісконная расейская територія". Нагадаю, що й досі значна її частина перебуває в складі Росії. При цьому, зважте, висуваючи територіальні претензії до України (рішення російської Думи щодо Севастополя, заяви високопоставлених політиків щодо Криму...), росіяни вдають, ніби проблеми Слобожанщини не існує. Так ось, у договорі, що його підписали Орлик, шведи й татари, ця проблема була поставлена з усією гостротою.

Підбадьорюваний Петром I, гетьман Скоропадський звернувся до кошового Кириленка з Універсалом, яким докоряв січовикам за те, що вони служать бусурманам і підтримують контакти з гетьманом Орликом, який іще з часів Мазепи запродався шведам. Проте кошовий Кириленко і вся козацька старшина вмить дорозумілися, що там до чого в пропагандистському натискові Росії.

Листа, якого Кириленко написав гетьманові Скоропадському, адресуючись при цьому й до імператора Росії, варто було б перекласти сучасною літературною українською мовою та роздрукувати по всіх газетах, або навіть видати масовим тиражем окремою брошурою (мовою оригіналу його подано в "Історії запорізьких козаків" Д. Яворницького, і він чималий за обсягом). Я ж лише зауважу, що в ньому кошовий виважено розставляє всі політичні акценти. Перелічуючи велику кількість пунктів, за якими козаки мають святе право звинувачувати Російську імперію і боротися проти її утисків, він спокійно пояснює гетьману й імператорові, що в укладеному Орликом договорі з Кримським ханством нема нічого неприродного. Хіба не укладав таких договорів Хмельницький? Хіба не мав він татар за союзників, коли

визволяв Україну з-під гніту Польської імперії? І невже він, гетьман Скоропадський, що так докоряє запорожцям за угоду з татарами, чи хтось інший наважиться називати Хмельницького зрадником? А хіба не сам Хмельницький звертався до Швеції, маючи намір укласти союз із нею, аби протистояти натискові Росії? Але ж таким шляхом пішов і гетьман Мазепа. Оскільки Росія порушила геть усі статті Переяславського договору, то Мазепа просто зобов'язаний був знайти союзника і разом з ним виступити проти російського свавілля.

У цьому листі, датованому 2 червня 1710 року, мужній кошовий дорікає Скоропадському, що той використовує "титул Війська Запорізького*", якого вже, власне, не існує; рішуче протестує проти того, щоб називати Мазепу "проклятим і боговідступним" у прямо звинувачує Москву в тому, що вона налаштована до козацтва й України вороже і "зрадила присязі про непорушність прав і вольностей* козацьких. Якщо зважити, що лист писано саме в розпал російських репресій в Україні, то позиція Й. Кириленка була заявлена по-громадянськи сміливо і войовничо. Та, водночас, із належною повагою до гетьмана Скоропадського.

Аргументів, якими б можна було переконати кошове товариство, що воно не має рації, гетьман Скоропадський так і не знайшов. Та їх і не існувало. Традиційне посилення на те, що російський цар — православний, тож не завдасть Україні релігійних утисків, теж не переконувало. Адже козаки вже бачили, як росіяни пограбували церкву на Січі, як осквернили козацький монастир, як церковні екзархи Московії розгортають релігійну експансію на Україну, позбавляючи українську Церкву будь-якої автономії, можливості правити службу рідною мовою і друкувати нею релігійні твори (тоді цей натиск саме починався).

І в цьому, і в наступних листах Кириленко й інші січовики, обурювалися діями полковника Галагана, його зрадництвом у пору, коли росіяни руйнували Чортомлицьку Січ; насилали на його голову прокляття, а також скаржилися, що й після зруйнування Січі люди Галагана не припинили грабіжницьких нападів на землі січовиків, викрадаючи запорізькі табуни та катуючи захоплених у полон запорожців. І все це — з мовчазної згоди росіян.

Складаючи ці листи, Кириленко точно зважив, що вони потраплять до рук імператора. Так воно і сталося: Скоропадський хутенько пересилав їх "государеві-батющі. Розуміючи, що перелицьовати запорожців на союзників росіянам не вдасться, Голіцин звелів Скоропадському готуватися (щойно наросте паша для коней) до походу проти січовиків та їхніх союзників-татар. Був у цьому наказі і вирок жителям Новосергіївського городка, які піддалися ханові й виступили проти російських солдатів. Князь Голіцин як командувач російських військ в Україні вимагав стратити кожного десятого жителя за жеребом, а всіх інших — із жінками й дітьми — заслати до Сибіру.

Цим своїм наказом, виданим зі згоди імператора, російське командування ще раз продемонструвало Україні та й усій Європі, що воно діє методами геноциду, винищуючи українське населення, русифікуючи його, засилаючи на каторжні роботи. Тож чи варто дивуватися, що в уже відомому нам поході гетьмана П. Орлика та кримських татар

проти Скоропадського і Росії брало участь щонайменше десять тисяч запорожців. Тільки під проводом графа Йосифа Потоцького, що діяв на Побужжі, воювало понад 7 тисяч січовиків. І якби Петру I не пощастило тоді вкласти надзвичайно не вигідного для України миру з Туреччиною, за яким кримський хан теж мусив припинити бойові дії на підтримку запорожців, ця боротьба тривала б ще довго. Та вона, власне, й тривала, хоч сили в ній були дуже нерівними.

Відомо також, що після Прутського договору Росії з Туреччиною кошовим на Січі став Кость Гордієнко, що одразу ж почав шукати виходу зі складної ситуації, в якій опинилося українське запорозьке козацтво. Що ж до полковника Йосипа Кириленка, то він служив під орудою нового кошового. Проте незабаром літописці, а отже й історики, втрачають його з поля зору. Що цілком природно.

Іван Малашевич, кошовий отаман запорізького козацтва.

Про цього отамана історикам відомо небагато. Особливо до того часу, коли в 1714 році його обрали кошовим отаманом. Єдине, що відомо достеменно, — це те, що в політичних поглядах своїх він був цілковитим антиподом Гордієнкові: коли той послідовно й наполегливо виступав проти союзу з росіянами, Малашевич, (роки народж. і см. невід., походив з козацького роду, що жив у Золотоноші, на Полтавщині) навпаки, так само послідовно й наполегливо домагався російського протекторату. Ось як характеризує цього козацького вождя історик Д. Яворницький: "Це був один з видатних отаманів початку XVIII століття. Спокійний, розважливий, прямий, чесний і богобоязливий, Малашевич був щиро відданий російському государеві й, очевидно, вважав своїм обов'язком так чи інакше повернути запорожців на попередні місця (базування — Б.С.) під скіпетр російської держави. З цією метою Малашевич звернувся з проханням до гетьмана Скоропадського про помилування Війська Запорозького, і гетьман Скоропадський доповів про прохання кошового цареві Петру Олексійовичу в нову столицю".

Однак "помилування" не надійшло. А багатьох-багатьох козаків обурило сама постановка питання: хто це та з якого дива має нас "помилувати"? Російський імператор?! А вів хто такий для нас? Ми що, зібралися тут, на Січі, з його ласки, його милості? До того ж, Малашевич не взяв до уваги певних політичних нюансів. Зокрема, того, що територія на якій тепер базувалася СІЧ, перебувала, за мирними російсько-турецькими угодами, під контролем Криму, а отже й Туреччини. Одне слово, за кілька місяців Малашевичу довелося розпрощатися з булавою і перейти у звичайну старшину. Натомість кошовим став Василь Осипов.

Усіх подробиць ми не знаємо, але можемо припустити, що протягом майже двох років на Січі точилася боротьба між прихильниками Малашевича й Осипова. Наслідком було те, що 1716 року Малашевич знову став кошовим. І з чого ж він почав цього разу? Та з того ж самого, з чого починав і в пору першого терміну отаманування: заходився писати листи. Зокрема, написав гетьманові Скоропадському і миргородському полковникові Д. Апостолу, щоб вони поклопоталися про Військо Запорозьке перед царем. Тобто, щоб цар узяв козаків під свою високу руку. Але цареві було не до

запорожців. Єдине, що він дозволив, це переходити на російський бік поодиночі чи невеличкими групами. Але поширювався цей дозвіл тільки на тих, хто не брав участі в антиросійській військовій кампанії, не перебував у лавах військ гетьмана Мазепи і кошового К. Гордієнка. А таких, як з'ясувалося, на Січі було небагато.

Ще твердішу позицію зайняла по смерті Петра I його наступниця, Катерина I. Вона організувала справжню економічну блокаду Запоріжжя. Зажадала перекрити всі шляхи, що сполучали Січ з Україною, а купцям категорично забороняла навідуватись до козаків. Навіть ті з них, що йшли по сіль до Криму, мали обов'язок обминати табір січовиків. А Малашевич усе торочив про царську милість.

Але що вдієш, таким було його переконання. На Полтавщині, звідки він походив, у ті часи серед козацтва панували переважно проросійські настрої. Яворницький характеризує його так: "Де був один із видатних отаманів початку XVIII століття. Спокійний, розсудливий, прямий, чесний і богобоязкий, Малашевич щиро був відданий російському государеві і, здається, поставив собі священним обов'язком вернути запорожців." під скіпетр російської держави".

Велике його невдоволення викликало те, що на Подніпров'я, повернувшись із Молдови, знову прибув авторитетний, впливовий отаман Кость Гордієнко. Малашевич із Гусаком організували йому протистояння. Дійшлося навіть до збройних сутичок, під час яких Малашевич намагався примусити Гордієнка залишити Запоріжжя. Не без участі Малашевича, хоч і під безпосереднім проводом І. Гусака, козаки заарештували Гордієнка, закували його в кайдани і привезли до свого табору. Та, як ми вже знаємо, незабаром Гусакові довелося тікати, а козаки знову обрали кошовим Гордієнка.

Не можна обминути в діях Малашевича і такого. Ми вже знаємо, що в своєму прагненні повернути козаків під владу Російської імперії він ладен був на будь-що, на будь-яку авантюру, і така нагода тралилася. Допомогли події у Польщі* Там, по смерті короля Августа II, розпалилася запекла боротьба, в тому числі й збройна, між претендентами на корону: сином Августа II Фрідріхом (його дуже хотіла бачити на троні Росія) і Станіславом Лещинським, якого підтримувала значна частина аристократії та Франція. Шукаючи собі союзників, де тільки змога, Лещинський звернувся до кошового Малашевича. Погодьмося, що це звернення було дуже дивним. Адже Росія Лещинського не хотіла, а сам Малашевич буквально марив прихильністю до себе імператриці. На що ж важив у цій ситуації Лещинський? Хіба лишень на те, що Малашевича, нарешті, образить одверте небажання російської імператриці "помилювати" підвладних йому козаків. Але не таким був Малашевич, щоб зважати на її царську неповагу.

Запишавшись зверненням до нього польського претендента на корону, кошовий вирішив розіграти польську карту. Щоб набити собі ціну, а може, просто з бажання донести на Лещинського та розкрити його задуми, він звертається до російського фельдмаршала Мініха. Мовляв, ти бачиш, що робиться? До мене, он, уже й поляки по допомогу звертаються, а ви, росіяни, все ще не хочете брати під свою руку. Побалакай там, нарешті, з імператрицею, нехай все-таки зглянеться на нас, козаків.

Дипломатичний шантаж уплинув. Дізнавшись, що з козаками починають заgravати поляки, імператриця видає Указ (31 серпня 1733 року), яким пробачає запорожцям усі їхні провини і приймає під свою царську руку. Можна не сумніватися, що день, коли Малашевич дізнався про Указ, був для нього найщасливішим у житті. Щоправда, значна частина козаків не поділяла його захвату, отож скинула з отаманства і гукнула кошовим Івана Білецького. Такого росіяни собі не зичили. Тому скерували на Січ агентуру, яка почала всіляко інтригувати проти нового кошового. І незабаром Малашевич знову постав при владі.

Бід імені імператриці його, як вірного слугу, покликали до Білої Церкви. Там, разом зі 153-ома своїми однодумцями, він нарешті здійснив мрію цілого свого життя: склав присягу на вірність російській короні. Як мало, виявляється, потрібно людині для щастя! Про те, яка доля чекає в цьому підданстві на українське козацтво, Малашевич навіть не думав. Та він, очевидно, й неспроможний був до тверезої оцінки ситуації. Утішався лише здійсненням власної мрії. І з великою охотою підписав незабаром у Лубнах угоду, що передбачала: всі запорозькі козаки переходять у підпорядкування командувачеві російських військ в Україні; головне завдання козаків — оборона "російських кордонів". "Жалованіє" ж їм будуть платити за те, щоб назавжди запам'ятали: тут, в українських степах, вони охороняють російські кордони.

Повернувшись на Січ, Малашевич з великою пишнотою приймав у себе російського генерала Тараканова. А він як тут опинився? Та щоб прийняти присягу від усього січового товариства. Не встиг Тараканов від'їхати, як на Січ прибув представник султана. З подарунками і проханням не переходити на службу Росії. Але, пардон... Було вже пізно. Лещинському теж лишалось хіба що знизувати плечима од подиву: щоб після таких лютих розправ, що їх козаки та й уся Лівобережна Україна зазнали від російських військ, знову проситися під царську руку! Мабуть, правду кажуть: кожен заслуговує на те, чого він заслуговує.

Втім, своєю наполегливістю він, врешті-решт, домогся того, що російський уряд дозволив козакам, що таборилися на Кам'янці, заснувати Січ на "російській території*", в урочищі Базавлук. І в 1734 році козаки, справді, заснували цю, Базавлуцьку Січ, яка більше відома в історії як Нова Січ, і яка проіснувала до 1775-го, року зруйнування росіянами Запорозької Січі та ліквідації Запорозького козацтва.

Росія знала, чому вона заграє з козаками: йшлося до війни з Туреччиною, і потрібні були козацькі шаблі. І не гаялася з наказами. 1736 року Малашевича викликали до ставки фельдмаршала Мініха в Лубнах і звеліли повисилати сторожові загони козаків, які мали стежити за діями татарської орди і, в міру можливості, нейтралізовувати її розвідувальні загони та роз'їзди. Невідомо, чим Малашевич не догодив козакам цього разу, але сталося так, що, як тільки він повернувся з Лубен, кошовим знову обрали Білецького.

Ще раз виринув Малашевич на політичній арені 1737 року. І теж у постаті кошового. Проросійська частина козаків перемогла на виборах саме тоді, коли росіяни почали ставити укріплення поблизу Січі. Гарнізон цього укріплення мав наглядати за

козаками і, в разі найменшого заворушення між ними, братися до зброї. Чи могло таке сподобатися січовому товариству? Колись поляки вже пробували контролювати Січ із фортеці Кодак. Але скінчилось на тому, що Іван Сулима фортецю зруйнував. Те саме загрожувало й російським укріпленням поблизу Нової Січі.

Щоб якось утихомирити козаків, та відвернути їхню увагу від форту, фельдмаршал наказав їм рухатися в авангарді російських військ у поході на Очаків. Відтоді це стало традицією: в який би похід не йшли російські війська, в авангарді завжди були українські козаки. Вони й здобували "славу російській зброї".

Під Очаковом сталося те саме. Першими кинулися на штурм українські козаки, і Очаків став "містом російської слави".

Точних відомостей про подальшу долю Малашевича нема.

Павло Полуботок, наказний гетьман України.

Як і багато інших козацьких офіцерів, Павло Полуботок походив з давнього козацького роду. Відомо, що його дід Артемій був сотником чернігівського полку ще за часів гетьмана Д. Многогрішного. Батько — Леонтій Полуботок — дослужився при гетьманові Самойловичу до полковника переяславського та генерального бунчужного.

Полуботки з Самойловичами були родичі. Ось чому гетьман Мазепа, який ворогував колись із гетьманом Самойловичем, хоч і підтримував сина переяславського полковника Павла Полуботка, випускника Києво-Могилянської колегії, проте подеколи остерігався його. До того ж, на Павла Полуботка впала підозра, ніби він тримав спілку з гадяцьким полковником Михайлом Самойловичем (племінником колишнього гетьмана), який намагався створити опозицію Мазепі й активно інтригував проти нього в Москві. І тільки з великими труднощами, завдяки заступництву впливового миргородського полковника Д. Апостола, 31-річний козацький офіцер Полуботок уник страти. Старшинський суд лише позбавив майбутнього наказного гетьмана та його батька всіх маєтностей, по суті, перетворивши їх на жебраків. А батька ще й усунули з посади полковника переяславського...

Втім, згодом сам Мазепа допоміг Павлові Полуботку стати на ноги, призначивши його 1706 року — по смерті полковника Лизогуба — полковником чернігівським.

Але, навіть обійнявши цю посаду, Павло Полуботок не перестав ненавидіти Мазепу і вважати його за особистого ворога. Хоч це, мушу зауважити, до якихось різких випадів проти гетьмана не призводило. Та коли Мазепа перейшов до стану Карла ХП, Павло Полуботок першим прибув на поклик Петра І, щойно той оголосив скликання Ради козацької старшини, що відбулась у листопаді 1708 року. На цій Раді він мало не став гетьманом України. Коли І. Скоропадський, шануючи давній звичай, почав відмовлятися від булави, прихильники Полуботка враз висунули його кандидатуру. Проте агенти вже донесли Петрові І, що цей полковник, попри всі особисті незгоди з Мазепою, є по суті, однодумцем "ізмінника". І Петро І не погодився на Полуботка, заявивши, що з нього може вийти "ще один Мазепа".

Судячи з усього, Полуботок цареві цього не забув. Хоч обрання Скоропадського сприйняв спокійно. За цього гетьмана вія і далі був полковником чернігівським і в

опозицію до нього не став. Скоропадський цінував це. І помираючи, він офіційно передав свої повноваження Павлові Полуботку, визнавши його за наказного гетьмана — до обрання нового володаря булави. Проте його волі було мало. Потрібен був ще дозвіл царя на вибори. Полуботок послав по нього своїх представників. Козаки Петра І в столиці не застали. Мусили наздоганяти його аж в Астрахані, куди той подався на чолі війська, що рушило в Перський похід. Але потрібного дозволу не дістали. Цар зволікав. Заявив, що мова про це можлива лише після походу. З тим посланці Полуботка й повернулись в Україну.

А він правильно оцінив ситуацію: цар узагалі не хоче виборів гетьмана, і Малоросійська колегія та все чиновництво поведуть тепер справу до остаточного знищення українського самоврядування. Ще за життя Скоропадського з'явилися певні ознаки цього. Зокрема, усталилась тактика: щойно з якогось полку надходила скарга — цар негайно змінював керівника-українця на росіянина. Підтвердженням здогадів наказного гетьмана, була й особлива брутальність президента Малоросійської колегії Вельямінова в поводженні з українським офіцерством. Збереглося свідчення сучасника, що коли гінці повернулися од Петра ні з чим, Вельямінов кинув Полуботкові просто межі очі: "Що твоя служба проти моєї?! Ти бачиш, що я — бригадир і президент, а ти переді мною ніщо *. Така образа заслуговувала на оскарження перед імператором. Але кому було скаржитися? Замість дозволу на вибори гетьмана, від Петра Першого надійшов Указ, який починався словами: "Всім відомо, що від часів першого гетьмана Богдана Хмельницького аж до Скоропадського, всі гетьмани були зрадниками, і лиха зазнала від цього Московська держава, а особливо Україна. Очевидно, ми, українці, в значній масі своїй і досі не можемо втямити, що кожного, хто зичив Україні власної державності й невіддільності, у Москві й Петербургу вважали "зрадником". І вживлялося це тавро в свідомість багатьох-багатьох поколінь, які не завжди — і не всі — розуміли, що бути зрадником в очах Москви — ще не означає бути зрадником свого народу.

Тим часом ситуація виходила з-під гетьманового Контролю. Росіяни почали призначати в полки своїх комендантів, які, по суті, усували од влади полковників. Малоросійська колегія самочинно запроваджувала нові податки — на утримання себе та численного російського чиновництва. І це — поверх тих податків, що йшли до царської казни. Побоюючись, що козацькі полки можуть повстати, їх похапцем повиводили у степи, мовляв, з'явилася загроза нападу татар. Хоч загрози такої на той час і близько не було.

Усі спроби Полуботка якось вплинути на Вельямінова та його зграю нічого не давали. Навпаки, обернулися проти самого наказного. Як саме? Голова колегії написав цареві доноса сам, і посилено заходився збирати скарги на гетьмана — праведні й неправедні, — які тільки могли виникнути в інших людей. То чи ж варто дивуватися, що незабаром надійшов указ Петра І: наказному гетьманові, а також генеральному писареві та генеральному судді негайно прибути до Петербурга! Ось як подає їхній від'їзд та аудієнцію в царя "Історія русів":

"У червні місяці року 1723-го туди (тобто до Петербурга — В.С.) од колеги відправлено: полковника Полуботка, суддю генерального Черниша, писаря генерального Семена Савина, бунчукових товаришів Івана Корецького із Стародуба, Карпика з Переяслава, Гребінку з Гадяча та з ними канцеляристів військових: Володьковського, Ханенка та Романовича. Урядники ті, прибувши до Петербурга і ставши перед государя навколішки, просили його як найпереконливіше помилувати отчизну їхню, пригноблену вкрай податками і всякого роду утисками... і просили ще поновити права їхні й привілеї, договірними статтями та мировими царськими грамотами потверджені*.

Щоб якось допомогти наказному гетьманові та його товаришам, миргородський полковник Данило Апостол зібрав величезну кількість підписів під своєю петицією на ім'я Імператора, в якій знову ж таки оскаржував дії Малоросійської колегії та просив призначити вибори гетьмана. Відчувши, що така петиція може дати поштовх до масових антиросійських виступів в Україні, Петро I вирішив провчити українців. І почав з тих, що вже були в нього під руками: піддав Полуботка з товариством щонайжорстокішим допитам і тортурам і кинув до Петропавловської в'язниці. Деякі дослідники вважають, що вони стали першими політичними в'язнями жахливих Петропавловських казематів.

Не витримавши катувань та нелюдських знущань, Павло Полуботок 18 грудня 1724 року у в'язниці помер. Поховано його в Петербурзі, поблизу церкви святого Самсонія.

Підлотність імператора Петра I та його урядовців полягала не тільки в тому, що вони позбавили Україну її законного уряду, а й у тому, що російська пропаганда ще довго-довго по смерті Полуботка поширювала версію, ніби він та інші українські урядовці зверталися до царя з вимогами поліпшити їм власне становище, допоминалися винагород та маєтностей, а простий народ усіляко визискували. Отож, він, цар-батюшка, і став на захист цього народу від "ізмєнника Полуботка". Заарештованих разом з Полуботком українських урядовців звільнила з тюрми вже Катерина I, — після тривалих і наполегливих петицій з боку української старшини.

Данило Апостол, полковник миргородський, гетьман України.

Миргородського полковника Данила Апостола (1654-1734) вважали чільним полководцем часів гетьмана Івана Скоропадського. Але здобув він таку репутацію, заживши слави хороброго воїна і талановитого воєначальника, набагато раніше — в багатьох боях і походах. Тож коли 1721 року постало питання про те, хто командуватиме українськими військами в Перському поході імператора Петра I, гетьман Скоропадський, не вагаючись, призначив на цю посаду 65-річного, а проте ще досить жвавого і меткого на розум, полковника миргородського Д. Апостола.

Військо його складалося з кількох полків і налічувало понад 12 тисяч шабель. Разом з російськими військами, якими командував сам імператор, воно брало участь у битвах під Астраханню, з боями пройшло до Дербента, тобто майже до кордонів сучасного Азербайджану. Це був виснажливий похід. Воювати доводилося в гірській місцевості. Перські війська та загони місцевих народів чинили серйозний опір

російським полкам. До того ж Данило Апостол чудово розумів (як і його козаки), що тут вони воюють за чужу справу, допомагаючи росіянам так само колонізувати поволзькі та кавказькі народи, як вони вже колонізували Україну, де в цей час зростало невдоволення російськими порядками та російським чиновництвом.

Коли Данило Апостол повернувся в Україну, гетьман Скоропадський уже помер, передавши владу Павлові Полуботку. Але російський імператор і Полуботка наказним гетьманом не затверджував, і дозволу на вибори нового гетьмана не давав. Навряд чи 70-річний полководець важив на те, що сам ще колись стане гетьманом.

Він повернувся до свого миргородського адміністративного полку та сьак-так заходивсь утихомирювати населення, яке ось-ось ладне було повстати, невдоволене податками, постійми російських солдатів, нахабством російської та й місцевої адміністрації.

Коли ж наказного гетьмана Полуботка заарештували, Апостол зі своїм, уже військовим, полком опинився там, де й інші полковники, — в степу, поблизу річки Коломаки. Для нього не було секретом, що росіяни спеціально погнали мало не всю українську військову силу в степи, щоб не допустити збройного виступу на захист Полуботка, захист прав українського народу.

Він був мужньою людиною. Розуміючи, що Петро I спробує засудити Полуботка, звинувачуючи в тому, що він, мовляв, виступає проти указів імператора та домагається виборів гетьмана, Данило Апостол складає велику петицію, під якою підписується чи не все українське офіцерство. Голова Малоросійської колегії бригадир Вельямінов заборонив посилати цього листа імператорові, але Апостол, завдяки старанням своєї канцелярії, зумів зберегти листа і таємно переправив його до Петербурга, вирядивши туди козака-камікадзе Івана Романовича.

Звичайно, Романовичу важко було пробитися до імператора. Та все ж, пам'ятаючи наказ полковника Апостола, якого старшина вже мала за наказного гетьмана, цей сміливець таки зумів прорватися до Петра I, коли той виходив з церкви Святої Трійці, і листа передав. Чи покладав Апостол якісь надії на те, що, дізнавшись правду про порядки в Україні, імператор спробує щось змінити? Не думаю. Полковник добре тямив, що імператорові й так усе відомо. Він був з ним у поході і знав, з якою зверхністю ставиться Петро I до українців. Тому вважаю, що ця петиція, по суті, була попередженням імператорові, своєрідним ультиматумом: або приборкай своїх чиновників та дозволь обрати гетьмана, або матимеш антиросійське повстання в Україні.

Так і "прочитав", між рядками, цю петицію імператор. Бо аж спаленів з люті. І наказав негайно взяти під варту всіх, хто прибув із Полуботком та посадити їх у Петропавловську фортецю. Така сама доля спіткала, мабуть, і Апостолового гінця.

Від подальших репресій козацтво вберегла тільки смерть Петра I — в січні 1725 року. Коронована на імператрицю його вдова Катерина I визволила з Петропавлівки соратників Полуботка. Не став арештантом і полковник Д. Апостол. Наступного року Петербург навіть ухвалив рішення про дозвіл українському козацтву обрати собі

гетьмана.

Одначе виконувати цієї ухвали ніхто не квапився. Члени Малоросійської колеги та інше причетне до України чиновництво, мабуть, переконало імператрицю, що це досить небезпечно. А щоб винищити найбоездатнішу частину українців, їх знову — близько 20 тисяч — кинули у Перську війну, на територію сучасного Азербайджану.

Характерно, що в Петербурзі припилювали, щоб на війну пішло все вище козацьке офіцерство і вся гетьманська гвардія — найбільш національно свідомі і здатні до організації козацького війська частина українського воїнства. Цей факт з усією очевидністю підтверджує, що Катерина I розглядала Перський похід, крім усього іншого, ще й як засіб фізичного ослаблення української нації, деморалізації козацтва.

Тим часом події розгорталися за повелінням неба. Навесні 1727 року Катерина I померла, й імператорську корону перейняв онук Петра Великого Петро II.

Щоправда, корона для 12-річного імператора ще заважка. В Росії точиться боротьба за престол, та за вплив на імператора. Відчуваючи, що імператорська влада слабка і що в Україні назріває повстання, уряд вдається до косметичного полегшення становища. Передусім, Україну позбавлено Малоросійської колеги. І видано, нарешті, Указ про відродження гетьманату та обрання гетьмана. Ось як лаконічно змальовує цю ситуацію в своїй "Історії України" академік Крип'якевич: "Ці зміни викликали в Україні незвичайну радість, що проявилася в адресах до царя, віршах та панегіриках і урочистих маніфестаціях".

Як мало, виявляється, треба до краю приниженому народові, щоб він уклінно дякував тим, кого ще вчора люто ненавидів; дякував тільки за те, що йому повернули право обрати гетьмана, те право, яке цей народ століттями виборював, і таки виборів був, шаблями.

Вибори проходили в Глухові, у вересні 1727 року. З цієї нагоди сюди зволили прибути такий собі таємний радник Ф. Наумов. Які зволили особисто... Від імені його величності...

Достеменно не відомий нам автор "Історії русів", цього досить поважного джерела інформації, не поскупився на докладне змалювання урочистостей. Від нього дізнаємося, що на честь Ради палила 41 гармата. Під цю канонаду, з великою витратою пороху, гетьманом України проголосили полковника Данила Апостола.

Можна не сумніватися, що особа нового гетьмана стала відомою Наумову ще в столиці, де йому висловили традиційне великодержавне "єсть мнение!" Там сподівалися, що 73-річний гетьман України доживатиме собі віка смиренно...

Дещо помилилися.

Читаючи вітчизняних істориків — майже всіх, — іноді просто дивом-дивуєшся, з яким раболепієм подавали вони нам нашу історію. Ну, нехай дехто з гетьманів України таки справді запобігав перед імператором, але ж не всі! Навіщо ж історикові так принижуватися і принижувати народ, задля якого цю "Історію" пишеш? Ось як змальовує, наприклад, автор "Історії русів" буденну подію — від'їзд гетьмана Апостола до Росії: "Гетьман Апостол, впорядкувавши уряд свій, виїхав зараз з чільними

урядниками до Москви, щоб скласти подяку свою і всієї нації государеві імператорові за його великі милості, так справедливо й по-батьківськи учинені". Тут уже, як кажуть, історика ніхто за язик не тягне, але ж нема сили волі підвестися з колін та відірвати чоло від монарших чобіт.

Та хай там що, але в політичному житті козацтва й Лівобережної України все ж настало якесь пожвавлення. Відроджено, зокрема, всю традиційну козацьку генеральну старшину, відроджувалися полки, поступово втрачало владу російське чиновництво... І "впорядковував свій уряд* Апостол непогано, дбаючи і про заселення лівобережного поніззя Дніпра, і про розбудову Церкви і, зокрема, Самарського монастиря. "Тоді всі малоросійські жителі, — пише Д. Яворницький, — від ріки Самари і до руки Орелі доручені були руським урядом веденю миргородського полковника, в той час Данила Павловича Апостола та його сина та його сина Петра Даниловича. Апостоли, не боячись, об'їздили цю місцевість, заселяли її козаками, що приходили з-за Дніпра, виписали (для Самарського монастиря — Б.С.) ...настоятеля, ієромонаха Іоанікія".

Але тривало таке відродження недовго. 1730 року Петро II помер од віспи. Це сподіялось мало не перед очима гетьмана Д. Апостола, якого саме викликано до столиці. Гетьман збентежений. Сидить у Москві, чекаючи, чия візьме, хто прийде до влади та якою буде його власна доля.

Корону, як відомо, підхопила племінниця Петра I Анна. По коронації, на якій був і гетьман, почалось роздавання нагород. Д. Апостолові — за вірну службу — припав орден Олександра Невського. Син Апостола Петро дістав призначення на полковника Лубенського. В Україні дещо поменшала кількість (до 6 кавалерійських полків) російських військ, присутність яких тяжким тягарем лягала на селянство та міщан.

Отже за нової влади Україні трохи полегшало? Не дуже. Того самого року понад 30 тисяч козаків та простого люду мусило йти на спорудження валу й укріплень між Дніпром і Дінцем — такої собі Великої Української стіни. Ці роботи, що тяглися кілька років, з військової точки зору були просто безглуздими: для захисту від татар і турків лінія нічого не давала. Зате вона рік у рік підривала здоров'я десяткам тисяч українців, яких тримали на цих будовах у нелюдських умовах.

Двадцять тисяч козаків імператриця скерувала на війну проти польського короля С Лещинського. Таким чином російський уряд втрутився — за допомогою українських шабел — у польські справи, намагаючись посадити на польський трон Августа III.

А що ж гетьман Д. Апостол? Він, як міг, допомагав козацтву. Зокрема, домогся дозволу імператриці на повернення з турецьких володінь тих запорожців, які після репресій Петра I перебували на території, підконтрольній Туреччині. Втім, повернення це було не зовсім поверненням: одразу після присяги на вірність російській короні всіх козаків вирядили до Польщі воювати. А ще гетьман пробував обстати за українську Церкву, в життя якої вже аж надто активно почали втручатися російські церковники, що далеко не завжди виходило людям на добро. Проте всі ці його справи та задуми не набули викінчення: в січні 1734 року гетьман помер. Поховано його з усіма можливими почестями в Сорочинцях, у церкві, яку свого часу Д. Апостол збудував на свій кошт.

Кого ж обрали на його місце? А нікого. "Велика батьківська милість імператорська" на ньому скінчилася. Гетьмана, бач їм треба! Годі з них і Малоросійської колегії, яку одразу по смерті гетьмана відродили. А щоб українці не підводили голів; знову нагнали на їхні землі російських солдатів. Що народ і зафіксував у своїй творчості: "Москалики-соколики, поїли ви наші волики, а коли вернетесь здорові (після походу, мабуть, або на зимовий постій, — Б. С.) поїсте й останні корови ". І поверталися, поїдали. Якщо народ втрачає право на утримання власної армії, йому доводиться годувати чужинську. Так було і так буде.

Кирило Розумовський, граф, гетьман Лівобережної України, генерал-фельдмаршал.

Життя і службова кар'єра цього" останнього, гетьмана Лівобережної України вражають своєю фантастичністю. Оповідь про них нагадує омріяну безліччю людей казку про те, як звичайний сільський пастушок стає королем, принцом чи ще кимось там.

Народився він 1728 року, на козацькому хуторі Лемеші, на Чернігівщині, в сім'ї простого козака Григорія Розума. Спочатку доля усміхнулася його старшому братові Олексію. Російський полковник Ф. Вишневський, їдучи одного разу селом, почув чудовий голос хлопця і забрав його з собою до Петербурга. Там Олексій Розум незабаром став не тільки "Розумовським*", змінивши прізвище на польсько-аристократичний штиб, а й графом Римської, а потім і Російської імперії, фаворитом, а за деякими даними, навіть таємним чоловіком цариці Єлизавети, управителем її маєтків і царського двору.

Мусимо віддати належне Олексієві Розумовському: він не забув про свого брата. Взяв його до себе, допоміг здобути освіту — спочатку в Петербургу, а коли Кирилові минав шістнадцятий, послав (1743 р.), у супроводі академіка графа Теплова, до Німеччини. Навчання там тривало менше двох років, проте за цей час він устиг вшанувати своєю присутністю не лише Берлінський, а й кілька інших університетів, подорожував Італією, Францією. Він ще перебував за кордоном, коли, сімнадцятирічним, став графом Російської імперії, діставши титул разом із братом, який, як уже мовилося, був графом імперії Римської.

З-за кордону Кирило повернувся навесні 1746 року. Вродливий, молодий, шляхетної постави, досить заможний, шанований при царському дворі. Придворні аристократки закохуються в нього, незалежно від свого віку. Сама цариця Єлизавета, коханка старшого брата, поглядає на нього з лукавою посмішкою. Подейкують, що й вона трохи закохалась у Кирила. І диво-дивне сподіялось у світі: вісімнадцятирічного парубійка, вчорашнього підпаса, призначають... президентом Петербурзької Академії Наук! Можна тільки уявити собі, які розмови та плітки точилися з цього приводу в академічних кулуарах. Ні серйозної освіти, ні хоч чогось подібного до наукових праць — і на тобі: президент Академії! Втім, про те, що він син козака Розума з якогось там українського хутора, вже забуто. На нього поширюється та ж сама легенда, завдяки якій убравсь в аристократи його 3 річний брат, — нібито вони походять від якогось там польського шляхтича Рожинського. Ну, польського, то й польського... Треба ж якось

адаптуватись у великопанському середовищі столиці.

Ще впевненішим стало становище Кирила Розумовського по тому, як цариця підшукала для нього наречену. Нею стала родичка Єлизавети, графиня Катерина Нарішкіна, майже Кирилова ровесниця. Посаг, що його наділила цариця молодим, був разючим: із десятків сіл, десятки тисяч кріпаків, прегарний будинок у столиці. Єлизавета Петрівна знала, що робила: збагачувала й наближувала в такий спосіб до себе свого улюбленця і таємного коханця. Знали про це й при дворі. Але хто посміє натякнути?

Ще до весілля Кирила і Нарішкіної, яке відбулось у жовтні 1746 року, цариця дорозумілася, що президент Академії наук із Кирила ніякий, та кар'єра такого плану його жодною мірою й не цікавить. Отже, треба подумати про якесь інше офіційне становище для нього. Але що обрати: військову службу? Пост міністра? Посол в одній з держав? Відповідь підказали... українські офіцери, що їх запросили на весілля. Ідея цих запросин належала, мабуть, Олексієві Розумовському, який давно опікувався українськими справами і на якого козацька старшина молилася: своя ж бо, рідна, українська душа під самим боком у цариці! Та й чоловік чуйний: вислухає, перед ким завгодно поклопочеться, навіть Єлизавету Петрівну вмовить.

Але чого прибули до столиці козацькі полковники Яків Лизогуб та його товариші? Чого просили? Гетьмана! "Якого ще, в дідька, гетьмана?! — сердились петербурзькі чиновники. — Гетьманство в Україні давно скасоване! " — "А ми просимо його поновити".

Тут уже, мабуть, і сам Олексій Розумовський розгубився. Хтозна, як на це подивиться вседержителька. Ну, а що до Кирила, то йому про це все було байдужісінько.

Зате цариця хутко зорієнтувалась у ситуації. Зміркувала, що, відродивши гетьманат, постане перед українцями мало не матір'ю-рятівницею. А разом з тим і Кирила до діла приткне. І матиме в Україні надійного чоловічка, який, коли що до чого, — а часи непевні, от-от двірцевим переворотом запахне, — військами козацькими підтримає. Та й прохання Олексія Розумовського задовольнить. Одне слово, в травні 1747 року цариця ущасливила нашу країну своїм Указом про відродження гетьманату та призначення гетьманом графа Кирила Розумовського.

За столицю йому попервах визначили Глухів. Може, такого рангу це місто й не сягало, але ж не повертати до життя Батурин! А Правобережжя з Києвом — не під царською рукою. Церемонію "обрання" гетьмана спланували препишно. Повиводили на міську площу козацькі полки. Граф Гендриков, що репрезентував царицю, зачитав Указ, і тут полковники та кілька, заздалегідь намовлених, простих козаків гукнули: "Нехай Кирило Розумовський гетьманує!" Аякже, щоб не тільки з волі цариці, а ніби й з волі козацької... І — пустили сльозу щиру. Потім став до мови митрополит Київський Тимофій Щербацький. Поблагословив Кирила Розума, майже "висвятив" його на гетьмана, і склав уклінну дяку цариці від своєї української пастви: за батька-гетьмана.

А коли новий гетьман послав до Петербурга своїх представників, цариця ще раз

подивувала козацтво: дозволила все ж узяти за столицю Батурин. Може, для того, щоб козаки поступово забули про те, якої наруги зазнало це місто від "старшого брата". До російських маєтків гетьмана прилучалися й величезні маєтності в Україні: палаци, містечка, села, хутори...

А далі почало діятися вже щось геть прецікаве. Скасовано всі московські канцелярії, Малоросійську комісію та інші інституції, а всім російським урядовцям звелено повертати додому! Неважко здогадатися, з яким захватом вітала такі зміни Лівобережна Україна. І як заздрили лівобережанам українці Правобережжя!

На подив багатьох, хто знав Кирила Розумовського з його петербурзьких походеньок, новий гетьман узявсь досить серйозно розбудовувати українську державність. Створено Генеральний суд, а відтак відроджено й українську судову систему. Набував упорядкованості адміністративно-територіальний устрій. Посилився вишкіл козацьких полків. Почали відбудовуватись та прикрашатися новими палацами Батурин і Глухів. Гетьманський двір поступово звикав до театрального життя, балів, розваг, та й узагалі нагадував царський двір у провінційній батуринсько-глухівській мініатюрі.

І ще одне. Віднині Запорізька Січ, усі землі запорізького козацтва, теж підлягали гетьманові Лівобережної України. Мріяв новий гетьман і про створення університету в Батурині, який би не поступався кращим університетам Європи.

Однак перебував К. Розумовський в Україні недовго. Вже в листопаді 1751 року, можливо, на його прохання, імператриця викликає гетьмана з усією родиною та численними слугами й охоронцями до Петербурга. Відтоді Розумовський лише час від часу і ненадовго навідується до своїх володінь, вважаючи, що цілком може керувати ними і з петербурзької резиденції. Тим паче, що Петербург починає вимагати від нього дедалі пильнішої уваги. Його покровителька Єлизавета несподівано вмерла, а імператором став Петро III. На троні він, як відомо, пробув недовго, але встиг ізвабити до столиці чимало молодих українських аристократів і формував із них так зване "гольштинське військо". Таку собі національну гвардію, елітні полки, що вирізнялися з-поміж інших військ лишень червоними хусточками на шиях.

Гетьман К. Розумовський спостерігав за цим з певною осторогою і потерпав за своє майбутнє. За кілька місяців владарювання нового імператора він побачив, що контактувати з ним нелегко, і приєднався до заколотників, що організували дворцевий переворот на користь дружини імператора, Катерини II. Петро III зрікся престолу, пішов у заслання, але незабаром один з братів-графів Орлових його вбив: залишати живим було небезпечно.

Спочатку нова імператриця поставилась до гетьмана з повагою. Знала, що він допомагав у підготовці перевороту, тож призначила своїм генерал-ад'ютантом. Не позбавила також і президентського крісла в Академії наук. Та незабаром фортуна відвернулась од нього. З кількох причин. По-перше, в Україні, з ініціативи генерала Мельгунова, почали створюватися так звані пікінерські полки. До них, із дозволу сенату, записували всіх. Навіть тих, хто ніколи й не служив у козацьких полках, а як і

служив, то не найкраще. Полки не входили до підпорядкування гетьмана, і це його дуже дратувало.

Друге. Побувавши ще раз в Україні, Розумовський підготував два проекти, з якими мав звернутися до Катерини II. Один з них передбачав повернути Україні давні вольності козацькі, а владу гетьмана Розумовського зробити спадковою. Другий мав у собі пропозицію створити в Батурині університет і перебудувати на університет Києво-Могилянську колегію. Ну, щодо університетів, то це особливих заперечень імператриці не викликало, хоч вона й могла б спитати, навіщо, мовляв, Україні стільки університетів. Зате спадкоємність гетьманської влади... Це неабияк насторожило самодержицю. Ще дужче, ніж багатьох вищих козацьких офіцерів та відомих полковників. Спадковість влади в розумінні Катерини II одразу припускала певну незалежність України. І це в той час, коли навіть найменшим виявам незалежності вирішено раз і назавжди покласти край! Розумовський цього настрою імператриці не втямив і почав спадковості влади просто домагатися. Дійшло до того, що імператриця мало не віддала його до суду, як зрадника інтересів імперії, що дозволив собі зазіхнути на найсвятіше — на засади Єдиної і Неделімої. І віддала б, якби за нього не заступилися всілякі знайомі чиновники та його брат. Але всім стало ясно: бути й далі гетьманом України йому вже не світить. Що й затвердив Указ Катерини II від 10 листопада 1764 року. Ним раз і назавжди гетьманство в Україні скасовувалось, а реальна влада переходила до відомої вже Малоросійської колегії. Очолив її малоросійський генерал-губернатор граф Рум'янцеv, на той час фаворит Катерини II. Бо ж таки воно так: інша імператриця — інший і фаворит. А сили волі для того, щоб спробувати збройно обстати за незалежність України і своє гетьманство, Кирилові Розумовському забракло. Не такої вдачі, не козацької, був цей чоловік...

Зрештою, імператриця його не дуже й скривдила. Надала чину генерала-фельдмаршала, залишила гетьманське жалованіє, передала на власність новозбудований у Батурині гетьманський палац і містечко Гадяч на Полтавщині. А понад те в його посіданні залишилося кілька заводів та фабрик, що їх граф спорудив на власні кошти. І в цілому: як працювали на нього російські кріпаки та близько 75 тисяч українських селян, так і лишилися працювати...

Єдине обмеження: позбувшись гетьманської булави, граф позбувся й права жити в Україні. Імператриця остерігалася, щоб навколо нього не згуртувалися козацькі сили, що обстоюють незалежність та давні вольності козацькі. Дізнавшись про це, Розумовський геть і не поткнувся до столиці, побоюючись, щоб його там не віддали до суду або не вбили — майнув за кордон. Подорожував по Німеччині, Італії, Франції, Англії... Відвідав чимало місць, знайомих йому ще з юнацьких подорожей у супроводі графа Теплова. Він ще не старий, йому лише 36 років. Багатій з багатіїв, весь в орденах і титулах.

Саме з таким настроєм і повернувся він наприкінці літа 1777 року до Петербурга.

У мандрах минуло майже 13 років. Про його гетьманство вже забули, чи майже забули. Принаймні тепер він уже не потерпає, що Його пошлють у заслання або вб'ють.

А тим часом він став ще заможнішим. Брат Олексій помер, відказавши Кирилові в спадок Анічковський палац, що його збудував колись архітектор Растреллі для імператриці Єлизавети. Вона й жила в ньому певний час, а потім подарувала Олексію Розумовському, щоб мати де зустрічатися з ним.

Як і перше, коло Кирила Розумовського величезна обслуга — Серед ад'ютантів навіть один генерал і кілька флігель-ад'ютантів. Особиста охорона, почесна варта...тобто все, як і годиться генералові-фельдмаршалу, дарма, що він так ніколи в своєму житті в жодному поході не побував. До політики він у цей час не втручався, здебільшого займався улаштуванням доль своїх десятках — шість синів та чотири доньки — дітей. Дітям теж не було чого нарікати: всі влаштувалися. Чотири сини стали генералами, один, Олексій, міністром освіти, ще один — бригадиром (чин, близький до полковника).

Та все ж із плином часу Кирило Розумовський не витримав петербурзької атмосфери, яка чимось гнітила його, і перебрався до Москви, поблизу якої було чимало володінь покійної (1787) дружини. Чи снилася йому в ці часи Україна? Мабуть, снилася. І не раз. Недарма, маючи вже 66 років, він залишає Москву і назавжди переїздить до свого палацу в Батурині.

Він не одружений. Живе життям столичного вельможі, що на старість осів у родовій провінції. Вся його увага звернена тепер на спорудження нового, величного кам'яного палацу. Схожого на ті, що бачив у Римі чи Парижі. Можна припустити, що граф сподівався: цей палац стане своєрідним пам'ятником останньому гетьманові Лівобережної України, його музеєм. Одначе довести справу до кінця Розумовському не судилося. 9 січня 1803 року, на сімдесят п'ятому році життя, він помер. Поховали його там-таки, в Батурині, в церкві Воскресіння Христового, яку він теж свого часу збудував.

Ось таким, некозацьким, видалося життя останнього гетьмана козаків.

Іван Білецький, кошовий отаман запорізького козацтва.

Стояти на чолі запорізького козацтва Івану Білецькому випало в ті ж самі часи, що й Івану Малашевичу: вони йшли на зміну один одному. Приймавши 1734 року клейноди кошового, Білецький одразу ж опинивсь у вирі міжнародних політичних пристрастей. Січ і Кримське ханство перебували в цей час у союзних відносинах, що ґрунтувалися на опорі російській імперії. А в Польщі саме точилась боротьба за корону, і потребував козацької допомоги король Станіслав Лещинський, ворог Росії. Чи то на прохання Лещинського, чи з власної ініціативи, але хан почав наполягати, щоб Білецький зі своїм кошем підтримав короля у його боротьбі проти претендента на корону, за якого обставали росіяни.

Проте гинути в Польщі за інтереси Лещинського, тоді як над Січчю та Україною нависатиме орда, козаки не захотіли. Не сказавши ханові твердого "ні", Білецький поділив козацтво на дві частини — одну очолив сам, другу — колишній кошовий Малашевич, — і хитрим маневром, нібито йде на сполучення з ордою, яка теж готувалася до походу в Польщу, перебазувався на річку Підпільну, де заклав нову Січ. Отже, саме Білецький став засновником Січі на Підпільній, тієї, яку незабаром і

зруйнували росіяни.

Втім, нова Січ, хоч і стояла ближче до заселеної України та російських гарнізонів, але була на території, підконтрольній Туреччині. Тож посланці султана і хана почали гуртом тиснути на Білецького. Але той твердо тримався погляду, що де б він не розташував Січ, усі ці землі — не турецькі і не російські чи татарські, а українські, козацькі. І наказав хлопцям якнайшвидше насипати вали, копати шанці та ставити коші-казарми. Проте султан був іншої думки. Він гадав, що козаки демонстративно перейшли на бік Росії і, погрожуючи війною, почав вимагати пояснень.

Одне слово, обставини склалися так, що Білецькому — з дипломатичних міркувань — довелося зректися булави, передавши її, з волі січового товариства, Івану Малашевичу.

Та перш ніж восени 1734 року булава перейшла до Малашевича, кошовий Білецький став хрещеним батьком великого селянсько-повстанського руху — Коліївщини. Головні події розгорталися навесні. Ще з минулого року між польськими аристократами, що мали маєтності в Україні, точилася бійка: одні виступали за те, щоб королем був Станіслав Лещинський, другі — щоб Август III. Та оскільки ні ті, ні ті військ не мали, то почали озброювати невеличкі загони селян, наставляючи до них за сотників когось із запорожців, що нагодився в тих краях під руку, — як найдосвідченішого та в боях авторитетного.

Росія, як відомо, підтримувала партію Августа III і без жодних вагань увела свої війська в Правобережну Україну, а водночас — і полки лівобережного козацтва. Пішов з ними й кошовий І. Білецький. Але з самого початку запорожці додержувались власної тактики: діючи окремим корпусом і слухаючись тільки свого кошового та своїх полковників, вони нападали на будь-які польські маєтки, що траплялися їм на шляху, вдаючи, ніби не розуміють, хто з поляків та кого підтримує.

Селянам це дуже припало до душі, бо ж під приводом боротьби партій спокійно можна було виганяти з України геть усю польську шляхту. Це, власне, й породило Коліївщину. Чимало козаків, які прийшли з Білецьким, очолило місцеві повстанські загони, що дістали назву гайдамацьких, а селянські сотні, про які згадано вище, почали переростати в полки. Їхні ватажки стали зараховувати себе до козацької старшини, а селяни — до запорожців. Тобто, на 1735 рік, коли цей рух набув значної сили, уже ніхто не міг з'ясувати: де козаки, де повстанці, і хто тут за Лещинського, а хто за Августа III. Що ж до росіян, лівобережних козаків та справжніх запорожців, то вони проти селянських загонів не виступали. Росіяни — поки що — не виступали, бо, як побачимо далі, згодом вони таки виступили. Ще восени 1734 року їхні війська заходилися люто винищувати гайдамацькі загони. Але повернімося до І. Білецького.

Ми повинні пам'ятати, що, за традицією, кошових на Січі обирали щороку, тож нічого дивного, що вони часто йшли на зміну один одному. 1736 року знову бачимо на чолі коша Білецького, і знову — так уже велось цьому отаманові — він опиняється у вирі подій. Саме того року Росія оголосила війну Туреччині, і козаки, як завжди, пішли в авангарді військ. Вони взяли штурмом фортецю Перекоп і вдерлися разом з

росіянами на Кримський півострів. Діючи там окремим корпусом, запорожці розгромили війська татарського полководця Нурредіна-султана і почали штурмувати Козлов (Євпаторію).

Й ось тоді татари вдалися до перевіреної тактики: підпалили степи. Росіяни, що не звикли до такого способу ведення війни, не маючи паші для коней, не маючи води, задихаючись у диму, почали спішно відходити в Україну. Настільки спішно, що це було схоже на втечу, і якби не козаки Білецького, які прикривали відхід, татари, напевне, дощенту б розгромили деморалізоване військо. Проте запорожці дали змогу росіянам відступити аж за річку Орелю (на сьогоденній Дніпропетровщині), а тоді хитрим маневром ударили на татар з флангу, і погнали назад, до Криму. Гнали так, що десь під Перекопом знову розгромили їхнє військо, захопивши в полон кількох мурз і кілька сотень інших вояків. Ось тільки ще раз удиратися на півострів Білецький не зважився: дуже потомилися козаки, дуже багато їх полягло у боях.

Востаннє Білецький прийняв булаву 1738 року, коли татарська орда вогнем та мечем перейшла Лівобережною Україною. Напад був таким несподіваним, що козаки не встигли перейняти татар. Зате коли ті поверталися з награбованим і ласо поглядали на величезний полон, серед якого було багато українських дівчат, козаки люто вдарили на них, побили та розвіяли орду і більшу частину полону визволили. Натхненні цією перемогою, вони, за наказом фельдмаршала Мініха, пішли за Буг, і до самої зими розганяли татарські загони на всьому просторовиську від Бугу до Дністра.

Щоправда, козаки, які лишилися на Січі, були дещо невдоволені цим. Адже за відсутності Білецького російські генерали, що були десь поблизу, раз у раз вимагали від козаків підкріплень — полку або й двох. А як віддячували їм за цю службу росіяни, видно з "Історії русів", автор якої наприкінці розповіді про Кримський похід каже: "За ту незвичайну прислугу (вдалий перехід уночі Сиваша та штурм Перекопа — Б.С.), хоч війська малоросійські гідні були подяки, висловлено їм її крізь зуби і додано, що вони подібні до впертої коняки, яка, коли схоче, то й на гору везе, а як не хоче, то й з гори не йде"* Отак дякували козацтву за сотні полеглих у цих боях.

Але знову повернімося на Січ. Незадоволені довгими блуканнями Білецького поза Бугом, козаки знову одібрали від нього пернача. Проте, звиклий до невдячності не лише союзників, а й січового товариства, яке на похвалу кошовому було скупе, а на розправу скоре, Білецький і нього разу сприйняв своє усунення од влади спокійно. Зрештою, справа не в посаді, а в тому, щоб не порушити вірності давнім лицарським традиціям.

Далі сліди цього звитяжного полководця, засновника нової Січі, хрещеного батька Коліївщини, учасника походу на Крим, губляться серед тернових хащів історії, разом зі слідами багатьох інших козацьких ватажків.

Григорій Лантух, кошовий отаман запорізького козацтва.

З обранням 1 січня 1754 року Григорія Лантуха (росіянам прізвище його не сподобалося, й вони, намагаючись зрусифікувати якомога більше козацьких імен, серед інших, примусили його в офіційних паперах підписуватися "Григорієм Федоровим")

пов'язана ціла історія. Річ у тім, що, за тодішніми російськими законами, козаки не мали права обирати собі кошового, не спитавши на те дозволу гетьмана Малоросії Кирила Розумовського та царського уряду, а отже, й не узгодивши з ними кандидатури. Проте січовики демонстративно ігнорували це правило, викликавши цим роздратування К. Розумовського: "Гетьман я тут, чи не гетьман?/" Він навіть поскаржився імператриці Єлизаветі, мовляв, не поважають. Звели приборкати.

Імператриці тоді було не до приборкання козаків — вони ж бо ще могли знадобитися для війни, — вона просто пустила повз вуха цю історію. Відтак, напруження в стосунках між кошовим та гетьманом тривало.

Отаманство Лантуха збіглося зі значною активізацією гайдамацького руху. Й оскільки ці нікому не підлеглі ватаги почали нападати і на польські маєтки, і на татарські улуси, а також на купців та гінців, то кошовому довелося розпочати боротьбу з ними. Принаймні з тими, чиї загони базувалися на землях запорожців. Це з наказу Г. Лантуха, Петро Калниш, майбутній кошовий Калнишевський, а тоді ще тільки військовий осавул, узяв полк запорожців і подався на Буг "викурювати" з прибережних лісів та яруг місцевих гайдамаків.

Одначе, виправа ця не давала ефекту. Поки Калниш там обертався, ватаги вдавали, що розбігаються, а щойно козаки брали напрямок на Січ, гайдамаки знову хапались до зброї, що викликало гнів уже не тільки татар та поляків, а й росіян. Які вимагали негайно й нещадно... Й ось тоді Лантух удався до цікавої тактики: замість збройних полків, він послав на Буг запорізьких дідів, щоб вони, як мудрі люди, "авторитети", переконали гайдамацьких отаманів припинити напади, та не накликати лиха на себе й на Січ. І діди пішли. І привели кількох отаманів до кошового. Лантух нагрімав на них, полякав шаблею, а потім узяв присягу, що надалі їхні ватаги ні на кого не нападатимуть.

Здавалося б, інцидент вичерпано. Але те, що гайдамацькі отамани отак собі безборонно побували на Січі, дало підставу російським генералам та й самому гетьманові Розумовському запідозрити, що діяли гайдамаки все ж таки не без відома Січі. Кошового Лантуха викликали до тодішньої гетьманської столиці Глухова і влаштували слідство, що тяглося мало не рік. Зрештою, кошового виправдали, але сам факт такого слідства спровокував різке невдоволення козаків: за давніми законами Січі, судити кошового могла тільки січова Рада! І ніхто більше.

Проте на гайдамаках справа не стала. За тих часів, до України дедалі більше людей тікало з Сербії. Утворилася ціла провінція, що дістала назву Новосербії. Керував нею генерал Хорват. Так ось, комусь у Петербурзі спало на думку відчикрижити чималий шмат козацьких земель і передати їх отій Новосербії. З цього приводу Лантух одержав листа від гетьмана Розумовського: так, мовляв, треба, старий, сам бачиш, що землі обмаль. Але кошового це не переконало, і він написав Розумовському, що так далі не піде. Якщо землю козакам відбиратимуть, вони стануть на Її захист зі зброєю в руках, а коли що до чого, то й під високу руку турецького султана підуть.

Оскільки конфлікт назрівав дуже серйозний, на Січі змінили погляд на гайдамаків.

Дехто навіть подався до їхніх ватаг, щоб збройно виступити проти росіян та переселенців. Отоді Г. Лантух і опинився між двох вогнів: з одного боку, він мусив придушувати гайдамацький рух, бо інакше міг піти під російський суд, з другого — треба було цей рух підтримувати, бо такою була воля козацтва. Скінчилося все це на тому, що козаки скликали раду і заявили Лантухові: " Віддай булаву, ми знайшли собі іншого батька".

Не всім на Січі подобалося й те, що Г. Лантух заходився був зміцнювати дисципліну. Зберігся один з "міцних" наказів цього кошового, яким він карає самарського полковника Івана Водолаза за те, що він "через своє безумство, запаморочившись проклятими люлькою і п'янством, військові універсали зневажив і грабунок вчинив, з приводу чого в коші війська запорізького низового визначено: "за такі бездумні вчинки і зневаження військових універсалів його, як недоброго сина, покарати".

Проте наступник його, Олекса Біленький, не пробув кошовим і року, як козаки знову попросили на отаманство Лантуха. Це при ньому Січ пережила смерть імператриці Єлизавети, коронацію Петра III та дворцевий переворот, унаслідок якого до влади прийшла Катерина II.

1762 року кошовим на місце Лантуха вперше обирають П. Калнишевського, але навіть цей, вельми мудрий і талановитий керівник, утримав булаву за першим разом тільки на рік. Козаки знову вклонилися Лантухові: "Ходи ти, батьку!" Він пішов. Проте, Йому ґрунтовно не щастило. Щойно він ставав отаманом, як розпочиналася якась нова російська чи татарська інтрига. Цього разу вона постала у формі описування запорізьких земель, за яким крилося відторгнення козацьких територій на користь переселенців із Сербії, Бессарабії та Росії. У такий спосіб російський уряд намагався перетворити козацькі землі на землі "дружби народів", щоб потім раз у раз переконувати українців, що ніби це земля не їхня, а, бачте, "так історическі слажілось..."

Насправді ж "історическі слажілось" так, що земля ця од віку, ще з часів Київської Русі, була українською, і її віками захищали від напасників козаки. Але імперські амбіції не дозволяли росіянам миритися з існуванням козацтва та України. Імперії потрібна була колонія під рукою "старшого брата".

Проте цього разу Г. Лантух був набагато рішучішим, ніж перше. Він зібрав раду, на якій ухвалили боронити свої землі силою зброї. Відтак, полковник Деркач, який очолював паланку на Бузькому Гарді, підняв своє козацтво і заходився виганяти переселенців, спалюючи їм оселі. Генерал Хорват спробував був заступитися. Дійшло до збройних сутичок. У ситуацію втрутилась імператриця Катерина II: "Как пасмелі?!" Але й тут Г. Лантух показав характер. Зневаживши наказ імператриці заарештувати Деркача, він сам провів розслідування, і полковника росіянам не видав, заявивши, що той усе робив, як і годилося робити командирові паланки.

Імператриця розлютилася. Викликала до себе К. Розумовського. "Ти їм гетьман?! — в'їдливо поцікавилася вона. — Якщо гетьман, то розберися! А ні, тої..."

Розумовський мусив посилати на Січ свого представника з сильною охороною. Завваживши, що тут вже йдеться до збройного конфлікту між Січчю та Росією, а частина козацтва цього собі не зичить, — кошовий Григорій Лантух зрікся влади, заявивши, що не бажає отаманувати в час, коли росіяни нехтують усіма давніми правами й традиціями українського козацтва. Сталося це наприкінці 1764 року.

Звичайно, Г. Лантух показав би більше доблесті, якби не зрікався булави, а навпаки, міцніше стис її в руці і повів козацтво на захист прав та земель, піднімаючи при цьому на боротьбу городових козаків і весь український, народ. Але він не зважився на це і, як кажуть у таких випадках, Бог — та ще історія — йому суддя.

Відомостей про його подальшу діяльність дослідники козацтва не віднайшли. Очевидно цей відхід від січового керма став для Г. Лантуха останнім.

Пилип Федорів, кошовий отаман запорізького козацтва.

Якщо Григорія Лантуха силоміць перейменували на "російськомовного" Федорова, то Пилип Федорів був Федоровим од віку свого, тож прошу не плутати. Може, саме схожість двох прізвищ і підказала комусь на Січі поміняти (1764 р.) кошового Федорова на кошового Федоріва. Хоч вважатимемо, що цього разу козаки керувалися не власним гумором, а власним глуздом: річ у тім, що Пилип Федорів, цей, як називає його А. Кащенко, "видатний січовий дід", на той час уже здобув на Січі незаперечний авторитет.

Небагато залишалося тоді на Січі козаків, які б разом з Костем Гордієнком воювали проти росіян під Полтавою, та стали свідками зруйнування Січі 1709 року. Втім, Федорів був не лише свідком, а й захисником Січі од військ полковника Яковлева. І вирвався з їхніх рук живим тільки тому, що кинувсь у річку, переплив її та заховався у плавнях.

Одне слово, Пилип Федорів віддавна мав справу з росіянами, знав, чим закінчуються союзницькі відносини з ними, і настроєний був рішуче. Та й запорожці, схоже, знали, кого обирати, бо ж ішлося до ще одного збройного конфлікту з росіянами. Узявши булаву, Пилип Федорів не став панькатися ні з росіянами, ні з іншими поселенцями, що осідали по запорозьких землях. Спорядив загін козаків із наказом: проінспектувати козацькі землі, і всіх, хто оселився на них не за козацьким правом, вигнати за межі землі Запорозької. І козаки об'їхали всі території. І сотні сімей поселенців повиганяли. А щоб витримати можливий натиск російських військ, кошовий послав делегацію до кримського хана і заручився його підтримкою.

Тут одразу слід пояснити, що козаки не тому ворогували з переселенцями, що ті заповідали їхні землі. Сотні років сюди приходили чужинці, і козаки гостинно приймали всіх, хто потребував їхнього захисту. Але тепер запорожці бачили, що масове переселення іноземців на українській землі було засобом русифікації України, її колонізації; що таким чином російський уряд намагався ліквідувати козацтво, протиставляючи йому загани найманців; позбавити козаків права на рідну землю, давши їй тисячі й тисячі нових господарів, — ось що викликало ненависть козаків і до росіян, і до поселенців.

До речі, зауважу, що козацькі рейдові загони, які з наказу Пилипа Федорова повернули під юрисдикцію Січі величезні території від Дніпра до гирла Кальміусу, виганяли тільки тих поселенців, що відверто відмовлялися визнавати зверхність Запорізької Січі. А ті слободи, мешканці яких приймали козацьке підданство, жили собі й далі своїм життям.

Майже два роки був Пилип Федорів отаманом, і два роки січовики відновлювали давні права свої, права України на її одвічні землі. У Росії його дії викликали шалений гнів. Від погроз уряд перейшов до формування війська, яке мало остаточно приборкати свавільних "маларассейцев". Крім того, серед козацької старшини з'явилася російська агентура, яка воліла краще позбутися Федорова, помиритися з росіянами, а не обстоювати прав Січі, і в такий спосіб зберегти свої посади та володіння.

Відчуваючи, що подальші його дії здатні розколоти запорізьке козацтво на два табори, та не бажаючи провокувати російські війська до нападу на Січ, Пилип Федорів довлadarював до кінця року, а як настав час обирати нового кошового, попросив товариство вдруге булавою його не вшановувати. Погодьтеся, що це було зроблено з гідністю.

Не сприяв дальшому козакуванню і досить похилий вік кошового. Він попрощався із Січчю і подався до козацького монастиря, Самарської пущі, де й постригся в ченці. Коли саме помер Пилип Федорів, славний лицар козацький, який, замість шаблі, взяв до рук молитовника, — невідомо.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Максим Залізняк, керівник гайдамацького повстання, гетьман повстанського війська.

Максимові Залізняку судилося стати одним з найпопулярніших народних ватажків України. Його подвиги, його життя і зникнення (бо ж ніхто не знає, куди саме він, зрештою, подівся) оспівано в народних піснях і думах, змальовано в багатьох художніх творах.

Народився він, як припускають, 1740 року, в селі Медведівці на Черкащині. Батьки його були бідними селянами, але, мабуть, хтось у його роду свого часу козакував, та й взагалі, вся Черкащина віддавна мала славу краю козацького, тож чи варто дивуватися, що ще хлоп'ям Максим Залізняк мріяв стати одним із козацького товариства. З цією мрією він і подався — у свої тринадцять років — на Січ. Хлопчаки-підлітки там уже давно перестали бути дивиною. Жили своїм гуртом, навчалися шабельного бою, вправлялись у стрільбі, грамоту опановували, обов'язки джур виконували. Курінний отаман, помітивши інтерес хлопчини до гармат, оддав його в науку до січових гармашів.

Чим жила Січ у межичасі походів? Ловила рибу, полювала звіра, гляділа пасік, випасала худобу... Максим пішов заробляти собі на харч до монастирів — Лебединського, Мотронинського. В Мотронинському потрапив на очі ігуменові Матвію Значко-Яворському, завзятому борцеві проти засилля в Україні уніатської церкви, що слугувала покатоличенню і сполячуванню населення Правобережної України. Ігумен

відчув у Залізняка якусь внутрішню силу, зміркував, що в його особі Україна може побачити нового Б. Хмельницького, і поступово почав навертати хлопця на "свою віру", тобто на боротьбу за збереження православ'я.

Спочатку на Січі так і подумали: Максим визнав за краще жити в монастирі, може, навіть постригся в ченці. Але незабаром з'ясувалося, що в Холодному Яру, в урочищі поблизу Мотронівського монастиря під Чигирином табориться ватага гайдамаків, а керує нею Залізняк. Під його проводом спершу було тільки 18 повстанців. Але незабаром усі навколишні ватаги почали йти під його руку. Певен, що цьому неабияк сприяв ігумен Значко-Яворський. Через близьких до церкви людей — а саме тоді розпалювалась боротьба проти уніатства — він, очевидно, впливав на місцевих ватажків, схилиючи їх до єднання. На користь цієї версії свідчить і той факт, що, перш ніж вдатися до серйозного виступу в районі рідної Медведівки, Залізняк влаштував у монастирі ритуал освячення козацької зброї.

До речі, гайдамаки здебільшого воліли називатися козаками. Але проти цього виступило козацтво, значна частина якого намагалася дистанціюватися від гайдамаків, що частенько-таки вдавалися до занадто жорстоких засобів боротьби.

Так ось, освячення зброї відбулося, а разом з ним відбулося й освячення гайдамацького руху в Україні, славетної і водночас, жахливої Коліївщини. Повстанці Залізняка успішно розбили польські гарнізони в Жаботині, де місцевий сотник Мартин Білуга перейшов на бік Залізняка; в Корсуні, Богуславі, Черкасах, Лисянці, по багатьох інших містечках і селах. І скрізь українці приєднувалися до його загонів, радо допомагали в боротьбі з поляками. Як-от у фортеці міста Лисянки. Тут гарнізон був готовий до відсічі гайдамакам, проте місцеві жителі-українці напали на прибранну охорону, перебили її і відкрили ворота.

Як бачимо, дії гайдамаків були успішними, українське населення вітало їх як визволителів та переможців. Але трагедія цього руху, як і трагедія тогочасної України, полягала в тому, що, здолавши польський гарнізон, гайдамаки на цьому не спинялися. Вони бралися до жахливої різанини, під час якої тисячі мирних жителів гинули тільки тому, що були поляками, євреями, українцями, але католиками або уніатами. Тобто поводитися так, як ніколи, в принципі, не дозволяли собі поводитися запорозькі козаки. Це й породило конфлікт між січовиками та гайдамаками. Хоч, повторюю, серед гайдамаків було чимало колишніх запорожців.

На Залізняка осуд Січі особливого враження не справив. На гайдамацькій раді — під Уманню — його проголосили гетьманом України, і він уже серйозно замислився над тим, як дати всій Україні "козацький лад". Утім, мав усі підстави називатися гетьманом. Армія його розрослася до неймовірності. З'явилися окремі великі загони, які під командою здібних ватажків: Якова Швачки, Івана Бондаренка, Семена Неживого — діяли самостійно, охопивши полум'ям повстання весь простір від Черкащини до Волині, Полісся та Галичини.

Чи не наймогутнішим пунктом опору королівських військ була Умань — велике місто з міцною фортецею, досвідченим гарнізоном. І хтозна, як складалася б для

Залізняка облога Умані, якби не Іван Гонта, сотник надвірного війська графа Потоцького. Маючи під своїм командуванням кілька сотень козаків, Гонта вийшов назустріч Залізнякові, але не для бою — а для того, щоб приєднатися до нього. Він добре знав особливості оборони Умані, знав, звідки краще штурмувати замок. Це й допомогло повстанцям заволодіти спочатку містом, а потім і фортецею.

Тут гайдамаки захопили величезні скарби місцевої шляхти, що шукала порятунку у фортеці, а потім зруйнували всі костьоли, єзуїтські школи, шляхетські палаци. Погром був жахливим, і навряд чи має якесь виправдання. Але, якщо бути справедливим, то, загарбуючи українські міста, поляки поводитися з не меншою жорстокістю і так само руйнували православні храми та українські школи. Адже не забуваймо, що унію насаджувано в Україні "огнем і мечем".

Щоб збагнути суть усього, що діялося в тогочасній Україні, слід згадати, що саме тоді, 1767 року, на наших землях виникла так звана Барська (від міста Бар на Вінниччині) конфедерація. Цебто велика група польських аристократів, які мали маєтки в Україні, об'єдналася для боротьби проти польського короля Понятовського, ставленика росіян. Очолював конфедерацію шляхтич Осип Пулавський. А, крім відлучення від корони С. Понятовського, конфедерати мали ще одне завдання: силою зброї насаджувати в Україні, як не католицизм, то унію, щоб іще дужче визискувати українське селянство.

Так ось, конфедерати були запеклими ворогами Росії, тож імператриця нічого лихого не бачила в тому, що в Україні їх б'ють якісь гайдамаки. До певного часу росіяни дивилися на гайдамаків, навіть, як на своєрідних союзників. Імператриця ж бо й сама послала війська під командуванням генерала Кречетникова, щоб нищив аристократів, які виступають проти Понятовського.

Слід зазначити, що діяв генерал досить успішно, зокрема, оточив у фортечному замку Бердичева Остапа Пулавського та його соратників і взяв їх у полон. Але відтоді ставлення росіян до гайдамаків різко змінилося. Тепер росіяни, приборкавши конфедератів, були зацікавлені в тому, щоб якнайшвидше придушити гайдамацький рух, і таким способом зміцнити позиції Понятовського та не допустити поширення повстання на підконтрольне Росії Лівобережжя.

Тим часом, Залізник і гадки не мав, що росіяни із союзників перетворилися на ворогів. І коли російський корпус став табором поблизу Умані, сприйняв це за зміцнення власних позицій. І залюбки пішов на бенкет до "товаришів по зброї". Тим паче, що генерал виявився щедрим: запросив до столу всю гайдамацьку старшину. За даними літописців, запрошення прийняли близько 850 повстанців. Оскільки

росіяни поїли їх тією горілкою, яку конфіскували по місцевих шинках, то хмільного не забракло нікому. Добре гуляли хлопці. Так добре, що коли попрокидалися з похмілья, то побачили себе зв'язаними та під російським арештом.

А далі... Далі існує кілька версій. За однією з них, Залізняка серед пов'язаних не знайшли. Він начебто розгадав задум росіян, а що був характерником, тобто володів гіпнозом, то з намету, до якого росіяни скликали вищих гайдамацьких командирів, утік.

А потім іще довго гайдакував, але вже з невеличкими ватагами. Зокрема, сліди його простежуються в районі Балти, що на річці Кодимі, яка була на той час кордонною. А неподалік, на Південному Бузі, розташовувалася Мігея — один із центрів гайдамаччини.

Проте з російських джерел випливає, що нікуди Залізняк не втік, але, оскільки він був запорозьким козаком, тобто підданим Росії, то на цій підставі генерал його полякам не видав. Росіяни самі заслали гетьмана до Сибіру, добре, як-то в них заведено, помордувавши його та затаврувавши. Втім, поблизу Охтирки йому пощастило втекти вже нібито з колони засланих. Ось тільки врятуватися — що дуже дивно для людини, яка звикла до партизанської боротьби — Залізняк не спромігся: його знову схопили і спровадили на Нерчинські рудники, на довічне заслання. Щоправда, існують дані, нібито гетьман гайдамаків і звідти втік та приєднався до повстанців Пугачова. "Запорізький козак Дмитро Попович, що проводив агітацію серед селян., — мовиться у В. Голобуцького, — розповідав, що у війську Пугачова перебував Максим Залізняк, вождь Коліївщини". Якщо це так, то можна не сумніватися: досвід його Коліївщини став пугачовцям у великій пригоді. Втім, усе це тільки версії.

Іван Гонта, сотник надвірної міліції, полковник уманський, командир повстанського корпусу гайдамаків.

Як уже мовилося, Іван Гонта (р. н. невід. — помер 1768) був одним з керівників повстання, що увійшло в історію під назвою Гайдамаччина, або Коліївщина. Відомо що, Гонта ніколи не був січовим козаком. Йому, селянському синові, з села Росошки, яке належало Потоцьким, доля всміхнулася інакше: завела до козаків надвірної міліції (надвірного козацтва) магната Ф. Потоцького. Оскільки він показав себе козарлюгою справним і хоробрим, а понад те й шляхетські манери опанував, то незабаром дослужився до сотника. А відтак став заможним, дістав собі на власність двоє сіл. Кажуть, що поляки його поважали і цілком йому довіряли. Основні відомості про Гонгу дійшли до нас у спогадах його знайомої шляхтянки Вероніки Кребс та її брата Павла Младановича. Вероніка у своїх записках згадувала: "Гонта був вродливий, статний чоловік, він не лише говорив, але й чудово писав по-польськи, а виховання його було таким, що й тепер (тобто на початку XIX ст. — Б.С.) його можна було вважати шляхтичем*.

Можливо, Гонта так і посивів би в чині сотника, може, заволодів би ще двома селами, але тут сталося повстання під проводом Залізняка. Немає жодних підтверджень, щоб Гонта і Залізняк колись зустрічалися або вели таємні переговори через посередників. Та коли гайдамаки на чолі з гетьманом Залізняком наблизилися до Умані, сотник Гонта раптом спитав себе: "Кого, власне, я збираюся зі своїми козаками-українцями захищати? Польського магната Потоцького? А від кого? Від українських повстанців? Ким же я після цього постану в очах своїх земляків?" Цікаво, що на той час він уже був досить заможним: у володінні його перебувало два села — його рідні Росошки та Орадівка, річний прибуток від яких становив 20 тисяч злотих. Крім того, Потоцький вивів Його з підпорядкування полковників уманської міліції та

підпорядкував особисто губернаторові. Як на сотника він займав виняткове становище.

Коли він зголосився перестріти своїм загоном гайдамаків на підступах до міста, поляки сприйняли це за належне. Сотник — чоловік дуже хоробрий, тож справді було б добре, якби він трохи поскуб гайдамацькі лави ще до того, як вони підуть на штурм. Згодом поляки дуже шкодували, що довірилися йому, казали, що в такій справі, як придушення повстання, можна покладатися навіть на сатану, тільки не на українця.

Але тим з поляків, що були в Умані, навіть для прокльонів часу не залишилося. З допомогою козаків Гонти, гайдамаки мало не вмиць захопили місто й цитадель, у якій переховувалися найзаможніші з польської шляхти. Усі вони пішли під ніж. Гонта брав особисту участь у руйнуванні всіх костьолів та єзуїтських шкіл, що стільки років насаджували в українському місті католицизм, єзуїтство та ідеї цілковитого сполячення.

Сподіваючись на перемогу, Залізник мав намір завести на всьому Правобережжі козацький лад. Тож, як і годиться гетьманові України, почав призначати своїх полковників. Одним з перших він назвав Гонту — полковником уманським. Однак полковникування, як і святкування перемоги в битві за Умань, тривали недовго. Підійшов корпус російських військ. У штабі повстанців зраділи: мали росіян за союзників. І запросини російського генерала на бенкет Гонта сприйняв як належне: де ж бо краще знайти спільну мову, як не за келихом горілки?

Ну а чим цей "безплатний сніданок" — (застілля почалося зранку) закінчився для Гонти, Залізника та кількох сотень їхніх товаришів, ми вже знаємо.

На відміну від Залізника — і собі на лихо — Гонта не був запорозьким козаком і не походив з Лівобережжя, тож генерал Кречетников полякам його видав. Можна уявити собі, з якою втіхою ті прийняли від росіян цей "подарунок". Вирок суду був таким, що страта мала тривати цілих 14 діб. Тобто, кат спочатку мав здерти Гонті шкіру зі спини, далі — повідрубувати по шматочку кінцівки... За свідченнями очевидців, усі ці муки Гонта терпів з надзвичайною мужністю, вражаючи навіть катів. Може, саме з поваги до його мужності, на третю добу йому відтяли голову. Що дуже засмутило суддів: усе ж таки хотілося, щоб катування тривало два тижні. Сталося це в селі Сербях поблизу Могилева-Подільського на Вінниччині. Гонта загинув, але навіки залишив по собі пам'ять у народних піснях та думках. А ще — легенди про небувалу мужність, з якою він зустрів катування і смерть. "Лани тее зрозуміли, згоду учинили: Підкинувшись під Умань, Гонту ізловили. Вони ж його насамперед барзо привітали, Через сім день з нього кожу по пояс здирали".

Верлан, сотник надвірних козаків, отаман гайдамаків.

Слава Верлана, що в 70-ті роки XVIII століття гуляла Україною, була суворою, як і сам цей ватажок повстанців. Верлан (Верлян, р. н. і р. см. невід.) був одним з ініціаторів і натхненників гайдамацького руху. Саме на Брацлавщині, де діяв його загін, воно набуло найвищого сплеску, найбільшої масовості і найжорстокіших своїх форм.

Родом він був з Брацлавщини, козацький гарт здобував на Січі, що добре прислужилося йому згодом, коли створював сотню надвірного війська князя

Любомирського. Проте, що таке надвірна сотня? Звичайно, це охорона можновладця. Але не тільки. Це також інструмент утискувань селянства, так би мовити, домашній каральний загін. І така функція Верлана не влаштовувала. Він почав марити славою вождя повстанців, славою народного заступника. Ще занадто свіжі були в пам'яті народній подвиги Сагайдачного, Хмельницького, Нечая, Богуна... То чому б і не випробувати долі? І випробував. Допоміг випадок. Вердан, будучи начальником надвірних козаків Шаргорода, отримав циркуляр російського полковника Полянського виступити проти поляків, прибічників Лещинського. Цього було досить. Оголосивши, що має іменний Указ імператриці Анни, Верлан сам себе удостоїв чину полковника і почав формувати козацький полк, роздаючи чини та ставлячи завдання: розорювати і винищувати ляхів та євреїв, щоб приєднати край до Росії.

Для селян, які почали сходитися до його загону, він був "полковником запорозького війська". Це справляло враження. Поширилася чутка, нібито цей запорозький полковник спеціально прибув з Січі, щоб знайти правду для народу, стати за його віру і зрушити всіх на боротьбу з поляками та уніатами.

До речі, саме його загонові поляки дали назву "гайдамаків", а вже потім ця назва перейшла і на всіх повстанців.

Армія Верлана зростала, як-то кажуть не щодня, а щогодини, тож незабаром він відчув себе справжнім полководцем. Окремі його загони обертались на Поділлі, на Волині, заскакували і у Галичину. Слабко організовані ватаги Верлан поступово реформував у злагоджене військо: призначив сотників і полковників, запровадив порядки й дисципліну, які панували на Січі. Єдине, що насторожувало, як багатьох повстанців, так і просто жителів України, то це те, що, визволивши якесь містечко чи село від поляків, Верлан негайно примушував усіх складати присягу на вірність російській імператриці Анні.

"Постійно збільшуючи свої сили, — писав у своєму дослідженні "Історія гайдамаччини" історик В. Антонович, — Верлан зробив кілька переходів по Брацлавському воєводстві, винищуючи дворян і євреїв, приводячи до присяги інше населення. Після кількох вдалих сутичок з польськими військами, він зайняв міста Вроди і Жванець і, в половині червня 1731 р., пустив свої загони в напрямку Львова і Каменця".

Достеменно відомо також, що саме Верлан заагітував податися в гайдамаки іншого сотника надвірних військ — Саву Чалого, про якого мова піде трохи згодом.

Проте вірнопіддано навертаючи українське селянство та міщан під високу руку російської імператриці, Верлан ще не здогадувався, як поведуться імператриця та російські війська вже через місяць-два, щойно Лещинський виїде з Польщі, щоб пересидіти своє лихо у Франції, а його прихильники перейдуть на бік росіян. Так ось, коли партія Лещинського припинила боротьбу за корону, росіяни повернули свої репресії проти гайдамаків. Еге ж, отих самих, яких іще вчора підтримували та завзято спонукали до антипольських виступів, до різанини.

Уже на осінь 1734 року російські війська частково повибивали загони Верлана,

частково порозганяли. А всіх селян-повстанців, які потрапляли їм до рук, росіяни або карали смертю на місці, або ж передавали на суд полякам. Можна уявити собі, що то були за суди! Збагнувши, що він даремно старався силою загнати українську людність під присягу російській імператриці, що в такому його прислужництві росіяни вже потреби не мають, навпаки ганяються тепер за ним, як за ворогом (чи небажаним свідком?), — Верлан сформував загін з молдаван та валахів і разом зі своїми підручними — теж полковниками Скоричем і Писаренком, подався у Молдову. При цьому він зумів повести з собою великий обоз з усім награбованим. Шляхетські сеймики Брацлавського та Подільського воєводств почали вимагати від господаря Молдови видати Верлана і повернути награбоване. Та сталася дивна річ: молдавський уряд справді повернув частину майна! Але заявив, що арештувати ватажків гайдамак не може. Й ось тут виникають версії: або ж Верлан загинув у сутичці з молдавським військом, яке захопило обоз, або ж відкупився награбованим. Якби молдавани вбили його, вони, напевне, оголосили б про це полякам. Одне слово, подальша доля його, невідома. Але можна припустити, що він приєднався до одного із загонів так званих "левенців" — повстансько-грабіжницьких ватаг, які гуляли тоді берегами Дністра. Вигідність їх позицій полягала в тому, що, рятуючись від репресій, вони переходили через кордон. Й оскільки молдовани, турки, поляки та росіяни так і не спромоглися скоординувати своїх дій, спрямованих на придушення цього руху, тактика "левенців" давала їм змогу довгенько уникати вирішальних сутичок із каральними загонами кожної з країн.

Проте із загадковим зникненням Верлана, гайдамацький рух в Україні не згас, його полум'я роздмухували інші ватажки: Грива, Медвідь, запорозький старшина Харко, Рудь, Іваниця. Як з'ясувалося, розпалити цю соціально-національну повстанську пожежу значно легше, ніж погасити.

Сава Чалий, сотник надвірних козаків, ватажок гайдамацького загону, полковник надвірних козаків.

Саві Чалому судилось увійти в історію України під ярликом зрадника. Його ім'я, його постать і досі виступають як символ зрадництва. Що елемент зрадництва в його вчинках таки був, то це безперечно. Дивує тільки, що в історії України в ідеалізованому образі зрадника постає лише він. Перевершує в тій антиславії навіть козацького полковника Гната Галагана, який допомагав росіянам знищувати Чортомлицьку Січ, зрівнюючи її з землею. Та, власне, описуючи дії Галагана, ніхто особливо й не наполягає на його зрадництві. Отак собі, констатують факти... Зате Сава Чалий... О, той зрадник із зрадників Сава Чалий!

Не збираюся виправдовувати його, але... У своїй тритомній праці Д. Яворницький тричі побіжно згадає ім'я цього полковника-гайдамаки і, здається, тричі додає: "ренегат" Хоч коли виходити з лиха, що його накоїв цей сотник, ватажок гайдамаків, а потім полковник надвірних козаків, — тобто коли брати скоєне за критерій, — то, хай мене поб'ють камінням, побачимо тисячі таких "ренегатів". Згадаймо, зокрема, чи знайшовся хоч один претендент на гетьманську булаву, який би не кидався по

допомогу до поляків, татар, турків чи росіян, а привівши їхні полки в Україну, не розправлявся б тут із братами по вірі і по козацькій кошовій кулеші? А як поводитися ті, хто вже вхопився за булаву чи за полковницький пернач? Скільки разів вони кидалися від одного союзника-покровителя до другого, клянучись, присягаючи і знову клянучись?!

Уважно простежте хоча б за тим, що витворяв в Україні Іван Сірко, скільки крові невинної він пролив, тримаючись свого сатанинського принципу " підтримувати того, хто слабкіший"! Оскільки слабкішим у тій чи іншій ситуації виявлявся то один, то другий гетьман: лівобережний, правобережний, чисельні претенденти на їхні булави, — то й Сірко, відповідно, клявся, зрікався, а потім зарікався, але згодом знову клявся і присягав...

Річ, як ви розумієте, не в Сіркові, постать якого не може, зрештою, не викликати подиву, захвату, а отже, й поваги. А в тому, що занадто часто безлічі наших українських лицарів державницьке мислення або ж виявлялося геть непритаманним, або ж вони гендлювали ним, приміряючи свої вчинки, заяви, криваві походи та бойовиська не до загальнонародної ідеї, а до власних амбіцій...

Одначе повернімося до Сави Чалого. Хто він такий? Звідки взявся? Міщанин з Комаргорода, на Вінниччині. Юнаком, зачарований козацькою славою, подався на Січ. Пробув там недовго, але й цього вистачило, щоб набути козацького вишколу.

Щойно в Україні з'явилися перші гайдамацькі ватаги — як польські аристократи заходилися кожен собі створювати додаткові загони надвірних козаків, або надвірної міліції. Невеличкі підрозділи такого надвірного козацтва поважні землевласники мали й перше — для особистої охорони та охорони маєтків. Але тепер деякі відомі шляхтичі формували вже цілі полки і кидали їх проти повстанців. В одному з таких полків князя Четвертинського й командував сотнею колишній запорожець Сава Чалий.

Служба його точилася собі своїм звичаєм, поки в тих краях не дав про себе знати загін іншого надвірного сотника — Верлана, який називав себе " полковником Війська Запорозького". Ну, не був, то став. У гайдамаків, як і в козаків, усе вирішувалося просто: зібралися, висунули, проголосували...

Що ж приваблювало Чалого в цьому русі? Ідеали. Визволити Україну від польської та російської експансії, вигнати чужоземне і приборкати власне українське панство...

Але що вони побачили, з чим зіткнулись у повсякденні? Кривава різня, десятки поруйнованих міст, сотні захмелілих від крові та вседозволеності повстанців, що чинили суд і розправу на власний розсуд. З самого початку (в 1734 році)

Чалий почав діяти окремим загоном, що налічував у дні заснування всього 50 осіб. Приймавши до своїх лав нових повстанців, він захопив і пограбував Царгород, далі Стіну, інші містечка і села.

Поговір про нього, як про безстрашного і безжального, кілька років гуляв сплюндрованою Україною. Та, мабуть, настав час, коли ватажок зрозумів: такий розвиток повстання ні до чого путящого не приведе. Коли Верлан і його прибічники зникли, Чалий, рятуючись від карателів, теж десь затаївся. В лютому 1735 р. він був

оголошений поляками та росіянами в розшуці. Далі відомо, що кілька місяців він провів у тюрмі в Білій Церкві. Його звинувачували в пограбуванні грецьких купців, але він переклав вину на якогось шляхтича і зумів звільнитися з-під варти. Очевидно, ті, хто його допитував, просто не з'ясували, хто в їхніх руках.

Існує кілька версій повернення Сави Чалого до когорти надвірних козаків. За однією, він нібито зневіривсь у колях, засумував за спокійнішим життям офіцера надвірного війська і перекинувся до поляків. "В кінці 1736 року, — повідомляє В. Антонович, — (Чалий) поспішив скористатися оголошенням регіментаря Малинського, з'явився до нього на квартиру і прийняв присягу на вірність Речі Посполитій, за що і визнаний був полковником козаків, що склалися з гайдамаків, які розкалялися. Уже в грудні 1736 року він брав участь у поході проти гайдамацького загону Медвідя і в сутичці з ним під Боровицею поранив самого ватажка". А потім були інші рейди, бої з гайдамацькими загонами. Проте в кінці 1738 року полк Чалого було розпущено, бо Польща не виділяла коштів. Й ось тоді Чалий попросився на службу до коронного гетьмана Йосифа Потоцького й очолив його полк надвірної міліції у Немирові. За цю службу Потоцький наділив його селами Рубан та Степашками.

Оскільки гайдамаки в цих краях діяли досить активно, то незабаром полкові Чалого довелося ставати з ними до справжніх боїв — віч-на-віч. Намагаючись розгромити чи хоч порозганяти ватаги, Чалий кілька разів не просто відбивав їхні напади, а й кидався за ними в погоню. Під час однієї з них (1740 р.) його полк дійшов аж до козацьких поселень, де гайдамаки шукали порятунку, і почав нищити їх, не минаючи й сутичок із запорожцями, що стали гайдамакам на захист.

Його дії справді можна було б віднести до жахливих злочинів проти повстанців, назвати зрадою власного народу чи ще якимось, якби не одна деталь. Якої наші дослідники й ті, хто писав про Чалого художні твори, чомусь не пам'ятають: що Гайдамаччину придушував не лише надвірний полк Чалого! Досить активно боролися проти ватаг коліїв і запорозькі козаки на чолі з кошовим І. Біленьким, І. Малашевичем, Г. Лантухом, П. Калнишевським... І розбивали вони ці ватаги та виганяли із запорозьких територій не тому, що намагались запобігти ласки в Польщі, Росії та Криму, а тому, що ці ватаги не визнавали жодних норм цивілізованого співіснування: нападали на послів і гінців, грабували купецькі каравани; вирізували жінок і дітей. І... частенько називали себе при цьому козаками-запорожцями. Тобто, просто ганьбили січове лицарство. А понад те, запорожці, особливо з козацької старшини, як люди у військовій справі досвідчені, розуміли: рух, проти якого постають геть усі — поляки, росіяни, татари, євреї, українці-католики й уніати, — приречений.

У той час, коли С. Чалий був ватажком гайдамаків, поблизу нього гуляв із загonom ще один колишній запорожець — Гнат Голий. Він уже кілька років таборивсь у Чорному лісі, оголосивши свою ватагу "козацьким кошем". Так ось, цей Голий вирішив будь-що помститися Чалому. Адже його перехід до поляків, те, як його прийняв граф Потоцький, дуже шкодили гайдамацькій справі. І не тільки тому, що полк Чалого воював проти гайдамаків, а ще й тому, що його приклад наводив багатьох коліїв,

особливо з колишніх запорожців, на думку про можливе замирення з учорашніми ворогами. Одне слово, 1741 року Гнат Голий удерся якимось до села Степашки, де полковник Чалий справляв Різдво, оточив його хату і вбив.

Але це тільки одна з версій. За другою, більш романтичною й авантюрною, Гнат Голий скликав десяток-два добровольців, прокрався темної ночі в Немирів і вскочив до будинку, в якому жив Сава Чалий. Полоненця привезли на Січ і, засудивши до смертної кари, забили киями. Ще одну, третю версію пропонує народна пісня:

Було б тобі, пане Саво, шкоди не робити
Запорозьким козаченькам голів не лупити,
А піймавши у неволю, — в кайданах не водити
Ой, кинувся да пан Сава до ясної зброї.
Та підняли пана Саву на ратища вгору.

А ще відомо, що полк Чалого та місцеве шляхетське ополчення зі свого боку, вирішили помститися гайдамакам Голого. Наздогнати ватаги вони не змогли, тож удерлися на територію, так званого Гарду — запорізької паланки на Бугу (між сучасними містами Первомайськом і Вознесенськом на Миколаївщині) — і погромили її. А далі заходилися нищити усі повстанські ватаги довкола.

А тепер іще раз проаналізуймо обставини "зради" Сави Чалого. Обставини, що дали змогу нашим історикам піднести Чалого, так би мовити, до абсолюту зрадництва та назвати його, як це робив Яворницький, "козаком-ренегатом". Почнемо з постаті Верлана, до якого пристав був Чалий. Лютуючи на величезних просторах Правобережжя, Волині, Поділля та Галичини, вирізуючи поляків, євреїв, українців-уніатів, цей отаман під загрозою смертної кари, примушував усе "визволене" населення України... негайно складати присягу на вірність російській імператриці Анні з якого б то дива? Бо поки в Польщі й Україні існував рух прихильників С. Лещинського, росіяни виступали як союзники гайдамаків.

Та ось рух прихильників короля Лещинського згас, і ті ж таки росіяни усією могуттю своїх полків накинулись на загони Верлана, топлячи в крові повстання гайдамаків. Сам Верлан утік за кордон. Якогога далі від росіян, перед якими щойно поставив на коліна пів України. А що ж тоді залишалося робити Саві Чалому? Було кілька можливостей. Перейти на бік росіян і разом з ними придушувати повстання гайдамаків. Тільки невідомо було, чи росіяни не видали б його полякам, як видавали сотні інших повстанців. Не переходити, а гайдамакувати далі? Але під яким гаслом вести повстанців тепер, проти католиків та уніатів, коли носії "щирої православної віри" росіяни зрадили гайдамаків у боротьбі за цю віру? А крім того: чим перехід до росіян, які тепер придушували гайдамацький рух із неймовірною жорстокістю, відрізнявся від переходу до надвірного козацтва, яке теж карало гайдамаків? Щоправда Чалий міг утекти на Січ. Але Січ офіційно виступала проти гайдамаків, сам кошовий водив полки на приборкання ватаг, які опинялися на козацьких територіях. А коли запорожці часом не приборкували, то всіляко відхрещувалися від Гайдамаччини. Не бажали брати на свою совість її крові, пожеж та руйнацій, не хотіли бути гайдамаками, причетними до

національної, та релігійної різанини, що їх так широко й люто практикували колії.

Зваживши всі ці обставини, спитаймо себе одверто: кого зрадив Сава Чалий? А як і зрадив, то чим його зрада відрізнялася від зради росіян, зради Верлана, який силою заганяв українські міста й села під присягу росіянам, щоб потім ті ж таки росіяни віддавали нововірнопідданих польським судам?

Дуже просто начепити на одного з ватажків Гайдамаччини тавро зрадника та ренегата. Набагато складніше ґрунтовно, тверезо проаналізувати ситуацію, з якої зродилися і в якій опинилися гайдамаки-колії, найжорстокіші і найнещадніші з усіх повстанців, яких будь-коли знала Україна.

Василь Сич, кошовий отаман запорізького козацтва.

Коротке, ніякими війнами не позначене отаманство Василя Сича, одного з безлічі інших кошових, що калейдоскопічно проходять через усю буремну історію запорізького козацтва, мабуть, так і залишилося б непоміченим, — а воно таким для більшості істориків і залишилося, — якби не одна надзвичайно симптоматична подія. Яка? Саме в його часи до краю загострилися стосунки між запорізькими і донськими козаками. Причому, дійшлося навіть до збройних сутичок, хай і не багатолюдних, але досить кривавих.

Чого ж не поділили брати-козаки з Дону та Дніпра? Землі у Середина XVIII століття відзначалася різким ослабленням Кримського ханства. Відчуваючи це, запорізькі козаки дедалі наполегливіше витісняли кримчаків з материкових степів на півострів, маючи намір остаточно замкнути їх за Перекопом. Й оскільки це витіснення давало змогу українцям упевнено просуватися північним узбережжям Азовського моря, то незабаром їхні успіхи почали дратувати донців, які теж мали намір розширювати свої володіння коштом татарських загарбань колишніх земель Київської Русі.

Відтак, майже вся територія сучасних Донецької та Луганської областей перетворилася на арену завзятого суперництва. Доходило до рукопашних боїв за право володіти якимось там степовим озерцем, лиманом чи навіть невеличкою морською косою.

Та оскільки запорожці потрапили поставити собі курені вже аж за Доном (тобто, ще задовго до Указу Катерини II) і самі прорубали собі коридор до Кубані, то тут уже втрутився російський уряд. З'явився "высочайший Указ" імператриці Єлизавети, що зобов'язував кошового Василя Сича попалити всі курені запорожців у районі Єйських кіс (район сучасного російського міста Єйська). А надалі запорізьким козакам заборонялося навіть ступати на ту, задонську, частину узбережжя.

Кошового Сича і все його товариство цей Указ діяв до живого. Адже саме вони відбивали ці землі в татар та збройно обставали за них, тож чому відтепер їхні території повинні належати донським козакам? Тим паче, що колись там були киеворуські землі Тмутаракані. Одне слово, виконувати наказу царині й сенату В. Сич не поспішав, а вдався до дипломатії: послав своїх гінців до Сенату шукати правди.

Вельми скоро з'ясувалося, що шукати цієї правди на полях битв із шаблями в руках набагато легше і навіть, здається, безкровніше, аніж вишукувати її по чиновницьких

коридорах Петербурга. А щоб козаки не мали часу та сили закріплюватися на приазовських обширах, цариця звеліла тисячами посилати їх на будівництво степових фортець та укріплень по південноукраїнських землях. Не для оборони, бо боронитися там, у Приазов'ї, вже, власне, не було від кого, а для того, щоб остаточно закріпитися самим, тобто Росії, на землях українського козацтва. Тому слідом за російськими полками йшли тисячі російських переселенців...

Ось у таких шабельно-дипломатичних ігриськах і минали місяці короткого отаманування славного козака Василя Сича. До речі, зберігся лист цього кошового на ім'я Київського губернатора Леонтьєва, який проливає світло на морську торгівлю Січі. Кошовий повідомляє, що в різний час в 1746 році прибувало від п'яти до десяти великих кораблів. Для них існувала бухта, на річці Підпільній. Іноземні кораблі заходили туди "безданно і без пошлінное, але спочатку витримували — під наглядом коменданта Нової Січі — 20-ден-ну обсервацію. Тобто Січ була ще й торговельним портом України.

Обидовський, полковник ніжинський, наказний гетьман українського козацтва.

Відомостей про цього козацького полковника та наказного гетьмана дійшло до нас надзвичайно мало. Ми навіть достеменно не знаємо його імені. Автори "Історії русів" та інших "історій" присвячують йому лише по два-три рядки, що ще раз свідчить про те, як не вміємо ми із належною шаною ставитися до своїх полководців. А тим часом, саме цей наказний гетьман очолював українські війська у Північній війні, в якій українці разом з росіянами та поляками виступали проти шведів. Літописці й історики якого народу можуть дозволити собі напівзабута полководця такого рівня? Байдуже, яких успіхів на цій війні він домігся.

Отож спробуймо проаналізувати все, що вдається виловити по різних джерелах. Передусім відомо, що Обидовський був небожем гетьмана Мазепи, сином його сестри. Про це, зокрема, сказано в праці французьких дослідників Ілька Борщака і Рене Мартеля "Іван Мазепа", де читаємо: "Козаки виїхали під командою Мазепиною сесптринка полковника Обидовського...". В "Історії русів" подибуємо уточнення, що він був стольником і полковником ніжинським. Але коли його призначено на пі посади? Судячи з усього, вже за часів гетьмана Мазепи — невдовзі перед згаданим походом, що мав місце 1700 року. Це підтверджує й інше джерело — "Історія України-Русі" М. Аркаса, який, посилаючись на ще ранішні відомості твердить, що... Ні-ні, про Обидовського в даному разі не йдеться, але згадано, що в час переговорів Мазепи з царівною Софією, з ним прибув до Москви полковник ніжинський Забіла. Це переконує нас, що Обидовського настановив на ніжинське полковництво вже сам І. Мазепа.

Втім, не стомлюватиму читача показом того, як, по крихті, доводиться визбирувати інформацію, що стосується і наказного гетьмана Обидовського, і не тільки його.

Переговори щодо війни зі шведами цар Петро I й польський король Август II мали ще 1699 року. Гетьмана Мазепу на них не покликали, хоч обидва монархи сподівалися залучити до участі у війні українських козаків — і в складі польської армії, і в складі російської. Першим бойові дії розпочав польський король — на території сучасної

Латвії. Проте Карл XII успішно відбив наступ, і поляки звернулися до Петра I: рятуй! Цар, як не раз робили і його попередники в таких випадках, переадресував це волення українцям. Гетьман Мазепа спочатку вирішив відбутися одним полком, яким, до речі, командував полковник Іван Іскра. Але справи для поляків склалися настільки кепсько, що цар попросив ще тисяч 10 козаків. Й ось тоді Мазепа сформував корпус із шести полків, на чолі якого поставив наказного гетьмана Обидовського.

Слід зауважити, що формування корпусу йшло нелегко. Жодного бажання вирушати в північні землі, у холоди й чужі краї, та воювати за інтереси Польщі і Московії у козаків не виникало. Проте наказ є наказ. Обидовський привів свої полки, як і було звєлено, до Пскова. Не заставши там росіян, повернув під Нарву. Але тут усе військо українське стало свідком панічної втечі недобитків російської армії, що зазнала од шведів нищівної поразки. "Козаки виїхали під командою Мазепиного сестрінка полковника Обидовського, — пишуть І. Борщак та Р. Мартель у нарисі "Іван Мазепа". Коли вони підійшли до Пскова, то почули, що Карл XII розбив москалів під Нарвою. Українці мусіли завернути півколом, вислухавши лайок від своїх союзників, чому не приїхали їм допомогти начас". Як потім з'ясувалося, під Нарвою добре показала себе фронтова розвідка шведського короля, її пікети темної ночі мало не впритул наблизились до російського табору, і, поки солдати там грілися коло вогнищ, видивились усі місця, де росіяни тримали порох, гарматні ядра та рушничні набойі. По них і вдарила на світанку шведська артилерія. Сотні росіян полягли од вибухів власного боезапасу. Ну, а далі почався штурм кавалерії та піхоти.

Між іншим, шведи повелися тут досить шляхетно: захопивши незліченний полон, вони залишили в себе тільки офіцерів, серед них був і генерал князь Яків Долгорукий, а солдатів пустили по домівках.

Українські козаки спробували були стримувати авангард шведського наступу, але через панічну втечу росіян мусили й собі відійти до Пскова. Усе це діялось у листопаді-грудні 1700 року. Козаки мерзли без теплого одягу, не мали чим годувати коней, бракувало військового припасу, а російський уряд, тимчасом, не видав їм ані копійки з обіцяної платні. У деяких підрозділах люди поїли коней, які вже ніг не могли переставляти од недоїдання...

В "Літописі Малоросії" французького історика Жана-Бенуа Шерера, що користувався польськими джерелами, натрапляємо на лаконічну інформацію: "Року 1701 цар Петро I в супроводі полковника Іскри та ніжинського полковника Обидовського виступив проти шведів з боку Руголева. Росіян було розбит".

Аж на весну 1701 року рештки козацького корпусу, розлючені на російський уряд і все на світі, добилися в Україну — змучені, виголоджені, обдерті, без коней. Чимало було серед них обморожених та хворих. Отже, гетьман Мазепа, вся старшина і просто козаки мали що слухати про "царську службу*. Недарма згодом, коли інший корпус повів в Прибалтику наказний гетьман Д. Апостол, чимало козаків, не гаючись, перейшло на службу шведському королеві.

Але ще кілька слів про перший корпус. Він повернувся в Україну без свого

командира. Наказний гетьман Обидовський тяжко захворів і помер у лютому 1701 року під Псковом.

Михайло Борухович, полковник гадяцький, наказний гетьман українського козацтва.

Нітрохи не переймаючись тим, що виморив голодом та згноїв холодом корпус Обидовського, цар Петро I зажадав од Мазепи нового козацького війська. Гетьман усіляко намагавсь уникнути участі в російській війні зі шведами, тим паче, що в цей час на бік Росії стала Польща, яка намагалась виторгувати собі значну частину України. Дізнавшись про цей торг від посла Петра I, дяка Михайлова, Мазепа виступив з рішучим протестом. Але попри всі свої протести, корпус для участі в Північній війні все ж сформував мусив: Укази царя слід виконувати, якщо вже напросилися під його "високу руку"

Цього разу корпус, до якого ввійшли Гадяцький полк українського городового козацтва та полк запорожців, очолив полковник гадяцький Михайло Борухович, що його Мазепа наділив повноваженнями наказного (походного) гетьмана. Оскільки корпус за чисельністю був невеликим і окремої ударної сили не становив, то діяв під загальним командуванням князя Репніна — тобто був підпорядкований російським військам, а потім з'єднався з військами фельдмаршала Бориса Шереметєва. Цього разу козакам випало воювати під Ригю, Друєю та іншими містами. Але до генеральних битв справа не доходила. В даному разі російсько-українське військо не стільки наступало, скільки прикривало російські кордони, побоюючись можливого вторгнення шведів.

Але й тут сталися значні непорозуміння між українськими військами й росіянами. Запорізькі козаки відмовлялися виконувати накази російських генералів, бо не могли миритися із зверхнім ставленням до себе російських офіцерів. Не хотіли також дарувати росіянам свавілля, пов'язаного зі спорудженням на козацьких землях "самарських*", або, як їх називали козаки, "москальських" городків. Хроністи засвідчують кілька випадків збройних сутичок між запорожцями та росіянами. Крім того, запорожці не стали терпіти голоду, як корпус Обидовського, чекаючи, поки їм виплатять затримувану платню, а почали самі шукати собі поживку, нападаючи на російські поселення. Все це скінчилося на тому, що росіяни мусили відпустити запорожців додому. Отже корпус Боруховича розпався, а те, що лишилося від нього, незабаром було приєднане до корпусу наказного гетьмана Д. Апостола і перейшло під його командування.

Зауважу, що, перш ніж вирушити на Північну війну, полковник Борухович уже набув чималого військового досвіду. Зокрема, брав участь у спільному російсько-українському поході (влітку 1697 року) проти татарсько-турецьких військ, що намагалися захопити все пониззя Дніпра аж до Кодака. Борухович зі своїм полком прикривав тоді Кодаць-ку фортецю, пристань та перевіз, яким загрожувала небезпека від одного з летючих загонів татар. "Для обережності і для страху" від нападу противника* — читаємо у Яворницького, — гетьман (Мазепа — Б.С.) залишив біля Кодака гадяцького полковника Михайла Боруховича з полчанами, що не вмістилися на

водних суднах".

Що ж до українсько-шведсько-російської війни 1709 року, то в ній Борухович, судячи з усього, участі не брав. Очевидно, в цей час він зі своїм полком усе ще перебував у складі російських військ десь на півночі Росії. Там сліди його й губляться. А переглядаючи список полковників, що їх 1729 року затверджував гетьман Д. Апостол, помічаємо, що, замість Боруховича, полковником гадяцьким призначено Григорія Гребінку.

Олексій Розумовський, граф, генерал-поручник, обер-егермейстер Імператорського двору.

Дехто може здивуватися, побачивши в ряду козацьких вождів, полководців та інших достойників ім'я графа, генерал-поручика Олексія Розумовського (1709-1771). Але не можу його обминути як українського патріота. Генерал, що з веління долі опинивсь у Петербургу і мав значний вплив на імператрицю Єлизавету та придворне чиновництво, чимало зробив для того, щоб полегшити становище остаточно зневаженої на той час України, відродити в ній козацький дух, поновити гетьманат, а отже — повернути вітчизні подобу незалежності чи хоч якусь автономію.

Олексій Розумовський був старшим братом гетьмана України Кирила Розумовського. Дитинство і юність його минули на хуторі Лемеші на Чернігівщині. Змалку пас худобу, трохи підріс — займався іншими звичними для селянина господарськими справами. Але, маючи чудовий голос і від Бога даний музичний слух, час від часу співав у церковному хорі сусіднього села. Одного разу (влітку 1731 року) до цих місць завітав царський полковник, українець за походженням, Федір Вишневський. Що привело його в рідні краї? Спеціальне завдання: набрати на цій із правіків голосистій землі співаків для придворного хору її імператорської величності Анни. Зачарований співом О. Розумовського, полковник забирає 22-річного козака з собою до Петербурга.

Звичайно, Олексій Розум (таким було його справжнє прізвище) мав добрі вокальні дані. Але не один такий він був у цьому хорі. То ж яке майбутнє могло чекати на нього по тому, як не вгодить керівникові хору або, за віком, утратить голос? У кращому разі — посада вчителя співу в маєтку якогось багатія. Але сталося дивне: в поставного, вродливого українського юнака закохалася донька Петра I принцеса Єлизавета (1709 — 1761). Ні-ні, таємних коханців та фаворитів їй не бракувало. Тут ідеться про те, що вона по-справжньому полюбила свого ровесника.

Ясна річ, про офіційний шлюб між ними не могло бути й мови, царівна це розуміла. І все ж їхній двірцевий роман, що вже ні для кого не був секретом, ставав дедалі бурхливішим. І напруженішим. Чому напруженішим? Та тому, що в цей час атмосфера при дворі набула дуже вже небезпечних характеристик. У листопаді 1740 року вмирає імператриця Анна (племінниця Петра I, 1693-1740). Єлизавета мала всі права на трон. Та не тільки вона претендувала на нього. Перед смертю імператриця призначила правителькою Росії свою племінницю Анну Леопольдівну, принцесу Мекленбурзьку, а спадкоємцем трону оголосила сина принцеси Івана.

Коли Єлизаветі стало зрозуміло, що її від трону просто усунули, вона почала збирати коло себе людей, які б могли стати за неї в дворцовому перевороті. Основну надію при цьому покладала на досить впливового в столиці посла Франції Шетарді, бо в такий спосіб гарантувала собі підтримку самої Франції, на придворного лікаря — теж француза — Лестока і... Олексія Розума, що вже став "Розумовським", додавши до свого прізвища аристократичне закінчення.

Відомо, що Розумовський, який теж уже мав значні зв'язки та вплив на чиновництво, якнайактивніше прилучився до справи. Забезпечував постійний зв'язок між Єлизаветою та вірними їй офіцерами Преображенського полку, брав особисту участь в арешті правительки Анни та її родини. Здобувши владу (коронація відбулася 25 травня 1742 року) імператриця Єлизавета не забула про коханого. Своїм Указом вона надала йому чин генерал-поручика, зробила обер-єгермейстером Імператорського двору, нагородила орденом Андрія Первозванного.

До перевороту О. Розумовський мав ранг придворного бандуриста. Посада досить дивна для російського двору. До того ж несолідна. А тут — дивовижний злет. Щоб якось зміцнити його становище, поліпшити добробут, Єлизавета призначає його також управителем усіх своїх маєтностей. Тобто, вона безмежно довіряла цьому чоловікові.

Статус царського управителя давав Олексієві Розумовському певну заможність, а головне — змогу бути на балах та прийомах і право почуватися рівнею петербурзькій аристократії. А ще через два роки Єлизавета надала йому титул графа Римської, а потім Російської імперій.

Деякі дослідники певні, що навіть коли в імператриці з'явився новий офіційний фаворит — граф І. Шувалов, вона не відвернулася від Олексія Розумовського. Це дало підстави до тверджень, ніби їхні стосунки виходили поза рамки традиційного фаворитства. Зародилося навіть припущення, що восени 1742 року імператриця взяла з Олексієм Розумовським таємний шлюб, повінчавшись в одній із церков. Це була досить ризикована акція, яка могла викликати обурення з боку церковників та придворних аристократів. Тож знавці генеалогії дістали завдання створити для Олексія Розума, козацького сина, аристократичну легенду. І мудреці скомпонували її, розшукавши коріння графа в давньому польському родоводі Рожинських, представники якого теж були з Чернігівщини.

Україна в цей час знемагала від свавілля російських чиновників, якому не могла протистояти навіть найвпливовіша українська козацька старшина. Ось чому ця старшина так зраділа, дізнавшись, що виходець з України став наближеним чиновником імператриці, та ще й таким, що не цурається земляків. Відтепер усі скарги й чолобитні на ім'я Єлизавети й сенату йдуть через О. Розумовського. Саме під впливом свого фаворита імператриця здійснила в 1744 році подорож по Україні, відвідавши Київ та кілька провінційних містечок. Козацька старшина скористалася з цього — звернулася з проханням поновити в Україні гетьманат. "Як Імператриця перебувала в Києві, — сповіщає "Історія русів", — подано їй прохання від урядників і війська малоросійського про настановлення їм гетьмана згідно з правами їхніми і договорами.

Государиня, прийнявши прохання те прихильно, звеліла прислати для того депутацію свою до Петербурга". Таку депутацію незабаром було сформовано. До неї увійшли генеральний обозний Я. Лизогуб, генеральний хорунжий М. Ханенко та бунчуковий товариш В. Гудович. Але депутація ця нічого не вирішувала. Вирішував Олексій Розумовський. Це він підказав старшині звернутися з петицією. Він же й підказав імператриці кандидатуру на гетьмана Лівобережної України — свого брата Кирила. В якого імператриця теж — і для Олексія це не становило таємниці — трішечки була закохана.

Як ми вже знаємо, план козацьких полковників та О. Розумовського набув втілення в життя. Гетьманат відродили, гетьманом обрали-призначили Кирила Розумовського. Відтак, почали повертатись до чинності засади української державності. Ціла депутація відомих людей Києва звернулася через Розумовського до імператриці з проханням поновити самоврядування давньої столиці Русі, надати їй особливого статусу; відновити та підтвердити всілякі вольності. Сам О. Розумовський потім чимало зробив для того, щоб і це важливе прохання набуло здійснення.

Загалом, за часів Олексія Розумовського і завдяки йому в Петербургу повіяло справжнім "українським ренесансом". Дедалі більше українців почало з'являтися на різних адміністративних посадах, дедалі гучніше лунали їхні голоси в організованій фаворитом Італійській опері, придворному та церковних хорах. У деяких салонах стало модним слухати українських бандуристів, а на бенкетах — подавати українські страви, які теж стали "модними".

Постає питання: чи варто втішатися з того, що дедалі більше українських талантів, українських національних сил відтягувалося до російської столиці, де вони русифікувалися і робили кар'єри, що ніколи і жодним чином не сприяли розквітові рідної землі? Питання справедливе, але стосується воно не Олексія Розумовського. Він був певен, що робить для своєї Вітчизни святу справу. І мав рацію. Шаблями Україні тоді навряд чи можна було допомогти, отже, в діло пішли слово, дипломатичні ходи, зрештою, сам авторитет Розумовського, що мав неабиякий вплив серед аристократичних кіл Петербурга.

Всі важливі питання гетьман К. Розумовський теж вирішував при дворі з допомогою брата Олексія, під покровительством якого почувався настільки впевнено, що місяцями жив у нього в Петербурзі, доручаючи гетьманат своїм ген-старшинам.

Але тривала ця ідилія недовго. По смерті в 1761 році таємно вінчаної спільниці-імператриці Єлизавети, Розумовського усунули від двору. Та він і сам відчув, що часи його минули, і волів перебувати в затінку — так спокійніше. Велику надію він покладав на свого молодшого брата, гетьмана Лівобережної України Кирила Розумовського, проте в грудні 1764 року гетьмана від влади усунуто, гетьманат в Україні скасовано. Як з болем писав з цього приводу історик М. Аркас, "1764 роком кінчається хоч і гірке, та все ж схоже на самотійне, життя України". Тож не забуваймо: в тому, що життя України набувало хоч якихось ознак "схожості на самотійне*", є заслуга і графа, генерала Олексія Розумовського — козацького сина, українського патріота.

Петро Калнишевський, кошовий отаман запорізького козацтва.

Цьому козацькому отаманові судилось особливе місце в історії українського козацтва, історії Січі, а отже — й України. Сталося так, що Петро Калнишевський (Калниш, бл. 1690-1803) виявився останнім кошовим отаманом Запорізької Січі, останнім оборонцем її традицій, її лицарства, самого її існування.

Кошовим отаманом Січі Калнишевський пробув десять років. Але можна сказати, що то була ціла епоха — епоха Калнишевського — в існуванні цього степового лицарського Ордену, так само, як свого часу була епоха Д. Вишневецького, К. Гордієнка чи І. Сірка.

Родом Петро Калнишевський з Полтавщини. Предки його по батьківській лінії належали до старшини Лубенського адміністративного полку і звалися Калнишама: то вже згодом московські писарі "вихрестили" кошового на Калнишевського, мабуть, для "аристократического благозеучія". Але Бог з ними, з писарями та їхнім "благозеучієм", вони ж бо й кошового отамана Грицька Лантуха, задля благозвучія, перехрестили були на Федорова, хоча здавалося б...

Калнишевський прожив довге, сповнене пригод та лицарського служіння, козацьке життя. Відомо, що за отаманування кошового Григорія Лантуха він був уже військовим осавулом, тобто входив до найближчого оточення отамана, і мав значний воїнський досвід. Це був час, коли, — так склалося, — великої шкоди авторитетові січового козацтва завдавали гайдамацькі загони та дрібні ватаги, які нікому не підпорядковувались і частенько не визнавали жодних норм

людського співжиття. Раз у раз вдаючись до примітивного грабіжництва та масової різанини, вони називали себе при цьому козаками, підриваючи довіру до істинного козацтва.

Щоб покласти край розбоеві хоча б тих ватаг гайдамаків, які базувалися на землях запорізького козацтва, кошовий Лантух сформував з охочих козаків щось на зразок карального полку і, під орудою осавула Петра Калнишевського, послав його в рейд від Дніпра до Бугу. Десять там, на Бузі, в районі сучасного Вознесенська, де завжди стояли сторожові козацькі застави, Калниш-Калнишевський натрапив на одну з численних ватаг, що прийняла бій у добре укріпленому таборі. І хоч бій був справжнім, проте, здолавши гайдамаків, осавул більшу частину з них просто відпустив під чотири вітри, звелівши ніколи більше не потикатися на козацькі землі.

Та це, як уже мовилося, кошовому Лантуху і його січовому товариству не допомогло. Російські чиновники не переставали надсилати до Петербурга листи, у яких звинувачували запорожців, що вони підбурюють, озброюють і підтримують гайдамаків. Щоб якось з'ясувати цю справу, козацтво скликало на початку 1755 року раду і вирішило послати до столиці Росії повноважну делегацію, яка б переконала і гетьмана Кирила Розумовського, й імператрицю, що гайдамацький рух, і сам дух гайдамацький, нічого спільного із запорізьким козацтвом не мають. Так ось, одним із трьох делегатів від козацтва був П. Калнишевський.

Судячи з усього, Калнишевський показав себе на переговорах непоганим

дипломатом, оскільки через три роки, коли стало зрозуміло, що російське чиновництво здатне позбавити Січ останніх земель (значну частину їх, до того ж, кращу, вже було відібрано), козаки знову сформуvalи делегацію, яку довірили очолити саме йому. З чим же вирушав Калнишевський до Петербурга цього разу? Офіційно він мав ошчасливити петербурзьке чиновництво ще однією "чолобитною* кошового отамана, а неофіційно — вразити це чиновництво щедрими подарунками (" підношеннями"), задля яких до столиці гнали цілий табун коней і навіть кількох верблюдів, а ще — везли бочки з рибою та торби з грішми. Дожилося козацтво наше українське! Раніше обстоювало землі своїми шаблями, тепер доводилося обстоювати їх хабарями. А що вдієш? Просилися ж під високу царську руку — маєте її.

Коней і верблюдів Калнишевський пороздавав усім, кому годилося, але справа з місця не зрушила. Майже рік довелося йому оббивати пороги різних чиновницьких ватаг, хоч не раз аж руки свербіли наскочити на них із полком своїх рубак, як оце недавно наскакував на ватаги гайдамаків. А подеколи й самому хотілося податися у гайдамаки. Але... мусив виконувати наказ товариства.

На осінь 1752 року на Січі склалася досить напружена ситуація. Кошовим Лантухом незадоволені були і петербурзьке чиновництво, і козацька сірома. Чиновництво нарікало на те, що, мовляв, підтримує гайдамаччину; сірома — на те, що гайдамаччину придушує. Отож, зібрали козаки раду й гукнули кошовим Петра Калнишевського. Козаків — якщо рахувати й тих, що сиділи по річкових паланках — налічувалось тоді понад 20 тисяч. Це все ще була могутня сила, яка вимагала до себе поваги і погрожувала сама за себе постояти, коли комусь там, у Петербурзі, не сподобається, що вона все ще існує.

З такими настроями й подалася до столиці імперії ще одна делегація — з хабарними кіньми-верблюдами та з кошовим отаманом на чолі. До того ж, нагода була поважна: в Росії зводили на престол нову імператрицю, Катерину II. Коронація відбувалась у Москві. Хроністи твердять, що, кинувши погляд на похилені голови своїх "верноподданих хохлов", імператриця розчулилась і подарувала кошовому медальку зі своїм портретом. А чиновники від її імені передали Січі нові клейноди, мабуть, наперед знаючи, що незабаром самі ж їх і відбиратимуть у кошового, бо до того йшлося.

Дивлячись на того "патрета" імператриці, що його на нагрудній медальці привіз їхній кошовий із Москви, козаки теж розчулилися. Але настільки, що почали самі себе питати: чи того чоловіка обрали ми собі за кошового, брата, якщо імператриця патретики йому дарує? Чи обстоюватиме він, із тим "патретиком" носячись, права та вольності козацької сіроми? Подумали отак, пошкребли потилиці і, про всяк випадок, булаву кошового в Калнишевського відібрали, щоб знову передати її Грицькові Лантуху. Той, бач, без "патретики", отже чоловік надійніший.

Одначе й він пробув отаманом недовго, бо ж землі козацькі чиновництво російське як відтинало, так і відтинає. А хтось же має це лиходійство зупинити. Козаки вирішили обрати когось рішучішого й назвали ним Пилипа Федоровича. Але й він незабаром мусив скласти повноваження. І в січні 1763 року кошовим стає Калнишевський —

удруге, і відтепер уже надовго. До речі, за кілька місяців до його обрання Катерина II, своїм Указом, позбавила булави останнього гетьмана України — Кирила Розумовського, а щоб раз і назавжди закрити це питання, взагалі ліквідувала інститут гетьманства. Якщо зважити, що в пору свого гетьманування К. Розумовський жив здебільшого в Петербурзі, то стає зрозумілим, що в його особі козаки втратили тепер останнього, якщо не захисника, то принаймні представника, а перед дрібним чиновництвом — ще й заступника. Відтак, різко зростала відповідальність за долю козацтва вже самого отамана.

Серед гетьманів та кошових віддавна жила традиція: одразу по номінації закладати церкву, маючи на увазі при цьому, що в тих церквах їх і ховатимуть. Так ось, ще в часи першого свого отаманування Калнишевський збудував своїм коштом церкву в Лохвиці, на Полтавщині. Але це був не останній його внесок у справу поширення православ'я. Через п'ять років він, знову ж таки" за свій кошт, поставив кам'яну церкву Петра і Павла в Межи-гірському монастирі, а 1770 року — церкву Святої Покрови в Ромнах, щоправда, тут уже дерев'яну. Розвиваючи цю тему, Д. Яворницький зазначає, що, крім такої, церковної розбудови, "той таки кошовий, за обітницею, посилав вклади у церкву Гробу Господнього в Єрусалимі — чаші, диски, ложки, зірки зі срібла, озолочені ззовні*. А ще історик повідомляє, що на свої гроші козаки утримували шпиталь Межигірського монастиря.

На мій погляд, ці відомості важливі для нас уже хоча б тому, що свідчать:

козацтво було не лише військовою силою, а й важливим чинником громадсько-політичного й культурного життя України, захисником православ'я, охоронцем українських національних та козацьких традицій. Усе це й не подобалося імператриці та петербурзько-московському чиновництву.

Та повернімося до справ гріховних. Упродовж двох років після обрання Калнишевського отаманом, російські чиновники вперто вимірювали та описували землі козацтва. З якого б то дива така увага та старанність? Все пояснювалося просто: описані землі, як правило, віддавали потім російським аристократам, відставним генералам та офіцерам, новоспеченим поміщикам.

Щоб якось зарадити справі, Калнишевський удається до геніального плану: розсилає своїх гінців по українських губерніях, запрошуючи безземельне та малоземельне городове козацтво переселятися за пониззя Дніпра, на території січових паланок, і в такий спосіб "залюднювати" правічні січові простори. Погодьмося, що це було справді державне рішення, тільки так українські козаки могли врятувати свої

землі від остаточної російської колонізації, а отже, зберегти їх для України. І хоч ці заходи викликали нову хвилю незадоволення в Петербурзі: "Какпасмелі? Кто пазволіл?!" — все ж тисячі українських сімей устигли перебратися на Запоріжжя, та під захистом козацьких полків поставити собі хутори, слободи і навіть невеличкі містечка.

Про те, як реагували на ці дії Калнишевського російські урядовці, свідчить хоч би той факт, що вони подали імператриці спеціальну доповідну записку,

в якій доводили, що козаки для того вдарилися "у хліборобство, щоб економічно не

залежати від Російської імперії", а отже, згодом і відокремитись від неї. Зверніть увагу, вже тоді російське чиновництво було твердо переконане, що це Росія годує хлібом Україну, і дуже побоювалося — ну, геть як у наші часи, Незалежної України, — щоб українці, не доведи, Господи, не відчули себе економічно незалежними від Росії.

1766 року Калнишевський знову поїхав до Петербурга, намагаючись припинити розтягування козацьких земель, але це нічого не дало. Переговори були важкими і майже безуспішними. Хоч царська бюрократія й погоджувалася, що з цією справою — з відбиранням землі — не слід особливо поспішати, щоб не провокувати козацтво на бунти. Наскільки тривалими й складними були ці переговори, переконуємося з того факту, що делегація витратила на них усі запаси власної, з України привезеної, горілки й вирядила на Січ майбутнього отамана чорноморських козаків Антона Головатого по нових 50 відер оковитої, без якої і приступу не було до чиновників, а ще — "для собственного их употребления".

Але це ми дещо відхилилися.

Поневолений український народ уже повставав на боротьбу. По обидва боки Дніпра виникали загони, що доводили свою правду силою зброї. На цій хвилі, на Правобережжі великого розвою набув повстанський рух під назвою "Коліївщина". Проте кошовий отаман Калнишевський не поспішав підтримувати його, хоч повстанцям і співчував. Це дало підставу козакам звинуватити його на Раді (26 грудня 1768 року) в тому, що він зрікся козацьких традицій, не підтримав повстанців, а отже — й народ. Гнів козацької сіроми був таким великим, що на Січі почалися погроми, а сам Калнишевський лише дивом урятувався від кийків та шабель: перевдягнувся і з кількома товаришами утік човном до Кодака.

На щастя, на Січі залишився піп, який був прихильником Калнишевського. Він зумів переконати козаків, що своїм бунтарством вони нічого не доможуться, лише накличуть гнів імператриці, а вона пошле військо. Кращого ж за Калниша кошового все одно не знайти. І козаки отямилися, послали до Кодака гінця: "Вернися, батьку! Буває..., погарячкували, трясця його матері".

Оскільки Калнишевський і сам не раз отак гарячкував та за шаблюку хапався, то швидко пересердився і теж визнав провину перед товариством. Поки козаки сварилися та мирилися, розпочалася (1769 року) російсько-турецька війна. І довелося їм — за наказом імператриці — вирушати в похід. До речі, напередодні офіційного оголошення війни, кримський хан Керім Прей вдався до несподіваного лицарського жесту: звільнив з неволі усіх запорізьких козаків та чумаків, яких тільки розшукав у Криму. Просто так, без викупу, на знак дружби. Ясна річ, сподівався на вдячність козаків. На те, що вони не зачіпатимуть татар, не нападатимуть на мирні улуси під час російсько-турецької війни, про наближення якої хан уже знав.

Відтворення участі козаків у цій війні зайняло б занадто багато місця, тому залишимо його письменникам та баталістам. Я лиш коротко скажу, що навесні січовики спорядили величеньку — на 38 чайок — козацьку флотилію і взяли під свій контроль гирло Дніпра та лиман. Більша ж частина — близько 8 тисяч козаків, на чолі

з Калнишевським — вирушила, за наказом, до фортеці Святої Єлизавети. Що вони мали там робити, козаки так і не зрозуміли, оскільки до штурму справа не дійшла, зате швидко втямили інше: своїм виходом із Січі вони дали змогу татарам вирубати чотири великі паланки (своєрідні козацькі сторожові заслони, що займали певні території, мали своїх місцевих отаманів, але були підпорядковані кошовому).

За два роки війни козакам довелось повоювати і на Дніпрі, і на Дунаї. Не менш героїчно билися вони й на морі, топлячи та розганяючи турецькі ескадри. Між іншим, російського флоту на Чорному морі тоді ще не існувало, діяв тільки флот український. Це я до того, що тепер московські "знавці історії" переконують цілий світ, ніби "українсько-го флота на Чорном морі ніколи не існувало". Заслуги козаків були такими, що в січні 1771 року Катерина II нагородила кошового Калнишевського ще одним своїм "папре-том", у формі медальки, обсіпаної самоцвітами. Такими ж нагородами відзначено й велику групу козацьких офіцерів.

Та війна на цьому не скінчилась. Козаки й далі гинули на всьому просторі від Азовського моря до Дунаю, зате козацтво як таке входило в моду. Найвпливовіші аристократи Петербурга почали записуватись... у козаки! Як колись записувались в них польські аристократи. Дійшло до того, що "козаком" став навіть фаворит імператриці Потьомкін, і товариство дібрало йому "аристократичне" прізвисько — Грицько Нечеса, тобто нечесаний (князь, як і все тогочасне велике панство, носив перуку). А що? Прізвисько як прізвисько! Князеві ще й пощастило, бо при добрій порції горілки козаки могли ще й не таке вигадати.

А тим часом хроніка війни 1773 року просто-таки разюча. Отаман Калнишевський з п'ятьма тисячами своїх лицарів б'ється під Очаковом. Полковник Колпак громить турків і татар у районі Кінбурна. Козацький флот на чолі з отаманом-адміралом Мандром помандрував аж до румунської Силістрії. Нагнавши неабиякого жаху на турецьких мореплавців, він висадив десант і допоміг графові Рум'янцеву здобути штурмом саму Силістрію.

Розчулений такими подвигами, князь-козак Нечеса подарував січовикам 38 казанів, щоб усі 38 куренів мали в чому варити саламаху.

Але, приймаючи в дарунок казани, Калнишевський іще не знав, що в цей час у Петербурзі імператриця з отим-таки Нечесою-Потьомкіним заварюють власну кашу... Щойно Росія підписала з Туреччиною Кючук-Кайнарджийський мирний договір (липень 1774 року), як російський уряд відчикрижив од Січі та приєднав до Росії всі землі Прогноївської паланки, яка, крім усього іншого, мала соляні копальні. А щоб уже остаточно віддячити козакам за їхню вірну службу, величезні, споконвіку козацькі території по річках Кам'янці, Білозерці, Конці та Рогачику росіяни передали Кримському ханству, яке Росія визнавала за незалежну державу.

Ось вам і "патретики з самоцвітами", тряся їхній матерії

Зате Грицька Нечесу, який аж надто "щедро" подякував козакам за вірну службу, призначають генерал-губернатором Новоросійського краю. Після чого Січ, з її козаками та всілякими паланками, стала "без надобностей" Ще двічі козацькі

посольства кидалися від одного високопоставленого чиновника — до другого, ще вищого. Ганяли до того стольного Триклятого і коней татарських, і верблюдів, і бочки з рибою. А все не могли взяти до тями: того, чого не втрапили захистити шаблями, хабарями від чиновництва не врятуєш...

А щоб надалі козаки зі своїми делегаціями-депутаціями не набридали, імператриця видала у квітні 1775 року Указ* згідно з яким Нечесі велено було запорозьких козаків роззброїти, а Січ раз і назавжди зруйнувати. Для виконання цього наказу Потьомкін послав проти українських козаків 66-тисячну армію під командуванням генерала Текелі1 — серба за національністю — і 20-тисячне військо князя Прозо-ровського. Шістьма колонами рушила вся ця орда на Україну, на Січ. Готувалися до походу, як до справжньої війни. Взяли з собою 50 гармат і великий загін донських козаків, яких імперські чиновники, бачте, не турбували, — знищували тільки козацтво українське.

Висувати якісь претензії до своїх предків — річ марна. Але все ж мушу викласти те, чого досі на адресу кошового Калнишевського ніхто не висловлював, — своє рішуче солдатське обурення.

До якої ж бойової нездарності треба було довести колись могутню військову організацію, що звалася Січчю, щоб 86-тисячне військо росіян уздріти аж тоді, коли воно однієї темної ночі оточило січову фортецю! Я вважаю, що такої ганьби українське козацтво не зазнавало за всю історію свого існування. Це ж як треба було довоюватися Калнишевському та його офіцерам, щоб не мати ні передових роз'їздів, ні розвідки, ні належно налагодженої охоронної служби, й отак, ганебно, дати себе оточити! Після цього кошовий отаман Калнишевський, за канонами лицарської честі, мав би зробити собі характері, чи принаймні пустити собі кулю в чоло, а все його офіцерство — посипати голову попелом і повмирати від ганьби.

Ось як описує, посилаючись на тогочасних літописців, цей сором козацького війська А. Кащенко в своїх "Оповіданнях про славне військо Запорозьке низове":

"25 травня року 1775-го всі п'ять відділів російського війська несподівано для запорожців рушили на запорізькі землі. а серед ночі 4 червня генерал Текелій наблизився до Січі, обложив її своїм військом, повиставляв у кількох місцях гармати і через Камбаш підійшов мало не до самих окопів. У Січі тієї ночі всі спокійно спали, бо ніхто не чекав ні з якого боку лиха, й тільки світом, побачивши білі намети російського війська та наведені на Січ чорні пащі гармат, запорожці заметушилися, мов мурашки в мурашнику. Хто був простіший, той думав, що знову починається війна з турками, й запорожці мусять іти разом із державним військом, але старі січовики сумно покивали сивими чубами: "Не на турків дивляться московські гармати", — казали вони".

Приблизно такі ж описи знаходимо і в інших Істориків та літописців. І всі вони жалібно квилять над долею Січі. Звичайно, шкода, що Січ зруйнували. Але ще раз дозволю собі поставити запитання: "Чого варте військо, яке геть уявлення не має про те, що територією України, шістьма колонами, протягом майже 10 діб, суне на нього величезна армія? Чого варте військо, яке — покликане охороняти південні кордони України і, крім суто Січі, запосідає своїми паланками ще певні (і досить значні)

території, — спокійно дає себе оточити? Яким сном може спати кількатисячне військо, щоб, прокинувшись уранці, вгледіти поблизу своїх окопів щонайменше 60-тисячну армію, яка вже порозпинала намети, націлила на Січ гармати і варить собі кашу! Мало не під самими козацькими шанцями?!"

Нехай закидають мене сучасні патріоти камінням, але я вважаю, що таке військо вже просто не мало право на існування. Принаймні, з такою військовою організацією, яка була в ньому на червень 1775 року. Тому з усією переконаністю кажу; зруйнування Січі, вся операція наступу російських військ на Січ — це не лише трагедія українського козацтва та України, це ще і військова ганьба. Адже російські війська наступали зусібич, і так само Січ могли оточити татари, турки, поляки, ногайці — хто завгодно! А вона спала...

Калнишевський з усією своєю січовою старшиною перебував тоді, як відомо, на службі в Російській імперії. За законами будь-якої держави, у тім числі й російської, генерала, який припустився такої недбалості, що його військо отак собі, спокійно, оточила вночі багатотисячна армія та попідтягувала свою артилерію мало не впритул до його шанців, а він дізнався про це аж на ранок, — такого генерала годилося, якщо не розстріляти перед строєм, то принаймні розжалувати до рядового.

Зрештою, саме це росіяни й зробили. Тільки не з міркувань зміцнення дисципліни в інспектованому підрозділі. Російська армія прибула на Січ не для інспекції, а із заздалегідь спланованим наміром: підрозділ цей знищити, змести, як то кажуть, із лиця землі. Незважаючи на всі його бойові заслуги.

Уранці Текелі прислав полковника, який запросив кошового і всіх офіцерів до російського табору. Аж тоді Калнишевський скликав на майдані раду, щоб вирішити, що робити: йти чи не йти старшині до генерала Текелі; захищати Січ чи здаватися без бою? Погодьтеся, така рада під дулами п'ятдесяти гармат і ців'ями кількох тисяч рушниць мала досить кумедний вигляд. Особливо, коли кошовий запитав козаків: "То що робитимемо, товариство: оддамо Січ москалеві, чи не віддамо?".

Більшість, звичайно, гукнула: "Не віддамо!"-! кинулася до "гарматні* по рушниці та порох... Проте Калнишевський і козаки, що його підтримували, заборонили відчиняти арсенал. Та й січовий духівник-архімандрит Володимир Сокольський теж умовляв козаків не братися за зброю, не проливати кров християнську. Хоча напевне знав, що, увірвавшись на Січ, росіяни поводитимуться не по-християнському, як знали це й козаки. Врешті-решт, дійшло до навкулачок, перебіг яких росіяни споглядали з великою цікавістю. Дехто з козаків навіть взявся за ножі та шаблі.

Зрештою, ті, хто ладен був загинути в бою, але не зганьбити козацької честі, зрозуміли: для того, щоб видобути гармати і виставити їх на позиції, спершу треба перебити майже всіх своїх офіцерів, а також козаків, які їх підтримують, тобто вдатися до самовинищення. І тоді над Січчю розляглося: "На Дунай! До турка!" Ненависть серед простого козацтва до росіян була такою, що переважна більшість січовиків погоджувалася коритись найлютішому ворогові — турецькому султанові та його пашам, аби лишень не підлягати підступному російському цареві та його безпардонним

чиновникам. Такою вона була — правда життя, і нікуди від неї не дінешся.

Щойно зайшлося на вечір, козаки — а їх було п'ять тисяч ~ поперевозили до плавнів, на річку Підпільну, своє майно, припаси та зброю, і — за однією з версій, тієї самої ночі, перед світанком, а за другою — переcheкавши кілька днів у плавнях, поміж лісистими островами, — пішли до гирла Дніпра, а звідти подалися до Дністровського лиману, під стіни Білгорода, й далі, до Дунаю.

А що сталося з тими трьома тисячами, що залишилися? їм довелося скласти зброю. А потім уже — кого кували в кайдани, кого вели до присяги, як солдатів її імператорської величності. Сам Калнишевський — за свідченнями літописців — начепив на шию медальку з "патретом" та самоцвітами, узяв хліб-сіль і, разом із старшиною, що не подалася на Дністро та Дунай, — пішов кланятись генералові Текелі. Але генерал поклонів не визнавав. Він негайно наказав узяти Калнишевського, військового писаря Глобу та інших старшин під варту, закувати в кайдани і відправити до столиці.

Ускочивши на Січ, російські війська повелися по-варвар-ськи: обдерли церкву, пограбували скарбницю, похапали все, що тільки можна було вхопити, а по тому всі будівлі, в тому числі й церкву, зруйнували та попалили. Коли Катерині II доповіли про це, вона видала спеціальний Маніфест: Сечь уже в кінiec разрушена — с істребленієм на будущее время і самого названія запорожскіх казаков..".

До речі, сам той факт, що п'ять тисяч козаків спромоглися мало не з-під носа готового до нищівного бою війська вибратися з Січі, повиносити своє майно та набої в плавні, а звідти організовано відступити в пониззя Дніпра, свідчить, що гарнізон Січі, — вісім тисяч воїнів-професіоналів, чи не найкращих воїнів Європи, — навіть проґавивши ворога, вранці міг дати йому бій, як уже не раз давав туркам, татарам і полякам (як, зрештою, дав його росіянам під час першого руйнування Січі),² і триматись у своїх окопах ще довго. Щоб потім із гідністю загинути, або відійти — але теж із боєм і гідністю. Бо те, що скоїлося на Січі 4-5 червня 1775 року — справді ганьба. Лицарі козацького Ордену, якими вважали себе січові козаки, на повинні були допустити, щоб їх так не по-лицарському принизили.

А як повелися росіяни а колишнім кошовим Петром Калнишевським? Майже рік його протримали в московській в'язниці, а потім переправили на такі знайомі українцям усіх поколінь Соловки. Там, у підземеллі, під вежею Соловецького монастиря, його тримали цілих 25 років! Можна тільки дивуватися, яким могутнім був організм цього українського козарлюги, якщо за таких нелюдських умов — без світла, без спілкування, без руху, в холоді та вільгості він прожив 25 років! Лише 15 березня 1801 року імператор Олександр I, нарешті, звільнив його з в'язниці.

Ось як переповідає подальшу долю кошового один із провідних наших істориків Михайло Грушевський: "Та найбільш було дивне, що тих старшин, які намовляли козаків не противитися, а покоритися царській волі, арештовано і розвезено по монастирях у тяжке заслання. Довго навіть не було нічого звісно про них, думали, що вони пропали. Аж потім виявилось, що Калнишевського заслано в Соловецький

монастир, на Білім морі, і він там, замкнений у самотній келії, не бачучи людського лица, прожив ще цілих двадцять п'ять літ, Очевидці-прочани, що бачили його в перших роках XIX ст., оповідали, що його випускали три рази на рік у монастирську трапезну з одиночної келії — в'язниці: на Різдво, Великдень, Спаса. Він питався у людей, хто тепер царем і чи все добре в Росії. Але сторожі не дозволяли багато розмовляти. Схуд і зсохся від старості, був увесь сивий, але вбраний по козацьки, в синій жупан китайчатий, з двома рядами гудзиків. Умер 1803 року, маючи сто дванадцять літ. Перед тим 1790 року вмер військовий писар Глоба, засланий також в один північний монастир, і суддя Павло Головатий — у Сибірі, в монастирі Тобольськім ".

Дану цитату я навів ще й тому, що термін заслання й, особливо, термін перебування у соловецькій підземеллі різні дослідники визначають по-різному. Дмитро Білий у своїй розвідці "Малиновий клин" стверджує, що Калнишевський перебував у келії-в'язниці 28 років: "Найтяжче було славному кошовому Петру Калнишевському — 28 років просидів він у кам'яному мішку Соловецького монастиря і помер там, проживши сто дванадцять років".

Але, як уже мовилося, імператор Олександр І звільнив

Калнишевського з в'язниці в березні 1801 року. А заарештований він був влітку 1775, тому майже рік провів у московській в'язниці, тобто Д. Білий помиляється: 28 років пробути в ув'язненні на Соловках Калнишевський аж ніяк не міг. Інша річ, що, вже маючи — принаймні формально — змогу повернутися в Україну, Калнишевський добровільно залишався в монастирі. Майже сліпий, до краю знеможений і знемічнений — він відчував, що не здатен здолати далекий шлях до України, і визнав за краще залишитися ченцем монастиря. Так, у рясі, він прожив ще два роки, і справді, як вважають, помер у 112 років. Ото вже дійсно козацький гарт, козацька сила і козацька воля! Мабуть, нам, козацьким нащадкам все ж таки слід було б перевезти його прах з монастирського цвинтаря соловецького та на рідну Україну.

Ось така вона, сумна і трагічна, історія зруйнування Січі та винищення запорізького козацтва, і пов'язана з нею доля кошового отамана Петра Калнишевського.

Пилип Стягайло, отаман запорізького козацтва, полковник.

Уперше козацький полковник отаман Пилип Стягайло прославив своє ім'я навесні 1769 року. Тоді саме в розпалі була чергова російсько-турецька війна (1768-1774), в якій українським козакам довелося взяти щонайактивнішу участь. Зрештою, козаки не мали нічого проти цієї війни, адже битися випадало з давніми і майже непримиренними ворогами — турками і татарами. І козаки розуміли, що, ослаблюючи Туреччину, вони, в такий спосіб, домагаються безпеки України.

Прагнучи якомога раціональніше використати свої, не такі вже й значні, військові сили, кошовий отаман запорізького козацтва Петро Калнишевський сформував восьмитисячний кінно-піхотний загін і, виконуючи наказ російського командування, подався до фортеці Святої Єлизавети. А полковнику Пилипу Стягайлу доручив спорядити козацьку флотилію й, очистивши від турецьких кораблів Дніпровський

лиман, взяти його під свій контроль.

І вибір на Пилипа Стягайла впав не випадково. На той час за ним вже утвердилась слава "чорноморця", тобто козака, який ходив у морські походи, і він чудово розумів, що завдання йому звичайно, випало складне, але стратегічно надзвичайно важливе.

Негайно реквізувавши всі чайки, які були на той час на Дніпрі та його протоках, старанно підремонтувавши їх, Стягайло виявив, що володіє ескадрою з 38 човнів, які ще тільки треба перетворити на бойові, озброївши їх фальконетами, обшивши в'язанками очерету, щоб підвищити плавучість; завантаживши провіантом.

При цьому він розумів, що козакам-морякам доведеться мати справу зі справжніми, бойовими кораблями турків, значно більшими за розмірами й більшими екіпажами; озброєними гарматами. Однак Стягайло знову підтвердив, що він знає морську справу і добре володіє тактикою морського бою. Його ескадра потопила кілька турецьких галер, захопила якийсь торговий корабель, що прямував до Очакова, і незабаром взяла під свій контроль весь Дніпровський лиман та прилеглу до нього морську акваторію.

Однак татари і турки не стали чекати, коли на допомогу підійдуть кораблі зі Стамбула. Переконавшись, що майже всі боєздатні козаки виявилися в загоні Калнишевського та в морській піхоті Пилипа Стягайла, вони вирішили добутися до Січі і нанести удар у відповідь. Однак тут ситуацію врятували козацькі вивідники, які стежили за тим, що відбувається в поближному степу.

Поки орда, долаючи опір незначних укріплених козацьких поселень, пробивалася туди, де марила давниною Січ, значна частина козацької флотилії під командуванням самого Пилипа Стягайла, зуміла повернутися до гирла Кам'янки і замаскуватися в очеретах неподалік Січі. Стягайло розумів, що коли орді вдасться переправитися на правий берег, гарнізон Січі не протримається й доби, а сухопутний корпус Калнишевського занадто далеко, щоб прийти йому на допомогу"

Не підозрюючи, що в засідці перебуває значна частина козацької флотилії, татари без особливого поспіху заходилися в'язати плоти та переправлятися на човнах, захоплених ними у поближних поселеннях. Але й козаки теж не поспішали: вони дали змогу першій хвилі десантників досягти середини Дніпра, а тоді підняли вітрила і дружно налягли на весла. Рушниць у татар виявилось не так вже й багато, а невеличких гармат фальконетів не було зовсім. Цим козаки і скористалися. Сильними залпами з фальконетів і рушниць вони винищили половину десанту, ще навіть не вв'язуючись в абордажні бої. А вже через годину козаки-чорноморці примусили повернутись до берега всі ті плавзасоби, котрі не вдалося потопити і, рейдуючи поблизу "татарського" берега, почали обстрілювати загони ординців, які готувалися до переправи.

Зазнаючи значних втрат, татарські чамбули гасали узбережжям, намагаючись обстрілювати козацькі чайки з луків та рушниць, але суттєво переломити перебіг бою вже не могли. Врешті-решт, орда змушена була відступити, оскільки розуміла, що незабаром до Січі надійде підкріплення з гетьманської України та з поближніх російських гарнізонів.

Цей бій, що відбувався навесні 1769 року, очевидно, став єдиним в історії Запорізької Січі, під час якого орда, що рвалася до Січі, була зупинена і переможена не козацькою кіннотою та загонами піхоти, а козацьким флотом. Отож можемо говорити про Пилипа Стягайла, як про козацького адмірала. Щоправда, й запорозьке козацтво зазнало значних втрат. Як згодом з'ясувалося, прориваючись до Січі, орда хана Керім-Гірея вирубала чотири козацькі паланки, котрі, не маючи достатньо сил — майже всі боездатні козаки пішли на війну — все ж таки намагалися протистояти татарам у своїх польових укріпленнях. І це завдяки їхньому опоріві, флотилія П. Стягайла зуміла дізнатися про пересування орди, а головне, встигла повернутися до Січі і допомогти своїм побратимам.

Восени того ж року, взаємодіючи з російсько-українськими сухопутними загонами, Стягайло підійшов зі своєю флотилією під стіни Очакова, щоб перекрити шлях до нього турецьким кораблям. Втім, сухопутних сил тут було небагато, оскільки основні сили російського генерала Румянцева та кошового отамана П. Калнишевського воювали в цей час на Дністрі, здебільшого, в районі Хотина. Саме цим і скористалися турки, зважившись на прорив блокади Очакова. Кількатисячний турецько-татарський загін вирвався з фортеці та з-за редутів, зім'яв українсько-російські заслони і почав прориватися до пристані, в надії захопити хоча б частину козацьких кораблів. Проте козаки Пилипа Стягайла зустріли його рушнично-фальконентними залпами, а тоді кинулися в контратаку. Бій був тривалим і запеклим. Чорноморці, спільно з піхотою, зуміли відрізати частині турків шлях до воріт фортеці, і, після затятої рукопашної, кілька сотень взяти в полон; дісталися їм і чималі трофеї. Увесь цей час Пилип Стягайло бився у перших лавах козаків. Навіть діставши поранення, він продовжував керувати боєм на одному з фортечних редутів.

Після битви Стягайлу кілька днів довелося провести в лазареті, але незабаром він уже знову став до строю.

На жаль, хроніки, яка простежувала б подальший бойовий шлях Пилипа Стягайла, не існує, але достеменно відомо, що наступного, 1770 року козацька флотилія вела бої з турецькими кораблями, які йшли на допомогу гарнізону подністровської фортеці Бендери. Блокувавши всі підходи до цієї могутньої османської твердині з боку Дністровського лиману, козаки взяли потім фортецю у блокаду з боку Дністра. Два місяці 18-тисячний гарнізон Бендер витримував натиск російсько-українських військ під командуванням російського генерала Папаніна. Та в ніч з 15 на 16 вересня, після сильного артилерійського бомбардування, що призвело до великих пожеж у місті, російські війська і козаки пішли на штурм. Полишивши свої чайки, козаки отамана, полковника Пилипа Стягайла теж пішли в наступ, являючи світові зразки дивовижної хоробрості та мужності. Під час бою, що продовжувався увесь наступний день, понад 5 тисяч турків було вбито та майже 11 тисяч узято в полон. І лише щось близько двом тисячам турецьких солдатів, здебільшого, кавалеристам, вдалося прорватися крізь лави наступаючих і розчинитися по навколишніх степах. Ясна річ, серед тих шести тисяч, які за офіційними даними, втратила Друга армія генерала Папаніна, було чимало

козаків. Одначе самому Пилипу Стягайлу вдалося уціліти.

Слава про хоробрість та мужність, виявлені запорізькими козаками під час цієї війни, долинула і до Петербурга. 5 січня 1771 року російська імператриця Катерина II видала Указ, яким кошового отамана Петра Калнишевського; полковника, отамана козаків-чорноморців Пилипа Стягайла та кількох інших козацьких старшин було нагороджено найвищими і найпочеснішими на той час в Російській імперії нагородами — золотими (обсипаними самоцвітами) медалями, з портретом самої імператриці. Й отримував цю нагороду Пилип Стягайло в Петербурзі, куди, разом із Калнишевським, прибув у складі козацької делегації.

На жаль, ми нічого не знаємо про політичні погляди кошового Стягайла, його погляди на українську державність. Судячи з усього, він залишався воїном, завжди вірним присязі та готовим виконати будь-який наказ. Але воїном він був хоробрим і талановитим, отож його подвиги і походи повинні залишитися в хроніці буття нашого войовничого народу.

Знову ж таки, ми не володіємо подальшою хронікою бойових діянь П. Стягайла, але можемо припустити, що він очолював загін козацьких чайок, який у червні 1771 року, коли Друга армія, котрою командував тепер генерал Василь Долгоруков, розпочала штурм Перекопу (Ор-Капі), теж блокував його з моря.

Саму фортецю і перешийок захищало 57-тисячне татарське військо на чолі з ханом Селім-Гіреєм. Очевидно, татари розраховували, що з Туреччини, морем, надійде підкріплення, але навіть якби воно й справді надійшло, турецьким кораблям довелося б мати справу з козацькою флотилією Пилипа Стягайла.

Російсько-українська армія нараховувала лише 35 тисяч шабель та багнетів, тобто, маючи переважаючі сили, хан спокійно міг витримувати оборону. Та коли 14 червня 1771 року росіяни гарматним вогнем вибили ворота фортеці, хан зі своєю свитою здався. Вирвавшись на обшири півострова, російсько-українська армія досить швидко заволоділа ним, примусивши кримського хана підписати мирний договір, згідно з яким Кримське ханство відмовлялося від протекторату Туреччини і переходило під покровительство російського царя.

Отаман Пилип Стягайло, все його козацтво, раділи. Це була історична подія. Нарешті кримська орда перестала нависати над південно-східною Україною, як бич Божий; тобто одним віковичним ворогом в Україні стало менше. У цій рішучій перемозі над ханством вбачали свій ратний внесок і запорозькі козаки-чорноморці отамана Пилипа Стягайла.

Андрій Лях, наказний кошовий отаман Запорізького, засновник та кошовий отаман Задунайського козацтв.

"Жоден поневолювач України так і не збагнув, що будь-яка присяга на вірність не має для українця абсолютно ніякого значення, крім присяги на вірність Україні".

Богдан Сушинський

Коли стало зрозуміло, що Січі не втримати, одна частина козаків, як ми вже знаємо, з хлібом-сіллю подалася до росіян, на переговори. Очолював цих "хлібосольців"

кошовий отаман П. Калнишевський, якого росіяни незабаром "гостинно" та "хлібосольно" запроторили на Соловки. Але існувала інша, мудріша, частина козацтва. Вона знала, що довіряти росіянам, які ось так, підступом, напали на Січ, не можна, а покладатися на їхнє лицарство — річ марна. Ці козаки — а набралось їх близько п'яти тисяч — переправились уночі через Дніпро, добулися до плавнів річки Підпільної і там, поміж лісистими острівцями, на плавневих болотах, пересиділи весь той розгром, який вчинили російські війська. Далі обрали собі кошовим Андрія Ляха, і так само потайки спустилися у пониззя Дніпра, щоб уже звідти вирушити на Дунай.

У такий спосіб Андрій Лях став останнім — нехай навіть наказним — кошовим Запорізької Січі. Оскільки анкет тоді ніхто не заповнював, то й ми з вами мало знаємо про цього козацького офіцера. Але відомо, що, саме завдяки його старанням, ця частина січовиків урятувалася і стала основою для заснування цілої низки козацьких військ та окремих поселень чи паланок.

Коли до залишків січового гарнізону приєдналися ще й козаки з подніпровських паланок, набралось загалом понад 8 тисяч шабель. Це вже було ціле військо. Не бажаючи розпалювати братовбивчої війни в Україні, але й не маючи наміру коритися російській імператриці, частина цих козаків пішла в турецькі землі суходолом, а частина, яку, власне, й очолив Андрій Лях, вирушила на чайках, морем.

Йдучи до Дунаю, козацтво буквально засівало собою увесь степовий простір: кілька сотень осіло на Дніпробузькому лимані, кілька — на Хаджибейському (це вони стали першобудівниками сучасної Одеси), ще якийсь підрозділ уподобав собі місцину поблизу Акермана, на Дністровському лимані. І тільки ті, що трималися наказного кошового Ляха, таки добулися гирла Дунаю. Тепер ми повинні бути вдячними їм, бо, завдяки своїй наполегливості, вони сформували нову хвилю українців, освоювачів предковічних земель, що належали їхнім пращурам ще за часів Київської Русі.

Щойно козаки прибули на Дунай, Лях розпочав переговори з місцевою турецькою владою, яка, слід віддати їй належне, зустріла несподіваних переселенців мирно, навіть гостинно. Турки бачили, що тепер на Дунаї у них з'являються збройні союзники, які ненавидять росіян. А що вояками запорожці були добрими, то й боротися проти Російської імперії стане легше.

Лях усвідомлював, що воля місцевої влади — то ще не воля султана. Однак те, чого йому вдалося досягти під час переговорів із султаном, перевершило будь-які сподівання втікачів з Дніпра. Тоді як росіяни намагалися знищити навіть саму назву запорожців, руйнували їхній лад та їхні поселення, турки, навпаки, гарантували цілковиту автономію. Козаки мало право жити за власним статутом, зберігаючи свій лад, свій одяг, клейноди, самоврядування. Та найважливіше, що султан віддавав козакам на довічне користування всі землі в гирлі Дунаю — з островами, з багатими на рибу й дичину протоками. А ще — право ставити собі поселення на будь-якій річці чи лимані Причорноморського степу — від Дунаю до Очакова. Погодьтеся, що, як на давнього ворога козаків, з яким запорожці воювали сотні років, це був справді королівський, чи то пак, султанський, жест. До речі, ставлення до козаків у часи

розгрому запорізького та заснування Задунайського козацтва — ота малознана, але благодатна сторінка українсько-турецьких взаємин, яку нам, у сьогоденній Незалежній Україні, забувати не треба.

Відтак, Андрій Лях став уже не наказним, а дійсним кошовим отаманом, тільки не Запорозького, а Задунайського козацтва. Йому було вручено корогву, яку висвятив Патріарх Константинопольський, а султан подарував, уже як союзникові й підданому, кинджал (короткий ятаган) з надзвичайно коштовними піхвами. Ще одна цікава деталь: формально козаки, серед них і кошовий отаман, мали підпорядковуватися силістрійському паші, але й сам кошовий набував рангу двобунчужного паші, тобто став високим урядовцем султана. Це давало йому змогу відносно легко залагоджувати всі проблеми, що виникали між козацтвом та місцевими турецькими чиновниками. Як бачимо, турецький уряд, султан мусульманської Туреччини повелися значно розумніше і набагато більш по-християнському, ніж християнська "імператриця-матушка" з Петербурга. І ця обставина надовго наклала відбиток на всі українсько-російські відносини.

"Друга хвиля переселення, — пише в своїй розвідці "Запорожці за Дунаєм" В.Бойко, — як відомо, почалася в 1775 році. Антикріпосницький уклад Січі сприяв заснуванню осель, в яких жили одружені козаки, що підлягали тільки кошовому. Хліборобськими райя (тобто податковими округами — Б.С.) в Добруджі стали Муругіль, Карафман, Пиряйти, Катирлез, Горгога; у часи кріпацтва в Україні козаки за Дунаєм одержують свою землю".

Проте не все в житті задунайців було безхмарним.

Справді, з турками, з мусульманами, своїми давніми етнічними, державними та релігійними ворогами, українці порозумілися досить швидко і толерантно. Проте найбільшою проблемою Задунайської Січі стали стосунки між українським козацтвом та російськими козаками з Дону, що втекли на Дунай після поразки повстання К. Булавіна. Якщо турки зустріли українців досить прихильно" то російські козаки-некрасівці з перших днів показали себе ворогами. Запорожцям, отже, довелося приживатися на нових місцях у постійних сутичках з росіянами. Дійшло до того, що 1778 року російські козаки, дізнавшись, що на Січі zostався лише невеличкий гарнізон — усі інші пішли на лови — напали на неї цілим своїм гуртом. Відбулося бойовисько, під час якого росіяни ще раз, тепер уже на Дунаї, пограбували і спалили Січ.

Ось тоді й стало зрозуміло, що мирно співіснувати з такими підступними сусідами неможливо: або вічна ворожнеча, або котрась із громад повинна залишити ці місця.

Повернувшись додому, українські козаки, ясна річ, жорстоко помстилися нападникам. Щоб запобігти такому протистоянню, турки запропонували колишнім запорожцям перенести Січ вище по Дунаю — поближче до Силістрії, у місцевість Сеймени. Українцям ця ідея не сподобалася, проте вирішували в даному випадку не вони, а турецька адміністрація. Тим часом турків теж можна було зрозуміти: некрасівці з'явилися раніше, ґрунтовно осіли, тому зривати їх з місця буде важче. Ось так виникла відома історикам Сейменська Січ. Однак козаки-українці розглядали це пристановище

як тимчасове.

"Шукаючи постійного місця, щоб оселитися. — потрактовує цю ситуацію В. Бойко, ґрунтуючи свою оповідь на праці іншого дослідника, Ф. Кондратовича, "Задунайська Січ", — запорожці вдалися до австрійського уряду з проханням відвести їм землі на австро-турецькому кордоні. Уряд Марії Терезії погодився на їхню пропозицію, бо заселення колоністами австрійських земель було тоді звичним явищем. Козаки, пройшовши Трансільванію та Угорщину, оселилися в Банаті (нині Західна Румунія), на берегах Тиси. За тогочасними документами встановлено, що восьмитисячне козацьке військо заклало біля міста Зента центральне поселення під назвою Січ. Землю їм надали у вічне користування, і запорожці за це мали, в разі війни, відбувати військову службу, залишаючи без змін свою військову організацію. (До речі, ось вам ще один вияв толерантності, тепер уже австрійського уряду, котрий не примушував козаків реорганізовувати їх підрозділи на зразок підрозділів своєї армії — Б.С.). Чи запорожців примусово переселили з Банату, чи вони покинули його з власної волі — невідомо. Можливо, напівпустеля не змогла замінити їм дунайських плавнів, де основним засобом до існування залишалися, як і в Дніпрових плавнях, рибальство та мисливство.

З Банату козаки попрямували в Добруджу, але нескінченні конфлікти з некрасовцями примусили їх знову зупинитися на турецькій території, у Старих Сейменах. Січі тут засновано не було... Дельту, яка могла забезпечити їм постійний промисел, а значить, і сталий осідок, активно обживали некрасовці та липовани (росіяни-старовіри). Назрівав великий конфлікт, що згодом переріс у справжню війну".

Твердження щодо того, що в Старих Сейменах не було "засновано Січі" потребує уточнення. Можливо (принаймні, це не доведено) задунайці дійсно не збудували січової фортеці, проте осідок свій, усю територію, яку вони займали та охороняли, козаки все ж таки називали Сейменською Січчю.

Це має принципове значення. Під Січчю задунайці мали на увазі те центральне поселення, в якому перебували кошовий отаман та його канцелярія, і яке, власне, виконувало роль столиці даного козацького краю. Так само, як перетворювалися на столиці певні козацькі станиці Донського, Кубанського та інших козацтв.

Як бачимо, Андрієві Ляху та його козакам нелегко доводилося завойовувати собі місце під задунайським сонцем. Але, врешті-решт, вони його таки домоглися. То ж складімо шану засновникові і першому кошовому отаманові Задунайської Січі Андрієві Ляху, якому, до речі, вдалося вивезти з Січі, а отже, врятувати від варварства російських солдатів, найбільшу святиню — січову козацьку ікону Святої Покрови.

Сидір Білий, військовий осавул, кошовий отаман Чорноморського козацького війська, підполковник російської армії.

"Навіть коли поневоленому українцеві доводиться принижуватися, щоб вижити, він виживає тільки для того, щоб усе життя принизливо зневажати свого поневолювача"

Богдан Сушинський

Ми вже знаємо, з якою надзвичайною хоробрістю й відвагою діяло Українське козацтво на різних ділянках російсько-турецької війни 1768-1774 років. Але дуже

небагатьох із його доблесних офіцерів імператриця Катерина II нагородила медаллю зі своїм портретом.

Серед цих небагатьох був і військовий осавул Сидір Білий. Медаль він одержував у Петербурзі, перебуваючи там у січні 1771 року, в складі козацького посольства на чолі з кошовим отаманом Петром Калнишевським.

Саме після цієї нагороди, услід за якою прийшло звання російського дворянина, Сидір Білий став помітною постаттю не лише в середовищі за запорожців, а й петербурзько-імперському обрії.

Про походження його відомо не так вже й багато. Родом він був з Херсонщини. Батьки його були дворянами. "Вступивши на військові/ службу у Військо запорозьких козаків ще в молодих літах, — мовиться про нього в "Довідковій книжці Імператорської Головної квартири", — він незабаром досяг звання військового осавула і, за наказом кошового отамана П. Калнишевського, виконував важливе доручення:

знищував шайки "гулящих козаків", котрі займалися розбоєм не лише на території Запорожжя, але й за кордоном його, в сусідніх польських областях.

В 1774 році Білий перебував, у числі почесних старшин Війська запорозького, депутатом при Височайшій Дворі, з клопотанням перед Імператрицею щодо милості запорожцям. Цей старшина отримав хорошу освіту, відзначався природним розумом і хоробрістю, беручи участь в тодішній війні з турками, отримав за військові відзнаки височайше жалувану золоту медаль і, як стверджували його сини. Георгіївський хрест".

Тут слід дещо роз'яснити. Коли йдеться про зграї "гулящих козаків*", то маються на увазі передусім загони гайдамаків, котрі, справді, діяли в сусідніх із Запоріжжям територіях, підпорядкованих Польщі, але час від часу, здебільшого, рятуючись від переслідувань карателів, опинялися і на запорозьких землях. Крім того, відомо, що сталий загін гайдамаків базувався понад Бугом, в районі Мігеї, неподалік сучасного міста Первомайська. Батько Сидора — Гнат Білий дійсно був дворянином і свого часу служив козацьким старшиною. Що ж до того, чи Сидір Білий був свого часу нагороджений Георгіївським хрестом, то думки розходяться. Як бачимо, й упорядник "Довідкової книжки Імператорської Головної квартири" говорить про це з обережністю, посилаючись лише на твердження синів Сидора Білого, а не як на dokonаний, документально підтверджений факт. З цього може впливати, що, мабуть, не збереглося відповідних документів, бо ж під час війни подібні нагороди командуючі роздавали одразу після битви, а канцелярія не завжди фіксувала подібну подію. Проте в хоробрості Сидора Білого, і в тому, що він гідний найвищих нагород, ніхто з сучасників чи істориків, схоже, ніколи не сумнівався.

"Сивий, старий, але сповнений вогню, вершник давніх січових часів, — писав про нього історик В.Бардадим, — котрий мав звичку виїжджати для перестрілки без шапки і з вип'яченими могутніми грудьми".

Що ж до синів, то з різних історичних джерел дізнаємося, що в Сидора Білого їх було четверо: Микола, Василь, Тимофій та Олександр, а також донька Марія, і що десь на Інгульці він мав досить заможний хутір-зимівник. А загалом, людиною він був

небідною.

Восени 1774 року, коли пристрасті навколо відібраних у запорожців і переданих сербам-переселенцям та багатьом російським офіцерам і донським козакам земель ось-ось могли перерости в збройний конфлікт, щасливий володар "патрета імператриці" знову рушив до Петербурга. Цього разу — з чолобитною кошового Калнишевського та всього козацького товариства. Півроку він, разом із А.Головатим, оббивав пороги кабінетів столичних вельмож та нидів по їхніх передпокоях, але, як ми вже знаємо, домоглися вони тільки того, що Катерина II наказала запорозьке козацтво роззброїти і розігнати. Щоб не набридало своїми осоружними посольствами.

Як уже мовилося, в Петербурзі Сидір Білий перебував із Антоном Головатим. Але якщо жодних свідчень щодо того, де саме перебував Антон Головатий під час зруйнування Січі та одразу після цього акту, не існує, то стосовно Сидора Білого, — ясність вносить уже цитована нами "Довідкова книжка Імператорської Головної квартири", в якій віднаходимо досить цінні для нас офіційні свідчення:

"Після розорення Запорозької Січі, Білий, що був дворянином і поміщиком своїх родових маєтків, служив на виборній посаді, предводителем дворянства Херсонського повіту, і в цьому званні мав щастя конвоювати з запорозькими козаками імператрицю Катерину II під час подорожі її Величності в 1787 році в Новоросійський край.

У цей час він познайомився з князем Потьомкіним-Таврійським і був особисто відрекомендований ним Государині, котра милостиво прийняла цього старого Запорозького старшину і, на клопотання його разом з іншими старшинами, виявила благовоління на пожалування запорожцям землі, на вибір світлішого князя Григорія Олександровича. Самого ж Білого Государиня нагородила землею в Катеринославській губернії і золотою табакеркою, прикрашеною коштовним камінням".³

Так, справді, під час зруйнування Січі Сидора Білого там не було. Можливо, він ще лише долав відстань від Петербурга до Запорожжя, і звістка про ці трагічні події застала його десь у дорозі. В кожному разі, він опинився серед тієї старшини, котра не подалася на Дунай, а зберегла вірність російській імператриці: — "патретик" зобов'язував. Що ж до зустрічі імператриці Катерини II, то вона відбувалася в районі сучасного міста Кременчуга. Там, скориставшись з нагоди, Сидір Білий, разом із Антоном Головатим та військовим осавулом Легкоступом, дійсно, зуміли пробитися до імператриці і подати їй прохання щодо відродження Запорозької Січі, Війська Запорозького. Цілком зрозуміло, що не покарали наших старшин за таке вільнодумство лише тому, що ними опікувалися сам вселадний фаворит імператриці Григорій Потьомкін.

Однак ми дещо захопилися: давайте повернемося у по-руйнівні часи. Сидір Білий не сидів склавши руки, а почесний стан предводителя дворянства Херсонського повіту старого козака-січовика не влаштовував.

У Петербурзі, судячи з усього, не чекали, що українські козаки відчують себе аж настільки скривдженими, щоб масою податися на землі свого давнього ворога; не сподівалися такої ненависті до ворога новішого, Росії. Почали кликати козаків назад.

Бо ж треба було комусь воювати за імперію та охороняти її південні кордони!

І тут генерал-губернатор Новоросійського краю князь Потьомкін згадав авторитетного осавула й удатного дипломата Сидора Білого. Послав його з листом на Задунайську Січ. Завдання: ще раз оголосити та розтлумачити Маніфест Катерини II, яким вона пропонувала запорожцям повернутися в Україну, де їм і землю наділять, і чинами та рангами вшанують. Царський уряд звертався з цим Маніфестом до задунайського козацтва двічі. Й двічі козаки ігнорували як сам Маніфест, так і його автора. Отже, остання надія була на С. Білого.

Та попри всю свою дипломатію, пан Сидір нічого вдіяти не міг. Правда була за козаками. Вони скликали раду, поставили Білого перед кошем і сказали: передай там своєму Грицькові Нечесі (козацьке прізвисько Потьомкіна, під яким він колись записавсь у запорожці) та його Катерині, хай вони спершу повернуть нам усі клейноди (символи військової честі та влади)" та всі скарби, пограбовані на Січі, а разом з ними — всю нашу землю. Отоді й побалакаємо.

Російський уряд, як завжди, нікому й нічого награваного повертати не збирався, тому вдався, ніби відмова козаків його не дуже й обходить. Але ситуація складалася не на користь імперії. Кримські татари не мали бажання й далі коритися їй, отже, потрібні були війська, які б придушили їхнє повстання. А хто здатен воювати з ними краще, ніж запорозькі козаки? І князь Потьомкін порозсилав гінців по всіх куточках, скликаючи колишніх січовиків до Херсона. Зібралось небагато — якась тисяча. Але й це вже було великою поступкою Росії, бо козаки ще пам'ятали кривди, що зазнали від росіян. Відтак їх козацька рада стала вирішальною в долі Сидора Білого: тут його обрали за кошового отамана.

"Першим кошовим отаманом "війська вірних козаків", — писав літописець цього козацтва П. Короленко — був", старшина, армії підполковник, Сидір Гнатович Білий, могутній сивий дід, старий літами, але не старий розумом, здоров'ям і козацькою відвагою".⁴ А що, досить шаноблива характеристика. І своїми діями С. Білий виправдав її.

Слід віддати кошовому належне: скориставшись із ситуації та свого становища, він звернувся до Потьомкіна з проханням визволити колишніх січовиків від кріпацтва, дати їм дозвіл полишати панські маєтки й повертатися у козацькі слободи. Загалом, перетворення вільних українських козаків на кріпаків російського поміщицтва було чи не найга-небнішим наслідком російської експансії в Україну та наслідком зруйнування Січі. Проте, як незабаром з'ясувалося, допомогти в цьому козакам Потьомкін не міг. Не мав аж такої влади та впливу. Та й не слід забувати, що після ліквідації запорізького козацтва чимало колишніх гордих степових лицарів опинилося серед кріпаків — читай: "стали рабами"

— в його власних маєтках. Отака вона, трагічна політекономія по-російському.

Перетворити покріпачених козаків на вільних лицарів Потьомкін справді не зміг, зате йому вдалось умовити імператрицю залишити оту тисячу козаків козаками, навіть по тому, як повстання татар було придушене. Звертаючись до імператриці з проханням

залишити цей козацький полк, генерал-губернатор посилався при цьому на прецедент: існування Донського козацтва. А й справді, чим не аргумент, якщо вже для Катерини II нічого не важив факт існування кількасотлітнього Запорозького козацтва! Й імператриця височайше дозволила. Збадьорений успіхом, губернатор знову посилає Білого на Дунай: "Скликай хлопців!" Але й цього разу задунайці не піддалися.

Та ось настав 1787 рік. Майже вся подніпровська Україна перетворюється на потьомкінський театр, в якому вибудовують "потьомкінські села", зганяючи на береги Дніпра тисячі селян, щоб показати, ніби земля не стоїть пустою, а процвітає... Одне слово, спустошивши величезні території України, колонізатори тепер розігрували безпрецедентне імперське шоу, в якому роль статистів відведено було і козакам Сидора Білого. Зокрема, їм звеліли гарцювати круг карети імператриці, щоб вона могла милуватись джигітуванням "преданих Вашему Велічеству хахлов". Щоправда, в Кременчугу кошовий, джигітуючи, примудрився пробитися до Катерини II з прошенієм. Чого саме просив Білий? Дозволу на відродження Запорозького козацтва. Адже он як стараємося!

Імператриця дозволу не дала. Втім, незабаром, коли почалася війна з Туреччиною, мусила таки погодитись на формування війська. Але не запорозьких, а "вірних козаків*". Тобто тих, що пішли на царську службу. А щодо імперського шоу з участю Катерини II, генерал-губернатора та двірних козачків", то воно мало трагічний для козацтва та й для всієї України наслідок: імператриця вирішила позаселяти козацькі землі своїми земляками, німецькими колоністами. Щоб уже ніколи не допустити повернення сюди українських козаків, та й взагалі українців. Тож можна зрозуміти біль, із яким писав про ці події історик М. Аркас: "Для того вона закликала кілька десятків тисяч колоністів з Німеччини. Вони й засіяли ті степи своїми колоніями. А щоб німці охочіше оселяли ті землі, то уряд надавав їм багато вільгот. І от землі, за які пролито чимало козацької крові, стали власністю чужинців, а ті, що їх боронили і поливали своєю кров'ю, мусили поневірятись по чужих краях за Дунаєм та на Кубані*.6

Шкода, що Богдан Хмельницький, який так ревно величав себе "слугою його царської величності", просячись під високу царську руку, не дожив до цих днів. Він мав би аж задосить підстав для гірких роздумів з приводу братерської єдності двох народів, якою імперія душила українців упродовж майже чотирьох століть.

Одначе повернімося до нашого героя. Оскільки заходило на війну з Туреччиною, кошовий Сидір Білий та його заступник Антін Головатий почали скликати козаків звідусіль. Пунктом загального збору став Єлисаветград. Дізнавшись про підготовку до війни, кілька сотень задунайців теж — хто ватагами, хто поодинці, пробилися до козацького табору Білого, що розташувався у Прогноях, поблизу Очакова. Повернення запорожців з Дунаю одразу ж нагадало "вірним козакам" запорізькі традиції, і наприкінці 1787 року було створено Васильківську Січ, а на загальній раді кошовим знову обрано Сидора Білого, а військовим суддею — Антона Головатого. Саме ж військо офіційно називалося тепер так: "Вірне Військо Запорозьке*", проте імператриці така назва не сподобалася. Її насторожувало слово "запорозьке*", отож незабаром його

почали називати "Військом вірних козаків", а вже згодом — " Чорноморським козацьким військом".

Коли 13 травня 1788 року козакам передали військову печатку, там значилося: "Війська вірних козаків кошовому отаману і всьому війську*. Саме цей напис і визначив офіційну назву новоутвореного козацтва.

"У тому ж 1787році, — читаємо в "Довідковій книжці Імператорської Головної квартири", — розпочалася війна з турками і Сидір Гнатович Білий, що був підполковником, став на чолі запорозьких козаків під російські прапори, на захист батьківщини проти ворога в Росії; тоді ж він сформував із запорожців волонтерську команду, а потім, з височайшого дозволу, під керівництвом князя Потьомкіна Таврійського, створив військовий кіш на березі Бузького лиману, за прикладом давнього запорозького коша, що Існував колись на Дніпрі, і на раді військового товариства був обраний першим кошовим отаманом війська вірних козаків.

Таким чином. Білий є першим кошовим отаманом Війська вірних козаків, перейменованого згодом на Чорноморське, а далі — на Кубанське козацьке військо.

Кошовий отаман Білий користувався особливою повагою головнокомандуючого, генерал-фельдмаршала Потьомкіна-Таврійського, піклувався про збільшення свого війська, за рахунок турецьких запорожців, що приходили з-за кордону, вживав усіляких заходів для організації військового управління у новоствореному коші і не раз водив своїх молодих козаків на перемоги над ворогами".⁶

Ця офіційна інформація цінна для нас уже хоча б тим, що вона засвідчує: кубанське козацьке військо офіційно сприймалося, як спадкоємець Чорноморського, а відтак, і Війська Вірних козаків. Це має принципове значення, оскільки дехто з давніших, та й сучасних, особливо російських чи проросійськи настроєних, істориків, схильний вважати, що Кубанське козацьке військо виникло, як цілком нове формування, ігноруючи навіть той факт, що ще й на Кубані козацьке військо тривалий час називалося так, як називалося в межиріччі Бугу і Дністра — "Чорноморським", і що сталася лише зміна назви, а не поява принципово нового козацтва, нового козацького війська.

Деяке уточнення віднаходимо в М. Аркаса, який повідомляє, що початково основна маса козаків, до 12 тисяч, зібралася в Бериславі і Білий перейшов з ними у Прогної, колишню Запорізьку паланку на Кінбурнській косі, а звідтіль став кошем у Василькові, на лівому березі Бугського лиману. Військо це стало зватися "Верное войско Запорожское". 27 лютого 1787 року Сидора Білого стверджено кошовим отаманом..."

Ну а тоді, в 1787 році, справді була війна. І козаки, котрі виступали за турків — а було їх щось понад 4 тисячі, під орудою кошового отамана Грицька Абдули, — мусили воювати проти козаків, що виступали за росіян, яких набралось майже стільки ж, щось близько чотирьох тисяч, й очолював їх Сидір Білий.

Бої точилися і на морі, й на суші, й один із них, у 1787 році, стався у лимані поблизу Очакова. Щоб не переказувати ці події, послуговуючись лише власною фантазією, звернімося до "Довідкової книжки ...": "На морі, де козаки діяли на своїх

передових човнах, отаман Білий, який командував ними, крім подяки головнокомандуючого, нагороджений був чином полковника, але в наступній битві з турками, 17 липня, в Очаківському лимані, був смертельно поранений і на третій день помер".¹

В цій інформації варто звернути увагу на дату. Йдеться проте, що битва сталася 17 липня 1787 року. Але в це неможливо повірити, оскільки в цей час, влітку 1787 року, тривало лише формування козацтва. Відомо, що 20 серпня 1787 року, лише був одержаний дозвіл на формування військових команд волонтерів, котрі мали складатися, здебільшого, з досвідчених козаків-запорожців. Отож куди вірогіднішою видається інша дата смерті — 19 червня 1788 року, якої дотримувалися історик Ф. Щербина, а також інші історики Чорноморського і Кубанського козацтва, які повідомляють, що Сидір Білий був тяжко поранений під час абордажного бою і, після кількох днів хвороби, 19 червня помер.

За А. Кащенком, ця батальна сцена мала такий перебіг: "Російським суднам, що були далеко менші за турецьких, легше було переходити мілкі місця, триповерхові ж турецькі кораблі сідали на дно, не мали змоги хутко повертатись між піскуватими косами лиману, й бідували. Запорожці ж скористались випадками, коли турецькі кораблі ставали на мілке, й кидалися штурмувати їх. Бій був щасливий для росіян: турецька флотилія через якийсь час почала тікати, але запорожці, що переслідували ворогів із величезним запалом, мали великі втрати".

Як ви вже самі зрозуміли, навіть із цього тексту, насправді то були не російські, а українські кораблі. Чорноморські козаки билися проти турецьких кораблі в-велетнів на своїх традиційних чайках, або їх іще називали байдаками. Тобто, по суті, на початку червня 1788 року в битві під Очаковом українська ескадра перемогла ескадру турецьку: частину кораблів було потоплено, решту змушено до втечі. Отак народжувалася на світ Божий "слава русского оружия под городом русской славы Очаковом".

Втім, цей загалом щасливий для українського флоту бій обернувся нещастям для кошового козака Сидора Білого. В одній з абордажних сутичок, що відбулася в Очаківському лимані, його, як уже мовилося, смертельно поранено. Майже добу козацькі знахарі боролися за його життя, але успіху не мали. І короткий, але славний бойовий шлях першого кошового отамана Чорноморського козацтва добіг кінця. Похований він у Кінбурнській Олександрівській церкві, з усіма належними воїнськими почесностями. Відомо, що в похованні його взяв участь генерал О. Суворов. У листі до князя Потьомкіна він повідомляв, що віддав останню шану славному отаману Сидору Гнатовичу. Подвиги С. Білого восславлено в кількох піснях та легендах Кубанського козацтва.

Захар Чепіга, полковник Війська Запорозького, кошовий отаман Чорноморського козацького війська, генерал-майор російської армії.

" Тільки невігласи сприймають "Історію", як Слово про людей і подій, вартіх Вічності, Насправді ж — це сама Вічність, увічнена у Слові про людей і події Слова

цього вартих".

Богдан Сушинський

Коли 1787 року генерал-губернатор Новоросійського краю князь Григорій Потьомкін удруге звернувся до колишніх січовиків із закликом зібратися на раду — цього разу в Єлисаветграді, щоб сформувати велике, вірне імператриці, козацьке військо, одним із перших відгукнувся Захар Чепіга. Походив цей козацький старшина з Чернігівщини, з села Борки, зі старовинного козацького старшинського роду Кулішів. Що ж до "Чепіги" — то це його козацьке прізвисько, котре незабаром стало офіційним прізвищем, під яким він проходить в усіх документах.

Якої саме освіти він набув у молодості, достеменно не відомо, та оскільки рід його був дворянським — "цей герой походив із дворян Чернігівської губернії", — мовиться в "Довідковій книжці Імператорської Головної квартири" — то можна не сумніватися, що людиною він був досить освіченою. І коли в 1750 році, за п'ять років до зруйнування Січі, він, у 24-літньому віці, з'явився на Січі, козаками одразу ж були помічені й освіченість його, й розум, і фізична сила та витривалість. Отож уже в 1775 році, під час зруйнування Січі, Захар Чепіга, — "батько Харко", як називали його козаки, — обіймав надзвичайно поважну посаду полковника Протов-чанської паланки.

Сучасники запам'ятали його, як кремезного козарлюгу, великої фізичної сили та вдачі характерника. І коли йдеться про те, що він володів дивовижним військовим "везінням", котре не раз вражало козаків; і що в бою він здійснював такі подвиги і поводився так, нібито був замороженим від кулі і шаблі; або й взагалі виявлявся непомітним для ворога, то в цьому якраз і проявлялися і його удача, й властивості екстрасенса, віщуна і якщо вже вдатися до образного порівняння, японського нінзі.

Як командир паланки, під час зруйнування Січі, Захар Чепіга перебував поза межами її, тобто безпосередньо ні козаків-протовчанців, ні їх полковника ця трагедія начебто не торкнулася, хіба що болем відгукнулася у душах їхніх та пекуче вразила заборону на козакування. І, на жаль, Чепіга та його козаки — як і гарнізон Січі — не піднялися на боротьбу самі, й не спробували підняти на неї все те козацтво, котре на момент зруйнування залишалося поза Січчю, чи котре, під тиском росіян, відступило з неї. А, звичайно, могли б, і це стало б мужньою, лицарською сторінкою життя і боротьби Запорозької Січі за свою волю і волю народу.

Хтось може заперечити, що, мовляв, не піднімаючи тоді, 1775 року, козаків на боротьбу проти російських окупантів, козацькі полковники таким чином уникали зайвого кровопролиття, братовбивчого повстання. До речі, саме в такий спосіб і намагається виправдати ганебну поразку запорожців під час зруйнування Січі 1775 року більшість істориків. Але, якщо дотримуватися такої логіки, то виходить, що, уникаючи зайвого кровопролиття та оберігаючи цвіт козацтва, цвіт нації, взагалі не слід було підніматися на боротьбу ні проти поляків, ні проти татар, турків та росіян (докоряючи при цьому й гетьману Івану Виговському за його розгром росіян у битві під Конотопом), усіх інших ворогів, в усі попередні роки та віки. Але тоді постає питання: а в чому сенс козацтва, сенс боротьби народу? Прислухаймося, що з цього приводу

говорив один із відомих росіян, письменник і філософ Д. Писарев: "Тот народ, который готов пренебречь, перенести всевозможные унижения и терять все свои человеческие права, лишь бы не браться за оружие и не рисковать жизнью, находится на последнем издыхании. Его непременно поработят соседи или уморят голодной смертью домашние "благодетели".

Але вже, що сталося те сталося. Піднятися на боротьбу проти руйнівників Січі в Захара Чепіги мужності так і не вистачило, зате відомо, що на поклик генерал-губернатора він прибув до Єлисаветграда не сам, а з сотнею козаків. Сотня, ясна річ — не полк, та все ж свідчила: поваги козаків Чепіга не втратив і навіть зберіг загін, з якого, цілком можливо, збирався з часом відроджувати Січ в одному з подніпровських чи над бузьких урочищ.

"Під час формування князем Потьомкіним-Таврійським війська вірних козаків із колишніх запорожців, — не залишилася непоміченою ця послуга авторами "Довідкової книжки Імператорської Головної квартири", — Захар Чепіга, маючи армійський чин капітана, першим запропонував свої послуги світлішому князеві Григорію Олександровичу в наборі запорозьких козаків, котрі бажали добровільно стати на царську службу*.

Поява в козацькому таборі такого відомого полковника, звичайно ж, збадьорила князя Потьомкіна. Він теж визнав його за полковника — тепер уже Війська вірних козаків — і, на знак цього, перед козацьким строєм вручив йому пернача — символ влади. На той час це означало те ж саме, що коли б у наш час головнокомандуючий вручив йому полковницькі погони.

І ще одна цікава деталь. Вважають, що засновниками "вірного" запорозького козацтва, перейменованого згодом на Чорноморське, були Сидір Білий та Антон Головатий. Воно так, але не забуваймо, що, разом із перначем, Потьомкін вручив полковникові Чепізі ще й грамоту, яка давала йому право набору свого власного полку козаків. І поки Головатий та Білий їздили на Дунай агітувати тамтешніх козаків, щоб переходили на службу до російської імператриці, та й взагалі, перебиралися поближче до Дніпра, Чепіга подався на Південний Буг, у місце, де на той час уже зібралося чимало колишніх запорожців а також селян, що повтікали з поміщицьких маєтків. І незабаром, справді, наwerbував там цілий полк. Відомо також, що десь поблизу Дністра Чепіга зустрічався зі старшинами, котрі репрезентували Задунайське козацтво, і теж переконував їх повернутися в Україну, щоб служити Російській імперії. Втім, хочеться вірити, що, йдучи під прапори чужої і ненависної їм імперії, козаки усвідомлювали, що, відроджуючи в такий, відступницький, спосіб своє лицарство, вони прислужаться і захистові рідної землі, захистові України.

По суті діяло два пункти збору козаків. У Прогноях Сидір Білий збирав тих, хто прибув без коней і взагалі, звик воювати в пішому строю. А неподалік Чепіга збирав козацьких кіннотників. Згодом він так і залишився командувати корпусом козацької кінноти, тоді, як Білий командував піхотою, а Головатий — флотилією і морськими піхотинцями.

" З набраної Чепігою та іншими запорозькими старшинами в 1787 волонтерської команди, — мовиться з цього приводу в "Довідковій книжці Імператорської Головної квартири" — наступного року було сформоване ціле військо, назване Чорноморським, під орудою кошового отамана Сидора Білого. Коли кошового... було вбито в морській битві під Очаковом, на його місце чорноморці обрали кошовим отаманом Захарія Чепігу, і в цьому званні він був затверджений головнокомандуючим армією генерал-фельдмаршалом Потьомкіним-Таврійським, котрий нагородив цього хороброго отамана, на знак особливої до нього уваги, дорогою шаблею".

У вересні 1787 року основні бої між турками і російсько-українською армією розгорілися поблизу фортеці Кінбурн та на Кінбурнській косі і в прилеглих степах. Саме там і прийняв бойове хрещення кавалерійський корпус полковника Чепіги. Бився він хоробро. Відтак, після цього, першого успіху козаки почали ставитися до свого літнього полковника ще з більшою повагою. То ж не дивно, що в червні 1788 року, коли загинув Сидір Білий, на отамана справді гукнули Захара Чепігу. Головним його суперником на козацькій раді був Антон Головатий. Але козаки віддали перевагу досвідченому й відважному командирові кіннотників.

Мусимо зазначити, що поразка на виборах не загнала Головатого в опозицію. І Чепіга й Головатий повелися, як і годиться людям, що шанують звичай: кіш козацький обрав — така його воля. І ще одна деталь: знаючи про великий досвід Головатого у командуванні флотилією, Чепіга так і залишив за ним усі бойові човни, а ще — підпорядкував корпус піхотинців, якими недавно командував Сидір Білий. Цим він не тільки розширив повноваження Головатого, а й зробив його, по суті, наказним отаманом. Хоч у Чорноморському війську, що трималося російського табелю про ранги, такого титулу — "наказний" — не існувало.

На початку свого отаманування Чепізі довелося залагоджувати ще серйозніший конфлікт: між козаками і російськими військами. Річ у тім, що російські інтенданти, які мали забезпечувати українських козаків так само, як і російських солдатів, не робили цього: припасу раз у раз бракувало, платні не ставало, отож кошовий мусив одбути кілька дуже неприємних розмов з цього приводу з російським командуванням.

Вже в першій битві — за Очаків — Захар Чепіга прославив своє ім'я не лише як офіцер, кошовий отаман, а й як воїн. Його військо займало позиції з боку Хаджибея (сучасної Одеси). Напередодні штурму він мав досить приблизне уявлення про сили в місті та про слабкі місця в обороні, бо розвідники, яких він щоночі посилав до турецьких укріплень, поверталися ні з чим. І тоді Чепіга пішов у розвідку сам. А на світанку повернувся з двома полоненими турками! Ці "язики" й дали змогу краще спланувати всю Очаківську операцію. А серед козаків пішов поголос, що їхній кошовий — характерник, тобто, щось подібне до екстрасенса, який володіє гіпнозом і здатен прокрадатись до позицій ворога, змінивши зовнішність...

Ну, а вже під час штурму Очакова по-геройському билися всі козаки — і кінні, й піші, і ті, що під проводом Головатого штурмували підступи до фортеці з боку моря. До речі, тут Захар Чепіга здійснив ще два суто солдатські подвиги, завдяки яким за ним

закріпилася слава характерника, безстрашного розвідника і... диверсанта. Щоб здолати опір очаківського гарнізону, треба було позбавити його продовольства. Від полонених Чепіга дізнався, що основні запаси турків зберігаються у фортечних складах Хаджибея, звідки продукти морем доставляють до Очакова. Так ось, 7 листопада 1788 року, з кількома козаками-добровольцями, він пробирається в Хаджибей і спалює продовольчі склади. А за кілька днів до того, пробравшись в Очаків, він спалює там цейхгауз, тобто склад з обмундируванням. Отож в особі З. Чепіги українське козацьке військо справді мало досвідченого диверсанта. Хоча на той час подібний метод боротьби регулярними військами використовувався досить слабо.

Вражена хоробрістю та особливими заслугами козаків перед імперією, Катерина II подарувала Війську Чорноморському всі турецькі землі між Бугом та Дністром, а також Кінбурнську косу з лиманами та озерами. Відтак, Чепіга утворив кілька паланок, кожна з яких мала виставляти для бойового походу полк. Називалися вони за місцем розташування: Кінбурнська, Таманська, Березанська, Подністровська. А ставка кошового отамана перебувала у селі Слободзеї (поблизу Тирасполя, Молдова).

Одначе тішились козаки царським подарунком недовго. Побоюючись, що ці землі заселять українці, які, звичайно ж, почнуть відроджувати своє могутнє козацтво, а далі ще й захочуть мати незалежну українську державу, Катерина II видала Указ: усьому Чорноморському козацтву переселитися на Кубань! Ця звістка буквально приголомшила Чепігу. Як ще це так? Він і його козаки, по суті, самі відбили у турків цю землю, стільки голів за неї поклали та стільки крові пролили, а тепер їх звідси виганяють!

До речі, ставку свою кошовий не дарма розташував у Слободзеї. Саме поблизу неї відбулася дуже пам'ятна для Чепіги битва. Його кіннота йшла в авангарді російських військ. Побачивши, що біля переправи через Дністер скупчилося чимало турецького війська, тисяча козаків Чепіги налетіла на них. Але виявилося, що турків утричі більше, а донські козаки й не збиралися приходити на допомогу. Чорноморці побили чимало ворогів, але й самі зазнали відчутних втрат. Важко поранило в плече й самого кошового отамана. Одне слово, Чепіга мав що згадувати, роздумуючи над несправедливістю, до якої вдавалася російська імператриця.

Сподіваючись знайти якусь раду на цей конфлікт, Чепіга відрядив до Петербурга досвідченого дипломата — Антона Головатого. Але той повернувся ні з чим. Щоправда, за успіхи у війні йому, Чепізі, вже присвоєно чин бригадира, а Головатому — полковника російської армії. Та це не позбавило кошового клопотів, пов'язаних із військом. Одного разу дійшло до того, що, розлючені своїм тяжким становищем і тим, що російська влада не видає їм належної платні, а генерали женуть на майже каторжні роботи, козаки вирішили позбавити Чепігу булави кошового, посилаючись на те, що він уже немолодий та ще й поранений. Проте князь Потьомкін мудро розсудив, що коней на переправі не міняють, тому залишив при владі і Чепігу, й Головатого.

Поки вирішувалася справа з переселенням на Кубань, козакам-чорноморцям довелося ще повоювати на Дунаї. Вони наступали на Ізмаїл з боку річки, отже, їм

першим випало пройти через усі укріплення, захопити узбережні батареї й увірватися на вулиці міста. Чепіга й цього разу показав чудеса хоробрості, за які князь Потьомкін нагородив його Георгіївським хрестом II ступеня (чи класу). Здобувши Ізмаїл, козацький корпус під командуванням Чепіги першим переправився через Дунай і в битві під турецьким містом Бабадагом розгромив спільні турецько-татарські війська. Допомігав йому в цьому бою і полк донських козаків. Після цього чорноморці з'єдналися з військами генерала Репніна, і, разом з його драгунами та пішими полками, влаштували туркам побоїще під містом Мачин.

"При здобутті Суворовим Ізмаїла Чепіга вів на цю фортецю другу штурмову колону. Діючи потім в авангарді військ генерала Кутузова — описує ці події П. Короленко, — Чепіга 5 липня 1791 року розбив передовий турецький загін і ханську засаду на Бабадазькій дорозі, взяв гармати".

До цього можна додати, що він захопив також обоз і кілька прапорів. А після здобуття Бабадага, козаки Чепіги здійснили рейд, вибиваючи турків з околиць міста і навколишніх сіл. Рейд виявився вдалим: захопивши десь там, на околицях, склади, він здобув для війська великі запаси хліба, а ще — захопив турецький табір та вісім гармат. І слід сказати, що під час цієї операції Чепізі довелося долати опір 23-тисячного корпусу ворога.

Талант полководця та особисту хоробрість Захара Чепіги засвідчує і ціле гроно високих нагород, які він здобув упродовж цієї війни: два ордени Святого Победоносця, орден Св. Володимира 3 ст. та Золотий Ізмаїльський хрест.

"Очолюючи предків кубанських козаків-чорноморців, Чепіга здійснив немало героїських подвигів, за які не раз удостоювався похвали головнокомандуючого, сміливо водячи своїх хоробрих чорноморців проти ворога, — в свою чергу засвідчує "Довідкова книжка Імператорської Головної квартири", — Так, у турецьку компанію 1787-1791 років Чепіга 18 червня 1789 року, за наказом генерала Голенищева-Кутузова, здійснив рекогносцировку турецької фортеці Бендери, причому з однією тисячею Чорноморських козаків бився з турками на березі Дністра п'ять годин, не поступаючись ворогові, втричі більшому за йому загін. Цей жорстокий бій Чепіга витримав до підходу йому на допомогу донських та катеринославських козаків, котрі, з'єднавшись із чорноморцями, розгромили турків. В цьому бою отаман Чепіга був сильно поранений кулею навиліт у праве плече".

Наводиться тут і кілька цікавих подробиць, які стосуються участі отамана Чепіги у здобутті Ізмаїла. Особливо він відзначився 11 грудня, коли, вже підлікувавшись після поранення і маючи чин бригадира, очолив другу штурмову колону корпусу генерала Арсенєва.

"Висадившись зі своїм загоном із судової флотилії на берег Дунаю, брав (Чепіга — Б.С.) турецькі батареї і, йдучи до самої фортеці, бив ворога нещадно, чим сприяв іншим колонам в тому, щоб вони оволоділи фортецею з боку Дунаю. Блискучий подвиг цей звернув на себе увагу головнокомандуючого, князя Потьомкіна-Таврійського, котрий і відзначив його у всепідданійшому донесенні Государині".

.. Одначе все це в минулому. А тепер козаків збираються переселяти на Кубань. Тому й ми з вами повернімося до місії Головатого, з якою він прибув до Петербурга. Як ми вже знаємо, він не зумів, та, здається, й не прагнув, переконати імператрицю, що українських козаків слід залишити на їхніх предковичних землях, оскільки й сам був переконаним прихильником переселення. А все ж Чепіга зустрів його в Слободзеї мало не як переможця. Що ж радувало кошового? Та те, що після переселення на Кубань, його кіш не розформовується, а залишається окремим військом — зі своїми клейнодами, своїм командуванням, судом. Тобто зберігалася певна козацька автономія, майже така ж, якою користувалося й військо Донське. Між іншим, разом із грамотою про це, Головатий привіз для Чепіги подарунок імператриці — кошову шаблю з оздобленим самоцвітами руків'ям.

Але наважуся висловити припущення: козаки-чорноморці й справді могли не дуже журитися. Адже вони знали, що свого часу Тамань належала їхнім предкам — київським русичам, отож, по суті, вони поверталися на свої рідні землі і мабуть, саме про це й говорили своїм рубакам кошовий Чепіга та полковник і суддя Головатий.

Нагадаю, що відводив кошовий своє воїнство разом з родинами поетапно: спочатку спорядив флотилію з п'ятдесяти човнів та яхти, на яких морем переправив на Кубань близько 4 тисяч козаків під командуванням полковника Сави Білого. Далі вирушив піший полк із обозом, під командою полковника Кордовського. І аж після цього вирушив на Кубань сам — ведучи за собою двотисячний полк, в обозі якого була й похідна церква. Не гоже було залишати її в Слободзеї.

Літописці зафіксували навіть точну дату прибуття Чепіги на Кубань. Відомо, що він улаштував собі ставку на березі річки Єї 23 жовтня 1792 року. Напевне, цю дату й слід вважати датою фактичного заснування Кубанського козацтва. І ми, українці, не повинні забувати, що воно засноване на землі, яка теж належала нашим предкам.

Втім, на цьому переселення не скінчилося. Адже поки що Чепіга перекинув на Кубань тільки військові підрозділи, а ще треба було перевести 25 козацьких поселень. Та цією справою, як ми вже знаємо, займався Антон Головатий (з тих часів до нас дійшло кілька пісень, героями яких є Чепіга та Головатий). На Кубані Чепізі довелося попрацювати і як адміністраторові. Він особисто визначав місця поселень, станиць, розподіляв землі за паланками — їх тут було сорок. Дбав про забезпечення козаків деревиною та розбудову козацької столиці — Катеринодара. До речі, якщо на Запорізькій Січі одружений козак був явищем рідкісним — та й то він селився десь подалі від Січі, — то на Кубані, навпаки, кошовий та його старшина заохочували козаків до створення сімей. Бо тільки так і можна було розбудувати козацький край та подбати про нащадків. Адже не будеш вічно поповнювати військо переселенцями з України!

Піклуючись про нове поповнення козацтва, Захар Чепіга домігся того, що будь-кому з селян, котрий добувся річки Єї, яка сприймалася як природний північний кордон Землі Кубанської, видавали паспорт, що засвідчував: відтепер ця людина вже є козаком, а отже, вільною. При цьому в паспорт, як правило, записувалося нове ім'я людини, щоб колишній поміщик чи будь-хто інший, хто захотів би розшукати, а тим

паче — повернути цього втікача до попереднього стану його існування, не міг би довести, що це саме він. Відтак, завдяки старанням Чепіги, Кубань набула особливого юридичного статусу, згідно з яким проголошувалося, що поміщикаві, судовій владі: "з Кубані видачі немає", тобто жодна людина не могла бути виданою, якщо вже вона отримала паспорт і була зарахована до кубанського козацького стану. А саме перспектива розпочати нове життя, не побоюючись покарання на минулі провини, приваблювала на Кубань тисячі й тисячі нових переселенців. Сприяли цьому й листи, які Захар Чепіга передавав з гінцями, розсилав поштою по українських губерніях, розхвалюючи життя на Кубані... "Харко листи розсилає, на Кубань-річку зазиває" — як співалося в одній із пісень. До речі, статус недоторканості закріплений був за кубанським козацтвом не випадково: зрештою, він відтворював статус, яким користувалися всі козаки Запорозької Січі: "З Січі видачі немає".

З іменем Чепіги пов'язують і заснування міста Катеринодара. Жодних документів, ясна річ, не збереглося, та їх і не існувало, але перекази стверджують, що місце для кубанської козацької столиці посеред густого дубового лісу кошовий отаман обрав тому, що дуже вже сподобалася йому дивовижно смачна джерельна вода. І це Чепіга визначив просторовисько, на якому мала пролягти центральна вулиця під назвою Красна" красива тобто. Проте до вулиці та всіляких міських архітектурних зваб справа дійшла згодом, тим часом архітектурний стиль диктували потреби військового табору. Передусім — навесні 1793 року — запорожці звели фортецю" в центрі якої стояла Святопокровська церква. Обіч фортеці збудували сорок куренів для неодружених козаків, тобто, власне, для гарнізону. Щоб мати згадку про рідні краї та свою військову славу, дзвони для церкви кубанці виплавили з мідних гармат та мортир, котрі здобули в битві за острів Березань. Переплавляли їх січові умільці в Херсоні, а до Тамані доставляли Дніпром та морем, а далі річкою Кубанню.

Проте адміністраторські турботи не звільняли кошового від обов'язків командуючого козацькими військами. Мало не з перших днів свого заснування Кубанське військо мусило розгортати боротьбу з місцевим прикавказьким населенням, зокрема, адигейцями (адигами, яких росіяни називали "черкесами"). Це була вперта, кривава безкомпромісна боротьба за землю, за контроль над територією, за виживання, за саме існування козацтва як такого. І тут визначається цікава паралель. Тмутараканське (Тмutorаканське) князівство" територія котрого охоплювала Кубань, півострів Крим та значну частину північного Приазов'я і Причорномор'я (сучасні Миколаївщина, Херсонщина), відомі нам з X століття (983 рік), відтоді, як великий князь київський Володимир Святославович наділив ним свого сина Мстислава. Оволодівши таким великим князівством, Мстислав уже в 1024 році приєднав до себе (підкорив собі) Сіверщину, утворивши в такий спосіб могутнє державне формування, землі якого пролягали від сучасної білоруської Гомельщини до передгір'я Кавказу, і було відоме на Сході як Країна Арса-нія. Повторюю: Арсанія відома нам ще з 983 року. А 1793 року нащадки давньоукраїнців-арсанців заклали столицю нової української автономії — Кубані, або Чорноморії, і сусідами — ворогами українців-кубанців стали

нащадки тих-таки гірських племен, з котрими доводилося воювати-торгувати українцям-арсанцям. Такий ось виток козацько-лицарської спіралі.

До речі, закріплюючись на Кубані, українці намагалися не виявляти ніякої ворожості щодо адигейців та інших народів, навпаки, всіляко налагоджували з ними взаємини, допомагали, чим могли. Вони гаразд розуміли, що сусіди ці дісталися їм на віки, а віками воювати не можна, треба вчитися жити по-сусідському. Й українські козаки вчилися цьому. Підтвердженням є той факт, що впродовж перших восьми років, поки козаки, власне, обживали свої землі" якихось значних збройних сутичок із сусідами в них не відбувалося.

Підкреслюючи цю особливість початкового етапу їх співіснування" перші історики Кубані Ф. Щербина, П. Короленко та інші відзначають, що й адигейці теж прагнули якось уживатися з ними, навіть допомагали переселенцям продовольством, саджанцями, порадами. Оскільки між різними адигейськими племенами та їх сусідами відбувалися міжособні сутички, викликані якимись давніми міжплемінними кривдами, то вийшло так, що Захару Чепізі, який не раз вступав у переговори з адигейськими князями, навіть довелося засновувати Гривенно-Черкеський курінь, переважну більшість якого складали покозачені адигейці.

Кубанські українці завжди відчували гострий брак жіноцтва, отож почали свататися до адигейок. Між іншим, про гостроту цієї проблеми свідчить уже хоча б той факт, що російська влада змушена була в 1834 році провести в Україні спеціальний "дівочий набір", аби не залишати нежонатими цілий полк молодих кубанських козаків. Акція мала успіх, оскільки набирали кріпачок. Перспектива позбутися кріпацьких пут і стати вільними козачками захопила понад 500 дівчат, які того ж року, спеціальним обозом, були переправлені на Кубань. Значна частина українського жіноцтва потрапляла сюди і під час інших переселень.

Одначе мудра сусідська ідилія між українцями і черкесами проіснувала недовго: вже через вісім-дев'ять років на Кубані розгорілася справжня війна. Але причиною її стала не ворожість, непримиренність адигейців та козаків, а колонізаторська політика Російської імперії, котрій усе ще мало було землі і котра кидала на Північний Кавказ усе нові й нові війська, прагнучи витіснити горців з родючих низин у мертвизні гори. Все це призводило до того, що впродовж цілих десятиліть козакам-кубанцям доводилося жити у постійному страху перед черговим нападом горців. Та й адигейцям теж велося не легше.

І, мабуть, не снилося тоді вже літньому кошовому отаманові Захарі Чепізі, що доведеться йому повоювати ще й у Європі. А таки довелося. Влітку 1794 року йому було наказано повести два кінні козацькі полки до Польщі, де вони мали допомогти росіянам упокорити повсталих поляків. І хоча ніякого бажання воювати проти поляків кубанці не мали, у них і свого, кавказького, клопоту вистачало, проте нічого не вдієш: змушений був наш кошовий отаман демонструвати свій воєначальницький хист і під час штурму Варшави та інших польських міст, і в різних дрібних баталіях.

"За військові відзнаки в цю кампанію, — читаємо в "Довідковій книжці

Імператорської Головної квартири" — Чепіга був пожалуваний чином генерал-майора. Останнім подвигом отамана Чепіги на військовій ниві був штурм варшавського передмістя Праги, де він знову водив козацькі полки до перемоги над ворогом і тим здобув собі честь, а війську чорноморському — славу, За військові відзнаки під час штурму Праги, генерал Чепіга був нагороджений орденом Св. Володимира 2 ст. і Великого Хреста, та отримав Золотий Польський Хрест".

На, тепер уже рідну, Кубань кошовий та його козаки повернулися лише в грудні 1795 року. Здавалося б, усе, відвоювали. Але не встигли хлопці перепочити з дороги, як із Петербурга надійшов новий наказ: готуватися до чергового походу — цього разу на Каспій, під Астрахань. Російській імперії все ще було мало загарбаної землі, пролітої крові, вона постійно потребувала нових територій і нових жертв. Сформувавши корпус Чепіга ще встиг, проте повести його на Астрахань уже не наважився, не мав сили.

Стомлений життям, ранами і походами, він відчував, що життя його наближається до кінця, отож командування корпусом довірив Антону Головатому.

Помер славетний воїн, полководець, не в бою, не в сідлі, а цілком мирно, у себе вдома, в Катеринодарі — весь в орденах, у славі: козацький кошовий; європейської слави полководець, генерал російської армії, переможець турків, татар, горців і поляків... І сталося це 8 січня 1797 року, коли Чепізі минав 71 рік. Поховано його було в катеринославській фортеці, під стінами соборної Свято-Троїцької січової церкви, з усім належним йому, за званням та заслугами, військовим церемоніалом.

До речі, життя цього генерала, полководця, адміністратора величезного краю явило його сучасникам, й усім нам, спадкоємцям його слави, повчальний приклад: дбаючи про облаштування своїх козаків, облаштування козацького війська, він майже зовсім не дбав про власний добробут. Чиновники, котрі займалися організацією його похорон, були вражені, виявивши, що по собі генерал-майор, кошовий отаман Захар Чепіга залишив убогу мазанку-землянку, в якій, крім стола, стільця та ліжка, нічого не було. Ні чини, ні заслуги не могли змусити його морально, психологічно, навіть соціально, відокремитися від простого, незаможного козака.

Своєрідний урок подало нам і все кубанське козацтво. Незважаючи на те, що тепер воно жило і боролось далеко ВІД рідної України, що на нього тисли і закони Російської імперії, і чужомовне оточення, і хвилі різних поселенців з Дону, з глибинних районів Росії, козаки-чорноморці продовжували залишатися українцями, зберігаючи свою мову, свої звичаї, свій національний характер. Ось що писав з цього приводу історик, котрий виріс на Кубані і добре знався на реаліях життя кубанського козацтва, Федір Щербіна: "Як відомо, переважним елементом у війську були малороси. Хоча до складу війська увійшли також великороси, поляки, литовці, молдавани, татари, німці, євреї та Інші національності, проте представники їх залишалися в меншості і немовби розчинялися в загальній масі суто малоросійського населення. В залежності від малоросійських елементів, малоросійським характером відрізнявся і склад усього внутрішнього побуту населення. Чорноморці були православними, говорили всі єдиною малоросійською мовою, дотримувалися малоросійських звичаїв: свята, веселощі, родинний уклад,

весільні обряди, побутові відношення и умеблювання — все відображало суто малоросійські особливості. Представники інших національностей повинні були підлашуватися до малоросійського укладу життя".

По-перше, у цьому свідченні маємо відповідь на питання: хто, який народ, яке козацтво становило й нині продовжує становити основу Кубанського козацького війська. По-друге, багатьом сучасним, в Україні сутнім, хохлам-малоросам має бути соромно від того, що на своїй землі вони примудрилися забути рідну мову, знехтували своєю національною культурою, не спромоглися зберегти свої національні традиції та побутові звичаї.

В 1901-1910 роках Військове міністерство Росії призначало для козацьких частин "вічних шефів". Так ось, поряд із Катериною II, Суворовим, Кутузовим, Потьомкіним, одним із козацьких шефів став український отаман Захар Чепіга: 26 серпня 1904 року його ім'я було присвоєне 1-му Катеринодарському полку Кубанського козацького війська.

Адміністративний поділ України у складі Росії в XVIII ст.

Антон Головатий, військовий писар, суддя Війська запорізького, кошовий отаман Чорноморського козацького війська, бригадир російської армії.

"За два віки імперія так і не з'ясувала для себе, що Кубань-Чорноморію свою українські козаки тільки тому й захищали з такою відчайдушною ширістю, що завжди вважали її землею предків".

Богдан Сушинський

Жодні інші рядки Тараса Шевченка не цитують так часто і з будь-якої нагоди, як оці, загальновідомі, з його вірша "До Основ'яненка":

Наша дума, наша пісня

Не вмере не загине".

От де, люде, наша слава.

Слава України!

Та парадокс у тому, що найпопулярніші на наших офіці-огах два перших рядки: "Наша дума, наша пісня не вмере не загине", — належать не Шевченкові, а, як стверджують дослідники, Пантелеймонові Кулішу, його редакторському олівцю. Бо й справді, досить зазирнути в перше видання "Кобзаря" (С.-Петербург, 1840 р. 1974 року, у видавництві "Дніпро", з'явилося його фотоскопічне перевидання), щоб переконатися, що в Шевченка там були зовсім інші слова:

Наш завзятий Головатий

Не вмере не загине...

От де, люде, наша слава.

Слава України.

Отже, "наш завзятий Головатий", а не канонізоване "наша дума, наша пісня*". І, погодьтеся, що перший, власне, Шевченків варіант, у якому згадано Головатого, в контексті вірша сприймається органічніше. Проте рядки "наша дума, наша пісня не вмере не загине..." набувають вагомішого змісту, оскільки виходять із контексту нашої

національної гордості і самобутності.

Але, як ви вже зрозуміли, до тексту першого видання "Кобзаря" я звернувся зовсім не для того, щоб з'ясовувати етичний бік справи: кого ж насправді вважати автором цих рядків, тобто чиїм іменем — Шевченка чи Куліша — підписувати в усі часи, всіма режимами, які лише існували в Україні, визнану цитату; і навіть не для того, щоб виважувати вартісність того чи того варіанту.

В даному випадку найістотніше для мене те, що Шевченко мав на увазі саме Антона Головатого, кошового отамана Чорноморського козацького війська. І байдуже, що П. Куліш не вважав цього воїна гідним "слави України", повертаючи його до сонму, хоч і відомих, але смертних, оскільки не міг пробачити йому співробітництва з російськими колонізаторами, котрі з його допомогою насильницьки переселили на чужину десятки тисяч українців. То вже проблема його історичного погляду, національно-історичного підходу до тих чи інших явищ і подій нашої багатостраждальної української історії.

Що ж до самого Антона Головатого, то він — постать в історії українського козацтва справді легендарна. Бо ж кому ще з козацьких офіцерів судилося — як йому — не тільки пережити трагедію зруйнування Запорозької Січі та винищення Війська Запорозького, але й опинитися при витоках іще двох козацьких військ: Чорноморського (первісна назва його

— "Вірне Військо Запорозьке". Під поняттям "Вірне малося на увазі, що воно вірне Російській імперії) та Кубанського?!

Про юні літа Антона Головатого відомо не так вже й багато. Народився він у містечку Нові Санжари, що на Полтавщині, як припускають дослідники, десь 1732 року. Судячи з усього, походив з родини заможної козацької старшини, що дозволило йому навчатися в Київській духовній академії (за іншими даними — в бурсі). Проте кар'єра священника його не приваблювала, зате захоплювала героїка козацького лицарства. До речі, дехто з дослідників вважає, що "Головатий" — не справжнє його прізвище. Так, Дмитро Білий пише, що Антон Головатий "в 1757 році прийшов на Січ. Записали його в Кущівський курінь, дали прізвище — Головатий, а в 1762 році обрали куріним отаманом. Уславився він своєю мужністю, відвагою".

Судячи з його прізвища, точніше з прізвиська, якщо дотримуватися цієї версії — то "Головатим" його, напевне, мали б назвати за природний розум та освіченість. Ось тільки Д. Білий чомусь навіть не спробував з'ясувати, а яким же було його справжнє прізвище. Хоча інші історики істинність його прізвища під сумнів не ставлять. Чи принаймні досі ніхто не довів, що "Головатий" — прізвисько.

Що ж до героїки, то мовилося тут про неї не для красного слівця. Річ у тім, що Антін Головатий був чудовим бандуристом. Ще в ранній юності, якщо не в дитинстві, захопившись грою на цьому інструменті, він не лише вдатно виконував думи та давні козацькі пісні, але й сам писав вірші, покладаючи деякі з них на музику. Тобто поставав таким собі бардом.

До речі, щодо інтелектуальних здібностей Головатого... В 1912 році було укладено

вже згадувану мною спеціальну "Довідкову книжку Імператорської Головної квартири: Козацькі війська", упорядник якої В. Казін зібрав усі можливі відомості (за армійськими звітами, донесеннями, хроніками) про історію козацьких військ та біографії окремих діячів козацтва Російської імперії. Та ось, є в цій "Довідковій книзі" — нехай і досить лаконічний — але переказ біографії А. Головатого, котрий розпочинається словами: "Антон Андрійович Головатий відомий в історії козаків, як за своїм розумом та адміністративними здібностями, так і за відмінними військовими подвигами.

Будучи сином малоросійського старшини, він захопився оповідями про лицарську службу козаків у війську Запорозьким і в 1757 подався на Запорізьку Січ.

Як людина освічена, він незабаром висунувся і, незважаючи на свою молодість, був обраний курінним отаманом. Посада ця на Запорожжі була не стільки знатною за рангом, скільки почесна. Курінні отамани мали в Запорізькому війську велику вагу, тому що вирішували всі справи на раді козаків. Але така людина, як Головатий, не могла довго залишатися на скромній посаді курінного отамана: природний розум та освіченість давали йому право на заняття вищої посади. В 1764 році він отримав звання полкового старшини і був обраний військовим писарем. Ця посада належала вже кошовому старшині і відповідала приблизно теперішньому начальнику штабу".

Я навмисне вдався до такої, досить розлогої, цитати, оскільки вона дає нам низку надзвичайно цінних і достеменних відомостей. А головне, в біографії жодного іншого козацького діяча не мовиться стільки про його розум та адміністративний талант. Здебільшого, йдеться лише про військові подвиги. Водночас, ця офіційна довідка кладе край суперечкам щодо того, коли саме А. Головатий з'явився на Січі та з яких посад розпочиналася його служба. Отже, починав він отаманом — з інших джерел знаємо, що Кушівського куреня; а в 1764 обраний військовим суддею. Крім того, відомо, що він зажив собі слави, як дипломат та оборонець (хоч і не завжди вдатний, бо ж боронити доводилося від російських імперських чиновників) козацьких прав, вольностей і територій.

Що ж до походження його, то П. Короленко, один із перших життєписців А. Головатого, говорить таке: "...Антон Головатий був племінником кошового судді Запорозького війська Головатого, виховувався в Київській бурсі і звідти втік на Запоріжжя, де згодом, за кошового Калнишевського, був військовим писарем".

Оскільки дядько Антона Андрійовича теж був під прізвищем Головатий, то версія щодо того, що "Головатий*" — було прізвищем цього козацького діяча відпадає. Або ж потрібні якісь дуже вагомі докази. Відтак, дослідникам доведеться ще чимало попрацювати з архівами, аби врешті-решт з'ясувати родовід цього, безсумнівно, видатного козацького діяча.

Як відомо, справжній козак не міг здобувати собі шану лише своєю кмітливістю та адміністраторськими здібностями, якщо ту шану не підкріплено було військовою славою. Так ось, уперше по-справжньому Антон Головатий заявив про себе як про воїна в 1764 році, коли, очоливши загін із трьох тисяч козаків, повів його під Бердянськ і розгромив досить велику орду кримського хана, не дозволивши їй здійснити черговий

грабіжницький напад на козацький край. Цей розгром якраз і додав Головатому слави. Та й зовнішність у нього була суто козацькою: високого зросту, кремезної статури, витривалий, хоробрий, владний і, водночас, досить освічений, такий що й словом може рубонуту, наче шаблею. Саме з породи таких козарлюг і висвячувались талановиті кошові отамани та гетьмани, полководці величної слави П. Сагайдачного та М. Кривоноса.

Навесні 1774 року на Запоріжжі склалася надзвичайно напружена ситуація: частину його земель, не питаючи на те згоди козацтва, російський уряд передав переселенцям — в основному з території сучасної Югославії та з Росії (Слов'яно-Сербські та Слобідські поселення). А ще частину подарував Військовій Донському, щоб у такий спосіб налаштувати ці дві військові сили одну проти одної. Окремі полковники й командири паланок одразу ж почали сутички з переселенцями, особливо з сербами, і цілі їхні селища зганяли з традиційних січових володінь. За них заступалися місцеві російські гарнізони, та й самі поселенці створювали загони самооборони, і сутички рано чи пізно загрожували перерости в громадянську війну.

А щоб уникнути цього, кошовий Петро Калнишевський послав до Петербурга Антона Головатого та ще кількох козаків, аби вони спробували залагодити справу.

Достеменно відомо, що імператриця прийняла Головатого і нібито щось там навіть наобіцяла... Але так само вона обіцяла й усім попереднім козацьким делегаціям. Та й взагалі, далеко не все ще було зрозуміле козакам у ті часи, зокрема, не всі вони усвідомлювали, що експансія Росії на землі запорожців була частиною загальної імперської програми русифікації українських земель. Тож не встигли наші хвацькі козачки по-справжньому зрадіти з обіцянок Катерини II, як "всемілолюбивіша" заходилася нахабно наділяти їхніми нивами своїх наближених та фаворитів.

Саме час було козакам узятися за зброю та відстояти свої права. Але вони все ще терплять наругу й знову посилають до Петербурга свого військового суддю Головатого. Півроку допоминався він, бідолаха, правди, тупцючись у передпокоях вельмож. І що ви думаєте? Домігся! У квітні 1775 року Катерина II видала Указ, яким... вимагала роззброїти українське козацтво, позбавити його всіх земель, а саму Січ назавжди ліквідувати!

"Завівши власне хліборобство, розривали вони тим самим основу залежності своєї від престолу нашого", — сповіщала увесь світ Катерина II, вмотивовуючи причини, котрі призвели до руйнації Січі, — задумували, звичайно, скласти собою посеред вітчизни область зовсім незалежну, під власним своїм "неістовим управлінням"!

Ні, ви тільки вдумайтеся в вияв цього імперського нахабства! Козаки українські, бач, завели власне хліборобство, розвиваючи в такий спосіб основу своєї незалежності від престолу! Та вони займалися цим хліборобством, коли ще й знати не бажали про цей твій, вибачте на слові, Престол! Але, з іншого боку, як по-сучасному звучать ці претензії. У будь-якій спосіб... Аби лиш у "залежності від Престолу".

Як відомо, цю ганебну операцію, — яку вже й за наших часів більшість національно-свідомих українців сприймає, як акт зради, що на століття затримала українсько-

російські відносини — доручили генералові Текелі. Як це не дивно, майже ніхто з наших істориків не звертає уваги на цю постать. Здається, всі вважають, що він — людина випадкова: наказали — виконав. Воно так, але... виконувати будь-який наказ можна по-різному. А схоже, що росіяни навмисне обрали для виконання цієї акції саме генерала-серба. По-перше" в такий спосіб, хоч частково, можна було відвести від себе ненависть українців, інша річ, чи це їм вдалося. По-друге, вже на той час значну частину українських козацьких територій було заселено... сербами та представниками інших балканських народів, які заснували слов'яно-сербські поселення. А поява цих переселенців призводила до конфлікту між ними та козаками, оскільки запорожці намагалися відстоювати свої землі. Росіяни ж дозволяли собі виступати в ролі миротворців. Що до генерала Текелі, то після Січі імператриця посилала цього погромника на Кавказ, де він теж прославився своєю лютою жорстокістю. Відомо, що під час очолюваних ним каральних експедицій було винищено — саме винищено — близько 300 поселень волелюбних горців.

Ой, заступайтесь, хлопці,
Славні запорожці,
Плече повз плече.
Та й не дамо, хлопці,
Славні запорожці.
Москалеві Січі!..

...звитязно закликав народ своє лицарство до оборони козацьких вольностей, пам'ятаючи, як знищували її росіяни ще в 1709 році, за часів Петра I. На жаль, про оборону своєї історичної святині козаки не подбали, кінець її виявився трагічно-безславним, і жодні часові відстані гіркоти цього безслав'я не знімають.

Як саме зруйновано було Січ, ми вже знаємо. Тож не будемо ще раз, укотре вже, посипати рани сіллю, а голови попелом, переповідаючи цю похмуру історію. Краще зважимо, що "знищення Січі" Петербург відзначав, як важливу для себе військову і політичну перемогу. 3 серпня 1775 року Катерина II видала спеціальний маніфест, яким проголошувала ліквідацію Січі. Вчитаймося в нього ще раз (цитую за книжкою В. Голобуцького "Запорожское казачество"): "Сеч Запорожская вконец уже разрушена с истреблением на будущее время і самого названія Запорожских казаков".. Мало того, що на українські землі ринули нові легіони переселенців-росіян, імператриця ще й заповзялася попереселювати на них німців, греків, арнаутів (албанців), сербів, хорватів — одне слово, де кого бачила. Налітайте! Селіться" хто хоче, аби лишень українцям не дісталося.

Відхід запорізьких козаків на Дунай можна вважати лише першою хвилиною козацької еміграції. Тисячі козаків розселялися потім на берегах Тилігульського та Хаджибейського лиманів, ліпили собі хутори поблизу Очакова і захищали при цьому кордони турецьких володінь — а відтак, уже й власну землю — від російських зазіхань. До речі, саме в ті часи українці заселили й територію сучасної Одеси, зокрема, один із її районів — Пересип.

Ще одна характерна деталь: щоб остаточно винищити козацтво, Катерина II зажадала від Стамбула видати всіх козаків, та ще й разом із сім'ями, які шукали собі рятунку від російських репресій на турецькій землі. Тож не покривдьмо на честі турецького султана та його уряд, — вони не видали росіянам жодного українця, хоч Росія і погрожувала Туреччині війною. До речі, як уже мовилося, ця сторінка українсько-турецьких відносин досі мало відома українцям. Та й туркам теж. А тим часом, саме завдяки стійкій позиції Туреччини, яка не злякалася навіть загрози нової війни з Росією, пощастило врятуватися десяткам, якщо не сотням, тисяч українців, чий нащадки й досі живуть на просторах від Бугу до Дунаю.

Єдине, до чого вдався за цієї скрутної для Туреччини ситуації її правитель, то це видав Указ, згідно з яким кожен українець, котрий матиме бажання повернутися під владу російської імперії, може вільно, без будь-яких перешкод, здійснити свій задум. І, знову ж таки, ми бачимо, наскільки лояльнішим і демократичнішим постає на тлі імперських амбіцій Росії політика Туреччини. Хоч, здавалося б, турки мали за що гніватися на українців. В усякому разі, мали значно більше підстав, ніж Росія, мститися їм, якщо згадати всі оті перемоги, яких домагалися козаки, сягаючи навіть стін Стамбула. А ще відомо, що жоден козак із наданого султаном права не скористався: знали, що на них чекають тортури й Сибір.

Як же складалася в цей час доля самого Антона Головатого? Зараз важко визначити, де саме він перебував, коли росіяни руйнували Чортомлицьку Січ: чи то в самому Петербурзі, чи в дорозі з Петербурга до Січі. З транспортом тоді було — самі знаєте...

"Військовий осавул Сидір Білий і полковий старшина Антон Головатий не розділили сумної долі багатьох січових старшин, можливо, тільки тому, — припускає Дмитро Білий, — що під час руйнування Січі перебували у Петербурзі, у складі козацької делегації, яка штовхалася по численних канцеляріях та приймальнях вельмож, відстоюючи запорозькі привілеї. Сумно було делегатам вертатися в Україну. Що чекало на них? Неволя або вигнання".

Подібні припущення віднаходимо і в інших авторів. Проте існує джерело, на яке можна покладатися з цілковитою впевненістю. Ідеться про вже згадувану мною "Довідкову книжку Імператорської Головної квартири", в якій чітко, хронікально зазначено:

"В 1774 році Головатий був відряджений до Санкт-Петербурга, в складі останньої депутації від війська Запорозького, з "прошенієм" про відновлення прав і привілеїв війська Запорозького..."

На цьому можна було б і перервати цитату, але далі маємо дуже цікаве свідчення, котре докладно з'ясовує обставину, завдяки якій Антон Головатий виявився поза межами каральних заходів імперського уряду: "Перебуваючи в цій депутації в числі видатних представників. Головатий познайомився з князем Григорієм Олександровичем Потьомкіним, внаслідок чого йому було виявлено особливу увагу та довіру, В цей час Головатий уже не перебував на посаді військового писаря, оскільки

тривале відрядження могло затримати кошові справи по письмовій частині. І це, можливо, врятувало його від тієї кари, котра нависла над кошовим та старшиною при розоренні Січі війська Запорозького в 1775 році".

Як на мене, саме це, найбільш наближене до імператорського двору, хронікальне джерело, "Довідкова книжка Імператорської Головної квартири: Козацькі війська" — є найпереконливішим, на рівні незаперечного, свідченням того, коли саме і за яких обставин Антон Головатий уперше познайомився, і навіть близько зійшовся, зі всевладним фаворитом імператриці Катерини II князем Потьомкіним. Щоправда, тут виникає певна інформаційна колізія. Адже відомо, що ще в 1772 році князь Потьомкін був зарахований козаком Кушівського куреня, саме того, на чолі якого стояв А. Головатий. Така подія, справді, відбулася, але з цього не випливає, що князь Потьомкін особисто з'явився на Січ і мав довірливу розмову з курінним отаманом. Одначе, до подробиць того, як і чому Потьомкін виявився серед почесних козаків, а згодом і на чолі українського козацтва, докладно звернемося в есе, присвяченому князю Григорію Потьомкіну. А зараз лише констатуємо, що прилучення князя до Кушівського куреня відбулося завдяки тому, що Потьомкін звернувся з відповідним листом до кошового отамана Петра Калнишевського.

Відтак жодних доказів того, що А. Головатий і Г. Потьомкін могли особисто познайомитися до цієї зустрічі в Петербурзі, поки що не існує. Можна було б взагалі не акцентувати увагу на цьому факті, але саме знайомство з князем, фаворитом імператриці — знайомство, про яке на Січі добре знали — ставало підставою для того, щоб згодом призначати Антона Головатого старшим козацьких делегацій, котрі вирушали на переговори з імператрицею та її міністрами. І про це навіть прямо говориться в "Довідковій книжці Імператорської Головної квартири", як про відомий історичний факт.

І все ж таки жодних документів, завдяки яким можна було б безапеляційно з'ясувати, де саме перебував А. Головатий під час зруйнування Січі та безпосередньо після цього акту; чим займався, як реагував... очевидно не існує. Тож не дивно, що історики або зовсім уникають цього періоду, одразу ж переходячи до подій, пов'язаних із формуванням Чорноморського козацтва, тобто вимушено пропускаючи кілька років життя А. Головатого, або ж обходяться загальниками, як це зробив Д. Білий (кажу це не на докір, а задля констатації факту).

"Запорожці перебували хто де: частина осіла поблизу Тилігула (сучасна Одещина), чекаючи від турецького султана дозволу побудувати за Дунаєм нову Січ, інші марно намагалися уникнути кріпацтва. Згідно з переказами, коли відчай дійшов межі, вони вирішили покінчити своє життя самогубством. Але колишній курінний Кушовського куреня Головатий закликав жити й боротися, аби продовжувати козацьку справу.

Білий, Головатий, уцілілі запорозькі старшини, котрі приєдналися до них, вирішили обрати традиційну тактику часів Самійло Кішки або Сагайдачного — перечекати скрутний момент, дочекатися, коли у можновладців виникне потреба у козацтві і, скориставшись цим, отримати для товариства необхідні пільги і привілеї. Ініціатором

цього плану став військовий осавул Сидір Білий".

З тим, що запорожці обрали тактику очікування, можна погодитися: справді, так було. Та й іншого способу в козаків просто не існувало. Тобто, власне, існував ще один шлях — збройної боротьби проти російських окупантів і погромників, але на той час до неї козацтво ще не готове було.

Що ж до твердження, що козаки "вирішили покінчити життя самогубством"... то, на мій погляд, так формулювати подібну інформацію, навіть посилаючись на "перекази", некоректно. Про що, власне, йдеться? Що, взагалі, всі козаки раптом взяли і вирішили покінчити життя самогубством? А саме так можна зрозуміти твердження Д. Білого. Тоді це просто абсурд. Подібних переказів не існує. Тим паче, що, — як стверджує сам Д. Білий, — на той час запорожці вже були розпорошені на величезному просторовиську між Дніпром, Дністром і Дунаєм. Хіба що на це зважилася якась невеличка група запорожців? Тоді так слід і говорити, попереднього окресливши, що то за група, де вона перебувала... За яких обставин у ній виявився А. Головатий. Тобто до подібних тверджень, із яких джерел вони не надходили б, дослідникові завжди слід ставитися дуже критично і... водночас, відповідально. Адже їх можуть підхопити, на них посилатимуться, цитуватимуть... А це елементарно дезінформуватиме цілі покоління українців.

Згадаймо, як свого часу була запущена в історичний обіг дезінформація відносно того, що генерал-лейтенант Червоної Армії Андрій Власов буцім то здав німцям Другу Ударну армію. Нікому, навіть досвідченим генералам-фронтовикам, не спало на думку з'ясувати для себе: а як можна було здати цілу польову армію! — з її парторганізаціями, політвідділами, штатними і позаштатними "стукачами"? Яким генієм слід бути для цього і який інформаційний блок-потік документації мав би існувати з цього приводу в зарубіжних джерелах. Адже йшлося вже не про панічний для червоноармійців 1942 рік. Коли здався зі своїм штабом фельдмаршал Паулюс — цей факт було зафіксовано пресою всього світу.

Як Сидір Білий та Антон Головатий і передбачали, в Петербурзі досить швидко з'ясували для себе: внаслідок винищення Січі, Росія втратила — і, що найстрашніше, Туреччина надбала — грізну військову силу. Ось тоді-то князь Потьомкін і мусив звернутися до запорозьких козаків, котрі залишилися на території України, з закликом зібратися (восени 1787) на Велику Раду та заснувати нове козацьке військо.

Не покривдьмо на честі тепер уже запорожців: охочих до участі в цьому фарсі виявилось не так вже й багато. Потьомкіна просто вразило те, що не набралось навіть тисячі бажаючих відроджувати козацтво під короною Російської імперії, з волі самої цієї імперії. Але це не завадило князеві призначити (22 січня 1788 року) гетьманом Сидора Білого, а військовим суддею — Антона Головатого. Створення цього "Війська вірних козаків" було викликане тією обставиною, що почалося повстання проти Росії кримських татар. А більшого досвіду боротьби з кримчаками, ніж його набули українські козаки, не мав ніхто. Щоб перемагати кримських татар, треба було добре знати їх тактику бою, наступу орди, способи фехтування й джигітування... Тож саме

шаблями цього проросійськи настроєного Війська козацького імперія і придушила антиросійське повстання татар.

Слід визнати, що виявлена при цьому відвага козаків справила враження не тільки на князя Потьомкіна та його оточення, а й на генерала О. Суворова, що саме тоді вперше прибув в Україну. Чи то з дозволу цих генералів імперії, чи, навпаки, з їхнього недогляду, але тоді ж, восени 1787 року, українські козаки-запорожці створили свій так званий Васильківський кіш, тобто щось подібне до традиційної Січі, на раді якого кошовим отаманом обрали С. Білого.

Що ж до Головатого, то він став військовим суддею, тобто другою особою в коші. До його функцій, за січовим звичаєм, входило: вести переговори, бути радником отамана, залагоджувати суперечки та конфлікти між підрозділами козацтва й окремими козаками, ну й, природно, заступати — коли виникала така потреба — кошового в бою.

Цікаво, що, звертаючись до козаків, О. Суворов дозволяв собі називати їх "Військом вірних Запорозьких козаків", тоді як, дотримуючись Указу імператриці, князь Потьомкін слова "запорозьких" принципово не вживав. Щоб не розгнівати Катерину.

Однак повернімося до Антона Головатого. В 1788 році він знову по-справжньому відзначився, цього року в морському бою поблизу Очакова, в якому турецька ескадра зіткнулася з російською та українською. За наказом Головатого, який командував українською флотилією, козаки-моряки поводитися, як справжні камікадзе. В хуртовину вони вийшли на своїх весельних човнах, узяли на буксир російські судна, що позгортали вітрила рятуючись од шторму, і потягли їх на зближення з кораблями адмірала Гасана-паші. Нічого подібного історія морських битв, очевидно, не знала. Козаки не лише буксирували своїми чайками російські судна, а й першими атакували турецькі кораблі. Три з них пішли на дно. Інші, під натиском козацького флоту та росіян, відступили до Очакова. Та навіть під час відступу козаки на своїх весельних чайках продовжували переслідувати турецькі кораблі (російські вітрильники zostались у відкритому морі), обстрілюючи їх із легких гармат.

Можна не сумніватися, що саме цю битву оспівано в одній із народних пісень, героєм якої став Антон Головатий:

Ой, став наш Головатий на хлопців гукати:

"Піднімайте, добрі хлопці, паруси всі в гору:

Ой, б'є турок з Очакова з пушок на тривогу,"

А через кілька днів — нова битва. Вже сухопутна. Трагічна для козаків. Кошового отамана Сидора Білого в ній смертельно поранило. Здавалося б, авторитет Головатого як воєначальника та судді стояв тоді високо, він міг претендувати й на булаву кошового. Тим паче, що в Петербурзі, як ми вже знаємо, у нього виявився дуже впливовий покровитель: князь Грицько Нечеса. Проте, судячи з усього, Головатий не вдавався до інтриг, а цілковито поклався на волю козаків. Відтак, кількох голосів старшинської ради йому забракло, і кошовим отаманом обрали Захара Чепігу (в миру Захар Куліш).

Щодо Чепіги, то про нього мовилося окремо, як і про самого С. Білого, а поки що

зауважу, що Чепізі вистачило мудрості (чи й хитрості) передати командування над усіма пішими полками та флотилією досвідченішому у військових справах А. Головатому, а під своєю рукою залишити лише нечисленну козацьку кінноту.

Головатому таке рішення сподобалося, і він негайно перетворив своїх козаків-піхотинців на піхотинців морських, з відповідним вишколом. Мало хто знає тепер, що вже в ті часи Туреччина мала спеціальний рід військ, так званих "азабів", завдання яких полягало в тому, щоб підсилювати команди кораблів, коли треба було відбивати напади в абордажних боях, або висаджувати десанти та захоплювати плацдарми, на які б могли прибувати — наприклад, поблизу фортець — підрозділи основних військ. Як бачимо, вже тоді Османська імперія мала свою непогано треновану морську піхоту.

Переймаючи цей досвід, Головатий теж по суті перетворив на "азабів" значну частину своїх козаків і незабаром вони стали у великій пригоді Росії. Петербург тоді вельми непокоїла проблема Очакова та прилеглих до нього територій. Дуже вже кортіло захопити це турецьке "місторосійсько? слави ". Але гарнізон очаківської фортеці стояв непохитно. Допомогало йому те, що він весь час діставав поповнення, продовольство та набої з кораблів турецького флоту. Стало ясно, що, передусім, треба захопити острів Березань і блокувати Очаків з моря. Кілька разів російський флот, з піхотою на борту, якою командував О. Суворов (хай дарують мені шанувальники його військового таланту), намагався штурмувати сильно укріплений острів, але щоразу зазнавав поразки. І тоді російському генералові сяйнула думка: чого це ми маємо мучитись і втрачати під Березанню російських солдатів, як є на світі українські козаки? Ось Антон Головатий і дістав наказ здобути Березань штурмом.

На той час під команду українського полководця виявилось лише 800 воїнів. Але це не завадило отаманові вночі, 7 листопада 1788 р. висадитися зі своїми хлопцями на Березань, захопити турецьку батарею і повести її вогонь по острівній фортеці. Детальний переказ подій забрав би чимало часу. Тому зазначимо головне: морська піхота Головатого фортецю взяла, її гарнізон (те, що лишилося від нього) разом із комендантом, полонила, визволивши при цьому 25 полонених козаків, яких турки тримали в острівних казематах, та захопивши 21 гармату і 13 прапорів ворога. Отаким був предметний урок росіянам, на чолі з Суворовим, як треба воювати, здобуваючи "города и острова русской славы". Що було, те було...

Вражений мужністю козаків, князь Потьомкін особисто вручив Антону Головатому Георгіївський хрест. Мабуть, це був перший з офіцерів-українців, удостоєних такої — лише недавно запровадженої — російської нагороди.

Погодьтеся, що у таких випадках завжди цікаво знати, як подібні дії козаків оцінювала офіційна влада.

"Після смерті кошового отамана Білого, при наступникові його Чепізі, — читаємо в "Довідковій книзі Імператорської Головної квартири" — Головатий прийняв під свою команду всю веслярську козацьку флотилію і всі піші Чорноморські козацькі полки, котрі неодноразово водив до перемог над ворогом під час другої турецької війни,

З видатних у цю війну справ звертають на себе увагу такі: в 1787 році перехід

Головатого з чорноморцями вночі, по льоду, через Бузький лиман, для розорення турецьких поселень Аджиги і Яселки: в 1788 — здобуття укріпленого острова Березань. Трофеями цієї перемоги були: 13 турецьких прапорів, 21 гармата і велика кількість військових бойових та продовольчих припасів, заготовлених для Очакова.

Цей, останній подвиг Головатого, доведений до відома Государині всепідданішим донесенням князя Потьомкіна, мав велике значення для облоги Очакова, чим і прискорив здобуття 6 грудня самої фортеці.

Крім особистої подяки головнокомандуючого, полковник Головатий був нагороджений за здобуття Березані Георгіївським хрестом".

Попри весь лаконізм офіційних донесень, маємо в цьому повідомленні цілу низку неоціненної, а до того ж, цілком достовірної, офіційної інформації. По-перше, дізнаємося про льодовий нічний десант українських козаків на захоплений ворогом берег Бузького лиману, з винищенням гарнізонів поближніх до Очакова поселень (а також, як мовиться, "розорення" самих поселень). Потреба в такому рейді виникла тому, що в цих поселеннях перебували турецькі загони, котрі готувалися допомагати гарнізону Очакова. Крім того, цілком можливо, що саме вони слугували отими перевалочними базами, завдяки яким турки перекидали боєприпаси та продовольство з кораблів, чи вже й з острова Березані, до Очакова. Недарма ж у повідомленні йдеться про велику кількість здобутих козаками "бойових та продовольчих припасів". Відтак дізнаємося, що Березань, справді, був здобутий українськими козаками на чолі з Головатим, і про цей подвиг їх було повідомлено Катерину II.

Уже під час війни російське командування використовувало загони українських козаків для обладнання прикордонної лінії на лівому березі Південного Бугу. Умови, в яких доводилося працювати цим козакам, виявилися жахливими. І цілком справедливо пише з цього приводу Дмитро Білий, ґрунтуючись на даних, що подаються істориками Чорноморського козацького війська, що "Російське командування не дуже берегло козаків — доки одна частина козаків билася з турками й гинула від їхніх куль та ятаганів, іншу примушували будувати сторожі на Бузькому лимані. Без їжі і теплих речей, до березня 1789 року на будівництві померло близько 500 козаків".

Покладаючись на зібрані досі відомості, можна твердити, що певний час Антон Головатий очолював Січ, переведену в гирло річки Березані (Березанки, на сучасній Миколаївщині), з допомогою якої російський уряд намагався закріпити за собою щойно відбиті в турків українські землі. І коли в травні 1789 року Чепігу тяжко поранило в бою під Бендерами, де кошовий, до речі, воював у складі військ генерала Кутузова, майбутнього "визволителя Росії", він передав усі клейноди нашому георгіївському кавалерові. Як бачимо, сама доля підштовхувала Антона Головатого до булави. Втім, насправді шлях до неї виявився далеким і шабельно-кривавим.

Передусім обставини приводять А. Головатого до Одеси. У серпні 1789 року він дістав наказ іти на Хаджибей. Подробиць участі самого Головатого в штурмі фортеці ми не знаємо.

Одразу зауважу, що в уже згадуваній мною "Довідковій книжці Імператорської

Головної квартири", в якій подвиги А. Головатого якщо й не описано, то принаймні перелічено, про участь його в битві під Хаджибеем навіть не згадується, і це насторожує.

Досить полемічним залишається, зокрема, питання про те, чи командував він безпосередньо козаками, що йшли на штурм, оскільки відомо, що прибулими під Хаджибей трьома кінними полками порядкував полковий осавул Кіндрат Табанець, який одразу ж зайняв село Криву Балку, — за сім кілометрів од фортеці. Але те, що А. Головатий здійснював загальне командування українськими частинами під Хаджибеем, — річ безсумнівна.

Ім'я "підполковника і кавалера Антона Головатого" згадується у рапорті віце-адмірала Йосипа де Рібаса, котрий командував штурмом, на ім'я генерал-поручика Гудовича. У ньому відзначаються хоробрість Головатого та його вміння налагодити постачання військ боеприпасами та провіантом.

Готувалися до штурму недовго. Вересневої ночі віце-адмірал де Рібас послав на штурм фортеці два українські козацькі полки і батальйон російської піхоти. Цих сил виявилось цілком достатньо, щоб після нетривалого, але запеклого штурму фортеця здалася. Відомо також, що козаки першими пішли на штурм і билися з надзвичайною хоробрістю. Така безпосередня і переважаюча участь українського козацтва в здобутті фортеці та в боях поблизу неї, не заважає сьогодні багатьом місцевим "радетелям Єдиної і Неділимой" безапеляційно заявляти, що нібито Хаджибей узяли штурмом російські війська, а відтак "Одесса должна бить русским городом". Як бачимо, в політиці дрібниць, як і часових відстаней, не існує.

Якщо безпосередня участь Антона Головатого у штурмі Хаджибея проблематична, то в боях під Акерманом (Білгород-Дністровський) і Кілією її засвідчено документально. А ще був випадок, коли Головатий зі своїми морськими піхотинцями на 50 човнах, з легкими гарматами на борту, прорвався по Дністру до Тягині (Бендери) і зчинив там таку пальбу, що комендант турецького гарнізону визнав за краще не опиратися. І знову подвиг відважного офіцера, його полководницький талант не залишилися поза увагою Потьомкіна. На клопотання князя, Антону Головатому, за участь в бойових діях у Причорномор'ї, присвоєно чин полковника російської армії (доти він був козацьким полковником, вірніше, його посада наказного отамана відповідала чину полковника). При цьому він, як і перше, залишався військовим суддею та наказним отаманом, і перебував у підпорядкуванні кошового отамана Захара Чепіги, який на ту пору дослужився вже до чину бригадира.

Дуже й дуже мало мовлено в історичній та художній літературі про подвиги українських козаків під час штурму в 1790 році Ізмаїла. Керував ним Йосип Де-Рібас. Наступальна операція розпочалася з того, що козаки-чорноморці, на чолі з А. Головатим, першими прибули до околиць міста і піддали його масованому обстрілові з гармат. Вони ж таки напали на своїх байдаках на турецький флот, що стояв під стінами фортеці, і в двох відчайдушних боях — вище і нижче за течією річки — потопили його, позбавивши гарнізон підтримки з боку Дунаю, а отже, й надії на евакуацію.

Разом із десантом своєї морської піхоти полковник Головатий взяв особисту участь у штурмі фортеці Табія. Окрилені його успіхом, козаки негайно кинулися на батарею, що діяла під стінами Ізмаїла, і навіть захопили її. Але, не діставши підтримки ні від російського флоту, що стояв на Дунаї, ні від сухопутної частини корпусу де Рібаса, мусили відійти з батарейних редутів, зазнавши значних втрат.

Проте невдача не охолодила козаків. Вони знову натисли на Ізмаїл з боку Дунаю. Висаджуючись із байдаків, чорноморці кидалися на штурм фортечних стін і валів. Хоробрість їхню згодом оспівано у відомій народній пісні "Від Кілії до Ізмаїла покопані шанці*", героєм якої знову став Антон Головатий.

Але якщо керуватись не легендами й піснями, а документованими свідченнями, то треба сказати: в бою за Ізмаїл козаки здобули 6 турецьких прапорів! Це цінувалося вище за будь-яку іншу здобич, будь-які інші трофеї. А ще додамо, що під стінами фортеці полягло близько 400 козаків. Особисту мужність А. Головатого цього разу відзначено хрестом Святого Володимира.

І тут знову не гріх процитувати "Довідкову книжку Імператорської Головної квартири", як основне і цілком офіційне джерело. Ось що там з приводу штурму Ізмаїла мовиться:

"В 1790 році він (тобто Антон Головатий — Б.С.) узяв участь у здобутті Ізмаїла. В штурмі фортеці Ізмаїла в ніч на 11 грудня брало участь до 4000 козаків Чорноморського козацького війська, котрі перебували на судах Дунайської флотилії. Під час штурму в першій лінії став Головатий, і першим прийняв на себе постріли Ізмаїльської фортеці. Тут, під хмарою ворожих ядер і картечі, він висадив на берег, у повному порядку, десант, що складався з 2000 чорноморських козаків і частини регулярних військ. Не гаючи часу, Головатий послав 600 своїх козаків з топорами і лопатами рубати фортечні палісади; ці передові сміливці, очолювані самим Головатим і вчасно підкріплені їх товаришами, захопили турецькі батареї і деякі міські укріплення до Кілійських воріт, а по тому, розвернувши гармати захоплених ними батарей, націлили свій артилерійський вогонь на місто.

Цей геройський подвиг "предводителя" Чорноморських козацьких полків був настільки блискучим, що сам головнокомандуючий князь Потьомкін у "всеподданійшому" донесенні Государині писав: "полковник Головатий с беспредельной храбростью и неусыпностью не только побеждал, но и, лично действуя, вышел на берег, вступил с неприятелем в бой и разбил оного".

За цю справу Головатий був нагороджений орденом Св. Володимира і, крім того, отримав Ізмаїльський хрест".

Як бачимо" тут усе ясно. Якби мої попередники, історики та краєзнавці, посилалися на це офіційне російське імперське джерело, питання про те, якою була участь в штурмі Ізмаїла українських чорноморських козаків, яким був їх внесок у здобуття перемоги, та як відзначився при цьому сам Антон Головатий, давно було б вичерпане.

Загалом, похід російсько-українських військ на Дунай якихось особливих надбань ні

російській короні, ні, тим паче, козакам, не дав. Згідно з російсько-турецькою мирною угодою, кордон між Портою і Росією проліг по Дністру, отже Ізмаїл, Кілія, інші містечка й поселення між Дністром і Дунаєм, переходили під юрисдикцію Туреччини. Проте поразка імперських дипломатів аж ніяк не знецінює подвигів українських та російських воїнів. Інша річ, що офіційна радянська й, зокрема, російська пропаганда та історіографія принципово замовчували — або майже замовчували, участь українських військ у визволенні Причорномор'я від турецьких загарбників. Хоч історики добре знали, що участь ця не обмежувалася наявністю українських козацьких кінних, піших полків та флотилії. Значна частина суто російських військ теж була вкомплектована українцями. Але, вихваляючи подвиги "російських чудо-богатырів*", наші історики, як, між іншим, і письменники, ніби забували, що в перших лавах тих, хто штурмував Ізмаїл, Білгород-Дністровський, Кілію, Бендери — завжди йшли українські воїни.

Надзвичайно цікавою сторінкою біографії не лише полковника Головатого, а й цілого українського козацтва є участь козаків-чорноморців у заснуванні козацтва на Кубані. Слід сказати, що Антон Головатий був безпосереднім організатором переселення сотень і сотень козацьких родин з України на Кубань. А почалося це ось із чого. Щойно стало ясно, що найближчим часом великої війни з Туреччиною не передбачається, козаки згадали про дипломатичні нахили полковника Головатого і знову делегували його до Петербурга. Мета — та ж сама, що й була: випросити в імператриці земельки. Авжеж, своєї, рідної, української, шаблями здобутої — випросити... Дожилися! Тільки тепер — для Чорноморського козацького війська, що дедалі зростало.

Але з'ясувалося, що посилати козаків на смерть значно легше, ніж наділяти їх за пролиту кров хоч десятиною землі, якої, зауважимо, на той час не бракувало. Ось чому розв'язок питання затягнувся на місяці. Імператриці, бач, дуже не хотілося, щоб загартовані в боях козаки знову селилися на своїх предковичних землях.

Загалом проблему нібито було вирішено: згідно з постановою сенату, козакам запропоновано селитися на пониззі Бугу та Дністра, тобто увесь цей шмат Буджацького степу міг заселятися й освоюватися чорноморським козацтвом, центр якого витворився в містечку Слободзеї (в наші часи опинилося на території Молдови, а точніше, на так званому "Придністров'ї"). А, щоб полегшити управління козацькими землями, їх було поділено на традиційні паланки, цього разу — на Березанську, Кінбурнську та Подністрянську.

Від перших днів заснування цього козацтва, роботи військовій раді на чолі з кошовим отаманом Захаром Чепігою та Антоном Головатим у ті часи вистачало. Звістка про створення Чорноморського козацького коша швидко облетіла всі закутні українських етнічних земель. Вже сама його поява вселяла в душі тисяч і тисяч, не лише колишніх козаків, але й усього, нужденного люду, кріпаків, а над усе — в душі істинних українських патріотів, котрі ніколи не бажали миритися з загибеллю козацтва, надію на відродження Запорозької Січі. Але кошова козацька старшина вже відчувала, що поміщики, чиновники всіх рангів, представники російського

командування налаштовані щодо козацтва досить войовничо, а дехто — й одверто вороже. Проявлялося це передусім у тому, що вони дозволяли собі затримувати козаків, котрі в якихось справах опинялися за межами козацьких поселень, відбирати в них паспорти, заарештовувати, чи, наче рабів, примушувати відпрацьовувати по своїх маєтках. Крім того, поміщики та військові перехоплювали і досить жорстоко карали тих селян, котрі намагалися пробитись до козацьких поселень, аби в такий спосіб вирватися з кріпацтва, з безпросвітності свого жалюгідного буття. Якщо ж комусь і вдавалося добутись до кошових застав, то вони потерпали від страху за свої родини, котрі не мали жодних засобів, щоб захиститися від поміщицької і чиновницької сваволі.

Не можна сказати, що кошовий отаман та його старшина залишалися при цьому бездіяльними. Але що вони могли? Хіба що написати чергову скаргу на котрогось із поміщиків, чиновників або генералів. Проте в Санкт-Петербурзі ніхто на ці скарги не зважав. Уже не зважав. Особливо скрутно стало козакам, по тому, як, повертаючись із Румунії на батьківщину, десь у степу помер (сталось це 5 жовтня 1791 року), їх заступник і покровитель, добрий приятель Антона Головатого князь Григорій Потьомкін. Навіть якщо князь і не втручався у якусь справу — останнім часом у нього й свого клопоту вистачало, — то принаймні на нього можна було послатися, самим іменем фаворита імператриці полякати.

Проте Чепізі та Головатому йшлося вже навіть не про дрібні кривди та несправедливості. Вони відчували, що поміщицтво, особливо російське, як і військове командування, ставиться до самого факту існування Січі з усе більшою ворожістю. Отож козацька старшина почала підозрювати: що незабаром їх Чорноморський кіш спостигне така ж доля, яка свого часу спостигла Запорізьку Січ. Але що діяти? Куди подаватися? На Дунай, до турка? У Крим, до татарина? На Поділля — під кігті польського орла?

Ні, не лежала до них душа козацька. Єдина земля, котра була милою їм, чи на котрій вони могли б прижитися майже так само вільно, як на рідній, українській, — була Кубань. Тим паче, що з історії, легенд, оповідей січових священиків, козаки знали: там, на Землі Кубанській, колись панувало князівство їх предків — Тмутаракань. Отож, коли добре подумати та в давнину зазирнути, виходило, що нібито ж і не на чужину, а навпаки, на землю пращурів повертаються. Зігрівало душу та надію і те, що, за чутками, котрі доходили до козаків, земля по Кубані залишалася майже не заселеною. Щоправда, козаки розуміли, що кожне поселення доведеться боронити від закубанських татар та від горських племен, але ж до небезпеки козакам не звикати. Щоб переселитися на Кубань, оволодіти цією землею на законних підставах, потрібен був дозвіл імперської канцелярії, отже хтось мав вирушити до Петербурга. Кого послати? Довго вагатися з призначенням старшого чергової делегації козакам не довелося: звичайно ж, зупинилися на особі Антона Головатого — освіченого, прославленого; з достатнім дипломатичним досвідом.

Про делегацію та роль у ній Антона Головатого можна говорити і мовою офіційних повідомлень, і мовою переказів. Щодо офіційної версії, то найповніше — за всього свого

лаконізму, викладено її в тій-таки "Довідковій книжці Імператорської Головної квартири":

"Після турецької війни Чорноморському козацькому війську належало переселитися на призначений йому острів Тамань, та оскільки простір цього острова був невеличким, а населення війська виявилось значним, то на раді війська вирішено було просити царицю дати йому для поселення ще і всю Кубанську землю.

З цим проханням був посланий депутатом Головатий — герой війська Чорноморських козаків, особисто відомий при дворі Її Величності.

Цей воїн-дипломат настільки майстерно повів справу, що, на його клопотання, Імператриця Катерина II — Грамотою від 30-го червня 1792 року — не лише "пожалувала" чорноморцям Кубанську землю з Таманським островом, але й нагородила це військо великим прапором та іншими клейнодами, а Головатому дала на дорогу велику порцелянову карнавку з барельєфним медальйоном портрета Її Величності, в яку було насипано червінців".

У нарисі одного з перших істориків чорноморського та кубанського козацтва В.Бардадима "Перші чорноморці" віднаходимо цікаву деталь, яка проливає світло на те, в якій спосіб Головатому вдалося так по-діловому залагодити цю делікатну справу. Він пише, що Головатий нібито звернувся до Імператриці з хитромудрою, за всіма канонами європейського етикету складеною, промовою, яку — задля того, щоб відчутти присмак тодішнього двірцевого етикету, — варто процитувати мовою оригіналу:

"Жизнедеятельным державного веления твоего словом, перерожденный из неплодного бытия верный Черноморский Кош приемлет ныне дерзновение вознести благодарный глас свой к святейшему Величеству твоему и купно изглаголити глубочайшую преданность сердец его. Приими одну яко жертву единой Тебе от нас сохраненную, приими и уповаюищм на сень твою буди нам прибежище, покров, радование..."

Може, саме так промовляв Антон Головатий до імператриці, а може, ще мудріше втнув: піди доведи зараз. Головне, що Імператриця була розчулена. Мабуть, не стільки словесами славного козарлюги, скільки самим фактом, що козачки все ж таки покорилися їй.

На фольклорному рівні цей вояж Головатого досить емоційно відтворено в книжці Д. Білого "Малиновий клин":

"..Перед царицею стояли казкові красені: горді, сміливі степові лицарі.

Сам Головатий був у зеленому кунтуші поверх білого жупана, широких шароварах і червоних чоботях зі срібними підковами. З довгими вусами й оселедцем, дзвінкою бандурою і коштовною зброєю, стояв він, як могутній символ Запорозької Січі. На прохання Катерини, Головатий заспівав свою улюблену пісню про нещасливу долю чорноморців. Ой, Боже наш, Боже милостивий! Вродились ми у світі нещасливі! Служили вірно в полі і на морі, Та осталися вбогі, босі й голі". Якщо припустити, що Головатий справді співав імператриці саме цю пісню, то важко збагнути, чим захоплюється сучасний український історик, і що в цій жалюгідній жебрацькій пісні є

лицарського, гідного отих "степових рицарів", про яких Д. Білий мовить, перш ніж цитувати пісню Головатого.

"Він чарував присутніх своєю майстерною грою, гарним голосом, — розчулюючи самого себе й читачів, — пише далі автор "Малинового клину", — сльози текли по його обличчю. Головатий співав про померлого фаворита Катерини: Встань, батьку, великий гетьмане; Милостивий великий пане, Встань, Грицьку, промов за нас слово. Проси царицю — все буде готово.

Розчуливши імператрицю (ще б пак! — Б.С.), Головатий звернувся до неї з промовою..."

Якою саме, ми вже знаємо з іншого джерела.

Не забути ще б сказати з приводу цієї "депутації", що козаки прибули до Петербурга не з пустими руками. Вони знали, в якій шані в тамтешніх чиновників хабарництво, і гаразд відаючи, кому, скільки і при якій okazії треба дати, не скупилися.

Внаслідок усіх цих слізних пісень, прохань, скарг та посилянь на бідність, котра не завадила щедро хабарувати придворне чиновництво, й з'явився уже згадуваний нами Указ Катерини II, датований 30 липня 1792 року. Його варто процитувати ще раз, і то з двох причин. По-перше, більшість читачів цієї книжки навряд чи матиме час і змогу ознайомитися з його текстом за іншими джерелами. А по-друге, в ньому, нехай і вельми скупю, а все ж відзначено заслуги "вірних козаків" перед короною.

"Військо козацьке Чорноморське, зібране покійним генерал-фельдмаршалом Потьомкіним Тавричеським з вірних козаків колишньої Запорізької Січі, протягом останньої нашої з Портою Оттоманської війни, багатьма мужніми на суходолі і водах подвигами засвідчили досвід ревної до служби нашої старанності і чудової хоробрості. На відзнаку таких цього війська заслуг, милостиво пожалували ми ону у вічне володіння острів Фанагорію, що перебуває в області Тавричеській, із землею, що пролягає між річкою Кубань та Азовським морем, а також тією, що пролягає від Фанагорії до моря до Єйського містечка..."

Для нас цей документ цікавий іще й тим, що в ньому Катерина II вперше порушила свій власний Указ, яким заборонялося навіть згадувати про Запорізьке козацтво. Втім, може це просто писар підсунув їй такий ляпсус, через незнання своє чи недогляд. А загалом, перед нами отой первісний юридичний документ, завдяки якому з'явилося Кубанське козацтво, що стало, по суті, однією з гілок козацтва запорозького. І безпосередній стосунок до появи цього документа мав Антон Головатий. Між іншим, заслугою А. Головатого можна назвати й те, що в переговорах із петербурзьким чиновництвом він таки домігся, щоб запорожцям повернули хоч дещо з тієї власності, яку відібрано під час розгрому Січі, але тут знову те саме: видати Грамоту чи якийсь там Указ значно простіше, ніж, справді, вилучити награване у його нового власника.

Як не дивно, але ім'я Головатого в народних піснях лунає значно частіше, ніж, скажімо, імена багатьох інших, славетніших полководців, наприклад, того ж таки Сірка. Чи, може, то дійшло до нас більше? Та хай там як, а поголос народний до нього щедрий, особливо в піснях, пов'язаних із переселенням на Кубань. Проте є одна пісня,

що заслуговує особливої уваги. Починається вона зі слів: "Годі, годі журитися. Пора перестати. Діждалися від цариці за службу заплати".

Річ у тім, що авторство її приписують самому А. Головатому. Якщо це так, то можна припустити, що офіцер наш мав іще й певний літературний хист. Шкода лишень, що змістом своїм ця пісня — одверта "верноподданіческая" агітка. Таке собі імперське соцзамовлення — з уславленням мудрості та материнського піклування імператриці Катерини II про народ. І його ще можна було б зрозуміти, якби йшлося не про імператрицю, з волі якої зруйновано Запорозьку Січ, спаплюжено народні святині.

Втім, занадто вже віддаватися хвалебним "песнопеніям" полковникові було ніколи. Що не кажіть, а на плечі його ліг тягар переселення кількох тисяч козаків із родинами, збіжжям, реманентом, хатнім начинням. До того ж, більшість козаків категорично відмовлялася перебиратись на якусь там Тамань, цілком справедливо вважаючи, що імператриця повинна повернути їм відібрані землі Запорізького козацтва.

Ситуація ускладнювалася й тим, що ще до указу, між Бугом та Дністром утворилося 25 чималеньких поселень. І січовики мусили їх тепер кидати. Ось як змальовує цю трагедію відомий популяризатор історії козацтва А. Кащенко в своїх "Оповіданнях про славне Військо Запорозьке низове": "Плач стояв поміж Бугом та Дністром. Жінки й діти не хотіли кидати осель, до яких за три роки вже звикли й біля яких чимало попрацювали. Коли Головатий наказав записатися: хто хоче переходити на Кубань, а хто хоче лишатися на Буджаку, то виявилось, що тільки січовики, аби зберегти свою козацьку волю, згодилися податись на Тамань, а жителі запорозьких поселень не бажали залишати своє господарство".

Але тут виникає питання: для кого ж, власне, звільнялися ці й без того негусто заселені землі? Відповідь — на поверхні: козаки ще тільки ладнались у дорогу, а в їхні села вже везли —на готове — селян із Росії, оскільки ці землі вже припали на власність російським офіцерам та чиновникам. Знайомий метод, чи не правда? Отак і створювалася та Новоросія, що її російські шовіністи й деякі віддані їм комуні-українські політики по сьогоднішній день використовують як аргумент для "отделенія от України і воссоединенія с Россіей".

Отже, долю Чорноморського козацтва було вирішено: Сло-бодзейський Кіш його підлягав ліквідації, а все козацтво — переселенню на Кубань. Дехто з дослідників-краєзнавців та й просто любителів старовини намагається або взагалі уникнути пов'язаних з цією акцією морально-етичних проблем, або ж підносить це рішення імператриці, як велику імперську милість, сприйняту козаками та всім південним українством із синівсько-верноподданічеським захопленням.

Загалом Федір Щербина мав рацію, коли, підсумувавши дипломатичні здобутки посольства на чолі з Антоном Головатим, писав: "До певної міри козаки взяли все, що тільки можна було взяти за тодішньою урядовою системою і загальних умов політичного життя. Можливо, чорноморці справді з почуттям задоволення своїх прагнень співали: "Ой годі нам журитися, пора перестати" (тут історик цитує рядок із пісні, написаної Антоном Головатим — Б.С.). Життя на Кубані, на відокремленій, ізольованій території

не могло не посміхнутися козакові".

Так, справді, посольство козацьке поверталось з Петербурга, домігшись усього, про що воно лише могло мріяти. Крім Указу імператриці та чаші з червонцями, воно везло подарунок кошовому Захару Чепізі — оздоблену дорогим камінням шаблю, а ще — даровані війську дві срібні сурми, корогву та срібні литаври, що козаки повинні були сприймати, як вияв особливої прихильності імператорського двору.

В Слободзеї вже знали про успіх делегації, про це сповістив спеціальний гонець, котрий прибув раніше за "депутацію" Головатого, отож Захар Чепіга зі своїми старшинами та всім слободзейським козацьким гарнізоном влаштував їй пишну зустріч: ще за кілька верст від Слободзеї Головатого зустрів спеціальний загін козаків, щоб скласти йому ескорт; гармаші Слободзеї тричі пальнули з гармат, а все інше козацьке воїнство палило, хто з чого мав. Грамоту Головатий урочисто передав Чепізі, і той зачитав її усьому товариству; так само урочисто передав і даровану Петербургом шаблю, яку кошовому піднесли сини Головатого. Одначе на цій емоційній хвилі наші історики, здебільшого, й завершують розповідь про переселення козаків-чорноморців. А правда полягає в тому, що втішалося цьому переселенню не так вже й багато козаків, та й то — колишні запорожці, яким уже марилося Січ на Кубані, котра стане точнісіньким відповідником Січі на Дніпрі, з усіма її традиціями, клейнодами, звичаями та військовим устроєм.

Але не слід забувати, що на той час між Бугом і Дністром уже існувало 25 великих козацьких поселень та сотні менших сіл і хуторів. На будівництво цих поселень, освоєння земель було затрачено чимало сил, вкладено значні кошти, і все це тепер доводилося залишати, щоб десь там, на далекій чужині, між нападами закубанських татарів, розпочинати з початку, залишивши вже освоєні степи чужинським зайдам. Так, справді, дехто, у передчутті запорозької січової вольниці, втішався переселенню, але правда й те, що дехто брався за зброю. І добре відомо, що нерідко козакам Чепіги та Головатого силою доводилося зганяти козаків з їх сіл та хуторів, погрожуючи всілякими карами за невиконання Указу імператриці.

Ясна річ, така маса людей не могла переселятися одночасно. Тому було сформовано передовий загін колоністів, до якого увійшло 3847 козаків. Це був суто військовий десант, який не мав з собою ні родин, ні особливого майна. Добре озброєний, підсилений 53 гарматами, він, за всіма канонами військового мистецтва, повинен був висадитися на берег таманський з моря, створити укріплення і, взявши під свій контроль певну територію, забезпечити прибуття інших хвиль переселенців, котрі вже мали приїжджати з сім'ями, майном, реманентом. Й очолив цей десант полковник Чорноморського війська Сава Білий. Запам'ятаймо це ім'я. Саме йому належить честь бути керівником загону першозасновників Кубанського козацтва, котрий прибув до Тамані на козацькій флотилії, що складалася з-понад 50 байдаків та однієї — флагманської — яхти.

Коли саме цей переселенський флот пристав до Тамані? Різні історики називають різні дати. Але більшість сходиться на тому, що козацька флотилія підійшла до

Таманського півострова 5 вересня 1792 року; це коли за новим стилем; — Завдання своє козаки-десантники виконали: висадившись на березі, вони звели перше поселення і заснували Таманський чорноморський козацький курінь. Вони ж почали споруджувати перші хати та заготовляти провіант для тих, хто прийде після них.

Незабаром туди ж прибула й друга хвиля переселенців на чолі з полковником Кордовським. Цей загін рухався суходолом, але, щоб скоротити шлях, подався не в обхід Азовського моря, а через Крим. Вийшовши на окраєць Керченського півострова, він переправився на козацьких байдаках та яхтах через Керченську протоку і приєднався до козаків з десанту Сави Білого. До речі, саме в цій хвилі переселенців разом із полком козаків прибуло й кілька десятків родин. А перший базовий табір свій ці колоністи заснували неподалік Темржа. Що ж до кошового отамана Захара Чепіги, то він повів основний загін переселенців, в складі якого було понад 11 тисяч козаків, та велетенський обоз з родинами, майном і гарматами. Вирушила ця колона на початку вересня й, обійшовши Азовське море, уже наприкінці жовтня добулася до полишеної татарами фортеці, що бовваніла напізруйованими стінами поблизу річки Єя, на Єйській косі, що з південного заходу окреслює Таганрозьку затоку (неподалік сучасного міста Єйська). До речі, береги цієї річки викликали у старих запорожців особливі почуття, адже свого часу їх сягав кордон козацьких земель Нової Січі.

Тут може породити подив та обставина, що всі колони вирушали в дорогу наприкінці літа або на початку осені, й поки вони прибували на Кубань, там уже розпочинався сезон дощів і цілковитого бездоріжжя. Так, це ускладнювало переселенцям шлях, ускладнювало перші місяці перебування на нових землях, зате дозволило, вже перезимувавши, навесні, добутися так званого Карасунського кута, тобто території вдало захищеної річкою Кубань та притокою її, Карасунем, і заснувати свій військовий центр — Катеринодар (спочатку це була станиця Катерининська). Та справа навіть не в цьому. Головне, що навесні козаки вже змогли засіяти і засадити свої перші ниви, сподіваючись на перший кубанський врожай.

А Де в цей час перебував, що робив Антон Головатий? Після від'їзду кошового отамана Захара Чепіги, він залишався на старих землях Чорноморського козацтва і формував отой ар'єргард, яким мала завершитися перша хвиля колоністських переселень. Поки навесні 1793 року козаки загонів Сави Білого та Кордовського добувалися Карасунського кута, засновували станицю Катерининську та розселялися обабіч ріки, Антон Головатий та його помічники-старшини допомагали козакам спродувати своє майно і формувати два великі загони. Один із них, той, що вирушив у дорогу першим, 18 березня, очолив полковник Тиховський; другий, у складі якого був величезний обоз, повів сам Головатий. Про те, наскільки великим був цей загін, свідчить той факт, що під час переходу Головатому довелося дробити його на двадцять колон, бо тільки тоді він виявлявся достатньо керованим та захищеним.

Тиховський привів свій загін у район річки Єї десь наприкінці квітня, Головатий — на початку травня. Щось висіяти чи посадити ці колоністи вже не встигали, зате в них було щонайменше п'ять теплих, чи відносно теплих, місяців для того, щоб визначитися

з місцями поселення і закласти нові козацькі станиці. Усі історики сходяться на тому, що, прибувши на Кубань, козаки-чорноморці утворили свої курені, під тими ж назвами, під якими вони існували до 1775 року, на Запорізькій Січі, і це було надзвичайно мудре рішення. Саме завдяки тому, що й на Кубані козаки утворили запорозькі курені, ми тепер можемо впевнено стверджувати, що вони й далі залишалися українським запорозьким козацтвом, що упродовж наступних століть козаки-кубанці не розривали духовного та історичного зв'язку зі своєю батьківщиною, оберігали січові козацькі традиції:

"Новоприбульці, — повідомляє Юрій Мицик у своїй збірці нарисів "Козацький край", — заснували 40 великих поселень, дещо пізніше названих станицями. Всі вони отримали назви колишніх куренів Запорозької Січі, а також двох нових: Березанська (на честь взяття о. Березань у 1788 р.) та Нова Січ, потім перейменована в Катерининську, на честь Катерини II, яка видала Грамоту з дозволом на їх поселення. На нових місцях чорноморці зберегли все, що нагадувало їм про рідну Україну: клейноди, книги, прапори... Цікаво, що в Катеринодарському соборі, поруч із прапорами, вивезеними з України, зберігалось Євангеліє, видане у Львові 1644 року. Воно належало колись подільському полковникові, гетьманові (певний час він був наказним гетьманом правобережної України) Остапу Гоголю, який, до речі, був предком великого письменника...

Зберегли запорожці-чорноморці і свої традиції, звичаї, українську мову... Щоправда, і тут не обійшлося без змін. Через деякий час для них завели нову форму, хоч традиційна для Кавказу черкеска не дуже відрізнялася від запорозького верхнього одягу: було заборонено носити запорозькі "оселедці". Однак не всі корилися цим наказам".

Одразу зауважу, що в даному випадку назва "курінь" виявлялася лише даниною традиції. Насправді цей адмінподіл більше відповідав поділові на паланки, котрий існував, зокрема, за часів Нової Січі.

Особливість нової кубанської курінної системи полягала ще і в тому, що тепер курені розташовувалися не в одному визначеному місці, тобто на самій Січі, а в різних. Крім того, курені чорноморців, то були курені, власне, городових козаків, котрі мали сім'ї, вели господарство, а службу несли на засадах територіальних військ. Відтак і значення "курінного уряду" значно підвищувалося. Зважаючи на значні відстані, що відокремлювали курінь від куреня та від військового центру, кожен курінь мав досить великі повноваження, і всі справи, пов'язані з життям громади та формуванням військових загонів, вирішувалися в ньому курінною громадою, котра 29 червня кожного року, на день Петра і Павла, обирала собі курінного отамана, курінного писаря, суддю та іншу старшину. Тобто, по суті, кожен курінь перетворювався на своєрідну Січ, зі своєю станицею-столицею та підпорядковими їй поселеннями, хуторами і територіями. Призвичаювались козаки до нових земель важко, в постійних сутичках з черкесами, які не хотіли бачити в себе під боком такої грізної сили, бо ж самі мріяли про визволення з-під імперського ярма, та все ж призвичаювались, терпіли. Хоч для самого полковника

Антон Головатого ця землеробська ідилія тривала недовго. Незабаром він упевнився, що в своїх "верноподданіческих" піснях надто оптимістично змальовував життя на Кубані:

Ой, тепер ми, миле браття, забудемо всі нужди:

В Тамані жить, вірно служити, границу держати,

Рибу ловить, горілку пить, ще й станем багаті.

Бо, поки хлопці, відстрілюючись од кавказців, що їм продику не давали, "держали границу", Петербург звернув погляд у біг Каспію. Імперія, бач, жадала нових територій. Природна річ, першими в цю війну, ніби хмиз у багаття, кинули українців, славне козацтво. Нічого не вдієш: не стало мужності воювати за власну державу та власну землю —воюйте за чужу та чуже. Такий закон історії, її вирок.

"Коли кошовий отаман Чепіга в 1794 році вирушив у Польський похід, — мовиться у "Довідковій книжці Імператорської Головної квартири*", — то Головатий посів його місце і понад два роки керував чорноморським козацьким військом з мудрістю і гідністю хорошого адміністратора.

Після повернення Чепіги з походу в Чорноморцю, полковник Головатий, за височайшим повелінням, в 1796 році повів, уже з Кубані, два піші полки в Персидський похід. Користуючись уже відомою військовою славою, Головатий, якому надано було чин бригадира, отримав під своє командування всю гребну флотилію, і десантні війська на Каспійському морі, і відзначився під час оволодінняПерсидськими островами... І під час підкорення областей до річок Кури та Аракса".

Але, вирушаючи в похід, полковник Головатий ще не міг припустити, що найбільших втрат його військо зазнає не на полях битви, а від хвороб, від гнилого клімату. Особливо посилилися хвороби, коли корпус перекинули в район Баку. Тут уже, серед багатьох інших, захворів і сам Головатий.

Хвороба ще тільки розгорялася, коли 14 січня 1797 року в Катеринодарі помер кошовий отаман Чепіга. Дізнавшись про це, імператор Павло I видав Указ про призначення кошовим отаманом полковника А.Головатого. той "маршальський жезл", що був для Головатого недосяжним протягом стількох років, нарешті, засяяв і в його козацькому ранці. Проте існує припущення, що сам кавалер багатьох імператорських нагород або взагалі не встиг дізнатися про цей Указ, або ж утішився з нього на смертному одрі. Але ховали його вже як кошового отамана.

До речі, варто провести невеличке розлідування з приводу дати смерті А.Головатого. річ у тім, що різні джерела називають її по-різному. Наприклад М.Аракс називає 12 січня 1797 року. Але як це узгоджується з датою смерті Чепіги, 14 січня, адже Указ імператора усе ж таки з'явився по його відході у вічність? Дата, яку пропонує А.Кащенко, 28 січня, видається реальнішою. Одная про Указ Павла I цей дослідник не згадує, вважаючи, що після Чепіги імператор призначив кошовим отаманом військового писаря Котляревського. Але сталося це 27 липня, тобто через пів року після смерті Головатого, що дає підстави припустити, що Котляревський став, до речі, "військовим", а не кошовим, як було раніше, отаманом уже після того, як булава,

нехай навіть умовно, побувала в руках Головатого.

За П. Короленком, все виглядало так: імператор Павло І затвердив А. Головатого 21 березня 1797 року. "Але, — пише він, — Головатому не судилося дочекатися цієї честі і стати з отаманською булавою на чолі Чорноморського війська. Перебуваючи в Персії з Чорноморськими полками, Головатий ще до отримання найвищого повеління про затвердження його військовим отаманом Чорноморського війська, помер на острові Камишевані 29 січня 1797 року".

Саме ця дата - 29 січня 1797 року офіційно засвідчена і "Довідковою книжкою Імператорської Головної квартири": "В той час, — читаємо в ній, — коли бригадир Головатий перемагав ворогів у Персидських володіннях, помер кошовий отаман Чорноморського війська Чепіга.

Чорноморці, бажаючи виявити честь доблесному їх воєначальнику Головатому, обрали його своїм отаманом, і в цьому званні він був затверджений імператором Павлом І. проте не судилося йому дочекатися цієї честі: 29 січня 1797 року він помер на 53 році життя".

На жаль, це джерело не називає дати затвердження імператором А.Головатого на посаді отамана, і якщо П.Короленко не помиляється, то виходить, що Павло І затверджував Антона Головатого військовим отаманом майже через два місяця по його смерті. Дивно, чи не правда? Хоча... погані звістки, як, втім, і хороші, мають тенденцію запізнюватися.

Проте В Бардадим, посилаючись на Рапорт (від 25 лютого 1797 р.) "полковника армії секунд-майора" Івана Черниша, називає днем смерті 28 січня, а місцем смерті - півострів Камишеван, а похований 29 січня на острові Сара. А ще він з'ясовує, що "майже через місяць після смерті Головатий був затверджений кошовим отаманом замість Чепіги: ніхто не знав, що відважного козака-запорожця вже нема на світі. Царський Указ про призначення його отаманом Чорноморського козацького війська було прочитано над його могилою".

Ось такого кінця добіг життєвий шлях цього хороброго воїна і талановитого полководця, що праведно служив несправедній імперії; який зброєю та мужністю добував для неї нові землі, а чорноморському козацтву - військову славу. Не ми - історія йому суддя.

Ще в 1911 році на Таманському півострові, за проектом кубанського скульптора П. Косолапа, було встановлено пам'ятник засновникам кубанського козацтва: бронзову фігуру козака-запорожця з прапором у руках. Ясна річ, у цій символічній постаті вгадувалася й могутня статура славного січовика Антона Головатого. Проте пам'ятника самому Антону Головатому не існувало. Й ось наприкінці ХХ століття, восени 1999 року в Одесі, з ініціативи автора цих рядків, споруджено величний пам'ятник цьому козацькому полководцеві, роботи скульптора Олександра Токарева, у відкритті якого взяв участь президент України Леонід Кучма. Буквально від першого дня існування пам'ятника, майдан поблизу нього, (виступаючи під час відкриття пам'ятника, я запропонував назвати його Козацьким) став місцем проведення всіх заходів, пов'язаних

із історією козацтва, історією України, сучасним Чорноморським козацтвом. Зокрема, саме тут 19 жовтня 1999 року відбувся урочистий мітинг з нагоди перенесення автором цих рядків праху гетьмана Івана Мазепи з румунського міста Галац до Батурина. Тут відбувалася панахида по гетьману й освячення праху. А 4 червня 2000 року, з ініціативи автора цих рядків, тут було проведено урочисте покладання квітів та вшанування пам'яті козаків-запорожців у зв'язку з 225-річчям від дня зруйнування російськими військами (4 червня 1775 року) Запорозької Січі. Після цих урочистостей козаки-чорноморці вирушили на незадовго до цього, 8 травня, знову ж таки, з ініціативи автора цих рядків засновано на Пересипу, край Одеси, Чорноморську Січ, де відбулася козацька тризна.

Гардовий, кошовий отаман Задунайського козацтва.

Мирна розбудова Задунайського козацтва, поселення якого з'являлися тепер на всьому просторі, від правого берега Південного Бугу до правого берега Дунаю, було перерване черговою російсько-турецькою війною (1778-1791 роки). Виявившись втягнутими в цей конфлікт, українські козаки-задунайці постали перед вибором: або ж виступати на боці турків, однак тоді ворогами їх стають не лише росіяни, проти яких вони згодні були воювати, але й їхні побратими, козаки з України; або ж відмовитися від участі в цій війні, але тоді треба переходити на бік росіян, які були ненависні їм, а до того ж, накликати гнів турків на всю українську громаду пониззя Дунаю.

Вони обрали перше: війна проти Росії. Козацький корпус формував кошовий отаман, прозваний Абдулою (дослідники з'ясували тільки його прізвище). А ще відомо, що він загинув на самому початку війни, деś поблизу Південного Бугу. І прямо там, на війні, у перерві між бойовими діями, козаки обрали собі нового кошового, на прізвище Гардо-вий. Саме прізвище підказує, що, очевидно, цей козак належав колись до Бугоградівської паланки, що базувалася на лівому боці Південного Бугу.

Щоб збагнути причини, які примусили Туреччину оголосити війну Росії, слід пригадати, що в 1783 році кримський хан Шагін-Гірей зрікся свого трону, і ханство його було приєднане до Росії. Ці події викликали різку, болючу реакцію турецького султана Селіма III, який почав вимагати від Росії відновлення суверенітету Криму та його повернення Туреччині. А крім того, Росія повинна була визнати Грузію васалом Туреччини. Росія, ясна річ, цих претензій не визнавала. Мало того, в свою чергу, імператриця Катерина II мріяла відродити, за рахунок здобутих у Туреччини територій, "Грецьку імперію", але з умовою, що першим імператором стане ЗІ другий внук, Великий князь Костянтин. Переконавшись, що Росія відмовляється йти на поступки, Селім III оголосив їй (18 серпня 1787 року) війну.

Я навмисно зупинився на політичних мотивах цієї, майже чотирьохрічної війни, аби показати, що ні "Військо вірних козаків*", тобто козаків-чорноморців, тисячі яких воювали на боці Росії; ні задунайські, або, як їх ще називали, оттоманські козаки, що воювали на боці Туреччини, не мали в цій бійні жодних реальних інтересів і жодних перспектив, а до того ж, чудово розуміли, що за будь-якого завершення війни, Україна так чи інакше залишиться бездержавною колонією, пошматованою між кількома

імперіями. Щоправда, задунайці були зацікавлені в тому, щоб поки що вся територія між Бугом та Дунаєм залишалася під владою Туреччини (звичайно ж, до часу), оскільки перехід її під корону Російської імперії призвів би до винищення козацтва.

Проте війна є війна, і задунайці, під командуванням кошового отамана Гардового, поводитися, як і належить поводитись воїнам. Відомо, що, з'явившись на флотилії своїх чайок під Балаклавою, козаки висадилися там десантом і разом з турецькими військами штурмували приміські укріплення і саме місто. Але найбільші бойові дії розгорталися на Кінбурнській косі. Тут стояла Кінбурнська фортеця, чотиритисячним гарнізоном якої командував російський генерал, в майбутньому славетний полководець Олександр Суворов. І саме поблизу Кінбурна козаки, які прибули на чайках, вперше в цій війні зустрілися з "вірними" козаками, що служили в Російській армії.

Однак переказами учасників цієї зустрічі засвідчено, що тоді обійшлося без бою. Та й взагалі, упродовж усієї війни українські козаки дотримувалися оригінальної тактики: щойно виявлялося, що по тій бік з'явилися їх побратими, як вони негайно зверталися до російського чи, відповідно, до турецького командування з проханням перекинути їх на іншу ділянку, аби не воювати брат проти брата. А в тих випадках, коли, зустрівшись десь під час розвідки, або в роз'їзді, можна було обійтися без сутички, зустріч ця обов'язково завершувалася братанням. При цьому кілька разів траплялися випадки, коли чорноморці, тобто "вірні" козаки залишали російську армію і переходили на бік задунайців, що завжди віталось і Гардовим, і турецьким командуванням.

Однак звернімося до подій, які відбувалися під Кінбурном. Кінбурнська коса, та фортеця на ній, відігравали важливу стратегічну роль. Володіючи косою, турки володіли б Дніпровським лиманом, гирлом Дніпра. Відтак це дуже допомагало б турецькому гарнізону Очакова. Ось чому саме сюди турецьке командування націлило головний свій удар. І жовтня 1787 року вони висадили на косу п'ятитисячний десант, який мав бути підтриманий з моря турецьким флотом. Однак, натрапивши на сильний артилерійський вогонь, командуючий турецькою ескадрою, замість того, щоб розпочати дуель з гарматами фортеці, вирішив відступити. Задум його зрозумілий: будь-що зберегти свої кораблі. Але, відвівши їх в море, він залишив без підтримки десантників, які саме в цей час почали штурм фортеці.

Ясна річ, п'ятитисячний десант, який, до того ж, зазнав певних втрат і якого було позбавлено артилерійської підтримки, розраховувати на успіх у битві з добре озброєним чотиритисячним російським гарнізоном, що перебував за могутніми укріпленнями, — не міг. Відбивши перший натиск турків артилерійсько-рушничим вогнем, росіяни і "вірні" козаки-українці, що служили в складі гарнізону, перейшли в контратаку, змусивши їх відступити.

Коли стало зрозуміло, що турецьке командування занадто погано підготувало цю операцію, а турецька ескадра боягузливо зрадила свій десант, кошовий отаман Гардовий теж наказав козакам відступити до чайок і відійти в море. При цьому козаки врятували і чимало турків, яких встигли посадити на свої човни. За російськими

даними, можливо, перебільшеними, турки втратили тут вбитими та полоненими понад чотири тисячі своїх вояків, тобто майже весь десант. Хоча втрати самих козаків-задунайців були незначними.

Щоб якомога гучніше відзначити цю, не таку вже й значну, перемогу, Катерина II звеліла випустити спеціальну медаль, якою нагородили всіх, хто відзначився в битві при Кін-бурні. Серед нагороджених нею було й чимало українських козаків-чорноморців, супротивників задунайців.

А тим часом задунайцям турки, як і раніше, не дуже довіряли, тому намагалися використовувати їх як допоміжне військо — для розвідок, охорони; для підтримки турецького флоту, висадки десантів; легкі, маневрені козацькі чайки допомагали перекидати певні підрозділи турецьких військ з однієї ділянки фронту на іншу, проходячи там, де великі турецькі кораблі пройти на здатні були.

В червні 1788 року майже 80-тисячна армія росіян наблизилася до стін Очакова, гарнізон якої складав всього 15 тисяч турецьких солдатів під командуванням генерала Гасана-паші. Одразу стало зрозуміло, що сили занадто нерівні. Становище гарнізону значно ускладнилося по тому, як ескадра адмірала Хасан-ель-Гасі під час запеклого бою проти переважаючих сил російського флоту (у росіян було п'ятдесят кораблів, у турків, разом з допоміжними кораблями, всього 43) зазнала поразки, і втративши 15 кораблів змушена була відійти в море. Це дозволило росіянам і козакам-чорноморцям повністю блокувати очаківську фортецю, гарнізон якої одначе зумів протриматися в цілковитій ізоляції ще майже п'ять місяців. І лише 6 грудня, скориставшись з незнаного досі для цих місць 23 градусного морозу, росіяни зуміли здолати його.

На жаль достеменних відомостей, докладної хроніки того, де саме перебували в той чи інший час козаки-задунайці, в яких боях і з якими наслідками брали участь, — не існує. Але існує припущення, що й під Очаковим козацькі чайки використовувалися як допоміжні — розвідувальні та транспортні — кораблі, які певний час, до цілковитої блокади міста росіянами, допомагали турецькому гарнізону Очакова. Звичайно ж козаки здатні були на щось значніше, але інтереси Османської імперії були такими ж чужими для них, як і інтереси імперії Російської.

Для отамана січовиків Гардового було очевидним, що Туреччина не готова до цієї війни. Крім того, вже в 1788 році стало зрозуміло, що європейські союзники Османської імперії, зокрема, Франція та Швеція, не збираються надавати їй дієвої допомоги. А тут ще в 1789 році, в розпал цієї російсько-турецької війни, у Франції, головної союзниці Туреччини, вибухнула революція. Все це змусило турецьке командування вдатися до переговорів з росіянами, які завершилися підписанням 29 грудня 1791 року в Яссах мирного договору.

Для козаків-задунайців він мав тяжкі наслідки. Туреччина втрачала всі свої території у межиріччі Південного Бугу та Дністра, а це змусило значну частину козаків, яки жили , там, на турецьких територіях, переселитися в гирло Дунаю, на землі, відведені турками козакам-задунайцям. Це переселення викликало низку проблем, пов'язаних з освоєнням нових територій і з конфліктом, що виник між

козаками-українцями з одного боку, та російськими козаками-некрасівцями, на землі яких переселилися українці, і російськими старообрядцями, так званими, липованами, котрі виступали природними союзниками некрасівців.

Та, водночас, козаки-задунайці раділи з того, що значні території українських козацьких земель виявилися, внаслідок цієї війни, возз'єднаними з територією України, нехай навіть поки що у складі Російської імперії. Крім того, Україна позбувалася свого страшного ворога — Кримської орди. У значної частини козаків це породило надію на відродження запорізького козацтва, відродження козацької слави.

Основна заслуга кошового отамана Гардового полягала в тому, що в цій, чужій для козаків-дунайців, війні він, незважаючи на низку тяжких і невдалих для турків битв, зумів зберегти основу свого козацького корпусу і повернутися з ним в гирло Дунаю, на Січ.

Петро Скаржинський, один із засновників Бузького козацтва, командир полку бузьких козаків, генерал-майор російської армії.

Так, Петро Скаржинський, дійсно, став одним із засновників Бузького козацтва. Звичайно, це козацтво не було таким довговічним і популярним, як скажімо, Запорізьке, Задунайське чи Чорноморське. Але все ж таки воно існувало, боролось; воно має свою історію і своїх вождів.

Сформоване було Бузьке козацтво, як стверджує "Довідкова книжка Імператорської Головної квартири", в якій хроніку війська укладено за архівними документами — 12 лютого 1785 року, "з бузьких та інгульських поселених козаків і селян, викуплених урядом у бузьких поміщиків". Спочатку це козацтво існувало лише у складі одного полку, що налічував до 1500 шабель, але в червні 1786 року, після суттєвого поповнення людьми, воно було поділене на два — Перший і Другий Бузькі — кінні полки. Так ось, Другим Бузьким полком, від дня його формування, командував, тоді ще майор російської армії, Петро Скаржинський.

До речі, спочатку ці полки, власне, й були армійськими, хоча і прирівнювалися до козацьких. Але в листопаді 1787 року їх було включено до Катеринославського козацького війська й об'єднано в один полк під назвою "Бузький кінний козацький полк". А в травні 1803 року до цього полку додали 600 болгарських переселенців, котрі проживали в той час на Його території, "з доданням до них вихідців з інших південнослов'янських народностей". У такий спосіб і було сформоване Бузьке козацьке військо, що дислокувалося в межиріччі

Південного Бугу і його приток — Мертвоводу та Інгулу* Причому ставка військового отамана перебувала в той час у селі Соколи, котре увійшло тепер до території міста Вознесенська.

Походив Петро Скаржинський зі шляхетного козацького роду. Батько його, що належав до литовсько-польської шляхти, перебував на гетьманській службі, і з 1737 по 1750 рік очолював Лубенську адміністративну сотню. Стали козацькими старшинами і два брати Петра Скаржинського: Іван, який служив хорунжим лубенської козацької сотні, та Михайло, котрий замінив батька на посаді сотника Лубенського. Що ж до

Петра Скаржинського, то спочатку доля його складалася так, що, здавалося, до козацького товариства він уже ніколи не повернеться. Ще в юності він подався на службу в Російську армію, став її офіцером, дослужився до майора. Та коли російський уряд зрозумів, що для захисту південних кордонів та участі в безкінечних російсько-турецьких війнах йому потрібна нова козацька потуга, в командуванні згадали, що майор Петро Скаржинський — козацького роду, а їм же потрібен досвідчений козацький офіцер.

Втім, йому сам Бог велів очолити один із козацьких полків та стати одним із засновників Бузького козацтва, оскільки формувалося воно на землях, що належали йому, як одному з найбільших землевласників Побужжя, або землях, прилеглих до його володінь. Річ у тому, що ще в 1770 році Петро Скаржинський заснував село Скаржнику, в якому знаходився його основний маєток, його поміщицька садиба. Йому ж належали Мігія, Мала Скаржника, низка інших сіл та хуторів, здебільшого розкиданих обабіч річок Мертві Води та Південний Буг. Отож майорові Петру Скаржинському, по суті, доводилося очолювати козаків, які були набрані з його володінь.

Російське командування не помилилося, поспішаючи з формуванням нового, Бузького козацтва, яке до певної міри повинно було компенсувати відсутність запорізького Низового війська. Вже в 1787 році Петру Скаржинському довелося вести своїх козаків на російсько-турецьку війну. Докладної хроніки бойових діянь його не існує, але відомо, що на початку 1788 року козацький полк Петра Скаржинського увійшов до Катеринославської армії, яка налічувала близько 82 тисяч воїнів і діяла під командуванням фельдмаршала Григорія Потьомкіна. Того ж 1788 року бузькі козаки виявилися в епіцентрі війни, під Очаковом, у складі 80-тисячного війська, котре взяло в облогу 15-тисячний турецький гарнізон під командуванням Гассана-Паші.

Перш ніж цілковито блокувати фортецю, козаки П. Скаржинського, разом з іншими кавалерійськими частинами, здійснили низку рейдів по навколишніх селах, ліквідовуючи турецькі залоги та гарнізони, і в такий спосіб цілковито очищуючи від ворога простір між Очаковом та Хаджибеем. Водночас, флот, у складі якого брали участь і чорноморські козаки, двічі громив турецьку ескадру в Дніпро-Бузькому лимані, аби блокувати Очаків з моря. Турки відчайдушно оборонялися. Облога, що розпочалася влітку, тривала до початку грудня. Потерпаючи від незвичних для цих місць морозів, котрі сягали 20 градусів, солдати самі почали просити командування розпочати штурм, бо інакше значна частина їх просто замерзне в степу, або захворіє.

Генеральний штурм фельдмаршал Потьомкін розпочав 6 грудня 1788 року, за 23-градусного морозу. З тяжкими боями російсько-українське військо в кількох місцях зуміло здолати широкий рів, штурмом здобути міський вал й увірватися на вулиці міста.

Бузькі козаки виявилися в перших лавах. Під час запеклого вуличного бою Петро Скаржинський був поранений кулею в груди, і врятувало його лише те, що вірні козаки зуміли винести свого командира з бою та переправити до табору, де лікарі зробили йому операцію. Існує переказ, згідно з яким, саме того дня, коли Петра Скаржинського

під час штурму було поранено в груди, з його маєтку в Трикратах прибув козак-вістовий, який повідомив про народження сина-первістка, якого й було названо на честь перемоги під Очаковом Віктором ("Вікторія"), Цю легенду люблять цитувати й наші сучасні історики. Але існує одна деталь. Річ у тому, що штурм Очакова відбувався наприкінці грудня 1788 року, а Віктор Скаржинський народився в 1787 році. Тобто на той час йому вже було щонайменше півтора року. Отже щось у цій легенді не стикується. Але то вже деталі.

До речі, Віктор Скаржинський теж увійшов в історію українського козацтва. В 1812 року, відгукнувшись на заклик російського уряду, він, із селян своїх маєтків, розташованих на сучасній Миколаївщині, сформував, обмундирував та забезпечив кінними ескадрон, якого потім, упродовж усієї війни, утримував на власний кошт. Між іншим, в офіційному запиті про дозвіл на це формування В. Скаржинський, син генерал-майора Петра Скаржинського, повідомляє, що гроші на утримання своєї козацької сотні він узяв з маєтку, з дозволу "генерал-майорші Скаржинської". А нею була Уляна Скаржинська, уроджена Буланець, що, як і чоловік її, походила з давнього старшинського козацького роду.

Однак повернімося під Очаків. Незважаючи на поранення П. Скаржинського, спішені козаки його полку пробилися до стін очаківської цитаделі і прославилися під час її штурму. За бої в Очакові Петра Скаржинського, котрий незабаром вернувся у стрій, було нагороджено орденом Св. Георгія III ступеня та золотим хрестом "За службу і хоробрість". Чимало його козаків було відзначено срібною медаллю "За хоробрість, виявлену при здобутті Очакова".

Влітку 1789 року Другий бузький полк Петра Скаржинського увійшов до Південної армії, яку ще називали "Армією Потьомкіна". Козаки з боями дійшли до могутньої турецької фортеці Бендери, котру не раз доводилося здобувати їхнім предкам, запорізьким козакам. До самого штурму бендерської цитаделі справа тоді не дійшла, і після кількох боїв на території сучасної Молдавії та в пониззі Дністра, козацький полк мав змогу відзначитися при штурмі Акермана, а в вересні 1789 року взяти участь в облозі та здобутті Хаджибея.

Але особливою славою вкрили вони себе під час штурму надзвичайно могутньої фортеці Ізмаїл, де вони діяли під загальним командуванням генерала О. Суворова. Тут бузькі козаки серед перших увірвалися в передмістя, прославившись штурмом польових редутів. 2 грудня 1790 року 35-тисячний гарнізон на чолі з турецьким генералом Мехмет-Пашою був розгромлений; врятуватися від смерті та полону вдалося лише одному пораненому солдатові, що виявився в Дунаї і зумів здолати його. Відтак значну частину бузьких козаків було нагороджено срібною медаллю "За відмінну хоробрість при здобутті Ізмаїла", а Петра Скаржинського го удостоєно золотого хреста "За відмінну хоробрість".

Після завершення в 1791 році російсько-турецької війни, Петро Скаржинський ще певний час, уже в чині генерал-майора, стояв на чолі бузького козацького війська, а потім пішов у відставку. До тих маєтностей, які вже були в нього, російський уряд, за

вірну службу, надав йому близько 6 тисяч десятин землі, перетворивши на одного з найбільших землевласників степової України. Втім, особливих успіхів на цій ниві відставний козацький генерал не здобув. Зате його син, Віктор Скаржинський (1787-1861), основний маєток якого розташовувався в селі Трикрати (колишня Скаржника), увійшов в історію України, як талановитий і заповзятий господарник, фахівець зі "степового та полезахисного лісорозведення".

Це його коштом та його стараннями на Миколаївщині було споруджено понад 40 гребель, що дозволило створити низку ставків, а отже заводнити край; це він заклав великий помологічний сад, в якому садівники зібрали 221 сорт фруктових дерев; він зумів розвести у випалених безлісних степах досить значні ліси (понад 400 десятин), і врешті-решт, на відзнаку його заслуг, в червні 1872 року Віктору Скаржинському, синові бузького козака, одного з засновників Бузького козацтва, було споруджено пам'ятник — в самому центрі Одеси, в Міському саду, неподалік від пам'ятника графу М. Воронцову.

На жаль, за радянських часів пам'ятник було зруйновано. А шкода. Вважаю, що його слід відродити, пам'ятаючи при цьому, що в такий спосіб ми відроджуємо в Одесі, на півдні України ще одне славне козацьке ім'я, ще одну сторінку історії Козаччини.

Трохим Гайдабура, отаман Задунайських та Усть-дунайських козаків, хорунжий російської армії.

В листопаді 1806 року сталося те, чого давно очікували й задунайські козаки, і в Османській імперії: російський імператор Олександр I наказав своїй Молдавській армії форсувати кордонну ріку Дністер і розпочати бойові дії проти Туреччини. У відповідь, в грудні 1806 року, уряд Туреччини оголосив війну Росії.

Цим подіям передували тривалі політичні баталії та війна нервів. Зокрема, Туреччина все активніше почала втручатися у справи Валаського та Молдавського князівств, намагаючись вирвати їх з-під політичного впливу та опіки Росії, хоча ще недавно, в 1802 році, умовами спеціальної угоди підтвердила право Росії на дипломатичний протекторат (опікунство) над цими територіями.

Упевненості в своїх діях Туреччині додавали успіхи французької армії (в тому числі і в боях з російськими військами), а ще те, що Наполеон давав зрозуміти: він не заперечуватиме, якщо Туреччина витіснить Росію за межі Південного Бугу, тобто повернеться до давніх кордонів Османської імперії.

Розуміючи, що без війни не обійтись, росіяни почали підтягувати до Дністра значні військові контингенти й активно формувати загони з українських "верних казаків". Про стрімкість бойових дій свідчить вже хоча б той факт, що 1 грудня російські війська та українські козаки оволоділи Аккерманом (Б.-Дністровським), а вже 9 грудня їм вдалося здобути Кілію. Відтак, на початку березня 1807 року російські війська завдали поразки турецьким частинам під Ізмаїлом, де, до речі, в складі 2 корпусу російських військ під командуванням генерала К. Мейндорфа, воював відомий український письменник Іван Котляревський. Але штурмувати саму ізмаїльську фортецю росіяни не наважилися. Здобули її лише 14 вересня 1809 року. І воювали тоді козаки у військах генерала А.

Засса, що перебували під загальним командуванням генерала П. Багратіона, командуючого Дунайською російською армією.

Проте ми не вдаватимемося до подробиць перебігу російсько-турецької війни, а лише нагадаємо, що саме в грудні 1806 року, опинившись на Дунаї, росіяни почали поспішливо створювати Усть-Дунайське Буджацьке військо, прагнучи якомога швидше підсилити свої війська полками українських козаків, котрі досі вдавали, що нібито служать турецькому султанові. А формувати подібне військо вони могли завдяки тому, що великі групи козаків-задунайців почали переходити на бік російської армії, приєднуючись до тих козацьких частин, що вже діяли на боці росіян. Все ж таки воювати проти мусульман, та ще й одвічних ворогів своїх — турків, психологічно легше, ніж проти земляків-українців та єдиновірців-росіян.

Так ось, одну з таких груп, котра ще 23 грудня 1806 року перейшла на бік російської армії, очолював отаман Трохим Гайдабура (за іншими даними — Майдабура). Під командуванням його опинилося трохи більше сотні козаків, тобто сила незначна. Але для росіян важливим був сам той факт, що на їх бік перейшов такий авторитетний отаман, під пернач якого можна було закликати інших перебіжчиків. Козаків вони зустріли досить приязно — ще б пак! Щоб підсилити авторитет Т. Гайдабури, його одразу ж було возведено в офіцерський козацький чин — хорунжого (цікаво, що чин цей він отримав за особистим наказом відомого нам генерала, новоросійського генерал-губернатора Емануїла Ришельє). Чин, щоправда, скромненький, могли б розщедритися хоча б на осавула, але що вдієш. Зате Гайдабурі з його загоном було дозволено перебазуватися під Кілію і розпочати формування козацького полку.

В якому ж становищі перебували в цей час задунайські козаки. Розселені вони були здебільшого між Катирлезьким та Сулинським гирлами (рукавами) Дунаю. З Турецькою владою спільну мову вони знайшли. В 1777 році, згідно з рішенням турецького уряду та з волі султана, всі вони одержали турецьке підданство і, що найголовніше, їм дозволено було відродити Січ, з усіма її традиціями, атрибутами, побутом. Щоправда, не на Дніпрі, а в подунайському урочищі Караорман, але що вдієш, на Дніпрі в цей час господарювали росіяни. А тут — будь-ласка: козаки могли заселяти весь простір від Галаца до Браїли. Але на заваді знову постали росіяни, старовіри-некрасівці, які виявилися їх найлютішими ворогами. В 1785 році, після кількох кривавих сутичок, справжніх боїв, українські козаки, під тиском турецьких урядовців, яким не хотілося доводити справу до винищення українцями й росіянами одні одних, залишили приморську частину дельти Дунаю, але на острові Летя і на березі Катирлезу поселення ті все ж таки вистояли. На той час вже існувала й Нова Кілія (тепер румунське місто на правому березі Дунаю, напроти української Кілії). Частина козаків подалася в австрійські землі в пониззі Тиси, в так званий Банат, але не прижилася там і повернулася в Добруджу, поближче до Дунаю. Отож на той час, як Трохим Гайдабура взявся формувати свій полк, Січі в гирлі Дунаю не існувало. Але було кілька значних поселень. Крім того, значна частина козаків жила за козацьким звичаєм — рибальсько-мисливськими ватагами (куреннями).

Козаків на тому відтинку пониззя дунайського, між Кілією та Вилковим, справді виявилося чимало, отож до середини січня під перначем отамана було вже щось із 250 задунайців, котрі офіційно, у зведеннях російського командування, почали називатися "чорноморськими пішими волонтерами". Тобто добровольцями. Та оскільки козацьке військо посилено розросталося, то постало питання: "Що робити з ним далі?" Звичайно, можна просто сформувати з козаків полк російської армії, і всі проблеми. Але з досвіду росіяни знали, що це негайно відштовхне від них українців. Тим паче, що треба було думати про подальшу охорону нового російського кордону, тепер уже по Дунаю. Отже залишалося інше рішення — негайно створювати козацьке військо. І воно було створене. Спочатку — з 18 січня 1807 року — на підставі наказу новоросійського генерал-губернатора Е. Рішельє та командуючого Молдавською армією І. Міхельсона, а вже з 20 лютого — на цілком законних підставах, згідно з Указом імператора Олександра І. Назву це військо отримало Усть-Дунайського Буджацького, що цілком відповідало території базування. А найголовнішим завданням його визначалося: активне збройне та пропагандистське протистояння турецькій Задунайській Січі.

Щоб зробити в очах козаків це нове військо привабливішим, російські генерали та імператор дозволили відродити в ньому той самий устрій, і навіть назви тих самих куренів, що існували на Запорозькій Січі. Ну як тут, скажіть, було не розміряться українським козацкам, стосовно того, що, можливо, незабаром їм дозволять перейти з усім січовим товариством назад, на Дніпро, та відродити там одвічну козацьку вольницю? Проте росіяни виходили з інших міркувань. Ні на Дніпрі, ні взагалі де б то не було, українське козацтво їм не потрібне. Потрібна лише українська земля. Та ще — шаблі і багнети українських козаків. Створення Усть-Дунайського війська росіяни сприймали, як захід тимчасовий і вимушений. І досить швидко вони це наочно продемонстрували.

Першого удару зазнав від них сам отаман Трохим Гайдабура. Козаки мали всі підстави назвати його на Січовому Колі своїм кошовим отаманом. Але росіяни оголосили, що віднині кошовий отаман і старшина будуть не обиратися козаками, а — ти ж бач! — призначатися російським Військовим командуванням та адміністрацією краю. "Тю на вас!" — обурилися козаки і, почухуючи потилиці, задумалися над тим, що ж воно за козацтво таке, де вже й старшину рідну козакам не дозволено ні обирати, ні, що іноді ще приємніше, — відсторонювати від влади?!

Кого ж призначили кошовим? А давнього старшину, ели-саветградського поміщика Івана Підлесецького, для котрого все це козацтво було лише збіговиськом голоти і на яке він дивився, як міг дивитися поміщик, з маєтків якого чимало кріпаків утекло саме сюди, на Дунай, на козакування. Зате, росіяни вважали його своїм, перевіреним. Під час створення в 1787 році Васильківського Коша на лівому березі Бузького лиману, що офіційно називався "Верним войском Запорожским", І. Підлесецький був обраний (призначений) військовим писарем.

Ну а хорунжий Т. Гайдабура? Він залишився серед старшин. І коли, за наказом Міхельсона, військові формування козацтва розосередили трьома групами, одна з яких

мала стояти в районі Кілії, друга в районі Галаца, а третя — рейдувати на бойових човнах по Дунаю, він очолив той полк, що базувався під Кілією. Відтак йому знову вдалося відзначитися в очах командування. Наприкінці лютого 1807 року до гирла Дунаю підійшла велика російська флотилія, котра мала добутися до Ізмаїла з військовою силою та припасами. Так ось, отаман-хорунжий Т. Гайдабура взяв цей караван під особисту охорону і, з допомогою козацької флотилії, провів його Кілійським гирлом.

Тобто в даному випадку козаки виступали і в ролі лоцманів, оскільки росіяни не знали гирла, і в ролі моряків ескадри супроводу. На своїх човнах вони могли рухатися попід берегами, заходити в лимани та мілкі, вузькі протоки, вступаючи в сутички з турецькими кораблями та загонами піхотинців.

Варто згадати й таке: в 1807 році генерал Міхельсон звернувся до задунайських козаків з "одкритим прігласітель-ним листом*", в якому закликав козаків-українців рішуче відмовитися від турецької підлеглості і приєднатися до Усть-Дунайського козацтва. Ясна річ, що живим прикладом такого приєднання (а відтак і найпопулярнішою агітацією для всіх задунайців) був саме приклад переходу на бік росіян отамана Т. Гайдабури. На чому в тім "прігласітельним" листі й наголошувалося. Все ж таки, як бачимо, постать є постать! Щоправда значна частина задунайських запорожців з недовірою поставилася і до листів генерала Міхельсона, і до листів, які дещо раніше надсилали на Дунай зі своїми гін-цями-агітаторами Захар Чепіга та інші отамани "Войска верних запорожцеві. З приводу "щедрих" листів Чепіги навіть існувала така іронічна пісенька:

Харко листи розсилає,
На Кубань-річку зазирає,
Дарує ліси, рибними плесами,
І ще вільними степами.

Відомо, що Кілійській групі Т. Гайдабури (я назвав би її полком), котра налічувала близько 700 козаків, довелося брати найактивнішу участь в бойових діях проти турків. Увійшовши до складу корпусу генерала, графа Андро де Ланжерона (майбутнього градоначальника Одеси), ці козаки проявили себе в облозі Ізмаїла, відзначаючись під час розвідувальних рейдів у ворожий стан та під час патрулювання на Дунаї. Висаджувався Гайдабура зі своїми козаками і на дунайські острови, щоб штурмувати укріплення, витісняючи турків на правий берег Кілійського гирла. Проливали вони кров під час штурму міст Тульча та Ісакча.

За характером бойових дій, полк Гайдабури нагадував дії морської піхоти, яку росіяни використовували для висадки десантів на острови, якими помережане величезне гирло Дунаю. Нагадаю, що на той час у турків уже існував спеціальний рід військ — морської піхоти, бійців якої вони називали "азабами".

Найлихіші передчуття, які давно заповнювали душі козаків, справдилися вже влітку 1807 року. Щойно росіяни відчули, що військові дії згасають (у липні 1807 року між Росією та Туреччиною було укладено Слободзейське перемир'я), як імператор

Олександр І негайно наказує генералу І. Міхельсону та губернаторові Е. Рішельє ліквідувати Усть-Дунайське козацтво і забути, що воно колись існувало.

. З цього наказу випливало, що всі козаки, які свого часу належали до Задунайської Січі, повинні бути переселені на Кубань, на Харкові "рибні плеси". Тобто подалі від Дунаю, аби знову не подалися на правий, турецький берег його. Тож найімовірніше, що серед цих переселенців виявився і наш отаман-хорунжий Трохим Гайдабура, сліди якого на історичній царині тогочасся так недоречно губляться.

Іван Губа, отаман Задунайських та усть-дунайських козаків, хорунжий російської армії.

Військово-козацьку кар'єру свою Іван Губа (р.н. і р.с.м. невід.) розпочинав у Задунайській Січі, отож можна припустити, що він був нащадком запорожця, котрий прибув сюди після зруйнування в 1775 році Нової Січі; або й сам замолоду застав цю руйнацію. Але достеменно відомо, що на історичній арені Іван Губа з'явився десь наприкінці 1806 року, виявившись одним з отаманів, котрі привели з собою групу козаків уже після другого (повторного) "відкритого запрошувального листа", з яким головнокомандуючий російською Молдавською армією звернувся до козаків-задунайців, запрошуючи їх переходити під прапори імператора Олександра І. Згадку про нього віднаходимо, зокрема, в "Історії України-Русі" М. Аркаса: "...головнокомандуючий російською армією генерал Міхельсон знов послав "одкритий пригласительний лист" у Задунайську Січ та зкликав козаків переходити до руських. Іван Губа та Хведір Бучинський присогласили на те чоловіка 500 і вивели їх з Туреччини".¹

Ось така лаконічна довідка. Але в "історії", та ще такий як "Історія України-Русі", навіть один рядок треба заслужити всім своїм життям. Отже, як бачимо, Іван Губа був серед тих, хто, поруч із Трохимом Гайдабурою та Федором (Хомою) Бучинським засновував Усть-Дунайське козацтво. Про це ж свідчить і чин, в який його возвели росіяни: як і Т. Гайдабура, він став хорунжим російської армії.

Коли, за вже відомим наказом генерала Івана Міхельсона, усть-дунайські козаки, які брали участь у російсько-турецькій війні 1806-1812 рр. на боці Росії, були поділені на три групи — дві сухопутні й дунайську — то Івану Губі випало командувати дунайською флотилією. Саме його флотилії довелося контролювати Дунай в районі Кілії, не дозволяючи турецьким суднам вільно пересуватися Кілійським гирлом, а тим паче — висаджувати десанти.

Щоб зрозуміти, наскільки тяжкими для російсько-українського війська були ці бої, досить послатися на працю Миколи Шефова "Найвідоміші війни і битви Росії*", в якій ситуація окреслюється так: "На Дунаї ж Міхельсон мав проти турок приблизно 40 тис. осіб. З цими обмеженими силами йому довелося діяти на тисячокілометровому дунайському фронті. Тому Міхельсону було поставлене в основному оборонне завдання — утримувати вже зайнятий лівий берег Дунаю. Через нестачу сил, росіяни не змогли оволодіти фортецями, які залишилися у турків на лівому боці Дунаю (Ізмаїлом, Браїловим і Журожею). Але й спроби Турецького командування перехопити ініціативу

на лівобережжі були відбиті".

У цьому контексті роль дунайської козацької флотилії І. Губи набуває справді стратегічного значення. І, як бачимо, козаки зі своїм завданням упоралися.

Військові човни козаків — на зразок дніпровських чайок — супроводжували в лютому-березні 1807 року й російську флотилію, котру треба було провести до Ізмаїла. Цього разу задунайці виконували функції її охорони й лоцманів.

Значним успіхом об'єднаних військ було й те, що на початку березня 1807 року російські солдати та українські козаки зуміли розгромити досить велике угруповання турків під Ізмаїлом. Проте здобувати саму фортецю — підсилену тими військами, що вціліли під стінами міста, — російський генерал Мейндорф не наважився, занадто міцною та неприступною вона видавалася, занадто великих втрат вимагала.

Що ж стосується козацької флотилії І. Губи, то вона підтримувала російські війська з Дунаю, обстрілюючи місто з легких гармат своїх військових суденеч. Значну допомогу кораблі нашого задунайського флотоводця подали російським військам і під час десантних операцій, уже в турецькому Сулинському гирлі. Висаджуючи на захоплений турками берег солдатів-десантників, козаки не лише підтримували їх вогнем артилерії, але й самі кидалися на штурм укріплень. Відомо дослідникам Усть-Дунайського козацтва й те, що флотилія отамана-хорунжого Губи відзначилася під час боїв під Тульчею. Зуміла вона виграти й кілька морських боїв, не допускаючи на лівий берег Дунаю турецькі кораблі з військовою силою.

Як склалася подальша доля Івана Губи, що сталося з ним після завершення російсько-турецької війни — можна лише здогадуватися. По тому, як 20 липня 1807 року імператор Олександр І наказав Усть-Дунайське військо ліквідувати, одних козаків, тих, що виявилися з утікачів, було заарештовано і, незважаючи на їх заслуги перед Російською імперією, знову повернуто в поміщицькі маєтки, де їх карали вже їхні поміщики; інших, майже всіх колишніх "задунайців", примусово відправили на Кубань, де вони мали приєднатися до тих козаків, що вже обживалися там.

Виходячи з цього, можна було припустити, що Іван Губа теж опинився на Кубані. Якби не одне уточнення: відомо, що понад 150 козаків Дунайської флотилії було відправлено до Одеси. Очевидно, військове командування, враховуючи мореплавський досвід, сподівалося використати їх для зміцнення чорноморського флоту та берегової прикордонної варти.

У книжці І.Сапожникова, Г.Сапожникової "Запорозькі і чорноморські козаки в Хаджибеї й Одесі* є додаток "Список чорноморських козаків і їх родичів, пов'язаних з м. Гаджибеєм і Одесою 1797-1820роках". Він, звичайно ж, зацікавив мене: раптом у ньому віднайдеться й ім'я дунайського командора? Ні, трапляються Губа Гаврило та Губа Терентій. Але Івана Губи нема. А цікаво було б дізнатися, як склалася доля нашого дунайського флотоводця. І ще... чому б не подбати про те, щоб бодай якийсь катерок на Дунаї назвати тепер його іменем — "Отаман Іван Губа". Все ж таки була б згадка про ще одного блудного сина України.

Федір Бучинський, кошовий отаман Усть-Дунайського козацького віська.

Федір (Лома) Бучинський (р.н. і р.см. невід.) належав до старшинського корпусу задунайського козацтва. Коли російська армія, а разом із нею — українські козаки, котрі служили під прапором імператора Олександра І, наблизилися до Дунаю, він, серед перших, почав гуртувати козаків, підбиваючи їх на перехід до росіян. Повірівши запевненням "відкритого запрошувального листа", якого переправили на правий берег Дунаю агенти генерала Міхельсона, він, спільно з отаманом І. Губою, посадовив на човни близько 500 козаків і таємно від турок переправився з ними на лівобережжя, в район Кілії.

Росіяни, як уже відомо, прийняли цей загін досить приязно. Всім старшинам були присвоєні офіцерські звання. Тож можна припустити, що й Бучинського, так само, як І. Губу та Т. Гайдабуру, теж було возведено в чин хорунжого. Перебуваючи під командуванням кошового отамана Івана Підлесецького, Ф. Бучинський брав участь у битві під Ізмаїлом (березень 1807), а згодом — в облозі Ізмаїльської фортеці. Він допомагав формувати Усть-Дунайське козацтво, агітував задунайців переходити на бік російських військ. Був серед тих старшин, котрі супроводжували й охороняли російську флотилію, проводячи її через Кілійське гирло до Кілії й далі, під Ізмаїл. Висаджувався з десантниками на захоплені турками дунайські острови.

Відомо, що кошові отамани Усть-Дунайського козацтва не обиралися козаками, а призначалися російським воєнним командуванням та адміністрацією краю. Безпосереднім шефом цього козацького війська був генерал-майор російської армії, начальник Галацького гарнізону (військового загону) П. Колюбакін. Напевне, Ф. Бучинський чудово зарекомендував себе у боях і не викликав сумнівів у Колюбакіна та в командуючого Молдавською армією І. Міхельсона, оскільки навесні 1807 року (Усть-Дунайське військо було сформоване в лютому 1807) його призначають кошовим отаманом, змінивши І. Підлесецького, який, через своє зверхнє ставлення до козацтва та постійні конфлікти з козаками і старшиною, вже не влаштовував ні російське командування, ні бунтівливих підлеглих.

І склалося так, що Ф. Бучинський став останнім кошовим отаманом Усть-Дунайського війська. Виконуючи наказ імператора Олександра І про розформування козацтва, він співпрацював разом з комісією (а точніше, з каральною експедицією) генерала І. Никориці, котра, розглядаючи справу кожного козака, визначала, кого з них належить арештувати і відправити в поміщицький маєток, з якого він утік, а кого — якщо він із задунайських козаків — переселити на Кубань. Сам Ф. Бучинський, як відомо, належав до задунайських, отож долю його було вирішено.

"1807 р., лютого 20. Генералом Міхельсоном, — читаємо в "Довідковій книжці Імператорської Головної квартири", — із запорожців-утікачів, що жили в гирлі Дунаю, відомих під назвою "буджацьких", сформовано військо і назване Усть-Дунайським.

1807. Грудень 5. Військо це, як окреме, було ліквідоване і перетворене на Усть-Дунайських і Буджацьких "поселених козаків".¹

Зауважу, що в деяких джерелах козаків з буджацьких поселень називають Усть-Буджацьким військом. "З тих козаків. — скупю відтворює таку ж скупю історію цього

козацтва Микола Аркас, — склалося Усть-Буджацьке військо, котре після війни було скасоване, і частину його, а з ним і військові клейноди, корогву, печать, бунчук і пернач одпроваджено у Чорномор'я, а другу повернено у казенних поселян і оселено в Бессарабії". Ну, говорячи про Чорномор'я, історик, очевидно, мав на увазі Кубань, бо саме там усі ці клейноди зрештою й виявилися. А ось щодо терміну "Усть-Буджацьке військо"... Гадаю, що "Довідкова книжка Імператорської Головної квартири" точніша; це були "поселені козаки", які залучалися до війська. І потім "Усть-...можна вживати лише стосовно ріки "Усть-Дунайське", "Усть-Дніпровське" тощо. Бо "устье" — це в російській мові означає "гирло". А "Буджак" — назва степового краю, а не ріки.

Як бачимо, російське командування не дуже дбало про відродження козацтва. Військо проіснувало всього рік.

Таким чином, виявилось, що Федір Бучинський брав участь й у формуванні козацтва, очолюючи його перший загін, і в ліквідації. Отож ім'я його навіки залишається в історії не лише Усть-Дунайського, але й усього українського козацтва. Незалежно від того, як сучасники та пізніші дослідники оцінювали період його командування-правління та властивості його характеру.

Як склалася особиста доля Ф. Бучинського — сказати важко. На мій погляд, цей бойовий отаман навряд чи забажав опинитися серед буджацьких козаків-поселенців. Цілком припускаю, що він виявився серед тих 15 тисяч "малоросійських козаків", котрих було "велено переселити на землі Чорноморського війська, з зарахуванням до нього".² Тим паче, що на той час він уже перебував на службі в Російській армії, отже мав виконувати наказ.

Самійло Калниболоцький, кошовий отаман Задунайського козацтва.

Важливим випробуванням для всього запорізького козацтва: і того, що залишилося на службі в російській імперії, і того, що опинилося під рукою турецького султана, стала російсько-турецька війна 1806-1812 років. Трагедія українських козаків полягала у тому, що їм доводилося йти, в буквальному розумінні, брат на брата, бо навіть відомі випадки, коли в бою справді сходилися рідні брати; та найжахливіше, що в битвах цієї війни, винищуючи один одного, вони мусили захищати інтереси двох ворожих їм самим імперій.

" Під час бойових дій зустрілися козаки (чорноморці — Б.С.) зі своїми колишніми запорозькими братичками, котрі заснували за Дунаєм Нову Січ і воювали за султана. Чорноморець Павло Помело зустрів там свого рідного брата, котрий утік за Дунай після зруйнування Січі, і той попередив його про ворожу засідку, що чекала на козаків. Зібравшись із силами, чорноморці розігнали турків і татар, а через деякий час відсвяткували з дунайцями радісну зустріч.

Зауважу, що описувані тут події відбувалися в 1790 році, ще за часів А. Головатого, але такі ж зустрічі, а подеколи — й братовбивчі сутички, відбувалися на Дунаї і під час війни 1806-1812 рр.

Якщо отамани Іван Губа і Федір Бучинський, зі своїми козаками, воювали на боці росіян, та Самійлу Калниболоцькому довелося воювати на боці турків. Загалом,

українські козаки зі зневагою ставилися і до турецької, і до російської імперій, але ж української держави не існувало і треба було якось виживати між цими двома ворожими їм, а до того ж, ще й ворогуючими між собою, силами.

Щойно розпочалися бойові дії, Калниболоцький дістав наказ прибути з полком козаків до містечка Рушук, щоб з'єднатися там з турками і протистояти російським військам. Але зажив собі слави серед козаків їхній кошовий не стільки в боях, скільки в іграх із турецькими інтендантами. Ось який вигляд це мало, за А. Кащенком: "Щоб дістати запорожцям якнайбільше жалування й харчів, Калниболоцький, за умовою з Омером-пашою, написав візирю, наче їх удвічі більше, ніж було насправді. Та той прислав когось перевірити, і Калниболоцький водив запорожців перед очима того посланця по двічі й по тричі, користуючись вузькими вулицями Рушука".

Ясна річ, кошовий важив головою. Зате вміння щось вихитрувати завжди мало свою ціну між запорожцями. Втім, у боях з російською армією козаки-задунайці теж показали себе, хоч і намагались уникати сутичок із козаками-чорноморцями. Тобто, де тільки можна було, задунайці прагнули бити тільки росіян, а чорноморці — тільки турків. Ось така, суто козацька, була в них тактика.

Не встигла дійти кінця російсько-турецька війна, як задунайці згадали: землі в гирлі Дунаю, що їх подарував свого часу султан, і досі перебувають у володінні російських козаків-не-красівців. Несправедливо? Несправедливо! Тим паче, що росіяни вже одного разу — за кошового Ляха — напали на Січ, перебили значну частину залоги, а всі січові споруди спалили. Й ось тепер, 1811 року, задунайці вирішили остаточно з'ясувати стосунки з російськими козаками. Передусім Калниболоцький завітав до кожного з місцевих турецьких чиновників і, з султановою грамотою в руках, довів, що земля в гирлі належить їм. Паші мали змогу переконатися: так, їм. А тому вирішили в конфлікт не втручатися. Наблизившись до Кілійського гирла, задунайці почали тіснити некрасівців у степ, а всіх, хто чинив спір, убивали. Та оскільки опір був шалений, то й сутички ставали дедалі затятішими. Особлива лють охопила всіх у Тульчі. За свідченням літописців, задунайці, зрештою, заскочили до міста і вчинили там жахливу різанину, кладучи трупом усе, що звалося "некрасівцем" (або ж "липованом"). Мало не три роки точилися такі — з вирізуванням населення — бої, в яких однаково лютували і некрасівці, і задунайці. А ще нестерпнішим стали їхні стосунки після того, як росіяни розіп'яли на плоті українського козака Притику і пустили це розп'яття за течією. Виловивши розп'ятого вже мертвим, українці заповзялися помститися за нього.

Першим актом помсти було взяття "столиці" некрасівців — містечка Дунавець, після чого задунайці заходилися очищати від росіян усе гирло Дунаю.

"Дельту, яка могла б забезпечити їм (козакам — Б.С.) постійний промисел, а значить, і сталий обсідок, — пише з цього приводу сучасний дослідник Володимир Бойко, — активно обживали некрасівці та липовани (росіяни-старові-ри). Назрівав великий конфлікт, що згодом переріс у справжню війну. Коли ж некрасівці, знесилені військовими діями, не могли чинити опір козакам, на початку 1813 року запорожці

повертаються то Катирлезу, засновують кіш, починають будувати січову церкву. Однак із економічного й стратегічного погляду Катирлез не відповідав їхнім потребам, бо лежав на місці впливу Дунаю в Чорне море. Кілька десятків гектарів на піщаній косі не могли забезпечити тривале перебування численного війська. Село Верхній Дунавець, заселене липованами, було значно відповіднішим. Канал Дунавець (від якого й дістало назву село — Б.С.) мав судноплавне русло і сполучав Дунай з Чорним морем. Високе й сухе місце було стратегічно вигіднішим, ніж суцільні плавні площею 900 тисяч гектарів. З північного заходу низка височин Беш-Тепе, що простяглися між озером Разін і Дунаєм, не мала болотисто-плавневих ділянок. Не випадково тут виникли давньоримська, а згодом і візантійська, фортеці. Тому й козаки прагнули витіснити некрасівців на південний захід і збудувати тут Січ. 1813 року запорожці зайняли Верхній Дунавець. До 1828 року Січ, закладена тут, відігравала важливу роль у згуртуванні українців, які прийшли в дельту за різних обставин".²

Залишається додати, що здобуте й розбудоване козаками отамана Самійла Калниболоцького селище Верхній Дунавець і в наш час залишається одним із центрів українства в Румунії. Зараз у цьому селі, що знаходиться на території області Тульча, є понад сто дворів, будівлі та побут його жителів зберігають ознаки українського козацького побуту, українського духу, українських традицій.

Це зараз... А тоді, щоб якось припинити цю "задунайську війну" двох значних груп слов'ян-переселенців, турки змушені були більшу частину росіян-некрасівців та липован переселити до Малої Азії. Це було досить мудре рішення, яке схвально зустріло все українське козацтво. Натхненні своєю перемогою та підтримкою турецької влади, українські козаки негайно влаштували в цьому селі Дунавецьку Січ. У ній Самійло Калниболоцький одразу ж заходився відроджувати традиції Запорозької Січі. І це йому загалом вдалося. "Почалися між запорожцями та некрасовцями сварки і лайки, — пише М. Аркас. — Скінчилися вони на тому, що запорожці виперли їх з їхніх осель, забрали їх землі і стали новим кошем у Сеймені. А звідтіль, у 1812 році, перейшли у Катерлез, на березі моря, а ще звідтіль — у Дунавець, котрий одбили у некрасівців і заснували там Січ. Вона стояла там до 1828 року. Кошовим у той час був Самійло Калниболоцький". В жовтні 1990 археологи, учасники Першої Задунайської експедиції, організованої співробітниками історико-культурного заповідника на острові Хортиця, які провели значну роботу по визначенню козацького минулого Верхнього Дунавця, встановили на місці Задунайської (Дунавецької) Січі пам'ятний знак, котрий нагадує сучасним нащадкам запорозьких козаків про славне минуле їх предків.

"Канал Дунавець змінив річище, — описує сучасний стан колишньої Січі та її околиць історик Володимир Бойко. — Його затока стала мілкою, поросла очеретом, південно-західна частина її має типовий плавневий краєвид. Колись на Дунавці, в самому селі, були пристань і розвідний міст. Ще й тепер є дерев'яні стовпи від того мосту, видно й обриси дороги, що колись вела до нього. Вгору від Дунавця йде вузька дорога, а метрів за 80 ліворуч, на крутому високому березі, " містяться рештки козацького шинку. Нині це пагорб заввишки до одного метра й площею близько 60

квадратних метрів. За двадцять метрів від дороги — місце січової церкви, що стояла на залишках генуезької фортеці. ..Мулиця праворуч повторює шлях між куренями на Січі, проте будь-яких ознак розташування куренів не лишилося. Це, певно, тому, що на початку XIX століття, як і нині, житло в дельті будували з глини й очерету, очеретяним був і триметровий дах.

Сучасні будинки Верхнього Дунавця мають виразні українські ознаки. Село має нову церкву, збудовану далеко від берега, теж Покровську. І їй притаманні типові риси української церковної архітектури XVIII століття. Фундатором церкви в 1906 році був українець козацького походження Тиміш Олексіїв".

Як же завершив своє отаманування і свій життєвий шлях кошовий отаман Задунайської Січі Самійло Калниболоцький? Гідно! Коли наприкінці 1814 року козаки зібралися на раду, маючи намір знову обрати його кошовим, Калниболоцький, перебуваючи вже в дуже статечному віці, порадив козакам обрати когось молодшого та вдатнішого і віддав булаву січовому товариству. За деякими даними, незабаром, очевидно, йдеться про початок 1815 року, колишній кошовий помер.

Рогозяний Дід, кошовий отаман Задунайського козацтва, засновник Дунавецької Січі.

Він так и увійшов під тим прізвиськом-прізвищем, під яким знали його задунайські козаки — Рогозяний Дід. Зрозуміло, що це лише прізвисько, але так вже повелося серед козаків, що прізвиська, здебільшого досить влучні та характерні, хоч і не завжди делікатні, зазвичай ставали офіційними іменами та прізвищами січового лицарства, і залишалися ними навіть тоді, коли той чи інший лицар сягав високих січових чинів і посад. Саме так сталося і зі славним козаком Рогозяним Дідом (р. н. невід.-помер 1828 року), якому довелося бути кошовим Задунайської Січі в 1813-1815 роках.

Переїняти клейноди кошового йому випало після славного отамана Самійла Калниболоцького, і то в один з найвідповідальніших періодів існування задунайського січового козацтва. У зв'язку з тим, що в Україні в цей час панувала так звана "аракчєєвщина*", котра призводила до посилення кріпосницького режиму та більш жорстоких проявів його, різко збільшився наплив утікачів на пониззя Дунаю. З величезним ризиком для життя долаючи річки Дністер, Прут і Дунай, втікачі, подеколи сім'ями, або гуртами по кілька сімей, пробивалися до задунайського січового товариства, аби приєднатися до нього й осісти на українських козацьких землях. Навмисне підкреслюю: "українських", оскільки в цей час на пониззі Дунаю досить бурхливо розгорталася й громада російських козаків, так званих "некрасівців", а також громада російських старообрядців — липован.

Обидва ці гурти — некрасівці й липовани — хоча й ставилися один до одного насторожено, а подеколи й конфліктували, проте в більшості випадків спільно — політично і збройно — виступали проти українського задунайського козацтва. Й ось тут постала проблема: з одного боку, приплив все нових і нових утікачів змушував січове керівництво дбати про розширення козацької території, розширення орної землі, сінокісних, рибальських та мисливських угідь. З іншого боку, поселенці засновані в

1776 році Задунайської Січі зазнавали з боку російської козацької та релігійної громад постійного тиску та провокацій, які час від часу переростали у жорстокі збройні сутички, з різаниною, випаленням сіл та мисливсько-рибальських хуторів; а бували часи, коли розпочиналася й справжня війна.

Розуміючи, що далі так тривати не може, кошовий Самійло Калниболоцький, спільно з поважним старшиною Рогозяним Дідом, розпочинає агітацію серед козаків про перенесення Січі з району поселення Рушук, що було в глибині румунсько-турецької території, поближче до гирла Дунаю. Провівши переговори з турецькими пашами Тульчинської, Сулинської та Бабадазької округ і заручившись, якщо вже не підтримкою, то принаймні обіцянкою не втручатися у конфлікт між ними та росіянами, ці старійшини навесні 1812 року виводять козацтво з району Сеймен (поблизу Силістрії), збирають його в районі селища Вилкове і на човнах виводять в море. Звідти вони входять у протоку Портиця, що протікає між морем та Разин-озером, і, пройшовши по ній, висаджуються поблизу липованського селища Сарикіой.

Липовани, а також некрасівці, які прийшли їм на допомогу, — вже знають що це розпочалося "велике переселення" українських козаків, і зустрічають їх на околицях Саракіоя у всеозброєнні, готовими до бою. І бій справді відбувся. Тривалий, жорстокий, зі значними втратами. Врешті-решт, козаки-задунайці захоплюють це село, витіснивши з нього всіх липован і, залишивши там козацьку громаду, просуваються далі, в бік містечка Тульчі.

Цей похід відбувається у майже безперервних боях та сутичках з липованами і некрасівцями, але українські козаки вперто ідуть до своєї мети. Відомо, що в передмісті Тульчі три дні тривала жаклива різанина, в якій, з одного боку, брали участь українські козаки, з другого — некрасівці й липовани. Цікаво, що ця, як і безліч інших, сутичок і різанини, відбувалася не між українцями і турками чи татарами, тобто мусульманами, з якими, як, втім, і з валахами, молдованами та представниками інших національностей, що обітували в цих краях, українські козаки досить швидко знайшли спільну мову і мирно співіснували, — а з росіянами. Єдина національна громада, з якою українці від початку своєї появи в гирлі Дунаю перебували в жорстокій ненависті і кровопролитті — була російська, і це росіяни постійно нацьковували, чи принаймні намагалися нацьковувати, на українців і турецьку владу, і місцеве румунське населення.

Для того, щоб закласти нову Січ, впорядкувати її і розгорнути козацькі поселення, потрібна була придатна для цього земля, і, бодай на певний час, мир та спокій. Аби знайти те й інше, українські козаки, отримавши відповідний дозвіл у турецької влади (яка, слід це відзначити, у більшості випадків зі співчуттям ставилася до задунайського козацтва, у багатьох ситуаціях ідучи йому назустріч), перебираються в район Катирлезу (Сфинту Георгія), де негайно засновують нову, Катирлезьку Січ. Закладення цієї Січі відбувається навесні 1813 року, і здійснюють його козаки вже під проводом кошового Рогозяного Діда, який видався їм значно поміркованішим і досвідченішим, ніж імпульсивний і дещо гарячкуватий Самійло Калниболоцький. Однак Катирлезька Січ проіснувала всього два роки. Козаки навіть не встигли розбудувати свої паланки та

збудувати січову церкву. З документів, які дійшли до наших часів, відомо, що будівництво її довели лише до вікон, і покинули. Чому? Що сталося?

Річ у тому, що, навіть перебравшись сюди, українські козаки зазнавали постійних нападів та провокацій з боку липован і некрасівців, які заповзялися остаточно витіснити їх з гирла Дунаю. Восени 1814 року, під час чергового жорстокого бою з некрасівцями та липованами, українським козакам вдається здобути центр некрасівців — селище Верхній Дунавець. Мало того, розуміючи, що некрасівці на цьому не заспокояться й далі продовжуватимуть свої напади на українців, турецький уряд видав Указ про насильницьке переселення росіян до Малої Азії, причому їх попереджають, що коли й там вони поводитимуться таким чином, їх просто знищать.

Звичайно, в гирлі все ще залишалася інша російська громада — липован, з якими українські козаки так ніколи й не примирилися, але все ж таки здобуття ними Верхнього Дунавця та переселення некрасівців зафіксувало суттєву перемогу задунайського козацтва. Щоб увічнити її, навесні 1815 року козаки переносять свою столицю, свій кіш до Верхнього Дунавця. Відтак кошовому отаманові Рогозяному Дідові випало стати засновником ще однієї, нової Січі, котра увійшла в історію козацтва як Дунавецька.

Схоже, що Рогозяний Дід добре пам'ятав і шанував традиції та звичаї Запорозької Січі, отож вирішив, що й Дунавецьку (Задунайську) Січ теж треба закладати, виходячи з її звичаїв, традицій, і навіть побутових ознак.

Місце було обране дуже зручне. Передусім, Січ розташовувалася на березі протоки Дунавець, що породжувало чимало вигод. Козаки негайно влаштували тут свою пристань, біля якої завжди стояли рибальські човні, котрі, в разі потреби, перетворювалися на бойові. Крім того, протока значно зміцнювала обороноздатність Січі, дозволяючи козакам в критичні моменти відступати в річкові плавні, а звідти — густо порослою очеретами і, хоча й мілководними, але з широкими заплавами протокою — аж до Дунаю. Зручність цього місця полягала ще й у тому, що воно було оточене давніми валами, насипаними — за припущеннями сучасних дослідників — ще, можливо, генуезцями. Козаки лише підправили та вивищили їх, обвели ровом, і в такий спосіб перетворили Січ на досить надійну фортецю.

Тут же, поблизу протоки, у найбільш безпечному місці кошовий Рогозяний Дід наказав збудувати церкву Святої Покрови, котра завжди була шанованою козаками-запорожцями; і... шинок. Ось щодо шинку, то тут він явно відійшов від звичаю, бо ж відомо, що "богоугодний" заклад цей запорожці завжди розташовували поза стінами Січі. Але Рогозяний Дід вирішив, що так надійніше.

З його ж таки волі, схваленої січовою радою та радою старійшин, на Січі було засновано 38 куренів: саме стільки, скільки їх було на Запорізькій Січі напередодні її зруйнування росіянами. Декотрі з них навіть мали старі, ще запорізькі, назви. Ностальгійність, а відтак і вірність традиціям, проглядалася й у всьому іншому побуті. Курені будували з чамуру, тобто зі спеціального замісу; стріхи робили очеретяними. Біля кожного куреня була своя комора, свій невеличкий городик-садочок. Зброя

вивішувалася на стінах, щоб завжди виявлялася під рукою. Кожен курінь мав свої рибальські човни, свої неводи і майже кожен — свій невеличкий рибальський заводик.

Цікаво також, що Січ було поділено на дві частини, одну з яких посідала січова старшина. У цій "старшинській ладанці" постійно проживали кошовий, писар, осавул, скарбник та інші січові посадовці. Тобто це був такий собі столичний адміністративно-діловий центр, куди паланкові та селищні отамани могли прибувати зі всіма своїми проблемами, і де керівництво Січі могло приймати представників турецької влади та місцевих громад.

Одначе зрозуміло, що Січ була лише військово-політичним та адміністративним осердям Задунайського козацтва. Основна ж маса козаків проживала в самому селищі Верхній Дунавець, котре стало українською козацькою столицею, а також на територіях між озерами Разін та Бабадаг. На відміну від січовиків, тут, на Раї, як, на турецький лад, називали цю козацьку територію, проживали сімейні козаки. Тут козацтво активно засновувало свої села та хутори, чимало з яких існує і досі, вже на початку ХХІ століття. Так, козаками було засновано села Нижчий Дунавець, Телиця, Балабалча, Чукурова, Муругіль, Пошта...

Після виселення некрасівців, українське козацтво отримало більш-менш тривалий перепочинок, можливість зайнятися господарством. Тим паче, що франко-російська війна 1812-1814 років відчаділа без їхньої участі. Щоправда, Рогозяному Дідові довелося сформувати загін козаків, який змушений був іти в складі турецької армії в Сербію, щоб там, упродовж 1816-1816 років, упокорювати бунтівливих сербів, котрі не бажали коритися турецькому гнітові. Проте існують свідчення, що під час цього походу козаки намагалися, наскільки це було можливо, з розумінням і співчуттям ставитися до православних братів-слов'ян, з якими, на відміну від росіян чи поляків, ніколи досі не ворогували. Отож намагалися поводитись так, щоб і після завершення цього походу між ними не залишилося ворожнечі.

Рогозяний Дід вже був у тому віці, коли слід подумати про спочинок. І наприкінці 1815 року він складає повноваження, передаючи клейноди своєму наступникові. Можливо, ми вже нічого не дізналися б про нього, про його подальше життя та смерть, якби ж не події 1828 року, котрі переорали все попереднє життя-буття Задунайської Січі. Пов'язані були ці події зі зрадницькими, по відношенню до всього січового товариства, діями кошового отамана Йосипа Гладкого.

Скориставшись з того, що розпочалася ще одна, котра вже за ліком, російсько-турецька війна, внаслідок якої росіяни опинилися на Дунаї, поблизу Січі, кошовий Й. Гладкий вирішив перейти на бік росіян. Загалом, рішення це має виправдання, але питання в тому, як саме Гладкий вчинив цей акт. Здобувши завдяки ньому особисто для себе чини і маєтності, він, водночас, поставив під смертельну загрозу все козацтво, призвів до загибелі кількох тисяч козаків та їхніх родин, до загибелі самої Січі.

Відправивши в район Силістрії двотисячний полк своїх козаків, до якого включив, здебільшого, тих, котрі не бажали переходити на бік росіян, Йосип Гладкий посадив на човни близько п'ятисот козаків і, навіть не пояснивши їм свого наміру, про який знало

лише вузьке коло його прибічників, та прихопивши січову скарбницю, печатку і всі канцелярські документи, вийшов у море, а далі, Кілійським гирлом, подався до Ізмаїла. Там він поклав до ніг царя — в буквальному розумінні цього дійства — клейноди Задунайської Січі і здобув собі чин полковника.

Дізнавшись про цю зраду, турки буквально оскаженіли. Майже дві тисячі козаків, на чолі з наказним отаманом Іваном Баланом, вони запроторили до в'язниці, а в деяких поселеннях, в дельті Дунаю, влаштували справжню різанину. Побоюючись помсти, той незначний гарнізон, що був на Січі, всього кілька десятків козаків, залишив її, рятуючись по навколишніх поселеннях та плавнях. Й ось тоді на політичну арену знову виходить поважний сивобородий козак. Рогозяний Дід.

Знаючи, що турки неминуче увірвуться на Січ і знищать її, він вирішив мужньо, до кінця, залишатися на ній, як представник січового товариства. Достеменно відомо, що з ним залишилося ще четверо таких самих древніх дідів-запорожців. Ось їхні прізвища: Яків Люлька, Тиміш Мамалига, Федір Дурний та Келеповський. Ці п'ятеро, на чолі з Рогозяним Дідом, якраз і склали отой останній гарнізон Дунавецької Січі, котрий мусив гідно зустріти каральний загін турецького війська, що прибував спеціально для того, щоб знищити Січ і всіх, хто на ній виявиться.

Поклявшись умерти, не полишаючи Січі, козаки, шануючи звичай, обрали собі Рогозяного Діда за кошового. Відтак, саме він і зустрів турецьких офіцерів та представників влади, намагаючись з гідністю пояснити їм, що за дії колишнього кошового Йосипа Гладкого вони відповідальності не несуть. Як і тисячі інших козаків-задунайців, вони дотримуються домовленостей з турецьким урядом, отож подаватися під руку російського царя не збираються.

Пояснення ці, звичайно, не допомогли. Втім, старі мужні козаки, що зібралися на січовому майдані, і не розраховували на те, що турки помилують їх. Вони знали, що їх чекає жорстока смерть, і готові були прийняти її. Завдання ж їхнє полягало в тому, щоб дати зрозуміти туркам, що Січ не залишилася без господарів і що вони вмирають з усією належною козакам гідністю. Так воно й сталося. Там же, на січовому майдані, турки порубали їх шаблями. Церкву, курені і всі будівлі, які були на Січі, турки зруйнували і випалили. І лише після завершення війни, коли турецька влада знову почала більш-менш терпимо ставитися до українського козацтва, котре потрібно було їй для охорони кордонів та ведення воєн, сюди, в Верхній Дунавець, почали прибувати старі козаки та втікачі з України. Проте відродити Дунавецьку Січ вже не вдалося.

Ну а щодо Рогозяного Діда, то бачимо, що смерть свою він зустрів гідно, по-козацьки, як і належить кошовому, як і належить січовому лицареві.

Семен Мороз, кошовий отаман Задунайського козацтва, архімандрит.

Минали роки, але козацтво, яке заклало свою Січ на Дунаї, і далі називалося "запорізьким". І мудро робило: адже в такий спосіб воно не переривало історії й традицій запорізького низового козацтва. Хоч і відчувалося, що тут, на Дунаї, козацтво українське помітно фізично, бо ж нема, не існує тих могутніх, невмирущих джерел народних, які живили його в Україні; і духовно підупадає, а отже наближається до

свого небуття.

Одним з останніх "помітних" кошових отаманів цієї Січі був Семен Мороз, якому довірили булаву десь на початку 1825 (?) року. Розпочиналося його отаманування спокійно. Часи були мирні (чергова російсько-турецька війна розгорілася лише 1828 року) воювати було ні з ким, тож, аби українські козаки не занудьгували на своїй Січі, турки запропонували кошовому сформувати такий собі будівельний полк, який би, за угодою з турецьким урядом, споруджував на якійсь річці поблизу Стамбула греблі та шлюзи. Справа ґрунтувалася на суто добровільних засадах і, за свідченнями учасників того будівництва, турки ревно додержувалися усіх умов трудової угоди з козаками, добре годували та щедро платили.

Загалом, слід відзначити, що всі дослідники сходяться на одному: турецький уряд, по суті, створив усі можливі умови для того, щоб задунайське козацтво могло нормально існувати, жити, а коли доводилося, то й воювати... за своїми власними традиціями, при власному самоврядуванні. Саме цим ставлення турків принципово відрізнялося від росіян, які весь час прагнули його ліквідувати, порушити традиції, насадити над ним своє чиновництво, зрусифікувати. Не зазнавали козаки і жодних релігійних утисків. Отож, на мій погляд, історія Задунайської запорізької Січі — це та, надзвичайно цікава, частина спільної українсько-турецької історії, яка ще потребує серйозного вивчення і здатна сьогодні бути прикладом мирного співіснування колись ворогуючих військ, народів та релігій. І це може прислужитися справі налагодження сьогочасних дружніх українсько-турецьких відносин.

Але повернімося до кошового Семена Мороза. Отаманував він два роки, тобто два терміни, а далі, відчувши, що літа вже не ті, подався на Афон, у ченці. Й ось тут стався рідкісний, на уявлення справжніх козаків, випадок: учорашній козак-рубака, який пролив чимало крові, а ще більше — нагрішив, раптом став так ревно відмолювати і кров, і всі інші гріхи, що мав на душі; з такою наполегливістю заходився пізнавати слово Боже, — а людиною він, судячи з усього, був досить освіченою, — що незабаром його висвітили в архімандрити!

Ну, здавалося б, що в цьому особливого! Висвятили, то й висвятили. Був кошовим, став архімандритом... Проте дивовижність долі цього козака-ченця в тому й полягає, що вона не вкладається у жодні звичні норми. Саме в цей час греки робили отчайдушні спроби відродити свою Елладу, визволитися з-під турецького іґа. На кого вони могли покладатись у цій справі? Звичайно ж, на козаків. Причому тактика їхньої пропагандистської роботи серед задунайського козацтва — для цього греки прислали на Дунай свого архімандрита Філарета, теж з Афону — полягала ось у чому. Може, ви, українські козаки, і не будете битися за свободу Греції, бо то не ваша земля, не ваша справа, але не виступайте на боці турків, не придушуйте нашого повстання. Це теж полегшить нам, вашим братам-християнам, боротьбу.

А щоб зменшити військову силу козаків, Філарет почав посилено агітувати їх податися разом із ним до Росії. Та оскільки просто так у чужу країну запрошувати він не міг, є підстави підозрювати, що прибув він з Афону на Дунай не без згоди та

благословення російського уряду, який теж був зацікавлений переманити якнайбільше задунайців на територію імперії.

Судячи з усього, агітував за повернення козаків під російську корону не він один. За даними дослідника історії українських поселень в Добруджі Ф. Кондратовича¹ та інших вчених, цей рух набув такої загрозливої для турецької влади масовості, що той уже почав розглядати варіанти виселення чи розселення, розпорошення козаків, аби вони як військова сила не дісталися Росії, відносини з якою на той час (1827-1828 рр.) різко погіршилися. В уряді Туреччини навіть існував проект переселення задунайців до Малої Азії або до Греції, здійснити який завадила сама політична ситуація: в 1828 росіяни розпочали бойові дії проти Османської імперії.

Слід віддати архімандритові належне: замовлення росіян він виконав добре. Повертаючись до Одеси — звідки, власне, й прибув на Дунай (так стелилася йому дорога із Афону) — він привів із собою кілька сотень запорожців, на чолі із сотником Чорнявським.

Царський уряд щедро винагородив архімандрита за його труди праведні, а щодо козаків... То одні з них одразу подалися у "вірні козаки", що служили російській імперії, другі залишилися в Одесі, приєднавшись до тих козацьких родин, які вже давно осіли в цьому місті та його околицях.

А що ж колишній кошовий Мороз? Не витримала душа його козацька молитов та праведностей афонських. Бо таки, на витримала! Щойно стало відомо, що розпочинається турецько-грецька війна, він зрікся архімандритського сану та постригу і знову подався в козаки.

"Оце по-нашому! — схвалили його рішення на Січі. — Бо ж яка душа козацька витримає, щоб отак-о, день при дневі, молитися, замість того, щоб козакувати?!"

Щоправда, на Січі вже мали кошового, та ще й шанованого — Григорія Головатого. Тож Мороза козацтво нарекло отаманом наказним. Розпочинати боротьби за булаву Семен Мороз не став. Пошвидше згуртував чималий загін козаків і вирушив на війну... проти греків. Хоч, мабуть, не варто було. Виступати на боці турків, придушуючи прагнення греків повернути собі захоплені Портою території?.. Без цього походу українські козаки могли б обійтись. Але що було, те було...

При цьому нема жодних підстав стверджувати, що цей загін православний священик почав формувати за наполяганням турків. Або насильно був мобілізований турками на війну проти греків. Парадокс у тому й полягає, що православний архімандрит, учорашній афонський (у Греції) чернець добровільно приєднався до турецького війська (мабуть же, за непогану платню). Проблеми єдиновір'я з греками його не хвилювали.

Воювали козаки-"турки" довгенько. Є свідчення, що брали участь в облозі міста Міссолонга. А коли бойовим діям настав кінець і час було повертатися додому, турецький корабель, на якому перебувало близько 600 козаків на чолі з наказним кошовим Семеном Морозом, затонув. За одними даними, затонув нібито через те, що дістав якісь пошкодження в боях, а тут ще шторм. За іншими — його нібито затопили

греки.

А. Кащенко подає цю історію в такому трактуванні: "Коли запорожці вже верталися з Греції у Стамбул морем, то турецький корабель, на якому було 600 запорожців, і сам Мороз, греки потопили вибухом, і всі козаки, за винятком небагатьох, загинули в морі". Та оскільки годинникових і радіокерованих мін за тих часів ще не знали, то можна припустити, що греки використали спосіб тарану. Це коли в корабель уганяється човен чи невеличка яхта, начинена вибухівкою, при якій чатує смертник з факелом.

Але то вже подробиці. Для нас важливо, що на цьому кораблі знайшов свою загибель колишній кошовий, а згодом архімандрит, і знову кошовий, тільки вже наказний, Семен Мороз, царство йому...

Василь Смик, кошовий отаман Задунайського козацтва.

По тому, як кошовий отаман Мороз, разом із майже шістьма сотнями своїх козаків, загинув у битві поблизу грецького міста Міссолонга, Задунайську (Дунавецьку) Січ очолив досвідчений, випробуваний старшина Василь Смик. Людиною він виявився діяльною і тямущою, яка розуміла, що козакові треба жити не війною, а миром, отож дбала про розбудову козацьких поселень, про налагодження рільництва. Це при ньому козацькі господарники почали утверджуватися не лише на ланах, але й на ринках румунських міст Тульчі, Галаца та Браїли, де вже з'явилися свої представники, оптовики-перекупники, котрі допомагали козакам збувати все вирощене та вироблене ними на полях та по домашніх фермах.

Василь Смик не лише заохочував, але й допомагав формувати гурти козаків-поселенців, які вирушали в поближні волості на заробітки, даючи змогу валахам на іншим заможним господарям впорюватися з косовицею, збиранням винограду, кукурудзи. Серед козаків завелось чимало чудових майстрів, які могли поставити хоч дім, а хоч церкву; були вправними теслями та столярами, мулярами і човнярами.

Для кошового це було принципово: націлити мирні зусилля козаків на працю в полі, на мисливство та рибальство, на ремесла. Тож, де тільки можна було, він сприяв формуванню козацьких мисливських та рибальських ватаг, оскільки все це допомагало йому уникнути страшної пошесті, котра, через неробство, починала розповсюджуватися по задунайських землях: чимало козаків, звиклих до зброї та війни, але не звиклих до тяжкої щоденної праці, почали збиватися в гурти розбійників, що діяли по лісах навколишніх повітів.

Відтак про козаків почала розповсюджуватися лиха слава, як про розбишак та грабіжників. А це змушувало й населення, й владу з підозрою ставитися до всього січового товариства.

Та, якими б не були успіхи козацтва на придунайських нивах Добруджі, все ж таки передусім вони залишалися людьми військовими, і поселення їхні теж жили за законами військових, де в кожній хаті була наготові зброя, і звідки, за першим покликом кошового отамана, повинні були вирушати на війну козацькі сотні та полки. В ті часи — 1821 — 1822 роки, — коли на чолі Коша випало стояти Василю Смику, Туреччина не воювала, але все ж таки в провінціях-колоніях імперії було неспокійно,

щойно туркам вдалося — не без допомоги козаків-задунайців — придушити повстання греків, як розпочалися вже не лише політичні, але й збройні хвилювання в Молдові та Валахії.

Особливо активно готувалися до виступу проти турків валахи. В 1821 році в них з'явився досить впливовий ватажок — Тудор Владимиреску (1780-1821). Син заможного селянина-валаха, він прославився тим, що під час російсько-турецької війни 1806-1812 років сформував та очолив загін румунських добровольців, які воювали на боці росіян. Він та його однодумці сподівалися, що російські війська увійдуть в Валахію і допоможуть їй здобути незалежність. Але цього не сталося. Чималі сподівання Владимиреску покладав також на успішне повстання греків. Відтак, налагодив щонайтісніші зв'язки з грецьким визвольним товариством "Гетерія", на чолі якого стояв А. Іпсіланті. Та схоже, що часи еллінських легіонів, часи царя Леоніда і Спарти в Греції давно минулися; повстання 1821 виявилось погано організованим, а загони повстанців не являли світові ні особливої мужності, ні завзяття.

Все ще розраховуючи на підтримку росіян та грецького товариства "Гетерія", Тудор Владимиреску, вже в січні 1821 року підняв повстання. Певний час воно користувалося успіхом. Військо повстанців постійно зростало та набувало досвіду. В березні 1821-го основні їхні сили почали підходити до столиці Валахії Бухареста, де теж формувалися підпільно-повстанські гурти. Проте удар в спину повстанню було завдано звідти, звідки його ніхто не чекав.

У складі повстанців діяв великий загін греків-добровольців на чолі з самим А. Іпсіланті. Так ось, в ті дні, коли повстанці вже готувалися до боїв за Бухарест, Іпсіланті, який постійно конфліктував з Тудором Владимиреску і не бажав бачити його на чолі повстання, наказав своїм прихильникам схопити вождя повстанців. І ті схопили й розстріляли його.

Можливо, всі ці події так і залишилися б поза нашою увагою, оскільки належать історії греків та валахів. Але вони ще й зачіпали інтереси Османської імперії, а отже, й інтереси "оттоманських козаків" — як називали тоді задунайців. Загалом кошові отамани досить неохоче піднімали своїх козаків на придушення антитурецьких повстань в провінціях імперії, оскільки й самі перебували в такому ж становищі, як жителі цих національних провінцій. Крім того, Василь Смик добре розумів, що кожне нове повстання ослаблює імперію, тобто об'єктивно діє на користь поневоленої України, значна частина земель якої перебувала під гнітом османів. А ще він пам'ятав, що коли йшлося до походу в Грецію, кошовий Григорій Головатий відмовився вести козацький полк під Міссалонг, і туркам довелося відкликати для цього колишнього кошового Мороза, який на той час уже був ченцем одного з афонських монастирів. Що ж до Смика, то він вирішив, що краще вже сам очолюватиме козаків, бо якщо відмовиться, турки знайдуть іншого старшину, дії якого контролювати він не зможе.

Сформувавши козацький полк, Василь Смик надійшов з ним у розпорядження турецького командування. Відомо, що турки, не дуже покладаючись на козаків, які й не приховували свого співчуття до повстанців, використовували їх здебільшого в якості

допоміжної військової сили, яка несла жандармську службу, упокоряючи дрібні загони повстанців та охороняючи від них шляхи й окремі поселення. Але схоже, що цього разу козацький полк виявився на вістрі турецького карального рейду. Якихось подробиць його ми не знаємо, проте відомо, що влітку 1821 року козаки навіть увійшли до Бухареста. Якби козацький полк не був повноцінною бойовою одиницею, яка увійшла до столиці Валахії разом з турецькими частинами, турки навряд чи дозволили б йому розквартируватися там. Але залишилися документальні свідчення очевидців, які стверджують, що і в столиці, і в околицях її козаки намагалися більш-менш лояльно ставитися до повстанців та й взагалі, до валахів. І навіть відомо, що чимало козаків — в козацьких поселеннях завжди відчувався брак дівчат — оженилися на місцевих красунях, ясна річ, християнках.

Якимись особливими подвигами під час придушення цього повстання ні сам кошовий Василь Смик, ні його козаки не відзначилися. Вже хоча б тому, що вони й не прагнули цього.

Повернувшись наприкінці року з козаками на Січ, Василь Смик знову заходився дбати про розвиток господарства. На той час з українських поселень витворилася чимала переселенська колонія, до якої охоче приставали все нові й нові хвилі втікачів з України. І кошовому, як адміністраторові цієї колонії, треба було дбати про їх облаштування, про нові землі та житло для родин. Можливо, він і видався січовикам не таким уже й войовничим та заповзятим, бо наприкінці 1822 року вони обрали собі нового кошового. Проте чимало родин втікачів завдячували йому своїм добробутом, і козаки ще довго згадували про нього, як про мудрого господарника, котрий умів налагодити взаємини і з січовим товариством, і зі старостами козацьких поселень, і, що дуже важливо, з турецькою адміністрацією. Тобто справу свою, як кошовий отаман, Василь Смик знав, а це головне, що від нього вимагалось.

Григорій Потьомкін, генерал-губернатор Новоросійського краю, генерал-фельдмаршал російської армії, Великий гетьман військ Катеринославських та Чорноморських, Головнокомандуючий російськими військами.

Передбачаю, що постать князя Григорія Потьомкіна в цій книжці викличе подив: неукраїнець, генерал-губернатор: так, "Великий гетьман*у але ж не козаки його обирали — сама імператриця призначила... Проте всі ці аргументи дуже легко відкинути. Серед гетьманів і кошових різних часів бачимо безліч неукраїнців, котрі мали різні польські чи російські чини та посади і котрих призначали на гетьманство чи отаманство — кого цар, кого король, кого хан чи султан. Ото, у цьому ряду князь Потьомкін, як кажуть в Одесі, "дуже навіть дивиться*. Інша річ, що бачити ім'я цього князя серед імен козацьких дещо незвично. Але то вже суб'єктивний фактор сприймання.

З вашого дозволу, я не вдаватимусь до відтворення всього життєвого шляху князя, усіх петербурзьких інтриг цього фаворита імператриці, а лише коротко окреслю етапи сходження, щоб потім зосередитися на тій частині його буремної, і не завжди праведної, діяльності, що стосується життя українського козацтва.

Народився він 1739 року, в дрібнопоміщицькій дворянській сім'ї. Освіту здобував спочатку в Смоленській духовній семінарії, а потім у Московській університетській гімназії. В університеті він дуже ревно взявся за науку і в 1756 році навіть був відзначений золотою медаллю, але незабаром втратив будь-який інтерес до навчання і, поки інші відбували лекції, насолоджувався видами Москви, або вдавався до запальних диспутів із ченцями.

Відчувши, що ідея служіння церкві абсолютно не приваблює цього кремезного, гвардійської статури парубка, духовний шеф гімназії архієпископ Крутицький і Можайський відбув з ним кілька принципових розмов, а далі, мабуть, пророче уловивши струмінь долі цієї людини, не лише порадив негайно податися на військову службу, але й дав 500 карбованців на дорогу до Петербурга та підтримку його перших кроків.

Як вахмістр (а не в чині офіцера, як, стверджує дехто з істориків) кінної гвардії, Г. Потьомкін узяв участь у дворцовому (1762 року) перевороті, внаслідок якого до влади у Росії прийшла Катерина II. Саме участь у цьому перевороті та відданість новій імператриці визначили успіх подальшої кар'єри гвардійського офіцера. А була вона справді разючою. Вже 1768 року його призначають камергером (тобто старшим за рангом придворним) Двору її Імператорської Величності і надають чин секунд-ротмістра. Того ж таки року він бере участь у російсько-турецькій війні, під кінець якої (1774) набуває чину генерал-поручика.

Наші історики чомусь досить скептично ставляться до військових заслуг Потьомкіна, більше апелюючи до фаворитських достоїнств та чинів його, а ще — до невмирущих "потьомкінських сіл". Так, справді, в житті цього наближеного до імператриці гвардійця траплялося всіяке. Але документально засвідчено, що вже під час першої своєї війни (російсько-турецької 1768-1774) полковник Потьомкін відзначився в боях неподалік Хотина. Особливу хоробрість і воєначальницький талант він виявив в битві 29 серпня 1769 року, коли, очолюючи великий загон кавалерії, зупинив наступ кінноти верховного візира Молдаванжі-паші і, спільно з іншими військами, примусив турків і татар відступити.

Командуючи корпусом кінноти, він 4 січня 1770 року розбив і відтіснив за річку Малку 10-тисячний корпус Сулеймана-паші. Відзначився він також у битвах під Журжею, Ларгою, першим увірвався до передмістя палаючої Кілії. В 1773 році, під вогнем турків, генерал-поручик Потьомкін переправився з передовим загоном через Дунай, щоб узяти участь у битві під Сілістрією... Отже, як бачимо, свої бойові нагороди та чини він здобував чесно, на полях битв.

Повернувшись із театру бойових дій до Петербурга, Потьомкін перебирає до своїх рук справу придушення великого повстання під проводом О. Пугачова, яке, як ми знаємо, кулями та багнетами солдатів успішно придушив. Того ж таки 1774 року князь Потьомкін офіційно — якщо тільки такий термін доречний у даному контексті — стає фаворитом імператриці, а точніше кажучи, її загальновизнаним коханцем. Відтак, його вплив не лише при дворі, а й у межах цілої імперії, різко зростає. Незабаром він стає

президентом військової колегії при імператриці, тобто, по суті, майже військовим диктатором Росії. Окрім того, його призначають новоросійським, азовським та астраханським генерал-губернатором.

Саме князю Потьомкіну належав план великої операції, пов'язаної з приєднанням до Росії Кримського ханства. За цю Кримську кампанію імператриця своїм особливим Указом надала йому титул "найяснішого князя Таврійського". З ініціативи Потьомкіна засновано також низку українських міст, зокрема, Миколаїв, Херсон, Катеринослав (нині Дніпропетровськ), Севастополь.

Коли ж повернутися до його військової кар'єри, то слід сказати, що вершини її Потьомкін досяг, ставши головнокомандувачем російських військ у російсько-турецьких війні 1789-1791 роках. Цікаво, що талановитий полководець О. Суворов перебував тоді в його безпосередньому підпорядкуванні. Щоправда, вони частенько конфліктували, але то вже нюанси, яких ми дозволимо собі не торкатися.

Ну, гаразд, переворот, губернаторство, війни з турками, нагороди... Але як воно сталося так, що князь Потьомкін раптом опинився на чолі українського козацтва? О, це окрема історія, на якій варто спинитись докладніше.

Якось так сталося, що в середині XVIII століття поміж російського дворянства завелася мода, яка свого часу запосідала польську, молдавську та інші аристократії, — записуватись у запорізькі козаки і в такий спосіб прилучитися до лицарського Ордену. Погодьтеся, що досить часто, говорячи про січовиків, пригадуючи оселедці та шаровари, ми зовсім забуваємо, що йдеться не про якусь там степову ватагу, а про давній лицарський Орден. І що кожен, кого висвячували у запорізькі козаки, ставав лицарем, а отже, аристократом, так би мовити, загальноєвропейського штибу.

Інша річ, що одні аристократи, чи просто романтики, йшли на Січ, щоб віддавати цьому Ордену усе своє життя, і тут ми можемо назвати десятки, якщо не сотні, імен представників польської та української шляхти: Лянцкоронський, Вишневецький, Виговський, Хмельницький...

Другі ж лише удостоювали Січ-Орден своїми нечастими відвідинами та прилучалися до його лицарства формально.

Щоб переконатися, наприклад, у популярності козацького Ордену серед російських та польських аристократів, які воліли стати саме такими, формальними, членами його, вдамося до списку Д. Яворницького. Ось кілька найпромовистіших імен: генерал-аншеф Іван Глебов; польський коронний гетьман Ксаверій Браницький; генерал-поручик граф Андрій Остерман; генерал-майор князь Олександр Прозоровський; начальник астрономічної експедиції Христофор Ейлер; статський радник Петро Веселицький...

Га? Що скажете про оцих хлопців при генеральських і "протчих" віц-мундирах, які раптом позаводили собі оселедці козацьких рубак?!

Не втримався од спокуси й генерал, князь Григорій Потьомкін. Проте між названими оселедцевими генерал-козачками та князем Потьомкіним існувала істотна різниця. Ті були лише "почесними козаками" і жодного практичного стосунку до українського козацтва не мали. Що ж до Потьомкіна, то склалося так, що доля

запорозького козацтва, — а згодом і процес заснування нових козацьких військ, — залежали саме від нього: його поглядів, його владних можливостей, а подеколи й від настрою — не без того...

Зближення Потьомкіна із українськими козаками припадає на добу російсько-турецької війни (1768-1774). Навесні 1772 року кілька куренів запорізького козацтва зайшло човнами в Дунай і прилучилося до російських військ, якими командував генерал-майор Потьомкін. Там князь навчав упевнитися в небуденній мужності козаків, познайомився з дисципліною, ладом і традиціями козацьких підрозділів.

" — Ну от, хто я такий? — міркував собі при келихові цілком пристойного бессарабського вина Потьомкін. — Ну, князь; ну, генерал; ну, командувач війська... Але ж не лицар козацького Ордену, не козак! А мужністю та лицарством запорожців уже й сама імператриця замилювалася. Спеціальну Грамоту видала" (від 22 лютого 1772 року). Одне слово, вино, весна, романтика... Отак, одного вечора, розманіжившись, — як тепер пам'ятаю, було це 15 квітня 1772 року, — сів наш князь писати листа.

Кому? Та кошовому ж, Петрові Калнишевському. Козаків його хвалив, у повазі до січового товариства запевняв, а далі не втримався і, назвавши кошового, як годилося справжньому козакові, "батьком", слізно попрохав і його, нетягу, прилучити до запорізьких козаків-лицарів, та записати до Кушівського куреня. Чому саме до Кушівського? Бо хлопці там!.. Бувало, як вип'ють із князем, то так же ж любо співають!..

Не часто випадало кошовому Калнишевському отримувати листи від російських генералів. А як і траплялося, то змісту вони були одного: негайно присилай полк! Або й два! Допоможи в боротьбі з турками-татарами. Аж тут раптом генерал, князь, у козаки проситься! "А що, хлопці, — й собі розманіжився Калнишевський, — приймемо цього "енерала", чи може, той?.."

"А таки приймемо, трясця його матері, — загуло товариство. Козак з нього, може, й нікудишній, але ж до імператриці підступатися може, слово знає. Мо' й нам у пригоді стане..."

І записали князя в козаки. Оскільки ж, за традицією, кожного новоприбулого записували під якимось, уже суто козацьким, прізвиськом, то й Потьомкіну дали прізвисько

"Нечеса". Князь — тобто, пардон, князів тут не було, всі рівні межі рівними, — тож я й кажу; козак Кушівського куреня Грицько Нечеса... Чого "Нечеса"? Та дивної якоїсь заведенції тримались оті російські "енерали"... Нема, щоб, як годиться, виголити собі оселедця та на людей бути схожими... Так ні ж, перуки — щось велике й кудлате — на голови накладають. А що князева перука була з особливо патлатих...

Ну, не знаю, як вам, а самому князеві нове ім'я сподобалось. Коли на петербурзьких балах дами, за давньою звичкою, зверталися до нього, "князь", він ніби аж сердився і просив іменувати себе "казакон Кушівського куреня Гріцком Нечесой". Щоб, знатись, по-аристократичному.

Але ми дещо відхилилися.

Воювали козаки в цій війні добре. Про це свідчать листи імператриці, а також російських генералів: Рум'янцева, Долгорукого, Прозоровського. А Потьомкін, той, мабуть, од щирої своєї прихильності, подарував запорожцям аж 38 великих казанів: кожному куреню — та по казану. Щоб козаки їли з них кашу, і його, Грицька Нечесу, славного козака запорізького, добрим словом згадували. Та оскільки відразу після дарування казанів росіяни заходилися відбирати від запорожців землі, заселяючи їх вихідцями з Росії, Сербії, Німеччини — одне слово, створювати оте, сьогодні добре знане "русскаяязычное населеніє", — то козаки навіть пісню про них склали. І були в ній дуже "ніжні" слова про оті російські казани, що за них у козаків позабирали всі... лани.

Єдине, що втішало, що Росія нарешті підписала з Туреччиною мирну угоду, а їхнього "товариша курінного" (тобто заступника курінного отамана) Грицька Нечесу призначено генерал-губернатором Новоросійського краю. Козаки спочатку навіть не второпали, що воно й до чого, а тому зраділи: "Ти диви, братця, як "наші" вгору пішли! Але потім роззир-нулися: що ж воно діється?! Одні землі росіяни загарбують собі, другі віддадуть кримським татарам, бо так передбачає Кючук-Кайнарджийський мирний договір; а генерал-губернатор, тобто "товариш курінного", сидить собі в Петербурзі й носа на козацькі землі, що їх отак, хижо, шматує імператорське чиновництво, не потикає.

Щоправда, якось князь все ж таки навіть листа написав кошовому Калнишевському. Ось як зворушливо переповідає цю подію А. Кащенко у своїх "Оповіданнях про славне військо..."

"21 червня 1774 року новий Новоросійський генерал-губернатор Потьомкін, живучи завжди в Петербургу, ще раз послав Калнишевському подарунки; дзигарик (годинник. — Б.С.) та оксамит, написавши дуже дружнього листа, який закінчив по-українському; "Будь ласка, батьку, пришли мені гарного татарського коня, щоб козакувати годився".

Ну як було запорожцям не втішитись? А втішившись, депутацію з поважних, заслужених козаків до імператриці послали, коней мало не табун погнали до Петербурга, щоб було чим задобрювати високе чиновництво (басував у тому табуні і козакувато-татарський кінь для Грицька Нечеси), але виявилось, що все марно. Навпаки, Катерина II ще й свого "дзигарика" козакам підкинула — у вигляді наказу про знищення запорозького козацтва. Генерал-губернатору Потьомкіну-Нечесі велено було козаків роззброїти і — кого до тюрми засадити, кого по панських маєтках розігнати, а саму Січ знищити. Раз і назавжди.

Отримавши від Потьомкіна казани, січова старшина написала йому листа, в якому дякувала за подарунок, та водночас просила про заступництво. "Люблячи (військо) любовно, — цитує фрагмент його А. Скальковський в "Історії Нової Січі..." — вживіть заходів до виконання обіцянки, котрою так запевнені й утішені, що не сумніваємося в досягненні розради в печалях наших, маючи право, живим Богом і всім світом випровдане". Датоване було цього листа 24 січня 1775 року, напередодні знищення Січі. І важко сказати чи то пером козацьким водило передчуття, чи може, кошовий уже

мав якусь інформацію, яка насторожувала.

Як росіяни плюндрували в 1775 році Січ, ми вже знаємо. Як знаємо й те, що не допомогли кошовому П. Калнишевському ні імператрицині, за особливі заслуги даровані, недельки з "патретами", ні татарські коні, ні дзиг'арики. Коли Калнишевський опинивсь у тогочасній московській

"Бутирці", сам князь Нечеса власноруч написав імператриці доноса, в якому стверджував, ніби "віроломне буйство* колишнього кошового і разом з ним заарештованих таке велике, що всі вони заслуговують на смертну кару. Та, оскільки він чоловік чуйний і про бойові заслуги "батька" Калнишевського пам'ятає, то радив не страчувати, а засадити в підземелля Соловецького монастиря. Саме там, на Соловках, у монастирському підземеллі, і втішався цоканням князевого "дзигарика" наш кошовий цілих 25 років.

Придушення повстання Пугачова і знищення української козацької вольності було значною заслугою перед імперією, і Катерина II не залишилася в боргу: "Придушення пугачовського бунту завершилося, за планом Потьомкіна, знищенням Запорозької Січі* В 1776 р. Катерина II "пожалувала" його поручиком кавалергардського корпусу, подарувала і Аничковський палац, воеводство Кричевське (в Білорусії) з 14-ма тисячами душ, 100 тис. карбованців і домоглася для нього князівського достоїнства Римської імперії, з титулом Світліїшого"}

Ось так, щедро, оплачувалася імператрицею ця ганебна послуга Грицька Нечеси. Однак бог із ними, з нагородами. В тій таки "Довідковій книзі" віднаходимо інформацію, яка розкриває суть багатьох старань Потьомкіна і яку, наскільки мені відомо, ніхто з вітчизняних дослідників досі ґрунтовно не аналізував. Ось вона : "В 1777 році князь вирушив оглядати доручені йому намісництва: губернії Новоросійську, Астраханську і Саратовську, тобто всю тодішню Південну Росію від Чорного до Каспійського моря. В цей час у голові Потьомкіна зародилася думка, за яку він узявся з усією палкістю та рішучістю свого характеру; це був проект вигнання турків з Європи і відродження Візантійської імперії — з царями російської династії. Новоросійський край повинен був слугувати першою сходинкою до величезного заходу. Голий степ належало заселити, облаштувати, озброїти. В 1779 році закладено м. Херсон, на правому березі Дніпра, і тут збудовано військові казарми, у вигляді мазанок. В 1780 році князь прибув до Кременчуга. Імператриця наділила його всією повнотою влади і мільйонами грошей. На його поклик почали прибувати в безлюдний край поселенці з усіх країв: греки з Мореї — і з архіпелага: вірмени з Криму і Закавказзя; італійці і німці, калмики з уральських степів; запорожці, котрі втекли за кордон, тепер знову почали повертатися на старе попелище... Тим часом упало Кримське ханство; Потьомкін примусив Шагін-Гирея добровільно зректися престолу, і маніфест Катерини сповістив Європу, що Кримський півострів, острів Тамань і Кубанська країна приєднуються до Росії. Водночас цар Грузинський Іраклій присягнув на вірність Катерині і її спадкоємцям... Він оперезав фортецями Чорне море і відкрив береги його для торгівлі. Порти Херсонський, Феодосійський і Севастопольський отримали однакові привілеї з Петербургом і

Астраханню. Для полегшення сполучення з внутрішньою Росією, пробито було дніпровські пороги. В самому краї почали процвітати промисловість, господарство, навіть освіта, оскільки князь всюди засновував повітові та землеробські училища, а в Катеринославі навіть збирався відкрити університет" .2

Якщо розвіяти фіміам хвалебної ідилії, то відкривається, що Запорізька Січ, її землі, виявилися в епіцентрі глобального імперського задуму, в якому, власне, не було місця ні українському козацтву, ні українському народові. А військову силу козацтва новоявлений творець російсько-візантійського Вавилону прагнув використати лише, як криваво-тілесний підмурівок для своїх ефемерних амбіцій.

Та поки Калнишевський спокутував свою вірність Російській імперії по її імперських Соловках, сама імператриця відчула, що наближається ще одна війна з Туреччиною, отже потрібні воїни, потрібні козаки. Й у травні 1779 року з'являється маніфест, яким Катерина II закликала запорожців повернутися з турецьких земель в Україну і скласти присягу на вірність їй. Козаки — де б вони не були: на Бузі, Дністрі, Дунаї, на Буджацьких лиманах — мали змогу познайомитися з цим документом, але, вислухавши обіцянки імператриці, сказали "нема дурних", і під її високу руку жоден кіш так і не повернувся.

У квітні наступного року імператриця знову повторила звернення. Реакція була такою ж. А війна усе ближчала, і російські генерали нервували. Все ж таки краще було б, якби українські козаки пішли проти турків, аніж проти них. Так воно безпечніше. Ось тоді Катерина й сказала своєму фаворитові: "Слухай-но, хто там, зрештою, генерал-губернатор: я чи ти? Ну, то зроби щось, щоб повернути отих козаків". Князь знову почав слати гінців, тепер уже й від себе, але це теж не допомогло.

А тим часом повстали татари Криму, яким страшенно не подобалося бути підлеглими її величності. Свій хан — він, хоч і хан, але все ж таки свій. Вони до нього звикли. А щодо російської імператриці, то хай би вона краще своїми тата... пардон, росіянами правила.

Маючи нагальну потребу у військах, Потьомкін розіслав уповноважених по всіх паланках колишньої Січі, сподіваючись, що хоч хтось із козаків погодиться служити імператриці. За Буг, на турецьку територію, теж послав довірених осіб. Й ось до Херсона зійшлося близько тисячі охочих. Нібито й не таке вже й значне військо, але в Петербурзі вирішили, що початок непоганий. Щоправда, в 1787 році Потьомкін дозволив сформувати з козаків лише волонтерську команду, яку очолив Сидір Білий, і служба в якій стала для вчорашніх "зрадників імперії" своєрідним випробуванням на вірність. Та оскільки ніхто з козаків утікати назад, "під турка", не збирався, то вже наступного — 1788 — року було дозволено на березі Бузького лиману, в Васильківському урочищі, створити Васильківський кіш і обрати отамана, яким знову ж таки став Сидір Білий. А незабаром волонтери-козаки були перейменовані на "Чорноморське військо вірних козаків", і Потьомкін сам запросив із Петербурга клейноди зруйнованої Запорізької Січі — булаву для С. Білого та печатку. Отаманом над військом Потьомкін настановив С. Білого, а суддею А. Головатого. Таким ото

побитом наш князь-козак Потьомкін-Нечеса і став засновником Українського Чорноморського війська.

Коли 1787 року Катерина зважилася на вояж своїми новими землями, козаки-чорноморці вже гарцювали, супроводжуючи її карету. Скориставшись нагодою, Сидір Білий звернувся до імператриці з проханням відродити Запорозьке козацтво, проте згоди не дістав. Відомо, що поданню звернення сприяв Потьомкін, який теж вважав, що можна було відродити Січ, але вже таку, яка б вірно служила Росії.

А потім почалася російсько-турецька війна. Як билися українські козаки під командуванням Сидора Білого, Антона Головатого, Захара Чепіги та інших козацьких командирів, знаємо з попередніх оповідей. Можу лише нагадати, що й тепер вони показали себе неперевершеними воїнами. А по війні взяли на себе охорону українських кордонів, які на той час стали вже й кордонами Російської імперії. Відтак, чисельність козацьких військ мусила поступово зростати. Визначаючи цю потребу, Катерина II надала князю Потьомкіну (це сталося на початку 1791, за іншими даними — наприкінці 1790) — звання "Великого гетьмана військ Катеринославських та Чорноморських".

Козаки поставилися до цього призначення помірковано. Сподівалися, що, маючи за гетьмана такого впливового чиновника імперії, почуватимуться впевненіше. Так воно, власне, й було. Хоча сам фельдмаршал відчував, що становище його, авторитет при дворі помітно похитнулися. В лютому 1791 він востаннє відвідав Петербург і був прийнятий Катериною II. Імператриця зустріла його досить доброзичливо. Враховуючи його заслуги перед імперією та давню свою прихильність до улюбленого фаворита, подарувала йому будинок, який увійшов в історію столиці під назвою "Таврійський палац"; і прикрашений дорогоцінним камінням мундир вартістю в 200 тис. карбованців. Проте Потьомкін уже знав, що придворні інтригани зуміли похитнути віру підозріливої імператриці у його відданість, отож приймальною Катерини II він залишав із тривогою відданого, вознесеного до вершин влади раба, який добре розуміє: будь на те воля імператриці, за кілька хвилин він міг би позбутися всіх дарованих нею чинів, титулів і маєностей.

І все ж, нехай ніхто не наважиться звинувачувати князя Потьомкіна в тому, що він поставився до свого призначення гетьманом як до формальності. Таки нуртувало в душі цього чолова щось таке, що збуджувало в нього інтерес до козацтва, примушувало захоплюватися історією і славою козаччини.

Перше, до чого він вдався на посаді гетьмана, це звернувся до імператриці з проханням віддати козакам-чорноморцям під поселення всю землю, що пролягала між Південним Бугом, Дністром (мається на увазі пониззя цих річок) та Чорним морем. Погляньте на карту, і ви переконаєтеся, що йдеться про чималий шмат території. Крім того, їм було надано Тамань та ще цілу округу поблизу неї. Щоправда, зробивши козакам таку послугу, Потьомкін негайно послав на Дунай нові козацькі полки, де вони, разом із російськими солдатами, брали штурмом Ізмаїл, Тульчу, Ісакчу, гинули в битвах під Кілією та Бабадагом. Але то вже інша історія, та й далеко не все в Російській імперії залежало від "всемогутнього* Потьомкіна.

Розуміючи, що їй далі проводити цю війну безглуздо, Туреччина погодилася на мирний договір (якого укладено було наприкінці липня 1791 року, в Галаці). Та оскільки кордоном між двома імперіями мав стати Дністер, то всі землі, які українські й російські солдати зуміли здобути між Дністром і Дунаєм, знову відходили до Туреччини. Природно, що в українських козаків таке рішення викликало страшенне обурення, розгубленість, гнів. Їм було значно тяжче, ніж росіянам, залишати подунайський край, бо ж добре пам'ятали, що він належав їхнім предкам, що за цю землю безліч разів билися і дружини давньоукраїнських князів, і козацько-повстанські війська отаманів-гетьманів. Але, знову ж таки, вони зрозуміли, що це розмежування імперії залежало не від Потьомкіна, а тому "Великого гетьмана" свого в цьому не звинувачували. Тим паче, що їй сам князь виявив різке незадоволення підписаною без нього угодою. "Незабаром після того (тобто після прийому Потьомкіна імператрицею — В.С.) надійшло повідомлення, — мовиться з цього приводу в "Довідковій книзі Імператорської Головної квартири", — що Рєпнін, розбивши під Мачином візиря Юсуфа пашу, підписав з турецькими уповноваженими попередні мирні статті. Прибувши до Галаца, Потьомкін, незадоволений тим, що перемога вислизнула з його рук, знищив договір як такий, що не відповідає гідності імперії".³

Ясна річ, по цьому він примусив своїх дипломатів виробити нові статті договору з Туреччиною, які їй були покладені в основу переговорів, що відбувалися вже в Яссах, тодішній столиці Молдавського князівства. Але саме там він тяжко захворів на "злаякісну лихоманку", як було визначено його діагноз в офіційному повідомленні. Відтак і ця війна, і мирний договір виявилися, для нього останніми. На початку жовтня, готуючись їхати до Миколаєва, щоб звідти податися до Петербурга, він раптом тяжко занедужав. Потьомкін ще сподівався, що дорогу якось витримає — їхати так чи інакше треба було, — але, здолавши лише 38 миль, відчув, що вмирає і попросив козаків, які становили особисту охорону, винести його з карети. Козаки розстелили килим і поклали свого "Великого гетьмана" на землю. Тут, поблизу Галаца, лежачи посеред степу, в колі українських козаків, він і помер. Сталося це 5 жовтня 1791 року.

Хто б як не ставився нині до цієї історичної постаті, але ми, українці, повинні усвідомлювати, що князь Григорій Потьомкін був причетний до долі Запорозької Січі, до заснування Чорноморського, Бузького та Кубанського козацтва, а отже — подобається це комусь, чи ні — належить, і завжди належатиме, нашій, українській історії.

Тимофій Котляревський, Військовий отаман Чорноморського Козацького Війська, генерал-майор російської армії.

"Творення писемної історії України літ минулих можна буде вважати завершеними лише тоді, коли на скрижалях української історії осяйними літерами буде викарбовано ім'я останнього із доти забутих нами лицарів їй Незалежно від того, в які краї закидала його примхлива доля та під якими прапорами виявляв він свої вражаючі мужність і звитягу".

Богдан Сушинський

На час переселення (1792 р.) чорноморських козаків на Кубань, Тимофій Котляревський був військовим писарем, тобто третьою за рангом особою козацької старшини після кошового та військового судді. Це вже свідчить про повагу, якою користувалася ця людина серед козацтва.

Відомо, що на Запорізькій Січі Котляревський з'явився ще 1760 року, тобто за п'ятнадцять років до її зруйнування. Уже той факт, що кар'єру свою він починав навіть не в Чорноморському, а ще в Запорозькому козацтві, отому, давньому, справжньому козацтві, надав йому авторитету, оскільки такі козаки в кубанському товаристві пошановувалися, як носії давніх звичаїв, як духовні наставники, яких, із літами, ставало все менше й менше.

Судячи з усього, він належав до тих козаків, котрі після зруйнування Січі не подалися на Дунай, а залишилися на території, підконтрольній Росії. Разом із Сидором Білим, Захаром Чепігою та Антоном Головатим, він відроджував Чорноморське козацтво, формально належачи до Бузького, адже точно відомо, що ще 2 липня 1790 року, тобто за два роки до переселення на Кубань, фельдмаршал князь Григорій Потьомкін особисто затверджував його на посаді військового писаря Бузького козацького війська. Але так само добре відомо й те, що Тимофій Котляревський брав активну участь в організації переселення чорноморців на Кубань.

В історію Кубанського козацтва він увійшов уже хоча б тим, що вважається одним із основних авторів Статуту відроджуваного на Кубані Чорноморського війська, який називався "Порядком общей пользы" і був писаний (тобто звернений) "на ім'я панів полковників, бунчукового товариства полкових старшин, курінних отаманів і всього війська". Підписів під цим ґрунтовим документом, що визначав устрій та порядок самого існування Кубанського козацтва, стояло три: Чепіги, Головатого і військового осавула Котляревського (хоча дехто з дослідників продовжував називати його писарем). Але цей військовий осавул, якому сам Бог велів розробляти положення про військовий устрій козацтва, мав солідний досвід писаря, та й взагалі, був людиною досить освіченою. Тому зрозуміло, що першим двом — Чепізі та Головатому, котрі весь час то перебували в походах, то виявлялися заклопотаними всілякими адміністративними справами, було не до складання статуту, і вони покладалися в цьому ділі на грамотність, старанність і досвід колишнього військового писаря, який, можливо, й виконував ці функції за, так би мовити, сумісництвом (Антон Головатий був тоді військовим суддею).

Загалом, новий Статут зберігав давній кошовий устрій війська. Згідно з ним, на чолі козацтва стояли кошовий, військовий суддя та писар, яких, як і колись, обирали на козацькій Раді, але затверджували після згоди російського військового командування, в Петербурзі. Важливим для козаків було те, що це "Положення" не передбачало створення паралельної, адміністративної цивільної влади, чого так побоювалися прихильники традиційного січового устрою.

Вся територія кубанського війська поділялася на п'ять паланок, або округів, кожна з яких мала свій паланковий уряд, свою печатку. На чолі округу стояв не полковник, а

полковий осавул, а ще були писар і хорунжий, яких не обирали на паланковій раді, а призначали в Катеринодарі. Можливо, у цьому й полягав певний відступ від січових традицій (на Запоріжжі на чолі паланки стояв виборний полковник), зате такий підхід забезпечував дисципліну в адміністративній вертикалі, її підпорядкованість. На території цих округів діяло 40 куренів, тридцять вісім з яких зберігали свої давні, ще запорозькі, назви. На чолі куреня стояли курінний отаман, курінний писар та суддя, яких курінне товариство обирало на своїх радах. Досить високий рівень дисципліни забезпечувався тим, що кожного тижня курінні отамани повинні були доповідати полковим осавулам, а ті — канцелярії війська, про все те важливе та надзвичайне, що сталося на їх територіях, їх підрозділах; вони ж відповідали і за військовий стан, озброєння і загальний порядок.

Цілком природно, що відродити той устрій, і ті традиції, які існували на Запоріжжі, було неможливо. Вже хоча б тому, що, за станом своїм, Кубанське козацтво виявилось... городовим, а не січовим, тобто всі козаки мали сім'ї, своє господарство, а отже, й свою психологію, що відрізнялася від психології запорозького січовика, для якого чернечо-лицарське служіння січовому товариству залишалося сенсом усього життя.

Обставини, за яких Тимофій Котляревський виявився на чолі козацтва, видаються досить дивними і трагічними. 26 січня 1796 року два полки кубанських козаків під командуванням А. Головатого вирушають у Перський похід. Лише в червні, після низки всіляких пригод, вони опинилися в районі Баку, столиці сучасного Азербайджану. Похід видався надзвичайно тяжким, не стільки у суто військовому, скільки в побутовому плані: російське військо і, зокрема, кубанські козаки, страждало від незвичного клімату і всіляких хвороб. До речі, не легше велося в цей час і на Кубані, бо саме тоді на край найшла чума, котра в окремих округах викосила до третини поселенців.

Але ще до наслання чуми, 14 січня 1797 року помирає славетний отаман Захар Чепіга ("батько Харко"), Пом'янувши по сорока днях душу свого кошового, козаки-кубанці обрали на отамана Антона Головатого, котрий і так уже був наказним (походним) кошовим. І звідки їм було знати, що на той час Антін Головатий уже помер десь на далекому каспійському островці, помер за якихось два тижні після З. Чепіги — 29 січня 1797 року. Так само, як козаки, котрі були в поході, не здогадувались про смерть Чепіги.

З походу кубанці повернулися лише в травні, але повернення їх було так само тяжким, як і похід: протестуючи проти надзвичайно несприятливих умов походу — харчування, платні, хвороб, усієї цієї дивної, суєтної війни, що відбувалася далеко від Кубані, невідомо за що і проти кого, — кубанці, по суті, збунтувалися. Їх невдоволення так і залишилося в історії козацтва, як "Перський бунт", котрий, після повернення козаків із походу, був підтриманий значною частиною кубанців, що залишилися поза Перською війною. По-перше, козаки-"персіяни", які повернулися без копійки в кишені, вимагали додаткової платні та відшкодування збитків: за коней, за одяг, зброю,

втрачене здоров'я, за поранення... До того ж, їх невдоволення викликав той факт, що, не дочекавшись повернення козаків із походу, російська адміністрація призначила отаманом Тимофія Котляревського, котрий залишився на Кубані, по смерті Чепіги, в ранзі військового писаря (за іншими даними — військового осавула). Сам Тимофій Котляревський особливою повагою козаків не користувався: у битвах не прославився, від простого козацтва тримався на відстані. Тобто шанси бути обраним на військовій раді в нього виявилися незначними. Проте, як з'ясувалося, ніхто і не збирався скликати раду та обирати нового отамана. В червні, наказавши старшинам заарештувати кількох ватажків бунту і підтримувати порядок у краї, Котляревський відбув до Петербурга, а в липні, одразу після коронації імператора Павла I, його було призначено — не обрано козаками, а саме призначено — військовим отаманом Кубанського козацького війська. Звістка про це, котра досить швидко долинула до Кубані, буквально розлютила козаків, котрі й так виявляли різке невдоволення й арештами, і жорстоким поведженням старшини, і здирством та хабарництвом численної російської військової та цивільної адміністрації.

У Петербурзі вже знали, що на Кубані неспокійно. Але це лише підштовхнуло столичне чиновництво до рішучих заходів: побоювалися, що козаки оберуть такого ж бунтівного отамана, і тоді Росія матиме нову Запорізьку Січ, нову "пугачовщину".

Невідомо, як саме поведився військовий писар Трохим Котляревський під час аудієнції в Павла I, але імператору цей освічений, чемний козацький офіцер сподобався. Дізнавшись, що військо тепер без кошового отамана, імператор (він, мабуть, так і не второпав, що то за чин такий — кошовий отаман та що його годилося обирати на козацькій Раді) розв'язав проблему просто і суто по-імператорському: взяв та й призначив Котляревського військовим отаманом.

Видаючи цього Указу, Павло I, напевне, і не здогадувався, що в такий спосіб здійснює цілу революцію не тільки в устрої козацького війська, а й у свідомості козаків. Адже цим Указом він скасовував одвічне, традиційне право козаків обирати собі командира, а отже, скасував і чин "кошовий отаман", вводячи замість нього значно зрозуміліший для нього і його чиновництва — "військовий отаман". Втім, погодьмося, що Павло I мав рацію: коша як такого на Кубані вже не існувало. Це йому, можливо, підказав сам Котляревський. Як, мабуть, підказав і саму ідею — призначити отамана. Бо Рада є Рада: скличеш її, безмір сили докладеш, щоб організувати голосування, а козаки візьмуть та й оберуть когось іншого, а не тебе. До того ж, отамана, призначеного імператором, козаки самохіть не скинуть.

Одних козаків, які рушали в похід із Головатим, а поверталися під командою наказного отамана полковника Черниша, це призначення втішило. Але втішило тільки тому, що повернулися вони, страшенно гніваючись і на покійного кошового Головатого, і на нинішнього командира Черниша, і на всіх інших козацьких офіцерів, від яких у поході чимало натерпілися. І поступово цей гнів почав перекидатися й на нове начальство.

Інші ж обстоювали традиції та справедливість: "Ніхто не має права призначати нам,

козакам, отамана! Кого захочемо, того й оберемо!"

Зміркувавши, що задовольнити вимоги козаків йому просто несила, а настроєні вони войовничо, отаман помчав (за іншими даними, він просто втік туди з кількома іншими офіцерами) до Усть-Лаби, де на той час перебував невеличкий гарнізон російських військ. Котляревський звернувся до офіцера по допомогу, але той лише знизав плечима: наказу втручатися у козацькі справи у нього не було. Проте Котляревському пощастило: несподівано, з якоюсь інспекційною поїздкою, до Усть-Лаби звернув генерал Пузиревський. Хоч генерал цей якоїсь реальної влади тут не мав, але ж ... був генералом російської армії. І Котляревський попросив його прийняти бунтівників та вислухати їх. Отоді ватажки, як-то кажуть, і засвітилися. Принаймні, тепер отаман точно знав, що на чолі бунту стоїть козак Дикун, вдача якого цілком відповідала прізвищу.

Козаки мало тямили, "ху із ху" в імператорській ієрархії, тож і подалися до Пузиревського з вимогою скинути — або ж надати їм самим таку можливість — з отаманства Котляревського. "Ви що, хлопці, здуріли?!" — гаркнув на них генерал. — Оного отамана призначив сам цар-батюшка!"

"Ти диви?! Тю-у", — немовби й справді схаменулись бунтівники. Але вирішили, що надалі отаман нехай буде "від царя", а всі його помічники-заступники — від них. І військовим осавулом обрали Дикуну, начальником артилерії (пушкарем) — ще якогось козачка, на ім'я Шмалько...

Тут уже й сам генерал відчув, що опинився в ролі причетного до бунту. І, щоб якось виплутатись з цієї ситуації, порадив хлопцям звернутися безпосередньо до Павла І: він — людина сердешна, вислухає і допоможе. Дикун подумав, що генерал схилився на їхній бік, і послухався його ради. Хутенько скомпонували петицію імператорові, і цілим старшинським гуртом — до Петербурга. Але швидше за їхню петицію до столиці прибув лист від Котляревського та генерала, в якому викладалось усе, що в таких випадках заведено, — "зрадники, бунтівники, підривають підвалини імперії", "Одне слово, не встигли хлопці в Петербурзі ще й духу звести, як усю делегацію — десять осіб — жандарми пов'язали. А Котляревський тим часом заходився брати під варту їхніх спільників тут, на Кубані.

Докладного опису цього бунту не знаходимо ні в документах того часу, ні в "Історії Кубанського козацького війська" Федора Щербини, ні в дослідженнях П. Короленка. Але відомо, що делегацію козацьку катували в казематах Петропавлівської фортеці. А на Кубані Котляревський організував власну Петропавлівку, в підземеллях Усть-Лабинської в'язниці. Про умови утримання там заарештованих свідчить той факт, що за досить короткий термін з 222 арештантів 55 померло. Зате 30 козакам вдалося зробити підкоп, втекти й добутися до Задунайської Січі.

Тих, що були в Петербурзі, царський суд засудив одних до страти, інших до каторги на галерах, але згодом і тих, і тих помилював, лише двом козакам — Половому та Собакару — довелося відбувати заслання в Сибіру.

Ця історія не становила б для нас особливого інтересу, якби не усвідомлення, що

бунт став останньою серйозною спробою запорозьких козаків уже тут, на Кубані, обстояти свої давні права і традиції. І діялося це при першому "військовому", а не "кошовому", при не обраному, а царем призначеному отаманові Котляревському. Та все ж таки, після чергового бунту Т. Котляревському довелося перебиратися до Петербурга, залишаючись при цьому володарем булави. Ось як описує його перебування в столиці один із перших дослідників Кубанського козацтва П. Короленко: "Військовий отаман Котляревський жив у Петербурзі й осиротіле військо Чорноморське почали розоряти закубанські горці, що були у ворожих з ним відношеннях ще з минулого, 1796 року, через черкеського князя Батир-Гірея, який перейшов у російське підданство. Заведене з анапським пашею листування з приводу нападів горців на Чорноморію успіхів не мало".

Зрозуміло, що в цій ситуації кошовий мав би залишити столицю, прибути на Кубань й організувати оборону краю. Проте Тимофій Котляревський уже настільки прижився в столиці, що вирішив: "Обійдуться й без мене". І врятувало його тільки те, що був призначений на отаманство імператором. Тому що, за традиціями Запорозької Січі, такого отамана козаки негайно відсторонили б від влади, а можливо, і стратили б.

Тим часом відомо, що в жовтні 1797 р. Т. Котляревський став полковником, а в жовтні 1798 року — генерал-майором російської армії. В іншій своїй праці — "Отамани колишнього Чорноморського козацького війська" П. Короленко наводить і такий факт: "Звільняючи генерала Котляревського від служби, государ імператор Павло Петрович надав йому можливість обрати собі спадкоємця. Честь ця випала на долю підполковника, скарбничого Кубанського козацтва Федора Яковича Бурсака, який ... 22 грудня 1799 р. затверджений отаманом". Цінність цієї інформації в тому, що, завдяки їй, ми точно знаємо: отаманство Т. Котляревського тривало до грудня 1799 року. А також ми знаємо, що передача влади відбулася майже за принципом спадковості і цього разу — без бунту козацької "сіроми". Очевидно імператор тому і запропонував Котляревському назвати свого наступника, що побоювався: будь-яка спроба вибору "гідного" безпосередньо на Кубані призведе до розпалювання пристрастей, які й так ледве вдалося пригасити.

Події, пов'язані з призначенням на отаманство Тимофія Котляревського, підтверджують, що Антон Головатий був останнім кошовим отаманом Чорноморського, а відтак, і Кубанського, козацького війська. Після нього інститут кошових отаманів як вищої влади козацтва імператором Павлом I було ліквідовано. Як ліквідовано і кіш. Перед нами, за всіма канонами, постало городове Кубанське козацьке військо. Проте перейменовано його на Кубанське було значно пізніше.

Федір Бурсак, військовий скарбничий, військовий отаман Чорноморського козацького війська.

Своїм сходженням на козацький Олімп Федір Бурсак зобов'язаний, як уже мовилося, добрій волі та хорошому ставленню до себе свого попередника — військового отамана, генерал-майора Тимофія Котляревського. Коли чиновникам військового відомства стало зрозуміло, що дні козацького генерала лічені, постало питання про

спадкоємця. Про те, щоб дозволити козакам самим обирати собі отамана, виходячи при цьому з давніх традицій, не могло бути й мови: тільки призначати! І тільки — надійного, котрий не залежав би від примх бунтівливого козацтва, і завжди пам'ятав, що служити він має не Кубані, а... Петербургу.

Так ось, оскільки краще самого Котляревського ніхто старшин кубанських не знав, вирішили, що йому й належить назвати ім'я спадкоємця. Ним став військовий писар¹ Федір Бурсак, що був одним із тих старшин, котрі стояли біля витоків Чорноморського козацтва, і хто, разом із Сидором Білим та Захаром Чепігою, формував перші його підрозділи.

В 1834 році щойно призначений командуючим Кавказькою лінією, генерал Вельямінов "відкрив походи за річку Кубань загонами, сформованими з козаків Кавказького лінійного та Чорноморського козацьких військ, з доданням деяких регулярних частин".² Можливо, офіційно воно й так, але з інших джерел відомо, що задовго до "походів Вельямінова" саме отаман Федір Бурсак (а помер він в 1816 році) був першим із кубанських отаманів, котрому набридло без кінця протистояти нападам черкесів. А, щоб відбити в них охоту турбувати козацькі поселення, сам сформував чималий загін козаків і повів їх у похід проти "закубанських татарів", І похід цей виявився досить успішним. Згодом подібних походів на рахунок в кубанців виявилось безліч, але Бурсак залишився в її історії, як командир першого з них.

Коли ж саме відбувався цей похід? Відповідь на це питання віднаходимо в "Короткому переліку служби та походів Кубанського війська", опублікованому в "Довідковій книжці Імператорської Головної квартири". "В 1800 році, (тобто вже на другий рік після призначення Федора Бурсака військовим отаманом — Б.С.) — чорноморські козаки брали участь у каральній експедиції проти горців за їх напад на їх поселення".

Ось такий лаконічний запис, яким відкривається історія нападів, десантів, вилазок та великих походів кубанських козаків на землі північнокавказьких народів. Цей похід різко змінив ситуацію в регіоні. Відтепер горці повинні були дбати вже не так про наскоки на правий берег Кубані, як про організацію захисту своїх власних поселень, і то на всьому просторі, від Кубані до хребтів Кавказу.

Кубанцям дуже пощастило в тому, що отаман Бурсак виявився хорошим господарником. Відомо, що він усіляко сприяв діяльності на Кубані промисловців, підтримуючи та заохочуючи їх. Саме за часів його отаманства на Кубані почали з'являтися перші кінні заводи, котрі опікувалися про розведення найбільш придатних для військової служби порід. При ньому ж почали з'являтися вовняні мануфактури, котрі дозволяли впевненіше розвивати в краї вівчарство. Досить гостро постала перед козаками й проблема навчання дітей, яке дозволило б із часом забезпечувати свою Чорноморію власними фахівцями. Й ось у грудні 1806, в Катеринодарі, завдяки старанням отамана Федора Бурсака, з'являється перше таке училище для наймолодшого покоління козаків-кубанців.

Отаман Бурсак не просто дбав про розвиток економіки краю, але й прагнув зробити

цей край в усіх галузях — економічній, військовій, освітній, адміністративній — самодостатнім. Він розумів, що цей, тепер уже досить залюднений, край не може й надалі залишатися лише регіоном козацьких прикордонних поселень, в якому дбають лише про військову справу і живуть, по суті, з військової платні та війни.

Проте військово-політична ситуація в Європі та Азії складалася таким чином, що цілковито віддаватися справі облаштування краю отаману Бурсаку не випадало. Після жорстокої поразки, якої російсько-австрійські війська зазнали 20 листопада 1805 року в битві під Аустерліцем від армії Наполеона, Туреччина стала союзницею Франції. Вирішивши приєднатися до боротьби проти Росії, Порта виходила з власних політичних амбіцій: їй треба було взяти реванш за поразку від Росії в попередніх війнах. Під натиском французької дипломатії, турки закрили свої протоки Босфор і Дарданелли для проходу російських кораблів, тобто фактично блокували весь російський флот у Чорному морі. Крім того, султан змінив керівництво Валахії та Молдови, яке було налаштоване більш-менш проросійськи.

У відповідь на це, імператор Олександр I ввів у князівства свої війська, що змусило султана Селіма III оголосити в 1806 році війну Росії. Оскільки під владою та впливом Туреччини перебувала значна частина Кавказу та Закавказзя, то чорноморські козаки одразу ж виявилися втягнутими в цей конфлікт. Так, уже в 1807 році два полки чорноморських козаків під командуванням військового отамана Федора Бурсака взяли участь у здобутті російськими військами міста Анапи. Власне, з цього вдалого штурму розпочалася безпосередня участь козаків-чорноморців у російсько-турецькій війні 1806-1812 років. Поки тривали бої поблизу Анапи та на її околицях, ще один полк козаків, під командуванням полковника Паливоди, добувався маршем до берегів Дунаю.

Вже на початку літа 1807 року козаки Паливоди показали своє військове вміння у битві під Бухарестом (в якому був російський гарнізон), неподалік селища Обошести, проти 13-тисячного загону турків під командуванням генерала Мустафи-паші. Саме зазнавши поразки в цій битві, турки змушені були відмовитися від подальшого наступу на Бухарест, що дуже зміцнило позиції російської армії. Проте бої на берегах Дунаю й далі тривали, і в одному з них козаки, котрі зазнали тут чималих втрат, залишилися і без хороброго командира свого — полковника Паливоди, котрий з часом міг би стати чудовим військовим отаманом.

Ще один полк українських кубанських козаків, під проводом полковника Ляха, доля закинула на Кримську землю, де їм теж довелося демонструвати своє військове мистецтво.

Відомо, що отаман Бурсак звертався із закликом до задунайських козаків, запрошуючи їх переселятися з турецького правобережжя Дунаю в благословенну Чорноморію. І щось зо п'ять сотень задунайців відгукнулося на цей заклик і прибуло на Дунай.

У березні 1812 року, згідно з наказом Військової колегії Росії, отаман Федір Бурсак сформував з кращих козаків-чорноморців Імператорську Чорноморську сотню, котра

мала служити в складі лейб-гвардії. Очолив цю сотню син отамана — сотник Панас Бурсак. Саме ця сотня дуже прославилася під час франко-російської війни 1812-1814 рр. Так само прославився в ній і полк чорноморських козаків під командуванням полковника Плохого. Під час Бородинської битви сотня Панаса Бурсака зуміла знищити дві батареї ворога. 28 жовтня 1812 року лейб-гвардійці взяли участь у захопленні в полон штабу генерала Ожеро та значної частини решток його розгромленого корпусу. Вони ж прийняли на себе основний удар французького загону — понад 500 осіб — котрий пробивався на допомогу генералу Ожеро.

Відзначилася сотня Панаса Бурсака і в "битві народів" під Лейпцігом (1813), де, спільно з двома сотнями дончаків, українські козаки зупинили прорив загону французької кавалерії. У цьому бою чорноморці зазнали значних втрат, але вистояли. Відзначаючи їх мужність, прусський король нагородив Панаса Бурсака орденом "За заслуги", було відзначено й чимало інших козаків. Побували козаки-чорноморці і в Парижі, де вони два місяці стояли табором на Єлисейських полях. Що не кажіть, а хлопцям таки пощастило.

Війна вимагала від козацтва все нових і нових формувань. В 1815 році отаман Федір Бурсак сформував чотири кінних полки під командуванням Порохні, Голуба, Будноса (Дубоносова) і, тепер уже полковника, Панаса Бурсака, які взяли участь у закордонному поході російської армії. Проте добутися козаки встигли лише до Польщі, оскільки того ж року у Відні відбувся загальноєвропейський конгрес, на якому обговорювались проблеми повоєнного облаштування Європи. Відтак, бойові дії на просторах континенту було припинено. Практично, вони припинилися ще в травні 1814 року, по тому, як переможена Франція, вже без Наполеона, котрий 25 березня зрікся престолу, уклала 18 травня 1814 року з усіма учасниками антифранцузької коаліції Паризький мир. Однак, про всяк випадок, Росія все ще перекидала в Європу свіжі військові сили, і серед них — чотири полки козаків-чорноморців.

Помер отаман Федір Бурсак в 1816 році. Незважаючи на те, що він був хоробрим воїном і талановитим полководцем, у пам'яті козаків-чорноморців він усе ж таки залишався отаманом-господарником, завдяки діяльності якого на Кубані почала бурхливо розвиватись промисловість, створювалися школи та училища; розбудовувалися і сам Катеринодар, і чимало станиць Чорноморського козацького війська.

Григорій Матвеев, військовий отаман Чорноморського козацького війська.

Для дослідників так і залишилося загадкою, чому по смерті Федора Бурсака булава військового отамана виявилася саме в Григорія Матвеева. Адже ніяких особливих заслуг перед козацтвом він не мав. Ні особистою хоробрістю" ані якимись особливими фізичними даними не відзначався. А козаки, як відомо, поважали фізично витривалих побратимів своїх: сила, хоробрість та військовий вишкіл завжди цінувалися серед козацтва. Крім того, він був колишнім кріпаком графів Розумовських. Щоправда, до чорноморців він приєднався ще в юності, коли втік з поміщицького маєтку, в якому вся рідня його залишалася вже й по тому, як Григорій став військовим отаманом. Але те,

що, вже будучи військовим отаманом, він не зумів, чи, може, навіть і не прагнув, викупити з кріпацтва свою рідню, дуже принижувало його авторитет в очах козацтва. Та справа навіть не в цьому. Уже сам той факт, що він походив з кріпаків такої відомої в Росії родини, а до того ж, був порушником закону, оскільки втік з маєтку, мав би насторожити членів Військової колегії. Та, як бачимо, не насторожив.

"На відміну від Бурсака, — підсумовує Дмитро Білий загальні враження дослідників від постаті Г.Матвеева як військового отамана, — Матвеев не мав ні військових, ні адміністративних здібностей. Козаки навіть підозрювали, що отаман за хабарі дозволяв черкесам нападати на козацькі землі. Коли черкеси знищили хутір Осички, про Матвеева казали: "Проміняв Осички на сріблясті жучки (гудзики

Чи то справді Г. Матвеев у жадібності своїй дійшов до того, що вдавався до такої підлої зради, чи, може, підозра в козаків виникла через те, що отаман мало дбав про захист поселень свого війська від черкесів, або просто не мав достатнього військового таланту для його організації — сказати важко. В усякому випадку, жодних доказів того, що Матвеев справді мав якісь зв'язки з наладниками-черкесами, не існує. А ось щодо військово-адміністраторської вправності його, то тут уже не нам судити, козакам-чорноморцям, сучасникам Г. Матвеева, було видніше.

Та, поза все це, сповнене тривоги життя Чорноморського козацтва тривало. Хоча формально Росія перебувала в стані мирного співіснування зі своїми сусідами — в тому числі і з Туреччиною, бо ж чергова війна з турками розпочалася лише в 1828 році, тобто вже після смерті Г. Матвеева, — для козаків-чорноморців миру не існувало. В 1820 році російські війська — не оголошуючи війни — в черговий раз заходилися витіснити горські народи з прикубанських низин та передгір'я у глибину Кавказу, прирікаючи їх, якщо не на погибель, то принаймні на тяжке напівголодне бідкування. В короткому "Переліку служби та походів Кубанського війська" віднаходимо лаконічний запис: "З 1820 по 1864 роки Чорноморські козаки, разом із Кавказькими лінійними козаками, брали участь в усіх походах та експедиціях проти горців на Кавказі".²

В реальному житті це означало, що козакам доводилося брати участь у сотнях всіляких великих і малих походів та експедицій російської армії, а так само відбивати сотні, якщо не тисячі, нападів на свої території великих і дрібних загонів, котрі, прориваючись через застави, проникали на території козацтва, захоплюючи в полон людей, худобу і табуни коней; спалюючи хутори та зимівники. Тому зрозуміло, що отаману Г. Матвееву та його старшинам клопоту вистачало.

Щоб підтримувати боєздатність війська та забезпечувати непорушність кордонів Російської імперії, отаману Матвееву довелося сформувати вісім кінних та шість піхотних полків, котрі несли так звану "внутрішню службу", тобто використовувалися для прикриття кордонів, придушення повстань та бунтів. Крім того, в 1825 році кубанці проводжали свій кінний полк, котрий вирушав аж на російсько-пруський кордон.

А вже наступного року чорноморці були втягнуті в чергову військову авантюру Російської імперії, яка розпочала війну з Персією за контроль над північною частиною Каспію І, зокрема, над кавказьким його узбережжям. Для участі в Перській війні

отаману Матвееву довелося сформувати два кінних полки й окрему Чорноморську козацьку кінно-артилерійську роту. Загалом, ця війна виявилася не дуже вдалою для російської армії, яка змушена була зазнати чималих втрат. До того ж, досить тяжкими були природні умови тієї місцевості, в якій відбувалися бої. Настільки тяжкими, що чимало солдатів і козаків захворіло. Але що стосується чорноморців, то вони все ж таки довели, що ворог має справу з загартованими досвідченими воїнами.

До речі, в часи отамана Григорія Матвеева сталося кілька важливих змін у становищі самого чорноморського козацького війська. Передусім, слід наголосити на факті, якого досі обминали всі інші дослідники, а саме: 17 квітня 1820 року все Чорноморське козацьке військо було зараховане до складу Грузинського корпусу Російської армії. Це означало, що під час бойових дій козацькі полки підпорядковувалися безпосередньо російському командуванню, а не перебували — як це було раніше — лише під командуванням військового отамана. Тоді ж, у квітні 1820, отаману Матвееву довелося приймати до війська 25 тисяч українських (малоросійських) козаків, яких було переселено з Лівобережної України для підсилення чорноморського кубанського козацтва.

В такий спосіб Російська імперія в черговий раз позбавила Україну її військової еліти, бо, зміцнюючи за рахунок кращих воїнів-українців свої кавказькі кордони, вона в такий спосіб послаблювала сили українського народу, убезпечуючи себе від можливого повстання українського козацтва, котре все ще мріяло про відродження Запорозької Січі, відродження української державності, української Гетьманщини.

Отож, як би ми не ставилися зараз до постаті самого військового отамана Григорія Матвеева, достеменно залишається той факт, що в часи його отаманства життя чорноморського козацтва виявилось насиченим багатьма військово-політичними подіями.

Василь Незамаївський, кошовий отаман Задунайського запорізького козацтва.

Частенько кошовим отаманам доводилося ризикувати не тільки на війні, а й у складних політичних рішеннях; важачи авторитетом, порядністю, своєю відповідальністю перед козацтвом. Саме в такий ситуації опинився Василь Незамаївський. Достеменно не відомо: належав він до тих козаків, котрі в юності ще встигли пройти гарт на Запорозькій Січі, чи ні, але традиції січові запорозькі він шанував речно і свято.

В цей час Росія в черговий раз готувалась до війни з Туреччиною. Побоюючись, що українські козаки виступатимуть на боці Стамбула, російський уряд вирішив привернути їх на свій бік. Комендантом Ізмаїла був тоді — йдеться про 1826-1827 роки, коли кошем урядував Василь Незамаївський, отаман, чиє життя справді ще тільки належить дослідити, якщо тільки це виявиться можливим, адже літописів цього козацтва не те що не збереглося, їх просто не існувало. Наскільки наші козаки полюбляли шаблю, настільки вони сахалися пера. На жаль...

...Так ось, комендантом Ізмаїла був російський генерал Тучков. Діставши від уряду листа, адресованого козакам, він довго міркував, яким побитом передати його на Січ,

аж доки йому не спало на думку скористатися послугами свого знайомого і союзника, австрійського консула в Галаці. Ідея виявилася вдалою: консул зробив усе можливе, щоб лист досяг адресатів.

Що ж було в тому листі? Пропозиція перейти на бік Росії. Усім, хто повернеться на терени Російської імперії, обіцяли землю, право прилучатися до місцевого козацтва, усілякі пільги. Воно ніби й принадно. Проте кошовий розумів, що перейдуть далеко не всі. Тим козакам, що живуть на Січі, зробити це не важко. Але, що діяти тим, котрі живуть селами, мають господарство, — тобто задунайським городовим козакам? А ще він добре розумів, що турки зганятимуть злість на тих, хто зостанеться; можуть навіть згарячу вчинити різанину. До того ж, Незамаївський, як і чимало інших козаків, не хотів служити Російській імперії ще й з принципових причин: не забув, що це росіяни зруйнували Запорізьку Січ, що це через них стільки українців опинилися на чужинській землі.

Одне слово, на Раді старшини, що відбулася одразу по тому, як лист потрапив на Січ, Незамаївський рішуче виступив проти переселення за Дністер. Тим паче, що й російський уряд, як це вже не раз траплялося у минулому, міг без будь-якого сорому порушити свої обіцянки й не дати переселенцям ні землі, ні пільг, а просто записати в кріпаки (так воно, власне, й ставалося з козаками, що поверталися в Україну; осідаючи на певних землях, вони перетворювалися на підневільних тих поміщиків, яким ці землі належали).

Полеміка між прихильниками повернення під "високу царську руку*", і тими, хто волів залишатися на турецьких берегах, була гострою, а роздуми і вагання козаків — пекучими. Для себе кошовий отаман вирішив твердо: на поклон до російських генералів він не піде, накликати на все задунайське українство гнів турків не буде. Та, водночас, він бачив, що й заборонити значні частини козаків повернутися на лівобережжя Дунаю він не зможе.

Для нього не було дивиною, що чимало задунайців уже звернулося до російського командування з проханням прийняти їх на службу. "Тільки з 1825 року новоросійський генерал-губернатор князь Воронцов, отримавши подібні прохання запорожців, які втекли під виглядом рибалок на човнах, а тепер нарочито прислали для того свого депутата, значкового товариша Каверія Чернявського, — повідомляє А. Скальковський, — доповів про це монарху, питаючи дозволу прийняти цих людей. З височайшої згоди їхній депутат був відпущений назад у Болгарію (?) і вивів звідти більше 100 запорожців" які осіли в Бесарабії й захотів інших вчинити так само...* Слухаючи його виступ на раді та листа російського командування, сивочолі запорожці пригадували слова пісні, складеної саме з приводу подібних "зазивних* листів:

Ой, пише москаль та й до кошового:

- "А йдіте до мене жити, ой, я дам землю та по-прежньому

— а по Дністер границю".

Ой брешеш, брешеш ти, вражий москалю:

а ти хочеш обманити: ой, як підемо ми у твою землю,

ти будеш лоби голити...

(тобто віддавати в солдати — Б.С.).

Обравши таку принципову позицію, Василь Незамаївський на тому ж таки колі подякував товариству за довіру і відмовився виставляти свою кандидатуру на наступний термін отаманування, визнавши за краще zostати серед звичайної старшини. Тобто він не бажав виявлятися Ініціатором розколу. Однак ситуації це не змінило. Його відмовою негайно скористався основний, давній суперник одверто проросійськи налаштований старшина Йосип Гладкий, котрий тільки й чекав нагоди, щоб підхопити булаву кошового і податися з козацтвом на лівий берег Дунаю, до росіян.

Можна не сумніватися в тому, що до загону Й. Гладкого, який перекинувся під високу царську руку, Незамаївський не приєднався. Але й на чолі тих козаків, котрі залишилися на правобережжі, теж не став. Відтак подальша доля його невідома.

Йосип Гладкий, кошовий отаман Задунайського козацтва, засновник та кошовий отаман Азовського козацтва, генерал-майор російської армії.

Саме за Йосипа Гладкого (1789-1866), роль якого в історії українського козацтва оцінюється дуже неоднозначно, відбувався завершальний акт трагедії тієї гілки запорізького товариства, яка опинилась у вигнанні на Дунаї, і яка, власне, вважала себе спадкоємницею Запорізької Січі, зберігши й відповідну назву.

Походив Йосип Гладкий (Бондар) з давнього козацького роду, що сидів на Полтавщині. На 31-ому році життя він залишив свою багатодітну родину в селі Мельників (Золотоноського повіту), де його батько Михайло Гладкий був сільським головою, і подався до Одеси. Та оскільки із заробітками йому тут не щастило, до того ж, як припускають, він зайшов у конфлікт із владою, то незабаром, мабуть, найнявшись на який корабель, він опиняється у Керчі, а звідти, теж на кораблі, перебирається на Дунай.

Як з'ясувалося, козацьке лицарство було саме тим товариством, якого прагнула його шабельна душа, і він став рядовим козаком Платнірівського куреня. За часів кошового Григорія Головатого воював (у той самий час, що й наказний кошовий С.Мороз зі своїм полком — проти греків), підтримуючи дії турецької армії. Мабуть, показав себе непоганим вояком, оскільки незабаром товариство обрало його курінним отаманом. "Йосип Михайлович Гладкий, — пише А. Скальковський в своїй "Історії Нової Січі" — 1818 року був обраний отаманом курінним у Задунайській Січі. Вирізняючись у своїй громаді і хоробрістю, і розумом, він заслужив собі в товаристві велику повагу і після обрання його був відправлений кошовим Василем Чернюгою ц чині полковника в експедицію проти грецьких заколотників". І тут таки додає: "З усіх добрих козаків, які тужили за батьківщиною, Гладкий журився найбільше*. Гладкому посади курінного було замало.

За звичаями задунайського козацтва, кошового мали право обирати не тільки ті козаки, що перебували на Січі, а й ті, що жили по селах. Узявши це до уваги, Йосип Гладкий повів досить активну агітаційну роботу серед цих, осілих. Причому тактика

його була такою: розмовляючи з селянами, він намагався звинувачувати в усіх недоліках старих січових козаків, які прийшли із Запоріжжя. Вони, мовляв, не зважають на потреби та проблеми осілого козацтва: самі не вміють господарювати й іншим не дають. Їм аби лиш воювати та дбати про запорізькі січові традиції, а нам, он, із бідності-нужденності виходити треба. Може, такими словами переконував козаків, може, іншими, але аргумент виявився незаперечним. І коли в 1827 р. Василь Незамаївський відмовився висувати свою кандидатуру в кошові, щоб отаманувати ще один термін, саме осілі козаки висунули на отамана Йосипа Гладкого.

Те, як повівся Гладкий далі, для багатьох із них виявилось несподіванкою. Передусім, він негайно усунув від старшинства козаків, які ще пам'ятали Запорізьку Січ, а отже, намагалися дотримуватись січових звичаїв. Посади ж їх повіддавав молодим козакам, для яких Запоріжжя та зруйнування Січі стали атрибутами давньої історії. У такий спосіб він готував козацтво до переходу на бік Росії, з представниками військового командування якої вже підтримував таємні контакти. Тобто можна з цілковитим правом говорити, що ще не маючи в руці булави задунайського кошового, Й. Гладкий уже по суті перебував на службі у росіян, тобто був їх агентом. І це з подачі росіян він посилено розпускав серед козаків чутки, що нібито турецький уряд має намір переселити все задунайське козацтво до... Єгиптує Що було цілковитою брехнею: козаки потрібні були туркам саме тут, на кордонному Дунаї, як військова сила, котра здатна протистояти росіянам.

Ще очевиднішими стали наміри Гладкого, коли, за наказом візира Силістрії, він привів (навесні 1828 року) до цього міста двотисячний полк козаків, які мали воювати на боці Туреччини проти Росії. Але було помічено, що до полку він звів здебільшого тих, хто виступав проти переходу під протекторат Росії. Тут він обдурих турків, сказавши, що повертається на Січ за новим полком. Насправді ж Гладкий зібрав близько півтисячі козаків, причому значна частина з них не знала про наміри кошового, на човнах перейшов Георгіївським гирлом Дунаю до моря, звідти зайшов у Кілійське гирло, і в такий спосіб постав (9 травня 1828 р.) перед генералом Тучковим: "Заданіє випалнена, вашбродіє!".

Звичайно, дехто з дослідників готовий припускати, що Йосип Гладкий прибув до Ізмаїла в власній ініціативі, а не виконував завдання російського командування. Та є один факт, якого дуже нелегко вписати в цю версію. Саме тоді, коли Гладкий прибув до Ізмаїла, там перебував російський імператор Микола I. Поява петербурзького володаря в цьому віддаленому, прикордонному місті — явище настільки рідкісне й неординарне, що припустити, ніби приїзд царя, і прихід до міста кошового запорожців, ворогів Росії, — звичайний збіг обставин, просто неможливо. Швидше можна припустити інше: прибуття Гладкого, на догоду цареві, було заздалегідь зрежисоване військовим командуванням.

"Там їх стрів, — змальовує сцену появи кошового в Ізмаїлі історик М. Аркас, — комендант Тучков, котрий і привів кошового та його товаришів, задунайських козаків, до царя Миколи I, Гладкий поклав до ніг (!) цареві військові клейноди та грамоти, і з

товаришами своїми прохав царської ласки. "Бог вас простить, рідний край прощає і я прощаю", — промовив цар". У коментарі історика Г. Швидкого до книги А. Скальковського "Історія Нової Січі" — теж наголошується на тому, що *Й. Гладкий, прибічник проросійської орієнтації серед старшини, за попередньою домовленістю з російським командуванням під Ізмаїлом перейшов на бік Росії..."

Серед багатотисячного задунайського козацтва вчинок кошового дістав оцінку однозначну: підлотна, огидна зрада! Покласти клейноди — тобто військові святині запорізького козацтва, які пощастило вивезти ще із зруйнованої Січі — до ніг (!) російського царя — це акт холуйства, акт не знаної за всю історію існування українського козацтва ганьби. По суті, викравши клейноди, він позбавив військо святинь, до яких у козаків було просто-таки побожне ставлення. І передавати клейноди правителю будь-якої держави кошовий міг лише за рішенням Великої козацької Ради, а не потай від коша, сьак-так збивши собі п'ять сотень спільників.

Та найжахливіше полягало в іншому: вдавшись до цього акту, Гладкий прирік на винищення всіх козаків, яких він у складі полку привів до Силістрії, усіх тих українських поселенців, які залишилися на турецькому березі Дунаю. Адже реакція турецького уряду була миттєвою: усі ті дві тисячі козаків, котрих Гладкий підступом привів до турецького міста, негайно були роззброєні, заарештовані й засуджені до смертної кари. Це вже згодом султан помилував їх, замінивши смертну кару на в'язницю. Недарма цей полк Й. Гладкий сформував винятково з тих козаків, які не бажали служити російському цареві, а отже, були в опозиції до нього як кошового. Отаман чудово розумів, що на них перших впаде кара розлюченого зрадою султана.

Втеча кошового з усіма клейнодами дала також турецькому уряду підставу й собі ліквідувати Січ, та позбавити козаків усіх привілеїв. Це перетворило козацтво із союзника на ворога, але ворога вже беззбройного, знесиленого, адже кращі воїни виявлялися або заарештованими турками, або ж у стані росіян; дезорганізованого, якого турки дуже просто могли знищити.

" Трагічна доля спіткала тих, — підсумовує наслідки цього вчинку кошового дослідник В.Бойко, — хто zostався на Січі та райя (тобто в селищах — Б.С.), після того, як отаман Йосип Гладкий 1828 року на човнах, з церковним, січовим майном пішов до Катирлеза, щоб звідти Кілійським гирлом дістатися до Ізмаїла на російську територію. Старі запорожці вже не могли, та й не хотіли, повертатися на батьківщину, і, турки, розлючені звісткою про перехід частини козаків на бік Роси, порубали їх. Смертельна небезпека загрожувала жінкам і дітям від молдаван і некрасівців. В 1828 році Січ у Верхньому Дунаївці знищено. По тому тут оселилися турки..."2

Зрештою, кепсько повелося і тим запорожцям, що пішли з Гладким до Росії. Чимало з них шукали потім будь-якого способу повернутися на Дунай, до волі, і до останніх днів своїх тяжко кляли Гладкого за його зраду, і за те, що занапастив таку могутню козацьку силу — Задунайську запорізьку Січ.

Ну, а що сам кошовий? Як йому велося? Козаки знали про ту невеличку гребельку, що перетинала всі дунайські плавні. Саме нею провів Йосип Гладкий російське військо.

А потім узявся до стерна, а його офіцери сіли на весла байдака, в якому Микола І оглядав місце переправи. Хлопці веслували добре, аж оселедці впріли, і це сподобалось імператорові. Гладкого він прямо там, на переправі, обдарував чином полковника і Георгіївським хрестом, усі інші старшини, що прийшли з ним, теж дістали по хрестові. За що? А за те що, полишивши свою Задунайську Січ напризволяще, забувши кривди, що їх завдала козакам Російська імперія, прибігли до нього і кинули йому до ніг святі козацькі клейноди. А що, геройські хлопці, не кожен зважиться на таку підлоту! Імператор сподівався, що слідом за кошовим подадуться всі інші козаки, і турки залишаться без такої надійної військової сили.

Втім, як уже мовилося, не всі задунайці йшли з власної волі. Цікава і характерна для Й. Гладкого деталь: тільки підпливаючи до Ізмаїла, кошовий оголосив 500 козакам, які були з ним на човнах, що вони прибули, щоб здаватися росіянам, з якими, разом із Туреччиною, були у стані війни. Тобто значна частина козаків не була посвячена в задуми кошового. Ці "непосвячені" козаки зрозуміли, що їх обдурили, обурилися, заперестували, але вдіяти вже нічого не могли: як і куди повернеш тепер?

Щойно росіяни захопили гирло Дунаю, Гладкий спробував був відновити Січ у Дунаївцях, але на його заклики відгукнулося дуже небагато охочих. Козаки знали: росіяни всіх переселять на свою територію, а потім, позбавивши козацького стану, віддадуть у кріпацтво.

Так воно у кінцевому підсумку і сталося. Але дійство це мало свої етапи.

Перший полягав у тому, що всім прихильникам Гладкого наказали перебиратися ні, не на Азовське узбережжя, між Бердянськом та Маріуполем, як вважають майже всі без винятку історики, котрі вдаються до хроніки подій, пов'язаних з долею задунайців-прибічників Й. Гладкого. У "Довідковій книжці Імператорської Головної квартири" віднаходимо дуже важливий для нас документальний запис:

"1828 р. травня 27. Запорожці, які залишалися в Туреччині, разом із своїм отаманом Гладким перейшли на бік росіян і виявили велике сприяння переправі через Дунай.

1829 р. квітня 4. З цих козаків сформовано Дунайський козацький полк, переведений (водворенный) до Олександрійського повіту Катеринославської губернії". Тобто ця офіційна інформація примушує мене відмовитися від усталеної версії з приводу створення Азовського козацтва, оскільки існував проміжний етап, пов'язаний з Дунайським козацьким полком, який базувався поблизу Олександрії.

До речі, послуга росіянам під час переправи була настільки важливою, що в грудні 1831 року командування російське раптом знову згадало про неї і Дунайському полку було вручено прапор з написом: "За хоробрість і старанність, виявлені при переправі через Дунай 27 травня 1828 року*.

А коли ж і як було утворене Азовське козацьке військо? Відповідь знову ж знаходимо в тій-таки імператорській "Довідковій книжці":

"1832 р., червень, 13. Затверджене положення про утворення з цього (Дунайського — Б.С.) полку війська. Воно переведене до Новоросійського краю і назване "Азовським"

у складі: морського батальйону та 11-й команд для крейсерства" .

Ті, хто підкорився цьому наказові, стали називатися "козаками Азовського війська", а наказним отаманом, уже в чині російського генерал-майора, цар призначив знову ж таки Йосипа Гладкого.

Проте отаманування випало йому не з легких. Козаки не могли подарувати Гладкому ні того, як підступно він зрадив усе Задунайське козацтво, та обдузив тих, що йшли за ним на човнах по Кілійському гирлі; ні того, як кинув до ніг царя клейноди...

1849 року кошовий отаман, тепер уже Азовського війська, мусив подати у відставку, й відтоді, до самої смерті, що настала 10 липня 1866 року, жив на своєму невеличкому хуторі на Катеринославщині. Але це — за однією версією. За іншою — він нібито помер від холери не в себе на хуторі, а в місті Олександрійську.

Мені ж залишається лише констатувати, що в наступному етапі цієї драми справдилося все те, чого так побоювалися, що передбачали і про що попереджали отамана козаки, які не відгукнулися на заклик Гладкого переходити на бік росіян. За два роки до смерті Гладкого, в 1864 році, цар Микола I своїм Указом скасував Азовське військо, — занадто вже живучим видався в ньому дух запорозького козацтва, — і частину, справді, перетворив на залежних від поміщиків селян, яких дозволено було брати у солдати, а частину звелів переселити на Кубань, подалі від України, щоб там, між Анапою та Новоросійськом, вони могли гинути у постійних сутичках з північнокавказькими народами, які боролися проти російських колонізаторів.

Ось такою виявилася завершальна сцена трагедії спадкоємців славного запорізького козацтва, останньої подніпровської Січі його.

"Народжене не в степах, а в душах українських, козацтво навіки залишиться невмирущим проявом духу і гордості української нації".

Богдан Сушинський

Олексій Безкровний, військовий отаман, наказний військовий отаман Чорноморського козацького війська, генерал-майор російської армії.

Короткий виклад біографії цього славетного, легендарного військового отамана та козацького генерала в "Довідковій книжці Імператорської Головної квартири" розпочинається словами: "Олексій Данилович Безкровний був одним із найхоробріших отаманів Чорноморського війська на Кубані. Доблесний отаман був сином обер-офіцера Чорноморського війська й отримав домашню освіту. Фізична сила" спритність й особиста відвага дали йому можливість прославитися на службі героїськими подвигами і виявити блискучі здібності воєначальника".¹

З інших джерел дізнаємося, що походив Олексій Безкровний (прозваний козаками "Безсмертним") із давнього січового роду. І був цей козарлюга — велетенського зросту, могутньої статури; справді володів дивовижною силою і велетенським здоров'ям, яке допомагало йому досить швидко одужувати після тяжких ран, котрі для інших людей виявлялися б смертельними. Навіть маючи кілька поранень, він, зазвичай, продовжував битися, а сама поява його на полі бою наводила на горців жах, оскільки вони вважали, що людина ця заморожена від смерті. Безкровний однаково добре володів рушницею,

шаблею та пікою. Козаки звикли бачити його перших лавах, він завжди сміливо врубався в гущу ворогів, ведучи за собою найхоробріших козаків та надихаючи все своє воїнство та мужність, на перемогу.

Службу свою козацьку Олексій Безкровний розпочав і 1800 році, п'ятнадцятилітнім підлітком. Знову ж таки, велетенський зріст та дивовижна фізична сила вже тоді дозволяли йому служити й битися нарівні з дорослими козаками. Відтак, у шістнадцять років він уже брав участь в бою ; горцями. Таких боїв і сутичок у нього було чимало. Проте по-справжньому майбутній отаман прославився в 1810 році, під час Закубанського походу чорноморських козаків, котрі діяли спільно з російськими військами. Навесні цього року, в одному з боїв, він був тяжко поранений в плече кулею, котра перебила йому кістку. Могло здатися, що на цьому військова кар'єра козака Безкровного завершиться, але вже наприкінці того ж таки року він знову повернувся у стрій і під час першого ж бою з черкесами засвідчив особисту хоробрість! дивовижну, надлюдську силу.

За цей бій він був відзначений Похвальною грамотою від імені монарха, тобто, як мовиться в його послужному списку, "отримав монарше благовоління" у услід за яким рядовому Безкровному було присвоєно офіцерське звання хорунжого. Наступного року, все ще продовжуючи брати участь в Закубаському поході, Безкровний отримав друге "монарше благовоління", а в 1812 році був підвищений до сотника. Ще через місяць його перевели до гвардії, надавши чину гвардійського поручика.

Разом із багатьма іншими козаками-чорноморцями, Олексій Безкровний взяв участь у франко-російській ("Вітчизняній* для росіян) війні 1812-1814 років. Особисто для нього війна ця розпочалася з того, що на початку року він був переведений поручиком до Чорноморської гвардійської сотні. А під час появи французьких військ в Росії, вже командував цією сотнею" маючи чин штабс-ротмістра. Випало майбутньому отаманові побувати і на Бородинському полі. Історія цієї битви засвідчує, що Безкровний очолив атаку двох взводів своєї піхотної сотні, і під сильним артилерійським вогнем французів пробився до однієї з їх батарей. Захопивши батарею, козаки розвернули гармати і відкрили вогонь по відступаючому ворогові. Цей та інші подвиги Його не залишилися непоміченими: одразу після битви Безкровного було підвищено в чині до ротмістра і нагороджено іменною золотою шаблею. Саму ж сотню було відзначено срібними сурмами, — існував і такий засіб заохочення окремих підрозділів.

Уже тоді слава хороброго українського козака була такою, що в 1813 році його перевели до особистого конвою імператора Олександра 1, тобто він став офіцером його особистої охорони, що було проявом величезної довіри. Того ж року, в битві під Лейпцігом, де козаки у складі російської армії стримували наступ війська Наполеона, Безкровний повів у бій козаків-чорноморців, атакуючи авангард кінноти маршала Нея. Навіть зазнавши поранення кулею (пройшла навиліт, із пошкодженням ребра), він продовжував залишатися в строю, вражаючи всіх своєю мужністю, витримкою і фізичною силою.

Інший на місці ротмістра Безкровного одразу ж після битви виявився б надовго прикутим до ліжка, але цей велетень уже через місяць знову був у діючій армії і зумів прославитися в битві при Кульмі. Поблизу цього німецького містечка козаки діяли в складі російського корпусу Остер-мана-Толстого (17 тисяч осіб), котрий заступив шлях корпусу французького генерала Вандама, що поспішав на допомогу корпусу маршала Макдональда. Упродовж одного дня, 17 серпня 1813 року, росіяни витримали три великі атаки французів, втративши при цьому понад 6 тисяч солдатів. Навіть сам командуючий — російський генерал Остерман-Толстой, був тяжко поранений, він лишився без лівої руки, відтак командування корпусом прийняв генерал Єрмолов. Наступного дня на допомогу росіянам прибув 4 4-тисячний корпус генерала Баркляя-де-Толлі, героя Бородинської битви, завдяки чому росіяни все ж таки зуміли домогтися рішучої перемоги: понад 10 тисяч французів загинуло, близько 12 тисяч потрапило в полон. До речі, полоненим виявився і сам генерал Вандам.

Що ж стосується Олексія Безкровного, то ця битва запам'яталася йому на все життя. Під час однієї з атак на французьку батарею, він був поранений картеччю в бік. Рана була тяжкою.

вона не заживала упродовж усього його життя. Проте навіть з цією раною він продовжував залишатися в строю. Вражене мужністю та хоробрістю, російське командування підвищило його в чині до полковника гвардії і нагородило орденом Святого Володимира з бантом. Дісталася йому й ще одна нагорода: майже два місяці полковник Безкровний стояв зі своїм козацьким полком на Єлисейських полях Парижа (де був табір козаків-чорноморців), милуючись чарівним містом, парижанками, та ностальгійно сумуючи за Кубанню.

В 1815 році, після завершення війни з Наполеоном, полковник Безкровний повернувся на Кубань-Чорноморію, під командуванням військового отамана Федора Бурсака. Незважаючи на тяжкі поранення і на те, що картечна рана — пам'ять про битву Цід Кульмою — все ще кровоточила, він очолює козацький корпус, що складається з 9 кінних та піших полків і, за наказом з Петербурга, розпочинає низку закубанських походів проти горців.

Ми не торкатимемося зараз проблеми справедливості організації подібних походів та політики імперської Росії на Кавказі — це тема окремої, складної розмови. Вплинути ж на загальну імперську політику полковник Олексій Безкровний не міг, та, задля справедливості, скажемо: й не прагнув. Він залишався солдатом, для якого наказ — є наказ, і його треба виконувати. А про те, що виконував він цей наказ сумлінно, свідчить вже хоча б той факт, що, відзначаючи дії козацького корпусу, імператор Олександр І нагородив отамана-полковника діамантовим перетнем та наказав виплатити 5 тисяч рублів преміальних, що на той час було досить значною сумою. Одним із видів нагороди виявилось і тривале закордонне відрядження полковника, якому з 1823 по 1827 рік довелося стояти зі своїм полком українських козаків у Царстві Польським (під такою назвою входила тоді Польща до складу Російської імперії), на кордоні з Прусією. Й оскільки козаки мали великий досвід охорони значно небезпечнішого та

неспокійнішого кордону по Кубані, то за стан польсько-пруського кордону в Петербурзі могли не хвилюватися. До речі, відзначився Безкровний в Польщі не лише як командир полку, але й тим, що разом зі своїми козаками врятував польське містечко Млаву від винищення вогнем. Коли там з якихось причин розпочалася велика пожежа козаки кинулися рятувати жителів та майно цього міста. Відомо також, що якось він верхи на коні кинувся у штормове море і врятував від загибелі кількох польських рибалок.

Призначаючи в 1827 році полковника Безкровного командувачем військами всієї Чорноморської кордонної лінії, тобто всім кордоном між Чорноморським козацьким військом та горцями, російський уряд, безсумнівно, враховував і бойовий досвід його, і досвід несення прикордонної служби на Кавказі та в Царстві Польським. Крім того, він був призначений командуючим всіма військами, які перебували на території Чорноморії (до речі, територію, яку посідали українські козаки на Кубані, в російських документах офіційно називали саме так — • Чорноморією). Але за таких посад О. Безкровному важко було ділити свої повноваження з отаманом Чорноморського козацького війська. Вихід із цього становища було знайдено щонайрадикальніший: 27 вересня 1827 року Урядовому Сенату було дано Височайший імператорський Указ про призначення полковника Безкровного військовим отаманом Чорноморського козацького війська. Між іншим, зазначу, що, незважаючи на свої високі посади, Олексій Безкровний все ще залишався лише в чині полковника, що, звичайно, викликає подив. Однією з причин цього може слугувати той факт, що, маючи незалежні погляди та круту вдачу, він погано ладнав з місцевим російським генералітетом. І незабаром це перейшло у пряме протистояння з князем Паскевичем Єриванським, що був імператорським намісником на Кавказі.

Та це сталося згодом. А поки що полковник Олексій Безкровний приймає командування Чорноморським козацтвом. До речі, він був останнім із отаманів, хто називався "військовим". 312 листопада 1830 року він уже називався наказним і відтоді всі наступні отамани були лише наказними, тобто призначуваними російським сенатом. Щойно прийнявши справи, Безкровний виявив, що його попередник та адміністрація військової канцелярії припускалися серйозних зловживань, з якими розпочав безкомпромісну боротьбу. А це одразу ж викликало невдоволення і в частини старшин, і в російського, звиклого до хабарництва, генералітету.

Свою участь в російсько-турецькій війні 1828-1829 років козаки-чорноморці розпочали з оборони кубанського кордону від великого загону черкесів. Розраховуючи на допомогу турків, горці вирішили відтиснути росіян та чорноморських козаків від Кубані і повернути собі всі ті землі, з яких їх було вигнано. Проте це їм не вдалося: цього разу вони знову зазнали гіркоти поразки. Сам Безкровний, командуючи Тимановським козацьким загonom, прийняв на себе основний удар. Під час облоги Анапи, фортецю якої захищав турецький гарнізон, князь Меншиков наказав полковнику Безкровному прийняти командування над передовим загonom козаків та регулярних військ. У боях під Анапою він не раз демонстрував виняткову хоробрість,

але найбільше прославився 28 травня 1828 року, коли з трьома сотнями козаків зумів відрізати значний загін турків від воріт фортеці і винищити його. Подвиги отамана були настільки вражаючими, що за перемогу під Анапою Олексію Безкровному було пожалувано чин генерал-майора та нагороджено орденом Святого Георгія 4 ступеня. У боях під цим містом були задіяні чотири піших козацьких полки та кінно-артилерійська рота. Бсі вони були відзначені спеціальними прапорами, які свідчили про їх звитягу.

А загалом, участь українських чорноморських козаків у цій війні боями під Анапою не обмежилася. Два кінні полки під командуванням полковників Заліського та Завгороднього, а також піхотний полк Животовського відзначилися в боях на Дунайському театрі бойових дій, зокрема, в битвах під Браїлою, Силістрією та Андріанополем.

Повернувшись після завершення війни в рідну Чорноморію, генерал Безкровний формує загін козаків і здійснює ще дві великі експедиції проти горців, під час яких, як зазначається в його послужному списку, "винищив шість аулів*". Винищення аулів, ясна річ, не робить йому честі, але вже, що було, те було. Особливо відзначився він під час другого Закубанського походу, що відбувся в 1831 році. Командуючи в складі військ генерала Емануеля загоном козаків, він діяв у місцевості, що називалася Земля Шапсугів, у якій славився своєю хоробрістю місцевий князь Цомоколо, який очолював боротьбу горців проти росіян.

Одного разу, вистеживши колону козаків" котра змушена була розтягнутися гірською ущелиною майже на десять верст, горці напали на неї і, перебивши частину гармашів, захопили кілька гармат. Дізнавшись про це, Безкровний з незначним загоном кинувся на горців, розвіяв їх, відбив гармати і почав переслідувати відступаючих. Та в цей час горці теж отримали підкріплення і виявилось, що генерал Безкровний, якого кавказці добре знали й ім'я якого навівало на них жах, опинився в оточенні великої кількості ворогів. Кількома пострілами горці вбили під генералом коня, але він зумів піднятися з-під кінського крупу й, озброєний пікою та пістолетом, прийняв бій: один проти кількох десятків ворогів. Уже першим пострілом він убив самого Цомоколо, а двох джигітів з його охорони заколов пікою. Бажаючи захопити його живим, горці посікли шашками ратище, але генерал вихопив свою шашку і, завдаючи нелюдських ударів, поклав ще кількох своїх ворогів.

Коли загін козаків пробився до нього, Безкровний уже ледве стояв на ногах, оскільки тіло його було зранене шашками. За цей подвиг, та й взагалі, за участь в експедиціях проти горців, генерал Безкровний був нагороджений золотою, прикрашеною діамантами, шаблею з написом "За хоробрість*". Цей бій виявився для отамана Безкровного останнім. Бін був настільки зраним, що вже не міг і далі брати безпосередню участь у боях та походах. Відтак, усю енергію він націлив на будівництво на правому березі Кубані лінії прикордонних укріплень, одне з яких згодом назване було в його честь — Олексіївським.

Хтозна, скільки ще справ та задумів зумів би здійснити отаман Безкровний, але в цей час конфлікт його з царським намісником на Кавказі князем Паскевичем зайшов

настільки далеко, що той видає наказ про увільнення наказного отамана від посади. До того ж, Паскевич звинуватив Безкровного у всіляких зловживаннях, яких той нібито припустився за час свого отаманства й, особливо, під час зведення укріплень. Про те, що при дворі імператора не вірили в його зловживання, свідчить вже хоча б той факт, що в "Довідковій книжці Імператорської Головної квартири" з приводу цього записано, що Безкровний обіймав посаду наказного отамана "до 12 листопада 1830, всіма силами викорінюючи виявлені в військовій адміністрації зловживання".²

Тобто йдеться про те, що це отаман боровся зі зловживаннями, але нічого не мовиться про його власні зловживання, яких принаймні серйозних, очевидно, й не було. І ще зауважу, що автори "Довідкової книжки", мабуть, припустилися неточності. Якщо свій останній подвиг Безкровний, як вони зазначають, здійснив у 1831 році, то він не міг бути звільнений з посади в листопаді 1830 року, бо тоді виходить, що в рейд він вирушив, уже будучи відстороненим від обов'язків отамана. Проте далі упорядник говорить; "Останньою діяльністю його (тобто Безкровного — Б.С.) була побудова за Кубанню укріплень... Незабаром він потрапив під опалу князя Паскевича і був відсторонений від посади отамана війська Чорноморського".

З інших джерел відомо, що помер Олексій Безкровний у віці 48 років. Якщо зважити, що козацьку службу він розпочав в 1800 (а не в 1880, як помилково зазначається у "Малиновому клині" Дмитра Білого), маючи всього 15 років, то елементарні підрахунки показують, що помер він 1833 року. Очевидно, саме цього року, або, може, й 1832, його і було відсторонено від посади, після чого він тяжко захворів і невдовзі помер.

Прикметно, що весь свій значний капітал генерал заповідав на будівництво в Катеринодарі притулку для старих, зраних та покалічених козаків. Й умов цього заповіту було дотримано: в Катеринодарі й досі стоїть зведений на кошти отамана великий двохповерховий особняк, в котрому розташовується цей притулок. А ще дослідники підраховали, що славний козак-чорноморець генерал-майор Олексій Безкровний примудрився взяти участь аж у 13 війнах і в 100 великих битвах! Чому міг би позаздрити будь-який славетний полководець.

26 червня 1904 року, наказом Військового відомства, ім'я Олексія Безкровного було присвоєне 1-му Таманському полку Кубанського козацького війська. Полк цей проіснував до Громадської війни в Росії (1917-1922) і був розформований комуністичним режимом разом з усім Кубанським козацьким військом.

Григорій Рашпиль, наказний отаман Чорноморського козацького війська.

На відміну від Олексія Безкровного, наказний отаман Григорій Рашпиль не відрізнявся ні особливою фізичною силою, ні видатними військовими здібностями. Зате володів талантом організатора. Отримавши, орієнтовано, у 1833 році, булаву наказного отамана, цей козак-чорноморець скептично оглянув усі попередні роки безкінечного протистояння між козаками-українцями та гірцями і вигукнув: "Брат ця, скільки ж можна?! Що ж це за життя: щоб ось так, вік-вічний ворогувати?!". Ні, і при ньому ще певний час тривали сутички між черкесами й козацькими прикордонними заставами, й

при ньому окремі групи джигітів-хиджретів проривалися скрізь козацькі заслони і здійснювали напади на кубанські станиці. Але, замість того, щоб негайно збирати козаків та вирушати у " похід помсти, як це робили його попередники, Григорій Рашпиль, навпаки, шукав нагоди порозумітися з черкеськими старійшинами, налагоджував взаємини з черкеськими князями, впливовими мулами, польовими ватажками-командирами.

Ясна річ, йому теж кілька разів довелося з загонами козаків відбивати напади черкесів" і діяв він у цих випадках рішуче. А в 1849 році отаману Нашпилю випало відправляти щойно сформований Збірно-Лінійний полк козаків в "Угорський похід" російської армії. Проте душа цього освіченого, обдарованого козака все ж таки тяглася не стільки до зброї, скільки до плуга та книжки. Він, власне, був першим отаманом, котрий якимось, після чергового нападу горців, закликав не до помсти їм, а до... проведення спільного ярмарку. Діставши запрошення на один із таких традиційних ярмарків у Катеринодарі, горці спочатку не повірили у щирість козаків, вирішили, що то чорноморці готують пастку. Але незабаром сміливці рознесли навколишніми аулами звістку про те, що прийняли їх добре і що козаки охоче купують їх глечики, кинджали, прикраси, інші вироби. І з часом у різних станицях на ярмарках почали з'являтися десятки горців, які поступово переконувалися, що торгувати все ж таки краще, ніж воювати.

Звичаї, традиції черкесів, закони гір, за якими вони жили тут із покоління в покоління підтримуючи лад у своїй громаді, все це не могло не цікавити отамана Рашпиля. До того ж, він розумів: щоб налагоджувати з горцями дружні взаємини, треба знати їх психологію, звичаї, традиції, мову, релігію, світогляд. А щоб пізнавати все це міг не лише він, але й інші старшини, наказний отаман склав "Зібрання Адату", тобто неписаних законів черкесів, основи яких було закладено сотні літ назад. І яким же був подив багатьох черкесів, котрим доводилося згодом мати справу з командуючим козацьким військом, коли вони відкривали для себе, що той знає положення "Адату" і тлумачить їх краще, ніж дехто з наймудріших старійшин та священників. А це справляло враження! І незабаром склалося так, що коли між двома родами, аулами чи й гірськими племенами виникали якісь непорозуміння, представники їх зверталися за порадою та розсудом саме до козацького отамана Рашпиля.

Тим часом чимало проблем накопичилося й у взаєминах між окремими станицями та куренями Чорноморського козацтва. Й особливо гострою була проблема розподілу землі. Дивна річ: ще недавно козакам здавалося, що землі на Кубані неходжено-неміряно: скільки хочеш, стільки й обробляй. Але вже в двадцяті роки ХІХ століття стало зрозуміло, що її бракує. Ні, її, звичайно, поки що, вистачало, але з'являється все більше старшин, які прагнучи ставати великими землевласниками, перетворюють свої хутори на поміщицькі маєтки і, користуючись владою та впливом, нахабно загарбують громадські станичні землі. Так ось, Григорій Рашпиль наказав своїй старшині здійснити своєрідний реєстр земель, підпорядкованих кожному куреню, кожній станиці, і чітко визначити, кому якої землі і скільки належить, а ще — визначити

кордони громадських земель і закріпити її за тією чи іншою громадою. Тобто отаман заклав правову базу для того, щоб надалі можна було вирішувати будь-які проблеми, пов'язані з поділом громадської землі. І за це чорноморці були дуже вдячні своєму отаманові. Але саме ці його заходи викликали хвилю невдоволення серед певної частини старшин, котрі почали плести інтриги та надсилати скарги і доноси російському командуванню, з вимогою відсторонити Григорія Рашпиля від посади наказного. Проте, отамана це не зупиняло.

Служба в козацьких частинах мала свої особливості. До того ж, отаман розумів: щоб мати свої офіцерські кадри, слід уже зараз подбати про створення відповідних військових училищ. Тож саме з його ініціативи в Катеринодарі було відкрито першу Чорноморську козацьку військову гімназій, де здібні сини незаможних козаків навчалися коштом військової канцелярії.

Активно переймався Григорій Рашпиль і військово-адміністративною реформою Чорноморії. Під його керівництвом працювала комісія, яка створила нове "Положення про Чорноморське козацьке військо", котре було затверджене на початку літа 1842 року на Старшинській Раді, а 1 липня — Військовою колегією Росії. Згідно з цим положенням, усю територію Чорноморії було поділено на 3 округи: Таманський, Катеринодарський та Єйський, на чолі яких стояли .окружні полковники, що одразу ж дозволило налагодити краще військово-адміністративне управління. Передбачено було також, що кожен округ виставляє для несення служби по чотири кінні полки, по три піхотні батальйони та по одній батареї. Тобто чорноморське козацтво повинно було постійно тримати "під рушницею" 12 полків, дев'ять окремих батальйонів та три батареї, котрі виступали в ролі регулярного війська. Ясна річ, на випадок війни, в Чорноморії оголошувалася додаткова мобілізація козаків резерву. Крім того, всі три округи спільно формували Лейб-Гвардії Чорноморський козацький дивізіон, котрий служив, здебільшого, в Петербурзі, та Гарнізонну артилерійську роту, котра захищала Катеринодар.

До речі, ця реформа дозволила впорядкувати взаємини між канцелярією наказного отамана та російським військовим командуванням, котре, не рахуючись із втратами козацтва та його можливостями, вимагало виставляти для боротьби з горцями все нові й нові військові частини, які слід було озброювати й утримувати за громадський кошт. Відтепер чорноморці добре знали, які сили вони повинні виставляти, і це дещо обмежувало апетити російського командування.

До речі, навіть згідно з новим "Положенням", земля в Чорноморії все ще продовжувала залишатися колективною, громадською власністю. Оті наділи, котрі отримували козаки, не ставали їх приватною власністю, а залишалися власністю громадською, отож не могли передаватися у спадок чи продаватися. Якими ж були розміри цих наділів? Козацьким генералам належало мати по 1500 десятин, старшим офіцерам — по 400 десятин, молодшим офіцерам — по 200 й, нарешті, рядовий козак отримував 30 десятин. Цікаво, що якщо в родині народжувався хлопець, він негайно отримував з громадської землі свою часточку. Якщо ж народжувалася дівчина, наділу

їй не було: мовляв, вийде заміж, тоді й господарюватиме. І лише в 1862 році з'явився закон, згідно з яким, частина землі переходила у приватну власність, а першими власниками ставали козацькі офіцери.

Постав Григорій Рашпиль як наказний отаман і ще перед однією жагучою соціальною проблемою: на території Чорноморії почало з'являтися все більше й більше втікачів, особливо, з України. За традицією, втікачі не підлягали видачі, тобто поверненню в рідні краї, у поміщицькі маєтки, проте й узаконити їх перебування на Кубані теж було дуже важко. Ці люди, як правило, не мали жодних документів, а головне, не існувало правової бази, котра дозволяла б зараховувати їх до козацтва, й ось, після неодноразового звертання Г. Рашпиля до російського командування та до Петербурга, такий Указ Урядового Сенату нарешті з'явився. Датований він 30 травня 1847 року.

"Звелено зараховувати до війська бродяг обох статей" — лаконічно переказано його зміст в "Довідковій книжці Імператорської Головної квартири".

Про те, наскільки нагальною виявилася ця проблема, свідчить вже хоча б той факт, що до кінця 1850 року, тобто за якихось три з лишком роки, на підставі цього Указу, до Чорноморського козацького війська було зараховано майже 15 тисяч чоловіків та жінок, котрі доти вважалися "бродягами". Захід цей був надзвичайно важливим. По-перше, він значно поліпшив соціальну ситуацію в краї, адже після зарахування, ці бродяги набували всіх прав козаків, в тому числі, вони отримували земельні наділи та дозвіл на спорудження житла, ведення свого господарства. Це ж дало змогу і збільшити кількість воїнів-козаків, військо яких постійно зазнавало втрат під час походів та сутичок з горцями.

Визнанням заслуг українського козацтва перед Російською імперією стало вручення 10 жовтня 1843 року Чорноморському козацькому війську Георгіївського прапора "во внимание к полезной службе черноморцев и их храбрости*", як пояснювалося це "монарше благовоління". Були вручені прапори, щоправда, не георгіївські, а звичайні, й окремим полкам та батальйонам*

Як тонкий знавець запорозької старовини, Рашпиль з великою прихильністю ставився до тих небагатьох козаків-характерників, котрі продовжували на Чорноморії традиції запорозького характерництва. Відтак, отаман всіляко підтримував на Кубані розвиток одного з різновидів характерництва — руху пластунів. Саме при отамані Г. Рашпилі цілковито сформувалися товариства козаків-пластунів, котрі були і вмілими розвідниками, і знахарями, і, як би ми тепер сказали, екстрасенсами.

Пластуни мали своїх ватагів-отаманів, та й поповнення до товариства добирали самі — з молодиків, котрі за своїми психологічними, фізичними властивостями та рисами характеру якнайкраще підходили для того, щоб оволодівати пластунськими секретами, що почали передаватися з покоління в покоління. Зазвичай, кожен пластун досить досконало вмів маскуватися на місцевості, знав кілька кавказьких мов та діалектів, майстерно володів усіма видами зброї, влучно стріляв влучав у ворога, здалеку кидаючи кинджали; опановував прийомами рукопашного бою, імітував голоси різних

птахів і тварин, що допомагало пластунам "перемовлятися" мовою сигналів на значній відстані, не викликаючи в горців жодної підозри. А ще найславетніші з-поміж пластунів — такі, як Юхим Жорник, Хома Коваленко, Макар Шульга — вважалися чаклунами, які вміли замовляти рани чи хвороби, володіли даром навіювання, тобто гіпнозом; були чудовими знахарями. Це про них та їх побратимів Мандруйка, Василя Дзюбу, Гуртового складали легенди, поширювали всілякі чутки й оповідки.

Ще чекає на глибинне вивчення система підготовки козаків-характерників, у стані яких розвідники-пластуни були лише однією з ланок. На жаль, у тих джерелах, які дійшли до нас, і, зокрема, в історичних розвідках перших кубанських істориків — Прокопія Короленка, Івана Попка, Федора Щербини — майже нічого не мовиться про спеціальні, умовно кажучи, школи характерників, на які перетворювалися їхні ватаги. Щоправда, самі адепти характерництва, носії його секретів, які і виступали в ролі вчителів, розповсюджувалися про них дуже неохоче, а кожен, хто ставав їх учнем, приймав обітницю нерозголошення. Та все ж таки настав час по крихтах зібрати все, що ще можна в цьому русі відродити.

На всю Російську імперію прославилися українські кубанські пластуни під час оборони Севастополя в 1854-1855 роках, де діяли два окремі пластунські (2-й та 8-й) батальйони. Це пластуни, підкравшись вночі до четвертого французького бастіону, захопили його в рукопашному бою, знищивши при цьому майже всіх гармашів та солдатів прикриття, а відступаючи, урядник-велетень Іван Герасименко прихопив з собою — поклав на плече та й поніс! — багатопудову мортиру, викликавши невимовний подив в усіх, хто став свідком, його повернення на свої позиції. Згодом пластунські підрозділи росіяни використовували в усіх війнах, в тому числі і під час Першої світової.

Відомо, що кубанське козацтво майже в повному військовому складі своєму брало участь у російсько-турецькій війні 1877-1878 рр., проте мало хто знав, що саме пластуни особливо відзначилися при обороні Шипки (в Болгарії). А на російсько-японську війну 1904-1905 рр. було відправлено аж шість батальйонів пластунів-кубанців, які проявляли там чудеса хоробрості.

З прийняттям згадуваного мною "Положення", визначилася нарешті і військова форма — однострій — чорноморського козацтва. Загалом, наказ про перехід на новий однострій з'явився ще в 1814 році, одразу після війни з Наполеоном, коли постала потреба в тому, щоб Чорноморське військо мало свій усталений однострій і більше скидалося на регулярне. Однак й після цього наказу значна частина козаків продовжувала з'являтися на службу в різнобарвних шароварах, жупанах та вишиванках, тобто в традиційному одязі запорозьких козаків. У той час, як інша частина вже одягалася в черкески, бешмети, носила башлики та папахи. Ось як подає цей процес "перевдягання" нащадків запорозького козацтва Д. Білий у "Малиновому кліні":

"Поступово під час війни чорноморці змінювали форму одягу, запозичуючи її у черкесів, оскільки вона була більш придатною для ведення бойових дій у гірських умовах. Так склався особливий тип козаківкубанців, які носили вже бешмети, черкески,

башлики та папахи. Бешмет, або чекмень, шили з різнобарвної тканини — синьої, жовтої, червоної, й одягали на сорочку. Довжиною він був трохи нижче стегон, з широким стоячим комірцем. Взимку кубанці носили теплі стьобані бешмети, а влітку прості, на підкладці. На бешмет одягали черкеску, яку шили з тонкого сукна, довжиною нижче колін, з низьким вирізом на грудях, що відкривав бешмет, рукава робили широкими донизу, з кольоровими відворотами. На грудях черкески були нашиті газирі, які спочатку служили своєрідною схованкою для порохових набоїв, а потім, з розповсюдженням скорострільних гвинтівок, у них вставляли особливі прикраси. Підперезувалися кубанці тонким кавказьким ремінцем з жерстяним набором, на який чіпляли кинджал. На голові носили високі смушкові шапки. В 40-х роках цей одяг став головним військовим строєм чорноморців. Козаки кожної станиці, які служили разом, мали окремі кольори, але загальновійськовими були чорний (у пластунів), темно-синій (у кавалерії) і зелений (у гармашів).

...Уперших поколінь чорноморців надзвичайною популярністю користувалися ратища ("Козаку без ратища — що дівчині без намиста"), але потім їх замінили короткі списи⁹ якими козаки володіли блискуче. Разом з одягом чорноморці запозичили у черкесів і довгі кинджали та шаблі".¹

Освоєння нових покубанських територій вимагало й нових хвиль переселенців. Отож Григорію Рашпилю як наказному отаманові випало стати організатором останньої великої хвилі такого переселення з Лівобережної України та Слобожанщини. В ці краї було відряджено десятки козаків-агітаторів, котрі знали, що саме і як розповідати місцевим селянам, щоб зародити в них інтерес до далекої кубанської землі. Тим паче, що особливо кривити душею козакам не доводилося: вони справді жили вільним життям, не знаючи, що таке кріпацтво; там господар був господарем на своїй землі. Статистика стверджує, що упродовж 1848-1849 років, поки тривала ця хвиля переселення, в Чорноморію перебралося понад 14 тисяч українців.

Ще раніше, в 1843 році, на Кубань прибули два полки чугуївських козаків, котрі свого часу, відійшовши з-під міста Чугуєва, що на Харківщині, на нові землі, до верхів'я річки Кубані, заснували там своє козацьке товариство. Дізнавшись, що на пониззі Кубані утворилося таке добірне лицарство, козаки-чугуївці, ясна річ, захотіли приєднатися до нього, щоб разом жити й боротися.

Незважаючи на всю свою старанність, наказний отаман Григорій Рашпиль все ж таки не користувався якоюсь особливою прихильністю у російського командування й, особливо, в царського намісника на Кавказі, але в історії українського кубанського козацтва слід свій він залишив. Тож не забуваймо його.

Яків Кухаренко, кошовий отаман Азовського козацтва, наказний отаман Чорноморського козацького війська, генерал-майор, драматург, фольклорист.

Походив Яків Кухаренко з давнього запорозького козацького роду. І хоча народився він уже в Катеринодарі (за одними даними в 1800-му, за іншими — в 1799-ому році), проте виховувався в українському козацькому дусі, і це наклало свій відбиток на все його життя.

Оскільки батько його був козацьким старшиною, то й сина віддав до Катеринодарської козацької військової гімназії. Уже в п'ятнадцять років майбутній генерал-отаман розпочав службу рядовим козаком, а згодом отримав старшинський чин. Відтак, довелося йому брати участь у багатьох сутичках з горцями, відбивати напади черкесів на станиці та й самому водити козацькі підрозділи за Кубань, на землі черкесів і чеченців.

Перші нагороди свої він отримав за бойові дії під час російсько-турецької війни 1828-1829 років, відтак зажив собі слави людини хороброї, кмітливої і, водночас... доброзичливої. А ще багатьох козаків, котрі знали Якова Кухаренка,

дивувало його захоплення звичаями, традиціями, народними піснями та думами; прагнення самому писати літературні твори. Кухаренко був особисто знайомий з наказним отаманом Григорієм Рашпилем, вони приятелювали й з усіх основних питань військової реформи і тактики боротьби та взаємин з горцями запишалися односторонніми, що згодом виразно позначалося на політиці Кухаренка як наказного отамана.

Дослідникам так і не вдалося докладно з'ясувати коли саме і за яких обставин Яків Кухаренко познайомився з Тарасом Шевченком. Вважають, що знайомство їх відбулося в 1840 році, в Петербурзі. Зустрічі їх відбувалися в колі літераторів, котрі, здебільшого, походили з України. Для Шевченка, який усе життя своє мріяв про ті часи, коли, ...В степах України О, Боже мій милий, блисне булава". Поява тут, у Петербурзі, українського офіцера з Кубані, та ще й офіцера, який збирає український фольклор, знає безліч українських пісень, жваво цікавиться історією Козаччини й сам описує життя Чорноморського козацтва — звичайно ж, був немовби ангелом-провісником того, що врешті-решт українське козацтво все ж таки відродиться, і не лише на Кубані, але й на Дніпрі. Та й Кухаренко теж сприймав молодого поета з України досить ностальгійно; адже той був з оспіваної кубанцями матінки-України. Отож козацький старшина широко зацікавився поезіями Шевченка, водночас, познайомив його з власною, ще в 1836 році написаною, п'єсою "Чорноморський побут на Кубані", котра послужила Михайлу Старицькому основою для лібрето опери "Чорноморці", музику до якої створив славетний композитор Микола Лисенко.

Розповіді Кухаренка про життя-буття нащадків славних запорожців на Кубані заінтригували Шевченка. Він загорівся бажанням відвідати "козацьку Україну-Чорноморію", щоб подихати козацькою волею, душею доторкнутися до сивої давнини. Що ж до п'єси Кухаренка" то загалом вона сподобалася, Шевченко сам відніс її до цензурного комітету, щоб дістати для Кухаренка дозвіл на публікацію. І згодом вона таки була опублікована в журналі "Основа". А ще він клопотався, щоб її поставили в самодіяльному гуртку Медико-хірургічної академії, в якому було кілька українців. Одне слово, звичайне знайомство переросло у творчу й людську дружбу.

Упродовж багатьох років Тарас Шевченко та Яків Кухаренко листувалися. Дослідникам вдалося виявити 12 листів Кобзаря і 7 листів Кухаренка. Коли Шевченко опинився у засланні, то, незважаючи на заборону спілкуватися з ним, отаман чорноморців допомагав йому грішми, пересилав листи. В Щоденнику Т. Шевченка

зберігся запис від 1 липня 1857 року, в якому мовиться: "Я дорожу його думкою відчуваючої, благородної шляхетної людини ілк думкою непідробного самобутнього земляка мого".

Відтак й отаман Кухаренко в листах своїх називав його "братом курінним товаришем" своїм, запевняючи, що "готовий послати до нього душу свою".

Їх дружба могла б набути багатьох нових штрихів, подробиць і деталей, якби Шевченкові вдалося здійснити свій намір: повертаючись із заслання, податися з Астрахані на Кубань. Про цей намір дізнаємось з листа Шевченка до отамана, датованого 22 квітня 1857 року. Проте не встиг, мабуть, той лист дійти до адресата, як поет змінив свій намір. Чому? Точних відомостей не снує, можна лише припускати, що поетові хотілося якомога швидше повернутися до столиці, відродити давні зв'язки, заручитися підтримкою своїх друзів по Академії мистецтв, які чекали на його повернення. А вже потім, владнавши свої справи та домовившись про видання творів, він, напевне, розраховував побувати і на Кубані. Але... не судилося. Ще одна вагома деталь: Яків Кухаренко домігся, щоб таганрозька театральна трупа поставила в театрі Ростова-на-Дону п'єсу Шевченка "Назар Стодоля". Така вистава справді відбулася під час гастрольної поїздки таганрозців улітку 1843 року.

Про щирість почуття до Кухаренка свідчить і той факт, що Шевченко послав йому з листами свої вірші "Чернець" та "Садок вишневий коло хати", а також офорт "Притча про робітників на винограднику". Будучи в засланні, Тарас Шевченко створив ностальгійно-філософську поему "Москалева криниця", роботу над якою розпочав у другій половині 1847 року, в Орській фортеці, а завершив 16 травня в Новопетрівському укріпленні. Незадовго до завершення, він

вирішив посвятити цю поему своєму другові з Кубані, і під заголовком її з'являється напис: "Я. Кухаренкові. На пам'ять 7 травня 1857року". Тривалий час у родині отамана зберігався й надісланий Шевченком автопортрет, котрого не лише Кухаренки, але й усі, хто знав цю родину, шанували як святу реліквію.

Одначе повернімося до справ козацько-військових, які неминуче облягали козацького старшину Якова Кухаренка. Ще в 1828 році великий загін задунайських козаків на чолі з отаманом Йосипом Гладким перейшов із турецького підданства в російське. Повернути цих козаків на Дніпро царський уряд не наважився. Зате з'явився наказ переселити їх на узбережжя Азовського моря, де вони повинні були охороняти кордон у проміжку між сучасними містами Маріуполем та Бердянськом. Таким чином, в 1831 році утворилося Азовське козацтво, першим кошовим отаманом якого став той-таки Йосип Гладкий. Так ось, згодом отаманом їх було обрано Якова Кухаренка. Та оскільки козаків-азовців почали переселяти на узбережжя Чорномор'ї, то незабаром і Кухаренко повернувся на Кубань, щоб в 1853 році, по смерті Григорія Рашпиля, очолити Чорноморське козацьке військо.

У військово-політичному відношенні часи отаманування Якова Кухаренка виявилися неспокійними. З 1853 по 1856 рік усе Чорноморське козацьке військо, разом зі своїми побратимами з Кавказького лінійного козацького війська, вело бойові дії на

Кавказі, беручи участь у черговій російсько-турецькій (її ще називали Східною, або Кримською) війні. Сам Яков Кухаренко довів, що він гідний слави своїх предків: особиста хоробрість генерала поєднувалася з талантом істинного полководця, що було відзначено численними військовими нагородами.

За його отаманування прославилися й два пластунських батальйони кубанських козаків, котрі були відряджені до Криму, на оборону Севастополя (1854-1855рр.). Про подвиги пластунів якраз і йдеться в повісті Я.Кухаренка "Пластуни". Шкода тільки, що сюжет їх обмежувався звичайними житейськими та військовими ходами, не вводячи читача в таємниці пластунського характерництва; у витоки його і засади. А в 1861 році він сформував та відрядив до Польщі, для придушення антиросійського повстання, два кінних козацьких полки та Збірно-Лінійний піхотний полк.

У цей час твори його публікуються у журналі "Основа" та в інших виданнях. "Вівці і чабани в Чорноморії" — твір Якова Кухаренка, цінний для нас великою кількістю етнографічного матеріалу та елементів фольклору. В його переказі з'являється народна казка "Вороний кінь", інші оповідання, нариси та замальовки. На жаль, усі вони були зібрані під однією обкладинкою і видані книжкою уже по загибелі отамана Кухаренка — в 1880 році. А загинув він трагічно.

Вночі на 19 вересня 1862 року, у полі поблизу станиці Казанської на нього напали черкеси. Яка потреба примусила генерал-отамана вирушати зі станиці вночі, чому при ньому було лише двоє козаків, чому він не подбав про надійний супровід — про це можна лише гадати, посилаючись на всевладну долю. Отаман і козаки прийняли бій, але він виявився занадто нерівним. Відомо, що в полон до черкесів Яків Кухаренко потрапив тяжко пораненим. Напевне, черкеси сподівалися підлікувати його, щоб вимагати викуп, але там-таки, у полоні, за кілька днів, Яків Кухаренко помер. Про смерть його було складено кілька пісень та дума, в якій, серед іншого, мовилося:

Ой, не добре козацька голова знала,

Що без війська козацького вмирала.

Що ж, у кожного свій життєвий шлях і своя смертна година...

Іван Попко, генерал-майор козацьких військ, один із перших істориків Чорноморського козацького війська.

Цей український козак-чорноморець однаково добре володів і шаблею, і пером. Він ніколи не був військовим отаманом Чорноморського (чи вже й Кубанського) козацького війська, проте внесок його в історію Чорноморського козацтва такий, що він і сам має право посісти гідне місце в його — козацтва цього — історії.

Народився Іван Попко 28 серпня 1819 року. Батько його, Діомид Попко, служив священиком Тимашівського куреня Чорноморського козацького війська, отож у дитинстві та юності майбутнього генерала й історика все складалося таким чином, що ніхто не сумнівався: він теж стане козацьким священиком, теж понесе слово правди Божої до волелюбних бунтівних душ козацьких. Саме цьому шляху житейському й були підпорядковані освіта і виховання Івана Попка, котрий, після закінчення духовного училища, до якого вступив 1829 року, став семінаристом духовної семінарії, а далі, в

1840 (за іншими даними — в 1841) році, досить успішно закінчив Московську духовну академію.

Звідки саме походить родина майбутнього козацького генерала та історика, дослідниками так до кінця і не з'ясовано. Та й взагалі, непогано дослідивши початковий етап Чорноморського козацтва, Іван Попко дуже мало подбав про те, щоб з'ясувати коріння власного роду та залишити ґрунтовну автобіографію. Відомо лише, що батько його належав до козацької родини, котра була переселена чи то з Лівобережної України, чи й з самого Запоріжжя, і виявилася серед засновників Кубанського козацтва.

Повернувшись після навчання в Москві на Кубань, молодий священник ще застав ту традицію кошову, згідно з якою, козаки самі обирали собі священників. Власне, вони лише називали гідних та підготовлених для того, щоб бути священниками, після чого претендент на курінного чи військового духівника вирушав до Феодосії, де його висвячували та благословляли.

Але здебільшого це йшлося про тих священників козацьких, які не мали спеціальної духовної освіти, а досягали її самотужки. Що ж до Івана Попка, то про такого священника можна було лише мріяти.

Навіть будучи висвяченими, козацькі священники продовжували залишатися... козаками, дотримуючись козацьких бойових звичаїв, відбуваючи військовий вишкіл, виявляю* чи належну мужність у бою. Тож чи варто дивуватися, що чимало з них прославилося у походах і загинуло, заступаючи в бою когось із старшин; ведучи козаків в атаку.

Проте самого Івана Попка кар'єра священника не приваблювала. В козацтво він вступив рядовим козаком і так захопився військовою справою, що дослужився до генерала. До речі, у визначенні генеральського чину його — теж існують певні розбіжності. Так, в одинадцятому томі "Української радянської енциклопедії", в статі "Попко Іван Діомидович", читаємо: "Після закінчення 1841 Московської духовної академії, П. вступив у Чорноморське козацьке військо і дослужився до генерал-лейтенанта" —1 А в уже цитованому нами дослідженні Д. Білого "Малиновий клин" знаходимо інше твердження: "За 52 роки постійних війн Іван Попко з рядового козака дослужився до генерал-майора" отримавши сім орденів і шість медалей" } Якщо зважити, що навіть військові отамани дослужувалися в ті часи лише до генерал-майорів, то легше припустити, що й історик Іван Попко сягнув саме цього військового чину, (у багатьох інших виданнях та публікаціях його називають просто "генералом").

Бойове хрещення своє майбутній історик та етнограф пройшов у боях з черкесами, захищаючи хисткі кордони Чорномор'ї. Але військово-політична ситуація складалася так, що на цьому його бойові виправи не завершилися. Він змушений був узяти участь у так званій Кримській війні 1853-1856 років, де відзначився особистою хоробрістю у Севастопольській кампанії, котра згодом знайшла відображення в його історичних нотатках. Не обминули його й події російсько-турецької війни 1877-1878 років. Проте, виявляючи належну мужність та воєначальницький хист у боях" Іван Попко все ж таки

ніколи не вважав себе людиною суто військовою, завжди тяжіючи до гуманітарної освіченості, до творчої праці історика, етнографа, літератора.

У другій половині XIX століття на Кубані сформувалося досить сильне українське культурницьке поле. Усе більше з'являлося людей — шанувальників історії, фольклору, етнографії, — котрі не лише старанно вивчали походження українського січового лицарства та процес становлення Чорноморського козацького війська і Чорноморії, але й самі творили цей фольклор, займалися літературною працею. Тут знали і шанували творчість Тараса Шевченка — за свідченнями багатьох сучасників тих подій, портрет великого Кобзаря був чи не в кожній хаті козака-кубанця; знали й шанували творчість Івана Котляревського, Миколи Гоголя, багатьох інших митців.

Кубані дуже пощастило, що тривалий час на чолі козацького війська стояв визначний патріот України, літератор, особистий друг Шевченка, генерал Іван Кухаренко. Відтак утворилася ціла плеяда впливових козацьких лідерів, котрі підносили на новий, воістину європейський, рівень культурне життя козацтва, ознайомлювали з ним європейську громадськість: досить назвати імена Івана Попка, історика Прокопія Короленка, історика і політичного діяча Федора Щербини, відомого письменника Василя Мови (Лиманського); етнографа і поета Олександра Півня, відомого художника Федора Коваленка, композитора Олександра Кошиця... А чи ж не з Кубані полинула у широкий світ славетна українська пісня "Розпрягайте, хлопці, коні"? (дехто з дослідників вважає, що там, на Кубані, вона й народилася), чимало інших пісень, які й досі виконують численні самодіяльні хори та ансамблі Кубані, і серед них — Кубанський козацький хор: "Іде козак за Кубань", "Зажурились чорноморці", "Прощай мій край, де я родився", "Хто не бував за Кубанню, той горя не знає"; великою популярністю користувалися пісні та романси на слова Т. Шевченка, С. Руданського, І. Котляревського.

Людина високоосвічена — існує думка, що він досить вільно володів дев'ятьма мовами; володар дуже солідної як на той час домашньої бібліотеки, Іван Попко плакав велику мрію — написати історію заснування Чорноморії, історію Кубанського козацтва. Важко стверджувати, що він дійсно зумів утілити цю мрію в життя, але все ж таки робота в архівах Катеринодара, Астрахані, Ставрополя, записи розповідей старих козаків, аналіз легенд, дум та історичних пісень дозволили йому створити досить оригінальну працю "Чорноморські козаки в їх цивільному та військовому побуті"; котра побачила світ в 1859 році в Санкт-Петербурзі. Відомо, що цим дослідженням, як і низкою інших публікацій Івана Попка з історії козацтва, побуту та етнографії, користувався — високо відгукуючись про них — відомий історик Микола Костомаров; їх старанно опрацьовував кубанський історик Прокопій Короленко; не обминають їх і сучасні історики козацтва. Нариси, історичні розвідки, замальовки Івана Попка завжди відзначалися тонким українським гумором, досконалим знанням звичаїв і традицій Чорноморії, а відтак, і запорозьких козаків; стиль оповідей, які з'являлися під псевдонімами "Помандруйко", "Осавул", у нього був особливий — з тонкою іронією та перченим гумором, з пейзажними замальовками. Велике пізнавальне значення має і

створений ним "Статистичний опис Чорноморського козацтва" (Санкт-Петербург, 1840), котрий дозволяє проаналізувати соціальний та економічний стан кубанського козацтва.

Цікаво, що перед смертю Іван Попко подбав про власний проект дзвіниці, яку, згідно з заповітом, було споруджено на його могилі — помер він у серпні 1893 року — в Ставрополі. Але чи усвідомлював він, помираючи, що своєю працею на ниві історії та етнографії створив пам'ятник значно величніший і шанованіший?

Андро-Олександр Ланжерон, граф, генерал від інфантерії російської армії, генерал-губернатор Новоросійського краю, головнокомандуючий Бузьким та Чорноморським козацькими військами.

Народився майбутній головнокомандуючий Бузьким та Чорноморським козацькими військами 13 січня 1763 року, в Парижі. Походив з аристократичного роду, котрий дав Франції чимало відомих діячів. Професійний військовий, він розпочав своє сходження до маршальського жезла в 1777 році, в чині прапорщика Французької гвардії. Певний час служив у загоні волонтерів, який воював проти англійців, обстоюючи незалежність Сполучених Штатів Америки. Початок Французької революції зустрів у чині полковника і на посаді командира Армаського піхотного полку.

Не бажаючи ставати учасником подій, пов'язаних із Французькою революцією і, напевне, у зв'язку зі своїм аристократичним походженням, побоюючись залишитися на батьківщині, Олександр Ланжерон подається до Австрії, маючи намір стати волонтером австрійської армії і воювати проти турків. Та оскільки емігрант цей прагнув служити в чині полковника і питання про його призначення мав вирішувати сам імператор Австро-Угорщини Йосиф II, то справа різко ускладнилася, у прийомі на службу йому від імені імператора, було відмовлено. Й ось тоді Ланжерону не залишилося нічого іншого, як податися до Росії, імператор та командування якої до служби в своїй армії французів — незалежно від того, яке відношення вони мають до Французької революції, ставилися досить прихильно. Тим паче, що до Петербурга Ланжерон прибув, маючи рекомендаційні листи принца Нассау-Зігена, який під час російсько-турецької війни (1787-1791) був контр-адміралом і, серед іншого, здобув перемогу над турецьким флотом у Дніпровському лимані в червні 1788.

Російська імперія саме втягувалася у чергову смугу воєн, отож досвідчені офіцери їй потрібні були, і в травні 1790 року Олександр Ланжерон, майбутній головнокомандуючий українського козацтва, стає полковником російської армії. Цього разу військова кар'єра його розпочиналася з участі в Російсько-шведській війні, під час якої Ланжерона було відряджено до армії князя Г. Потьомкіна, де він командував полком у корпусі Йосипа де Рібаса.

В 1792-1794 роках О. Ланжерон, разом з іншими французькими офіцерами, що перебували на службі в російській армії, серед яких був і полковник герцог де Рішельє, маючи дозвіл Катерини II, воював у складі військ Першої коаліції проти Франції, брав участь у походах принца Сакем-Кобурга до Голландії, де досить успішно діяв на чолі загонів російської армії.

Повернувшись у 1794 році до Росії, він приймає російське підданство, а в травні 1799 року, уже маючи чин генерал-лейтенанта, був удостоєний імператором Павлом I титулу графа Російської імперії. Підчас російсько-турецької війни 1806-1812 років, загін, яким

командував Ланжерон, прославився, зокрема, в битві під Фрасіном, де він розбив 40-тисячний (значно переважаючий за чисельністю) загін турків, що наступав на Бухарест.

Під час франко-російської війни 1812-1814 років генерал-лейтенант Олександр Ланжерон теж досить вдало командував корпусом російської армії.

У 1815 році Указом імператора Олександра I він був призначений губернатором Новоросійського краю, покровителем іноземних колоній у Південній Росії, а також головнокомандуючим Бузьким і Чорноморським козацькими військами (1815-1823) та всієї прикордонної охорони (стражі).¹

До обов'язків губернатора Ланжерон поставився надзвичайно відповідально. Ще його попередник герцог де Рішельє виношував ідею запровадження в Одесі порто-франко (вільної торгівельно-економічної зони). Ланжерон був великим прихильником цієї ідеї й одразу ж, із перших днів свого правління, заходився втілювати її в життя. Підстави для цього були: на той час Одеса вже перетворилася на значний центр міжнародної торгівлі. Узагальнивши пропозиції та думки з цього приводу економістів, бізнесменів, юристів та громадських діячів краю, Олександр Ланжерон подав до Кабінету Міністрів Російської імперії проект рішення з приводу запровадження порто-франко, а також його економічне й правове обґрунтування, на підставі якого 10 травня 1817 року з'явився відповідний Маніфест імператора Олександра I.

"Знаючи з досвіду багатьох років, — мовилося у тому Маніфесті, — які зручності надає порт Одеський у відпуску всіляких виробів (шроизведений), якими багаті південні області імперії Нашої, і бажаючи створити нові способи та полегшення у розповсюдженні зовнішньої торгівлі і до збагачення Держави заохоченням промисловості Наших вірнопідданих. Все-милостиво даруємо й утверджуємо порту і місту Одесі права і волю торгівлі, які властиві порто-франко".

Завдяки статусу порто-франко, іноземні купці могли завозити різні товари, не сплачуючи мита, що одразу ж зробило Одесу надзвичайно привабливою для торгівлі, сприяло її економічному та культурному розвитку. За клопотанням графа де Ланжерона, в місті були відкриті Одеська Комерційна гімназія, Міське дівоче училище (1807), Чоловічий Благородний інститут та Інститут Благородних дівиць (1813-1814). Й нарешті, в травні 1817 року імператор Олександр I затвердив статут Рішельєвського ліцею, що прирівнювався до університету, першим директором якого був призначений настоятель католицьких церков Новоросійського краю абат де Школь. З благословення губернатора О. Ланжерона, та завдяки його клопотанням, у квітні 1820 року офіційно засновано Імператорський Ботанічний сад, для якого було надіслано близько 20 тисяч дерев та кущів з Нікітського ботанічного саду та до 100 тисяч дерев і кущів з Ольвіопільських і Тираспольських казенних дач.

Улітку 1822 року губернатор Новоросійського краю граф Олександр Ланжерон відчув, що літа і хвороби беруть своє і попросив відставки, яку було прийнято Указом імператора. 17 липня 1822 року він був увільнений від обов'язків губернатора, а на його місце призначено генерал-лейтенанта Ін-зова. Прощаючись з Одесою перед виїздом за кордон, на лікування, генерал Ланжерон звернувся до членів Одеського комітету (міської думи) з пропозицією спорудити в місті величний пам'ятник герцогу де Рішельє.

Пропозиція всім сподобалася, її було схвалено. Проте споруджено його було вже значно пізніше. Бтім, усі пам'ятали, що ідея належала Ланжеронові.

Через два роки Олександр Ланжерон повернувся до Одеси, де звів собі будинок на вулиці, яка згодом, після його

смерті, була названа Ланжеронівською. Ще й досі один із пляжів міста, до якого прилягає парк імені Шевченка, теж носить ім'я графа Ланжерона. Хоч як Олександр Ланжерон уникав участі в революційних подіях у Франції, проте уникнути цього в Росії йому не вдалося.

В 1826 році Указом імператора його було призначено членом Верховного кримінального суду, який розглядав справи декабристів* Відтак, його підписи є під вироками кільком учасникам цього повстання. Вийшовши 1829 році у відставку, цього разу — із членів Верховного суду, Олександр Ланжерон повертається до милої його серцю Одеси і вже не залишає її до самої смерті (1831).

А ось головнокомандуючим Бузьким козацьким військом О. Ланжерон був призначений уже після його відродження. Справа в тому, що в 1797 році Бузьке козацьке військо було ліквідоване, і це викликало рішучі протести з боку представників цього козацтва, та й сама військово-політична ситуація в Європі примусила уряд імперії відродити його, й 1803 року з'являється Указ імператора про відновлення цього козацького війська, цього разу — у складі трьох полків, по 500 козаків у кожному. При цьому, аби остаточно витруїти запорозькі козацькі традиції, полки ці було сформовано на зразок полків Донського козацького війська.

Незважаючи на те, що Бузьке козацтво прославилося під час франко-російської війни 1812-1814 року, одразу ж по завершенні цієї війни, в 1817 році, почалося перетворення козаків на військових поселенців. Але на той час військові поселення, з їх виснажливою трудовою та військовою повинністю, муштрою, відрядженнями на фортифікаційні роботи і деспотизмом російського командування, уже зажили собі такої лихої слави, що бузькі козаки почали відкрито бунтувати. Саме поєднання в поселеннях жорстокої солдатчини — з виснажливим кріпосництвом, призвело до того, що влітку 1817 року спалахнуло збройне козацьке повстання, яке тривало з липня по вересень. Безпосередньо активні збройні виступи бузьких козаків розпочалися з того, що близько 500 їх, на чолі зі старшинами Бабиченком та Гетьманенком, вирушили в похід на Вознесенськ, де на той час (з 1803) перебував центр козацтва. Сил, звичайно, було малувато, але мета — благородна: звільнити вже на той час заарештованих товаришів своїх та захопити козацькі клейноди. Моральною підтримкою повстанцям слугували чутки про те, що нібито переведення їх у військові поселенці відбувається з

волі місцевого керівництва, в тому числі і з волі командуючого військами О. Ланжерона. І що насправді вже існує Указ імператора про відродження Бузького козацького війська.

Як і слід було чекати, шлях козакам перепинили солдати вознесенського гарнізону. Переговори ні до чого не призвели: ні звільняти козаків, ні віддавати громаді військові клейноди ніхто не збирався. Відбулися збройні сутички, під час яких пролилася кров. У свою чергу звістка про ці сутички призвела до загального повстання бузького козацтва. Це змусило О. Ланжерона, як губернатора та командуючого козацькими військами, перекинути на територію козацтва додаткові військові сили, котрі під кінець повстання сягали вже близько 10 тисяч багнетів.

Організованого збройного опору ці війська не зазнали, керівники повсталих чорноморських козаків не зуміли перетворити його на загальноукраїнське повстання за відродження Гетьманщини та запорозького козацтва; за здобуття Україною незалежності. Хоча подібні ностальгійні наміри в козаків існували.

Завершилося ж повстання тим, що частина козаків загинула у сутичках, а 93 учасника повстання було віддано під суд, при цьому вирок 64 з них був смертним. От тільки, побоюючись, що страта козаків призведе до ще ширшого й активнішого повстання усього українського козацтва, смертну кару засудженим було замінено покаранням шпіцрутенами та віддачею в солдати. Знову ж таки, вже як військових поселенців. На довічну солдатську службу рядовими солдатами, без права підвищення в чині, було засуджено й безпосередніх керівників повстання старшин Бабиценка та Гетьманенка.

Значно менше відомо про друге повстання бузьких козаків, котре спалахнуло в травні 1818 року. Можливо тому, що воно набуло меншого розвою та меншого розголосу. Проте й воно було рішуче придушене багнетами російських солдатів.

Ще до призначення генерала О. Ланжерона головнокомандуючим Бузьким та Чорноморським козацькими військами, значна частина чорноморських козаків у 1792 році була переселена на Чорноморську кордонну лінію, на річку Кубань. Відтак, уже за губернаторства Ланжерона, в 1820-1821 роках відбулася третя хвиля переселення з України на Кубань (друга була в 1808-1811) тих чорноморських козаків, котрі ще залишалися в приморській частині України, між Південним Бугом та Дністром. Крім того, на Кубань масово переселяли реєстрових козаків з Чернігівської і Полтавської губерній, а також слобідських козаків із Харківщини, поповнюючи таким чином лави Чорноморського козацтва, котре формувалося вже на просторах від межиріччя Кубані та Лаби — й до Азовського моря, і яке в 1860 році було перейменоване на Кубанське козацьке військо.

Втім слідів якоїсь особистої участі, а тим паче — особистої ініціативи генерала О. Ланжерона в цьому процесі, істориками не зафіксовано.

Надаючи однаково важливого значення й економічній і військовій розбудові краю, О. Ланжерон в середині 1820 року розділив посади одеського градоначальника і воєнного губернатора. І вже в травні того ж року Начальником міста Одеси було

призначено голову Одеського комерційного суду Миколу Трегубова, якому належало опікуватися суто цивільними проблемами міста і порту, в той час, як військовий губернатор зосереджувався на проблемах захисту краю, утриманні війська, козацьких поселеннях. До речі, цікава деталь: тривалий час в Одесі існував "прирівняний до козацького" Одеський Грецький батальйон. Так от, ґрунтовно проінспектувавши, граф Ланжерон розформував його, визнавши "надалі непотрібним через цілковиту непридатність його чинів до військової служби".

Григор Орлик, граф, генерал-лейтенант французької армії часів Людовика XV генерал-ад'ютант польського короля, один з найталановитіших французьких полководців XVIII століття. Оборонець відродження запорізького козацтва та незалежності України.

Всесвітня велич козацької слави... Так, справді, всесвітня. Тисячі й тисячі синів України гартували її шаблями на величезних просторах від таврійських степів — до Балтики; від Персії та Кубані — до берегів Мальти і Скандинавії; від далекого Сходу до Піренеїв та Ла-Маншу.

Чи знаємо їх імена? Чи стали вони набутком історії? Чи подбали ми про те, щоб найславетніші факти хронік і літописів наших залишилися на скрижалях історії світової?

... І коли стюардеса літака оголошує, що здійснено посадку в паризькому аеропорту Орлі, то чи знайдеться на борту хоча б одна людина, котра пригадала б, що названо так це французьке літовисько на честь видатного українця, сина гетьмана Пилипа Орлика, французького "польового маршала", одного з найвидатніших полководців Франції XVIII століття Григора Орлика? Що вже казати про іноземців? Чи багато знайдеться українців, чия душа здригнулася б, почувши не те, що назву літовиська, а й ім'я — справжнє, а не в французькій інтерпретації н самого гетьманича?

Та якщо французи все ж таки гідно вшанували пам'ять свого талановитого воєначальника, то для нас, українців, ім'я генерала Григора Орлика, сама його складна романтично-авантюрна історична постать, ще тільки повертаються з незвіді далекої минувшини.

Старовинне місто Батурин... Гетьманська столиця часів непокійливого Івана Мазепи. Саме тут, у листопаді 1702 р., в родині гетьманського військового писаря, що був старшим канцеляристом генеральної військової канцелярії, і майбутнього гетьмана в еміграції Пилипа Орлика, народився "польовий маршал* Франції. Хрещеним батьком якого став Іван Мазепа, що теж провіщало, що на світ божий з'явилася людина непересічної долі.

З політичною реальністю тогочасної України Григору Орлику довелося зіткнутися вже у ... шестилітньому віці, коли, разом з матір'ю, молодшою сестрою і братом, він опинився в обозі гетьмана Мазепи. Куди ж, до якого політичного берега рухався цей обоз? За Десну, щоб з'єднатися з військами союзника шведського короля Карла XII. Причини, які змусили гетьмана Мазепу остаточно порвати з Московією, нині в Україні загальновідомі.

А далі була Полтавська битва, після якої семирічний Григорій Орлик знову виявився в обозі гетьмана Мазепи, який цього разу рухався до Дніпра. І так вже судилося майбутньому полководцеві, що дитяча пам'ять його мусила увібрати і розповіді старшин про варварства росіян, які винищили все населення Батурина, а саме місто зруйнували; і весь трагізм битви під Полтавою, і виснажливий перехід козацького обозу до Бугу, відтак — до Очакова і Хаджибея, а далі — до Дністра...

Ще на шляху до Бендер, літній, стомлений життям та військовими невдачами, гетьман Мазепа тяжко занедужав. Поразка під Полтавою, немічність гетьмана та божевільно непевний шлях через буджацькі степи, призвели до того, що між Мазепою та козаками, особливо, запорозькими, почали виникати непорозуміння. Саме в цій атмосфері непевності і придворної політичної боротьби й закладала українська еміграція свій табір у селі Варниця, в передмісті Бендер, поруч із яким закладали і свою ставку Карлополіс рештки шведської армії, на чолі з "Північним Левом" Карлом XII.

Розв'язки довелося чекати недовго: у ніч з 21 на 22 вересня 1709 року Мазепа помирає. Після пишних і шанобливих похорон, на гетьмана обирають генерального писаря Пилипа Орлика. Та оскільки майже вся спадщина І. Мазепи опиняється в руках його племінника А. Войнаровського, родина нового гетьмана, а відтак і сам Григорій Орлик, змушені були жити в образливій бідності. Про злигодні родини Пилипа Орлика, в якій було восьмеро дітей, досить докладно мовиться, зокрема, в праці шведського дослідника Альфреда Єнсена "Мазепа", та в інших джерелах.

День виборів гетьмана — 5 квітня 1710 — пригадувався згодом Григору Орлику ще й тим, що саме того дня, на козацькій раді, було проголошено "Конституцію прав і свобод Запорозького війська", в якій йшлося про державну незалежність України від Польщі та Московії, а кордони визначалися в межах кордонів, усталених за часів Б. Хмельницького. Так ось, саме положення цієї Конституції, ідеям якої Григорій Орлик залишався відданим до останніх днів своїх, визначали згодом основи всієї політичної діяльності гетьманича.

А тим часом Петру I недовго довелося почуватися переможцем. У липні 1711 року він сам зазнає нищівної поразки від турок, у битві під Прутом, і лише великий викуп, та ще — територіальні поступки на користь Туреччини — зокрема, до неї відійшли Азов, Очаків... — врятували російського царя від ганебного полону, а його армію — від цілковитого винищення. Цікаво, що збирала кошти для викупу фаворитка Петра I, майбутня імператриця Катерина I. Вона ж умовила царя написати листа великому візиреві (прем'єр-міністру) Туреччини Мехмету-Балтаясі, і через секретаря Петра I Шафірова передала йому величезну суму викупу.

Як повідомляє з цього приводу французький історик Жан-Бенуа Шерер: "...Цей міністр, вражений таким багатством, погодився на мир на кількох умовах, що їх він пред'явив цареві, і серед них — відхід від Азова. Він же забезпечив царю вільний відступ усієї армії, з обозом, незважаючи на докори та прохання шведського короля".

Але зауважимо" що докори та прохання висловлював не лише Карл XII, але й

новообраний гетьман П. Орлик Намагаючись вплинути на цю ситуацію і не допустити перемир'я між турками та росіянами, він прибув до Ясс, щоб переконати великого візиря, або не укласти угоди з росіянами, або ж вимагати від них вивести війська з України. Для нас ця дипломатична місія цікава ще й тим, що в ній взяв участь 9-річний Григор. Щоправда, поки що лише на правах слухняного гетьманового сина. Але ще через певний час, після угоди з кримськими татарами, гетьман залишає його заручником хана Девлет-Гірея. При цьому гетьман вдавався до великого ризику, адже через два роки татари мало не стратили Григора. Чому? Та тому, що українські козаки взяли участь у битві проти турків і татар на боці шведів. Це була ще навіть не війна, а лише непорозуміння між Карлом XII та султаном, такий собі регіональний конфлікт. Але цього було досить, щоб ординці прив'язали Григора Орлика до коня, якого мали погнати у степ. Як свідчать історичні джерела, врятувало майбутнього генерала Франції лише заступництво ханового сина Калги-Султана та польського посла Сапіги.

У травні 1715 року Карл XII нарешті повертається до Швеції. Услід за ним — з родиною та найближчим оточенням — відбуває з Бендер і гетьман Орлик. Дбаючи про долю старшого сина і свого спадкоємця, гетьман вмовляє короля зарахувати свого 13-річного Григора до королівської гвардії. І Карл XII погодився. Під прапорами цієї гвардії Григор Орлик якраз і здобуває своє бойове хрещення у битві під Штральзундом, що на півночі Германії, під стінами якого шведські війська виступали проти об'єднаного війська датчан, німців та росіян..

Проте гвардійцем Карла XII Григор залишається недовго. Вже через рік він продовжує освіту в Люндському університеті, де, крім усього іншого, вдосконалює свою французьку. А загалом, доля вигнанця перетворює його на поліглота, який вільно володіє турецькою, польською, шведською, німецькою. Водночас, візити з батьком до Німеччини, Польщі, Австрії дозволили йому набувати досвіду дипломатичних зносин та дворового етикету. Це було дуже важливо, оскільки на той час Григор уже готувався стати на чолі козацького уряду у вигнанні.

Завершивши навчання, він, за протекцією польського короля Августа II, стає лейтенантом Саксонської гвардії, службі в якій віддає понад шість років. А відчувши, що саксонський двір зближується з російським, у чині капітана переходить в особисту охорону коронного гетьмана Польщі. У цей час Григор активізує діяльність групи козаків-вигнанців, що знайшла собі притулок у Польщі. План його був простим: об'єднати гетьманську еміграцію і, скоординувавши її дії з повстанням на Олешківській Січі, розпочати визволення України. Проте досить швидко виявилось, що здійснити це без авторитету гетьмана, який у цей час перебував у Греції, — по суті, під домашнім арештом та суворим контролем з боку турецького султана, — неможливо. До того ж, політична ситуація складалася так, що ні на Швецію, ні на пошматовану міжусобицями Польщу чи Туреччину — цього одвічного ворога України — покладатися не можна було. Залишалася Франція. Яка саме тоді набувала загальноєвропейського впливу.

До Парижа капітан Г. Орлик прибув у листопаді 1729 р., маючи рекомендаційні листи французького посла у Варшаві на ім'я першого міністра кардинала Флері та

інших впливових політиків "Я впевнений в успіхові нашої справи" — збадьорено писав він напередодні свого прибуття до Парижа, батькові, в Грецію, — і неминучому визволенні Вашої Екселенції на користь козацької нації". Першим, з надзвичайною чемністю, його прийняв С. Лещинський, що перебував зі своїм занадто пишним як на екс-короля двором у містечку Шамбор. Це вже було визнанням. Наступною була 3-годинна аудієнція у міністра закордонних справ, яку капітан використав для ознайомлення Шовелена з історією України і козацтва. Ця розповідь справила на міністра таке сильне враження, що він стає надійним патроном Григора Орлика. А в прем'єра Флері капітан домогся дозволу на поїздку до Стамбула, де мав намір — за підтримки французького посла — вести переговори щодо подальшої долі батька і гетьмана Пилипа Орлика.

В усіх дослідженнях, пов'язаних з Григором Орликом, йдеться лише про його дипломатичні зусилля, намагання оживити самостійницький рух в еміграції та про участь в баталіях. Але чомусь ніхто не акцентує уваги на тому, що в особі Г. Орлика маємо видатного українського розвідника. Слід сказати, що агенти російського двору полювали на гетьмана П. Орлика та його сина, інших емігрантів. Росіяни підсиляли найманих вбивць, вимагали від урядів видавати українських патріотів. Однак Г. Орлика це не стримувало. До Солуні він прибув з документами на ім'я офіцера швейцарської гвардії. Це дозволило йому перебувати в Греції інкогніто, вести переговори з гетьманом, з'ясовувати політичну обстановку в Туреччині.

У розвідників існує таке поняття "агент впливу". Так ось, Г. Орлик, передусім, виступав, як агент впливу. Куди б не закидала його доля — до Швеції, Польщі, Німеччини, Франції, Туреччини, Криму... — скрізь він використовує всі легальні і нелегальні можливості, щоб підштовхнути уряди до війни проти Росії, поліпшити становище української еміграції. Здійснив він і кілька звичайних розвідницьких рейдів тилами ворога. Ось короткий виклад одного з них.

У черговий раз Г. Орлик прибуває до Стамбула під іменем французького офіцера Ая Мота. Оселившись в готелі "Французький палац", він налагоджує приятельські взаємини з послом Франції у Криму та представниками Криму в Туреччині, завдяки чому збирає дуже цінні відомості про стан справ в Україні і, зокрема, на Олешківській Січі.

Але й цього капітану здається замало. В липні 1732 року, вже маючи документ на ім'я лікаря Франка, він вирушає на турецькій фелюзі до Криму. Зупинившись в Бахчисараї, у резиденції місіонерів, він домагається аудієнції у хана Каплан-Гірея. Мета? Спонукає його до виступу проти Росії та до підтримки козаків. Так і залишившись для кримчаків французьким лікарем, Г. Орлик, у супроводі невеличкого гурту охоронців, знову вирушає до Стамбула, але вже суходелом. При цьому він примудряється потрапити на Олешківську Січ, де, не розкриваючи свого імені, має розмови з кошовим Іванцем, на власні очі бачить, що відбувається на Січі, визначає ступінь готовності козаків до антиросійської боротьби. Очевидно, російська розвідка вже здогадувалася, хто такий Франк насправді, тому що в Бессарабії на нього чатував

гурт найманих татар-убивць. Проте хтось зумів попередити Орлика, і він щасливо уникнув зустрічі з російськими кілерами. А хіба не варта окремого пригодницького роману операція, внаслідок якої Г. Орлику, разом з кількома спільниками, за наказом короля Людовика XV, вдалося переправити з Парижа до Варшави, через ворожу Германію, майбутнього короля С. Лещинського?!

Смерть — у травні 1742 — гетьмана Пилипа Орлика застає Григора в діючій французькій армії, деє в Баварії. На той час, за особливі заслуги перед Францією, він уже мав титул графа і чин полковника, його знали при всіх королівських дворах Європи. Скориставшись із того, що 1741 р. Швеція знову оголосила війну Росії, полковник Орлик посилено листується з монархами Польщі, Франції, Криму, переконуючи цих володарів, що існування незалежної України — в інтересах усієї Європи. Ще впливовішим авторитет графа Орлика (або, на французький манер, Орлі) став по тому, як у грудні 1747 р., у Версалі, в присутності короля, відбулося його вінчання з впливовою та заможною аристократкою Луї-зою-Єленою Ле Брюн де Дентевіль, що родичалася з родинами Рошешуарів та Куртенуа,

Відтак Г. Орлик споряджає драгунський полк, в якому служать й українські козаки, що опинилися в еміграції. Полк стоїть у Лотарінгії, в Комерсі, майже поруч із родовим замком дружини — Дентевілем. На одному з прийомів у С. Лещинського Орлик познайомився з Вольтером, який подарував йому примірник своєї "Історії Карла XII". У праці " Вольтер і Україна" досліднику І.Борщаку вдалося переконливо довести, що доти Вольтер і Орлик тривалий час були знайомі заочно, і що своїми матеріалами гетьманич допомагав французькому мислителеві в його праці над історією Карла ХП, зокрема, в тій її частині, що стосувалася перебування короля в Україні та в Бессарабії.

Уже в чині генерал-майора, Г. Орлик воює зі своїми полками під саксонським містом Росбахом, штурмує Ганновер, бере участь у битвах під Ціммергавфеном та Лютцельбургом. Він стає одним з найпопулярніших французьких генералів. У битві під Бергеном, що неподалік Франкфурта-на-Майні, його було поранено в шию. Генерал Орлик командував тоді лівим флангом військ. І саме його 13 батальйонів у вирішальний момент — коли германці вже майже розгромили центр французів — врятували становище. Під ударами його військ, армія Фердинанда відступила, і під орудою Франції опинилася вся Франконія. Це була перша видатна перемога Франції у цій війні. І стає зрозумілим, чому король підвищує Орлика до генерал-лейтенанта. До речі, пораненого генерала Орлика заносять до будинку імператорського радника Гаспара Гете, де його мав нагоду бачити син радника, в майбутньому — видатний поет Вольфганг Гете. Ось така вона, доля. Тяжкопоранений "польовий маршал" мав би відлежатися, але назрівала чергова битва, цього разу під Мінденом. Орлик повертається у війська, але під час битви рана знову відкрилася і він помирає від втрати крові. Сталося це 14 листопада 1759 року. Поховано його деє на березі Рейну, неподалік родового замку Дентевілів. Але де саме — дослідники досі не з'ясували. На мій погляд, ми, в Україні, мали б насипати йому умовну могилу, з землею, взятою від Дентевіля. Епітафією ж на його надгробку могли б бути слова, взяті з листа Людовика XV вдові Г. Орлика: "Мадам,

я втратив досконалого аристократа, Франція — сміливого й видатного генерала, ім'я якого залишиться у славетних анналах армії.."" Будьмо ж гідні пам'яті цього славетного козацького полководця Франції!

Слово до України. Замість післямови.

Україно!

Історія твоя викресана мечами войовничих русичів й освячена клейнодами волелюбних козацьких полків; нанизана на скупі свідчення збайдужілих чужоземних мандрівників і хитрослів'я лукавих великокняжих літописців;

вона оспівана мелодіями ковилових степів, що пророчо блакитножовтають від Дону до Дунаю; і з воїнськими почестями похована по мовчазних, задавлених у минувшину курганах;

від Азовського моря до беркутових вершин Карпат, від чорноморських лиманів до віщих поліських боліт — закована вона у вічність мільйонами безіменних могил завзятих воїнів твоїх і невтомних оратаїв.

Тисячі й тисячі спраглого до науки люду ще довго докопуватимуться до глибинних джерел твоєї самотності;

письменники знову й знову вдаватимуться до спроб прославити й ті походи козацькі, прославляти які, здається, вже й недоречно, а мудреці-філософи прагнутимуть оглянути й осмислити незбагненні шляхи праукраїнських племен та осягнути розумом сентиментально-войовничу, гартовану на посвисті шабель і струнах бандур, українську душу.

Розкидані по цілому світові, ми, нерозважливі діти твої, все ж спромоглися вижити й вистояти в безперервних, праведних і неправедних, війнах;

відборонити і розширити оті милі серцю, наділені нам долею окрайці землі, на яких, мов сім'я на крем'яних ґрунтах, висівалися — бозна як і звідки — наші племена-предки;

врости в них корінням і виплекати величну крону мудрості, духовності і непоказного таланту незлобливого, роботящого люду. І коріння це й досі, попри всі політичні й національні пристрасті, міцно вплітається в могутнє культурне, морально-етичне та духовне мереживо світової цивілізації.

Україно!

Ми з тобою вийшли з безвісти великого переселення народів, здолали біблійські терни і пустелі, перемолилися по вікопомних язичницьких капищах, щоб нещадно, "огнем і мечем" нищені, знову й знову воскресати на національних голгофах, що завжди визначали відведений нашому народові тяжкий, кривавий, але неминучий історичний шлях; єдиний, тільки нам — з-поміж безлічі інших — суджений шлях у вічність, од правіку боянового, до віків, що піднесуть посадо всесвіту космоземлян.

Він настав, цей час, Україно! Ми повстали. Ми відродилися з предковічного духу мужніх праслов'ян, а, віродившись, увібрали в себе віщу силу аріїв і кіммерійців, пройнялися звитягою антів і скіфів.

В аортах нашої нації — кров, дух і сила праукраїнських племен і земель, а в генах національної свідомості — риси і душі полян та дулебів, галичан, лемків, бойків та

русинів. У ніжності наших жінок нуртує пісенне слово сіврів, подолян і гуцулів, а на відвазі воїнів — печать невмирущості козацького роду.

Україно!

Ти пройшла крізь століття і постала перед світом такою, якою висвятилося тобі бути, з усіма своїми праведностями, гріхами і недоречностями.

Земля твоя і досі носить на собі силу-силенну "братніх" недругів, які не хочуть ані бачити твого народу вільним, ані примиритися з твоєю державністю; які маніакально заталися на тому, щоб тіло твоє христостраждальне пошматувати, а люд повернути в "обновльонное" колоніальне ярмо, знову ввергнувши його в хохляцько-малоросійське животіння.

Одначе годі! Цього разу ми не відступимо. Цього разу —ні. Цього разу вистоїмо! Якщо тільки воліємо зватися народом, якщо залишилися в нас хоч зернина гордості і краплина честі, — вистоїмо!

Ми повинні нарешті підвестися з колін. Підвестись усі як один.

Забувши чвари, кривди й амбіції, — підвестися, і витворити таку живу й живучу, таку нездоланну і могутню державу, проти якої були б безсилими будь-які провокації, будь-які підступні спроби мертвонародженої імперії пересварити і поглинути нас; щоб, як і колись, за часів козацьких, будь-який натиск недругів наших перетворювався на бумеранг всенародної волі і всенародного гніву.

Є ще, є серед нас кволі, затуркані, по-рабському залякані і слабкодухі. Сліпі провидці і недалекоглядні, глухі до голосу народу та волення власної совісті, оракули, — вони хоч зараз готові зректися самої ідеї відродження незалежної держави, тільки тому, що їм, бачте, важко; що молода, знесилена колоніальними путами, всілякими репресіями, перебудовами та економічними негараздами держава чогось там не додала, від чогось не убезпечила.

Нібито на цьому тернистому шляху ми перші! Нібито іншим народам на стежках їхнього оновлення велося легше і безпечніше.

Нібито нищий, жебрацький шматок хліба, якого великодержавні бонзи від нас відбирали і нам-таки кидали, здатний затьмарити в наших спраглих очах сонце жаданої свободи.

Ми вистоїмо, бо наполегливо нав'язувана нам рабська філософія "борщу ісала", філософія тваринного "буття задля буття*", не може загасити в душах наших вогню лицарського служіння вищим ідеалам єдності народу; нашого історичного права на своє незалежне слово та свою звільнену од кайданів байдужості землю; на розкуту від недолугих чужинських догм творчу осяйність,

Ти відродилася з попелу втрат і пороку віків;

з предковічної надії та одвічної боротьби свого народу;

з розіп'ятої на ідеологічній лжеправді та імперському манкуртстві історичної реальності. Птахом-Феніксом постала Ти з власного небуття і вселенського забуття, і стоїш тепер, молода і прекрасна, перед здивованим світом і дарованою тобі вічністю, свята і невмируща моя, Україно!